

BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MŪLAMADHYAMAKAKĀRIKĀS

(MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

NĀGĀRJUNA

avec la PRASANNAPADĀ Commentaire de CANDRAKĪRTI.

1886

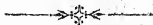
PUBLIÉ PAR

Louis de la Vallée Poussin,

PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ DE GAND, MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE
ET DE LA ROYAL ASIATIC SOCIETY.

I.

DS460

ST.-PÉTERSBOURG, 1903.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences:

J. Glasounof, M. Eggers & Cie. et C. Ricker à St.-Pétersbourg,	N. Karbasnikof à St.-Pétersbourg, Moscou, Varsovie et Vilna,
N. Oglobline à St.-Pétersbourg et Kief,	N. Kymmel à Riga,
M. Klukine à Moscou,	Luzac & Cie. à Londres,
E. Raspopof à Odessu,	Voss' Sortiment (G. Haessel) à Leipsic,

Prix: 1 Rbl. = 2 Mrk. 50 Pf.

11: 4.

BSa3
Nāg/Pou

CENTRAL LIBRARY

LIBRARY NEW DELHI

ACC. No. 9286

Date..... ~~8-3-57~~ 5-8-57

Vol No..... B 5a3

Nag/Pou

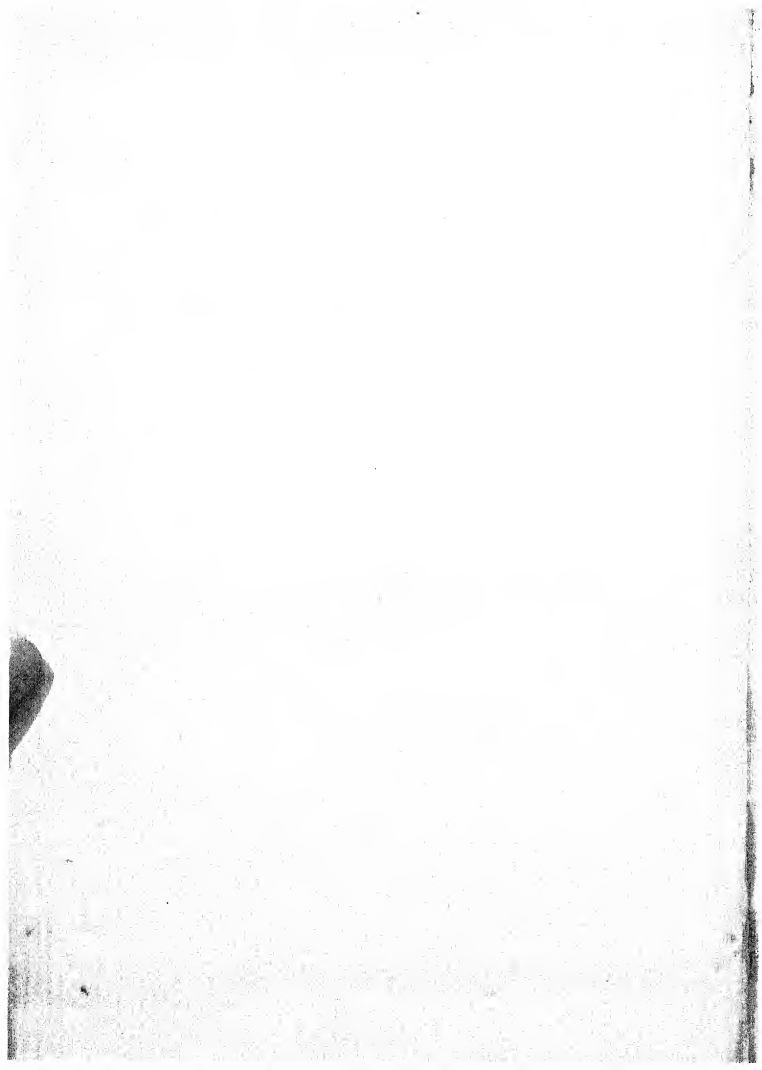
Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des sciences.
N. Doubrovine, Secrétaire perpétuel.
Décembre 1903.

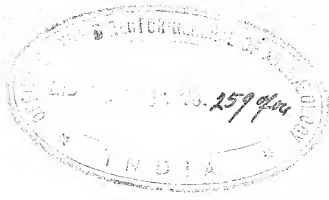
Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

CORRECTIONS.

[Liste provisoire.]

P. 1	Lire <i>madhyamakav</i> °
» 3, n. 2	» <i>hbrel-pa</i>
» 4, » 6	» <i>nānatthas</i> °
» 5, » 1	» <i>Visuddhi</i> °
» 13, » 2	» M. Vynt. 159. 105. 106. 107.
» 15, » 6	» 21. 8 au lieu de 18, 3
» 1	Ajoutez 36. 13
» 2	» Cf. 88. 12—89. 1
» 4	Lire 23. 4 au lieu de 14. 5
» 9	» 18. 7, 21. 13 au lieu de 11. 14, 13. 5
» 20, l. 2	» <i>tatra hi tad ity anena</i>
» 27, n. 5 in fine	» <i>gagana</i>
» 32, notes, ligne 3	» <i>intéressante</i>
» 35, l. 9	» <i>svārthānumāne</i>
n. 2, l. 9	» <i>a hetu</i> ; l. 11, référence inexacte.
» 36, titre	» <i>pratyayaparīkṣā</i>
» 47, n. 5	» plutôt: [<i>nirmitau</i>]
» 50, » 1	» ° <i>anudarçana</i>
» 52, » 3	» <i>chandaḥ</i>
» 63, l. 7	» ° <i>gyanāsmṛty</i> °
» 9	» <i>syād abhedena</i>
» 64, n. 3, l. 5	» <i>kāraṇaṃ</i>
» 75, » 6	Ajoutez: Voir 65. 3, 71 n. 1

Abbreviations et sources fréquemment citées.

Abhidh. k. v.	= Abhidharmakoçavyākhyā, Mss. Burnouf et de la Société Asiatique.
Akutobhaya	= Commentaire de Nāgārjuna sur ses Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo XVII).
Ang. n.	= Aṅguttaranikāya.
Apte	= Sanskrit-english dictionary.
Atthasāl.	= Atthasālinī.
Bhāvaviveka	= Commentaire des Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo, XVIII).
Bhāmatī	= Edition de 1891 (Calcutta, Saraswati Press).
Bodhic. ꣳ.	= Commentaire du Bodhicaryāvatāra, Chap. IX (publié par L. de la Vallée Poussin, dans Bouddhisme. Études et Matériaux).
Bodhic. p.	= Commentaire complet du même texte (publié dans <i>Bibl. Indica</i>). — Bodhic. p. IX renvoie à l'édition partielle qui précède.
Calc.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā), Calcutta.
Cambr.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā), Cambridge.
Candra Dās	= Dictionnaire tibétain (1903).
Childers	= Pali Dictionary.
Çikṣās.	= Çikṣāsamuccaya.
Çlokavārt.	= Mīmāṃsaçlokavārtika (<i>Çaikhambū S. S.</i>).
Desgodins	= Dictionnaire tibétain-latin-français par les missionnaires catholiques du Thibet.
Dharma s. et Dh.-s.	} = Dharmasaṃgraha (Anecd. Oxon. Aryan Series I. 5).
Db.-sṃi et Dh.-saṃ	
Divyāv. et Div. Av.	} = Divyāvadāna.
Foucaux	
Feer	= Exemplaire du dictionnaire tibétain de Schmidt, ayant appartenu à Foucaux et annoté par lui.
Itiv.	= Analyse du Kandjour (<i>Annales Musée Guimet</i> , II.).
J. P. T. S.	= Itivuttaka.
Kathāv. a.	= Journal of the Pali Text Society.
	= Kathāvatthu (P. T. S.) et commentaire (J. P. T. S.).

Lalita.	= Lalitavistara.
Laṅkāv.	= Laṅkāvatāra (<i>Buddhist Text Society</i>).
Majjh. N.	= Majjhima Nikāya.
Mhv.	= Mahāvastu.
Milinda	= Milinda-pañho.
Minayeff	= Recherches, trad. Assier de Pompignan.
M. Vyut.	= Mahāvyyutpatti (publiée par Minayeff, Vol. I. n. de son Буддизмъ).
Nanjio	= Catalogue of the Chinese translation of the . . . Tripiṭaka.
Nyāyabh.	= Nyāyabhāṣya.
Nyāyab. t.	= Nyāyabinduṭīkā (<i>Bibl. Indica</i>).
Nyāyak.	= Nyāyakandali, Commentaire du Praçastapūḍabhāṣya, <i>Vizianagaram S. S.</i>
Nyāyav. tātp.	= Nyāyavārtikatātparyāṭīkā (<i>Vizianagaram S. S.</i>).
Paris	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Société Asiatique).
Prajñāp.	= Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā.
Puggalap.	= Puggalapaññatti.
Saṃ. N.	= Saṃyutta Nikāya.
Sāṃkhyas.	= Sāṃkhyasūtras.
Sarvadārç. s.	= Sarvadārçanasamgraha (<i>Bibl. Indica</i> 1858) et traduction du Bouddhadārçana dans Muséon 1901-2.
Subhāṣitas.	= Subhāṣitasamgraha (publié par C. Bendall dans le Muséon, 1903-4).
Sumaṅg. vil.	= Sumaṅgalavilāsinī.
Tantravārt	= Mīmāṃsātantravārtika.
Tarkas	= Tarkasamgraha (<i>Bombay S. S.</i>).
Tār.	= Tāranātha, Histoire du Bouddhisme, traduite par A. Schiefner.
Tib. tibétain }	= Version tibétaine de notre texte (Tandjour, Mdo XXIII).
Vis.-m.	= Visuddhimagga.
Warren	= Buddhism in translations.
Wassilieff	= Bouddhisme (traduction allemande, 1860).
W. K. F.	= Sanskrit-Wörterb. in kürz. Fassung (Böhtlingk). St. Petersburg.

प्रसन्नपदा नाम माध्यमिकवृत्तिः¹

I.

प्रत्ययपरीक्षा नाम प्रथम प्रकरणां ॥

[धार्यमञ्जुश्रिये कुमारभूताय नमः⁽²⁾]

यो⁽³⁾ ऽत्तद्वयावासविधूतवासः⁽⁴⁾ संबुद्धधीसागरलब्धज्ञप्ता ।

सद्धर्मतीयस्य⁽⁵⁾ गभीरभावं यथानुबुद्धं कृपया जगद् ॥

[Tib. 2a] यस्य दर्शनतेजांसि परवादितेन्धने ।

5

दक्षुत्यस्यापि लोकस्य मानसानि तमांसि च ॥

1) D'après la transcription du Tib.: *Mūlamādhyaṃikavṛtti*.

2) D'après le Tib.; formule commune à tous les ouvrages de cette section du Tadjour. Paris et Camb. *namo buddhāya*; Calc. *namaḥ cīvaṃjrasattvāya* | *namo ratnatrayāya*.

3) Mètre Upajāti, mélange d'Indravajrā et d'Upendravajrā (H. Jacob).

4) Mss. *yo 'ntardaya*^o; le Tib. *གང་ཤེས་ མཐའ་གཏིས་གནས་ལ་གནས་ འསལ་* *ཤེས་* confirme la conjecture: *yo 'ntadvaya*^o. — *āvāsa* (exigé par le mètre) = *vāsa*.

— Les couples d'antas sont bien connus, cp. par exemple *Mahāvastu* III. 448. 10, et *Saṃyutta* N. III. 135. 12: *Sabbam atthitī . . . ayam eko anto; sabbam natthitī ayam dutiyo anto. Ete te Kaccāna ubho ante anupagamma majjhena dhammam deseti: avijjāpaccayā saṃkhārā . . .* — L'accord presque littéral des deux textes est digne de remarque. — *Saṃ. N. II. 20. 28, 68. 27.* — Voyez infra ad V. 8.

5) *དམ་ཆོས་མཛོད་ཀྱི་* = *saddharmakośasya*.

वदाचार्यार्थनागार्जुनस्य विदिताविपरीतप्रज्ञापारमितानीतिः⁽¹⁾ करुणया परावबोधार्थं शा-
स्त्रप्रणयनं । इत्येष तावच्छास्त्रस्य संबन्धः⁽²⁾ ।

यच्छास्ति व[ः] क्षिणरिपून्शेषान् संत्रायते दुर्गतितो भवाच्च ।

तच्छासनान्नाणगुणाच्च शास्त्रं । एतद्वयं चान्यमतेषु नास्ति ॥ इति⁽³⁾ ॥

स्वयमेव चाचार्यो वक्ष्यमाणसकलशास्त्राभ्येयार्थं सप्रयोजनमुपदर्शयन् तद्विपरीत- 5
संप्रकाशनेन माहात्म्यमुद्भाव्य तत्स्वभावाव्यतिरेकवर्तिनं⁽⁴⁾ परमगुरवे तद्यागताय शा-
स्त्रप्रणयननिमित्तकं प्रणामं कर्तुकाम आह ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥⁽⁵⁾

यः प्रतीत्यसमुत्पादं ।

10

इत्यादि⁽⁶⁾ ॥ [2a] तदत्रानिरोधाभ्युपविशेषणविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादः शास्त्राभि-
धेयार्थः ।

1) $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ = $nāti$ = $vidhi$ (ci-dessus 2. 6) : qui connaît exactement la manière
dont il faut enseigner la P. P. (pour opérer le salut des créatures).

2) Dans le Vedāntasāra le *sambandha* (संबन्धः) est la relation entre la
chose à démontrer (ici l'*aiśhya*) et l'instrument de démonstration (*tatpratipāḍakopa-*
niśad) ; il a pour *lakṣaṇa* le *bodhyabodhakabhāva* de ces deux termes (p. 20,
trad. Col. Jacob, 1881). Mais Nyāyabinduṭīkā, p. 2. l. 19 : *upāyoḥpeyaḥbhāvaḥ*
prakaraṇaprayojanayoḥ sambandhaḥ : le *sambandha* consiste en ceci que le
traité est un moyen convenable pour réaliser le but. — Cf. Bodhic. p. 2, note 2 ;
Āloka-vārt. p. 6 ; et la théorie classique des quatre *anubandhas* (Tarkas. (B.S.S.)
p. 70).

3) Cette strophe manque dans la version tibétaine. — La lecture *va[h]* est
douteuse, *vai?* *ca?* — *ṣās + trā* = *ṣāstra*. On peut comparer *Aṇubhāṣya*, 14. 1 :
ṣāstīti ṣāstram vedaḥ ; et Tantravārt. 174. 7. — Sur *ṣāsana*, Bodhic. p. 76. 5.

4) La sublimité du Tathāgata réside en ceci qu'il a correctement enseigné
le Pratītyasamutpāda ; avec la nature intime du Pratītyasamutpāda, le Tathāgata
est inséparablement associé (Voir Comm. ad VII. 16).

5) Voyez la trad. de cette stance dans *Brahmajālasūtra* (Nanjio 1987),
De Groot, Code du Mahāyāna, p. 87.

6) Voir infra p. 11. 13.

सर्वप्रपञ्चोपशमशिवलक्षणं⁽¹⁾ निर्वाणं शास्त्रस्य प्रयोजनं निर्दिष्टं ।

तं वन्दे वदतां वरं । इत्यनेन प्रणामः ।

इत्येष तावच्छ्लोकद्वयस्य समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तु विभज्यते । [Tib. 3a]

5 तत्र निरुद्धिर्निरोधः । लक्षणं निरोध इत्युच्यते ।

उत्पादनमुत्पादः । आत्मभावोन्मिञ्जन[मित्यर्थः] ।

उच्छिक्तिरुच्छेदः । प्रबन्धविच्छित्तिरित्यर्थः ।

शाश्वतो नित्यः । सर्वकाले स्थाणुरित्यर्थः ।

एकशतावर्षेत्येकार्थोऽभिन्नार्थः । न पृथगित्यर्थः ।

10 नानार्थो⁽⁶⁾ भिन्नार्थः । पृथगित्यर्थः ।

आगतिरगमः । विप्रकृष्टदेशावस्थितानां सैनिकृष्टदेशागमनं ।

निर्गतिर्निगमः । सैनिकृष्टदेशावस्थितानां विप्रकृष्टदेशागमनं⁽⁸⁾ ।

1) Voir infra V. 8, XXV. 24 et Comm. ad XXVII. 80. — Comp. Rāmātēp. Up. (Weber, Mém. Acad. de Berlin 1864) p. 338. 10: ... na prajñam, nā-prajñam, ... alakṣaṇam ... , prapañcōpaśamam, advayam. . .

2) Voir infra 11. 13.

3—8) Ces explications suivent, dans le tibétain, la discussion du mot *prastīyasamutpāda*. — Voyez p. 11, n. 1.

4) Expression fréquente dans les sources brahmaniques, Mīmāṃsāśvār-tika, I, 3; Atmatattvaviveka, p. 1. Nyāyakusumāñjali, p. 16. 3 etc. — Voyez notamment Ślokavārt. p. 839: ye 'pi sthūlavināṣinām anyathānupa-pattitah | kulpayanty antaraṁ sūkṣmaṁ vināṣitvāṁ pratikṣaṇam; et ibid. pp. 424, 796. — Cf. Laṅkāvatāra (Buddhist T. S.) p. 43: dvividho ... vijñānānām nirodho bhavati | yad uta prabandhanirodhaḥ (la)kṣaṇanirodhaḥ ca. — Même distinction pour l'utpāda et la sthiti. — Cp. Yogasūtra III. 18 (H. Jacobi).

5) Mss.: sthānu (sthānu?).

6) Voyez Dh. Saṅgani, trad., 72 note 2: nānattasāññāna. — Sarvadarś. s. 12. 13; Nyāyavārt. tātp. 430. 4 (IV. 1, 88. 34).

(1) र्तिर्गत्यर्थः । प्रतिः प्राप्त्यर्थः । उपसर्गवशेन धात्वर्थविपरिणामात् ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

गङ्गासलिलमाधुर्यं सागरेण यथाम्भसा ॥ (4)

प्रतीत्यशब्दो ऽत्र ल्यबन्तः प्राप्तावपेक्षायां वर्तते । समुत्पूर्वः पदिः (6) प्राडुर्भावार्थ इति समुत्पादशब्दः प्राडुर्भावे वर्तते ॥ ततश्च हेतुप्रत्ययापेक्षो भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पा- 5
दार्थः ॥ (7)

अपरे तु ब्रुवते । इतिर्गमनं विनाशः । इतो साधव इत्याः (8) प्रतिवीप्सार्थः । इत्येवं तद्विज्ञानमित्यशब्दं व्युत्पाद्य । प्रति प्रति इत्यानां विनाशानां समुत्पाद इति वर्णयति । (10)

1) Tib. མི་དེ་ཞེ་པ་ Cf. Dhātup. 4. 35, et infra 5. 7, 7. 6. — Pour toute cette discussion, comparez Abhidharmakośav. Ms. de la Soc. As., foll. 232 sqq. — Voyez Viṣuddhimagga, XVII (J.P.T.S. 1891, p. 137: First a great deal of space is given to the consideration of the word Paticcasamuppāda).

2) Tib. སྒྲུབ་པའི་རྒྱུ་རྒྱུ་ Abhidh. k. v. pratih prāptiyartha itī prāptidyotaka ity arthaḥ.

8) Abhidh. k. v. anekārthā hi dhātavaḥ . pratiḥ copasargaḥ prāptidyotaka ity ayam [i-dhātuh] gatyartham ujhītvā prāptiyartham āpadyate.

4) Cf. Siddhāntakaumudī, ad VIII. 4, 18 (H. Jacobi).

5) Pāṇ. VII. 1. 37. — (Mss. ityavantaḥ).

6) Abhidh. k. v. paḍi satīrtha itī pādaḥ satītyām iti.

7) Abhidh. k. v. pratyayam prāpya samudbhavaḥ pratītyasamutpādaḥ.

8) Cp. Pāṇ. IV. 4, 93.

9) རྒྱུ་རྒྱུ་; cp. Pāṇ. I. 4. 90. et Goldstücker, Dict. s. voc. abhidhāna (244 b 2).

10) Cette explication du mot *pratītya* est celle que Burnouf nous a fait connaître: elle est attribuée par l'Abhidharmakośav. (fol. 234 b 1) au philosophe Sautrāntika Śrīlābha (Wass. p. 281; Tār. p. 67); cf. Introduction p. 623 (ibid. discussion de l'expression tibétaine): *anye punar iti . dhadanta Śrīlābhaḥ pratir vīpsārtha itī . nānāvācinām adhikaraṇānām sarveṣāṃ kriyāguṇābhīyām vyūptum icchā vīpsā . tām ayam pratir dyotayati . itau gatau sādharma ityāḥ . tatra sādhar itī yat-pratyayaḥ . itau vīnaṣṭau sādharma . anavasiḥāyina ityarthaḥ . sam-upasargaḥ samavāyārtham dyotayati . ut-pūrvaḥ paḍiḥ prādurbhāvārthaḥ dhātvarthaparīṇāmāt tām tām sāmāgrīm pratih prater vīpsārthatām darśayati . ityānām vīnaṣṭaparānām samavāyenotpādaḥ pratītyasamutpādaḥ . na kaścīd dharma eka utpadyate sahotpādaniyamāt.*

तेषां 'प्रतीत्यसमुत्पादं वो' भिन्नवो देशयिष्यामि । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति
 स धर्मं पश्यति ⁽²⁾ इत्येवमादौ विषये वीप्सार्थस्य संभवात् समाससद्भावाच्च स्याद्व्यापसी
 व्युत्पत्तिः । इह तु [2b] 'चक्षुः प्रतीत्यं रूपानि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानं' इत्येवमादौ
 विषये सान्नादङ्गीकृतार्थविशेषे चक्षुः प्रतीत्येति प्रतीत्यशब्द एकचक्षुरिन्द्रियहेतुकायाम-
 5 व्येकविज्ञानोत्पत्तावभीष्टायां कुतो वीप्सार्थता ॥ प्राप्त्यर्थस्त्वनङ्गीकृतार्थविशेषे ऽपि प्रती-

1) Tib. བྱིད་པ་; Mss. *bodhi bhikṣavo*. . . — Cette première formule (... *de-
 cayiṣyāmi*) = Sañ. N. II. 1. 5. 2. 13. = Abhidh. k. v. (236a 6) . . . *pratītyasa-
 mutpādām cā* (sic) *bhikṣavo decayiṣyāmiṭy adhiṣṭe*. . .

2) Le *Ālīstambasūtra* (Kand. Mdo XVI, fol. 190b, et Abhidh. k. v. 231a 9; — voyez Minayeff, Recherches, 218 n. 2) répète une formule ancienne : *Athāyusmān Ārīputro Maitreyaṃ bodhisattvaṃ etad avocat: Ālīstambhaṃ ava-
 lokya, Maitreya, bhagavatā bhikṣubhyaḥ sūtram idam uktam: ayo, bhikṣavaḥ,
 pratītyasamutpādāṃ paṣyati, sa dharmam paṣyati; yo dharmam paṣyati, sa
 buddhaṃ paṣyati ity uktvā bhagavān tūṣṇāṃ babbhūva*. . .

Cette formule est donnée in extenso infra ad VII. 16 d'après l'*āgama*;
 pour la seconde partie (*yo dharmam . . . sa buddhaṃ*), comp. Itivuttaka 91, 12
 (Minayeff), Mahāparinibbāṇas. 60 (H. Oldenberg, Buddh. Stud. 677), Sañ-
 yutta N. III, 120 (§ 13), et Saddhammasaṅgaho 62, 3 (J. P. T. S. 1890);
 l'identification du *dharmā* et du *pratītyasamutpāda* nous est connue par Majjhima
 N. I. 191. 1.

3) Dans ces deux exemples, le mot *pratītya* fait partie d'un composé, et
 on peut lui attribuer un sens distributif: leur (*teṣāṃ* = *apareṣūṃ*) explication
 étymologique paraît préférable (*jyāyasi* = རྒྱལ་པ་).

4) Même argumentation Abhidh. k. v. (234b 5): *pratir vipśārtha ity evamā-
 dikū kalpanā 'braiva pratītyasamutpādasūtre yujyate . iha katham bhaṣiyati:
 caksuḥ pratītya rūpāni cotpadyate caksurviññānam iti? na hi pratītyānām cak-
 ṣuṃṣi pratītyacakṣuṃṣīti samāsaḥ sambhavaty arthāyogāt . caksur hi pratītya
 rūpāni prāpya cotpadyate caksurviññānam ity ayam artho gamyate*. Quel est ce
Pratītyasamutpādasūtra, quels sont les autres textes (*sūtrāntara*: Mahāni-
 dānaparyāyasūtra, Sahetusapratyayasānidānasūtra) discutés dans
 l'Abhidh. k. v. et opposés au premier, nous essaierons de le dire dans une note
 finale — Signalons toutefois le fragment: *caksuḥ pratītya rūpāni cotpadyate āvilo
 manaskāro mohaja iti sūtre vacanāt* (Abhidh. k. v. 227b 2).

5) Le Tib. traduit: *cakṣū rūpam ca pratītya*. — Nombreuses références:
 Sañ. N. II p. 72 et suiv., IV. 33, 67. 86; Milinda 56. 26; etc.

6) = འཕྲིན་པ་མཐུན་པ་ *aiṅkar, abhyupagam*. — Le sens de cette phrase
 est éclairé par l'explication, p. 8, 5.

त्यशब्दे [Tib. 3b] संभवति । प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद इति । अङ्गीकारार्थविशेषे ऽपि संभवति । चतुः प्रतीत्य चतुः प्राप्य चतुः प्रेक्ष्येति⁽³⁾ व्याख्यानात् । तद्विज्ञाने⁽³⁾ चेत्यशब्दे । चतुः प्रतीत्य द्वयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । इत्यत्र प्रतीत्यशब्दस्याव्ययत्वाभावात् समासासद्भावाच्च विभक्तिश्रुतौ सत्यां । चतुः प्रतीत्य⁽⁴⁾ विज्ञानं द्वयाणि च । इति निपातः⁽⁵⁾ स्यात् । न चैतदेवं । इत्यव्ययस्यैव ल्यबन्तस्य व्युत्पत्तिरभ्युपेया ॥

यस्तु⁽⁶⁾ वीप्सार्थत्वात्प्रत्युपसर्गस्य⁽⁷⁾ इति प्राप्त्यर्थत्वात्⁽⁸⁾ समुत्पादशब्दस्य च संभ-⁽⁹⁾
वार्वार्थत्वात्⁽¹⁾ तांस्तान् प्रत्ययान् प्रतोत्य समुत्पादः प्राप्य संभव इत्येके। प्रति प्रति वि-

- 1) = རྒྱུད་པ་

- 2) མིག་དང་ གཟུགས་ལ་ བརྟེས་ནས་ = *cakṣū rūpaṃ cāpekṣya*.

- 3) = དེ་ལ་ཕན་པ་ (*hita* = utile).

- 4) = འདྲིན་པ། remplace le འདྲིན་ནས། de la formule précédente, 1. 3. — *Pa* est le soi-disant article et représente ici la vibhakti ou indice casuel; *nas* est l'indice du gérondif (= *tvā*).

- 5) = an irregular form, irregularity [A p t e]; Tib.: རྩོམ་པ་ = *pāṭha*, leçon
au moins aussi vraisemblable.

- 6) L'Ācārya désigné de si sommaire façon par Candrakīrti est ce semble Bhāvaviveka (Bhavya), auteur de la *Prajñāpāradīpamūlamadhyamakavṛtti* (Tandjour, Mdo XVIII, fol. 44 b—299 b) livre dont est extrait le présent passage (*vipśārthatvāt . . . ity anye* (fol. 45 b s). Une variante intéressante: རྟན་ཅིང་འབྲེལ་བ་པར་འབྱུང་ ཞེས་བྱ་བ་ལ་ ཁ་ཅིག་ན་རེ་རྟན་ཅིང་ ཞེས་བྱ་བ་འི་ ཡོན་གྱི་མདན་ནི་ ལྷོས་པ་འི་ རྟན་ ཡིན་པ་འི་བྱེད་ནང་། . . . au lieu de རྟན་པར་འབྱུང་བ་ (= *upasarga*).

- 7) *prati* = རྟེན་ཅིང་

- 8) = འཕྱེད་པ་, équivalent artificiel; hbrei-pa ne peut correspondre qu'à
sam, cf. Burnouf, *loc. cit.*

- 9) श्री. व.

नाशिनामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यन्ये । इति परव्याख्यानमनूय द्रष्टव्यमभिधत्ते । तस्य परपक्षानुवादाकौशलमेव तावत्संभाव्यते ॥ किं कारणं । यो हि प्राप्त्यर्थं प्रतीत्यशब्द⁽¹⁾ व्याचष्टे नासौ प्रति वीप्सार्थं व्याचष्टे । नाप्येति प्राप्त्यर्थं । किं तर्हि प्रति प्राप्त्यर्थं । समुदितं च प्रतीत्यशब्दं प्राप्तावेव वर्णयति ।

- 5 तेनेदानीं प्राप्यसंभवः⁽²⁾ प्रतीत्यसमुत्पाद⁽³⁾ इत्येवं व्युत्पादितेन प्रतीत्यसमुत्पादशब्देन यदि [Tib. 4a] निरवशेषसंभविपदार्थपरामर्शो विवक्षितः । तदा तां तां हेतुप्रत्ययसामग्र्यां प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद इति वीप्तासंबन्धः क्रियते । अथ वि- [3a]शेषपरामर्शः । तदा चतुः प्राप्य⁽⁴⁾ द्वयाणि चेति न वीप्तायाः संबन्ध इति ॥ एवं तावदनुवादाकौशलमाचार्यस्य ॥

- 10 एतद्वा [अ]युक्तं किं च⁽⁵⁾ अयुक्तमेतत् चतुः प्रतीत्य द्वयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानमिति । घत्रार्थद्वयासंभवात्⁽⁷⁾ इति यदुक्तं द्रष्टव्यं तदपि नोपपद्यते । किं कारणं ।

1) Le Tib. lit. : *pratītyasamutpādaḥ*.

2) འབྱུང་བ་ = *sambhava* = *samutpāda*.

3) *sambhavin*, W. K. F. möglich = *utpādābhīmukha*, *utpitsa* (Abhidh. k. v. 232b).

4) སྐྱུ་དང་ཆེན་གྱི་ཚོགས་པ་

5) Tib. བརྟེན་ནས་ = *pratītya*.

6—6) Manque dans Tib.

7—7) Paris, Calc. ... *vijñānam ityatrāḥa yārthābhisambhavad iti veti yaduktam* ...; Cambr. *yārthābhisambandhāditi* ... Tib.: དེ་ཡང་མི་རུང་སྟེ་མིག་ནང་གཟུགས་ལ་བརྟེན་ནས་མིག་གི་རྣམ་པར་ཤེས་པ་འབྱུང་ནས་གསུངས་པ་འདི་ལ་དོན་གཉིས་མེད་པའི་བྱེད་ཅོད་ et les mêmes lectures dans *Bhāvaviveka* (fol. 45b 5, avec la seule variante གཟུགས་རྣམས་ལ་ = *rūpāni*), où ce passage suit les explications reproduites plus haut par Candrakīrti (p. 7, n. 6), précédé par les mots གཞན་པ་ཞི་ལོ་ཅན་; c'est-à-dire, littéralement, *a-parah*: ce terme désignant *Bhāvaviveka*, l'auteur lui-même, par opposition aux *eks* et aux *anyes* (7. 7, 8. 1). — Cp. 9. 6.

कथमनेनैव तत्प्राप्तेः संभव इति युक्त्यनुपादानेन प्रतिज्ञामात्रत्वात् ॥ अथायमभिप्रायः स्यात् । अत्रपित्रादिज्ञानस्य चतुषा प्राप्तिर्नास्ति । द्विषणामेव तत्प्राप्तिदर्शनादिति । एतदपि न युक्तं । प्राप्तफलो ऽयं भित्तुः । इत्यत्रापि प्राप्त्यभ्युपगमात् । प्राप्यशब्दस्य चापेक्षशब्दपर्यायत्वात् ।⁽²⁾ प्राप्त्यर्थस्यैव आचार्यार्थनागादुनेन प्रतीत्यशब्दस्य ।

तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं [नोत्पन्नं] तत्स्वभावतः⁽³⁾

5

इत्यभ्युपगमात् । [ततो]⁽⁴⁾ दूषणमपि नोपपद्यते । इत्यपरे⁽⁵⁾ ॥

यच्चापि स्वमतं व्यवस्थापितं⁽⁶⁾ किं तर्हि⁽⁷⁾ अस्मिन् सति इदं भवति । घस्योत्पादाद् इदमुत्पद्यते⁽⁷⁾ इति इदंप्रत्ययतार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थ इति । तदपि नोपपद्यते । प्रती-

1) Mss. *katham anavate(t)prāptiesambhava*. ... La lecture est plus que douteuse; car le Tib. ཅེ་ལྷོ་མེད་ ཅེས་བྱ་བའི་ རིགས་ལ་ མ་ཤོད་པ་མ་ = *katham abhāva* (= *asambhava*?) *iti yuktyanupādānāt*. ...

2) D'après le Tib. *prāpyetyarthasya eva* གད་ནས་ རིགས་བྱ་བ་ རོག་ཏེ་ན་

3) cité dans *Subhāṣitasamgraha* 28 (*āryanāgārjunapādair uktam*) = *Yuktiśaṣṭikakārikā*, 20 n (Mdo XVII fol. 23 b 1).

4) རལ་བྱུ་མ་ ཤེད་པའི་བྱེད་རོ་ རིགས་ན་ རློན་ལང་.....

5) = Nous autres ... Cp. la même formule fol. 10 a in fine et p. 8, note 7.

6) Ce passage (*kim tarhi* ... *pratītyasamutpādārthaḥ*) suit immédiatement dans *Bhāvavivēka* (fol. 45 b 5) la phrase citée supra p. 8, note 7.

7—7) Cette formule est celle que nous lisons dans le *Çālistambas*. (d'après Mdo XVI): *tatra katamaḥ [pratītyasamutpādah]? pratītyasamutpādo nāma [yad idam: asmin sati, idam bhavati, asyotpādāt idam utpadyate], yad idam avidyūpratītyayāḥ saṃskārāḥ*. ... Les mots entre parenthèses d'après le Tib.; ils manquent dans la citation *Abhidh.* k. v. 231 b 2. — Elle est donnée plus complète dans *Mahāvastu* II. 285. 7: *yad idam: imasya sato, idam bhavati; imasya asato, idam na bhavati; imasyotpādāt idam utpadyate; imasya nirodhāt idam nirudhyati iti pi. avidyūpratītyayāḥ saṃskārāḥ*. ... A ce texte se superpose notamment *Majjhima* N. III. 63. 26.

Les explications, *Abhidh.* k. v. 234 b et 235, sont intéressantes.

Voyez aussi *Bodhic.* § 307. 9: *atrāyaṃ dharmasaṅketo yad asmin sati ... utpadyata iti . etena bhagavataiva idampratītyayatāmūtralakṣaṇaḥ kāryakāraṇa-bhāvo 'pi darśitaḥ*. — Cp. *Bodhic.* p. VI. 27; et ci-dessous foll. 15 b init. et 47 a (VII. 15).

8) Tib. རློན་པོ་དང་ལྷན་པ་ཏེ་ན་; cf. *Mhv.* III. 314. 4; *Bodhic.* § note ad 249. 19; *Childers*, s. voc. *idappaccayā*; *Saṃyutta* N. II. 25; *Sarvadārç.* s. 21. 1. (trad. Muséon, 1901, note 188).

त्यसमुत्पादशब्दयोः प्रत्येकमर्थविशेषानभिधानात् । तद्युत्पादस्य [Tib. 4b] च विवक्षितत्वात्⁽¹⁾ ।

अथापि ब्रह्मिण्युत्पादं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दमभ्युपेत्य अर्पयेतित्वादिब्रह्ममुच्यते । तदपि नोपपन्नं । अथवावार्थानुगतस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य आचार्येण ।

5 तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं नोत्पन्नं तत्स्वभावतः ।

इत्यभ्युपगमात् । अथ ।

अस्मिन् सतीदं भवति क्रुस्वे दीर्घं यथा सति ।

इति व्याख्यायमानेन ननु तदेवाभ्युपगतं भवति । क्रुस्वं प्रतीत्य क्रुस्वं प्राप्य⁽⁴⁾ क्रुस्वमपेक्ष्य दीर्घं भवतीति । ततश्च यदेव [3b] दृश्यते तदेवाभ्युपगम्यत इति न युज्यते ॥

10 इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

। तदेवं हेतुप्रत्ययापेक्षं भावानामुत्पादं परिदीपयता भगवता अत्रैवेकहेतुविषमहेतुसंभूतत्वं स्वपरोभयकृतत्वं च भावानां निषिद्धं भवति⁽⁵⁾ । तन्निषेधाच्च सांवृत्तानां⁽⁶⁾ पदार्थानां यथावस्थितं सांवृतं स्वब्रह्ममुद्भावितं भवति । स एवेदानीं सांवृतः प्रतीत्यसमु-

1) *Ms. vivarjitatvāt*; Tib. བཤེན་པར་འདོད་པའི་ཕྱིར་

2) གཤིང་ཕྱོགས་པའི་སྒྲུ་ Cf. *Nyāyakośa*, s. voc. *rūḍha*; opposé à *yangika-pāḍa* (s. voc. *yoga* 3). — *Tarkasamgraha*, p. 343.

3) Tib. རྒྱུ་ལོ་པའི་ཤིག་ལེ་. — Cf. *Pāṇ.* II. 1. 44.

4) Le Tib. lit. *hrasvam prāpya*, *hrasvam pratītya*. . . — *Comp. Laṅkāvatāra* 59. 9; *Nyāyasūtras* IV. 1. 39, II. 1. 41.

5) *Comp. Visuddhimagga*, XVII, trad. par Warren, *Buddhism*, p. 169. — *Abhidh. k. v.* (281b 7): *yo 'yaṃ . . pratītyasamutpādaḥ . . nikāyaṅtariyair* (= *āryamahācūṣakāih*) *nityaḥ parikalpyate* . . .

6) Sur *sāmyatī* et *sāmvyatā*, cf. *infra* XXIV. 8 et suiv.; Dh. s. 95; Bodhic. t. IX, Index s. voc.; *Çiks.* 264. 3; *Wassilieff*, 293; *Kern*, *Manual*, 127; *Childers*, s. voc. *sammutī*. — *Çloka-vārt.* 217 (le *Mādhyamika sūtra* XXIV. 8 est cité 218, *Comm.* I. 10); *Bhāmati* (éd. 1891) 372. 5; *Ved. Kalpataru* 286. 28; *Ātmatattvaviveka* (éd. 1878) 84. 10; *Sāṃ. pr. bh.* 15. 14 et ad I. 167.

त्पादः । स्वभावेनानुत्पन्नत्वाद् धार्यज्ञानापेक्षया नास्मिन्निरोधो विद्यते । यावन्नास्मिन्नि-
र्गमो विद्यते । इत्यनिरोधादिभिर्ज्ञाभिर्विशेषणैर्विशिष्यते [Tib. 5a] ⁽¹⁾ । यथा च निरोधा-
दयो न सन्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्य तथा सकलशास्त्रेण प्रतिपादयिष्यति ।

अनन्तविशेषणसंभवे ऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्य । अज्ञानामेवोपादानमेषां प्राधान्येन
विवादाद्भूतत्वात् ॥

यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पाददर्शने सति धार्याणामभिधेयो⁽²⁾दिलक्षणास्य प्रपञ्चस्य स-
र्वधोपरमात् । प्रपञ्चानामुपशानो ऽस्मिन्निति । स एव प्रतीत्यसमुत्पादः प्रपञ्चोपशम इत्यु-
च्यते ॥

चित्तचैतानां च तस्मिन्प्रवृत्तौ ज्ञानज्ञेयव्यवहारनिवृत्तौ ज्ञातिस्वरामरणादिनिर्व-
शेषोपद्रववर्कितत्वात् । शिवः ॥

यथाभिकृतविशेषणस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य देशनाक्रियया इत्सिततमत्वात् क-
र्मणा निर्देशः ⁽⁵⁾ ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं ।

देशयामास संबुद्धस्तं वन्दे वदतां वरं ⁽⁶⁾ ॥

1) Ici se placent dans le Tib. les explications données plus haut p. 4, 5—12.

2) D'après Tib. *abhidheyābhidhānalakṣaṇalakṣyādīprapañcānām sarvatho-*
paramāt.

3) *prapañca, prapañcayati*, cf. infra XI. 6, XVIII. 9.

4) Sur ces deux termes et leur valeur technique, cf. infra 18b in fine (*citta*,
caitāsa); Abhidh. k. v. (Fujishima, Bouddhisme Japonais, p. 5 et Dh. s. ap-
pendice); Sarvadārṣ. s. 20. 9; Nyāyabinduṭ. 14. 4; Ānandagiri ad Brah. s.
II. 2. 21.

5) Cf. P. ān. I 4. 49. — Tib. ལས་སུ་སྤྱོད་པ་

6) Tib. གང་གིས་ རྟེན་ཅིང་འབྲེལ་པར་འབྱུང་། འགག་པ་མེད་པ་ སྐྱེ་མེད་པ་ ལྷན་

यद्योपवर्णितप्रतीत्यसमुत्पादवर्गमाच्च⁽¹⁾ तथागतस्यैवैकस्याविपरीतार्थवादित्वं [Tib.
6b] पश्यन् सर्वपरंप्रवादांश्च बा[4a]लप्रलापानिवाधेत्य । अतोव प्रसादानुगत आचार्यो भूयो
भगवत्तं विशेषयति । वदतां वरमिति ॥

अत्र च निरोधस्य पूर्वं प्रतिषेधः । उत्पादनिरोधयोः पौर्वापर्यावस्थायाः सिद्धभावं
5 द्योतयितुं । वक्ष्यति हि ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेन् ज्ञरामरणमुत्तरं ।

निर्ज्ञरामरणा ज्ञातिर्भवेन्न ज्ञायेत चामृतः ॥ इति⁽²⁾ ।

तस्मान्नायं नियमो यत्पूर्वमुत्पादेन भवितव्यं पश्चान्निरोधेनेति⁽⁴⁾ ॥ इदानीमनिरो-
धादिविशिष्टप्रतीत्यसमुत्पादप्रतिपिपादयिषया । उत्पादप्रतिषेधेन निरोधादप्रतिषेध-
10 सौकर्यं मन्यमान आचार्यः प्रथममेवोत्पादप्रतिषेधमारभते ।

उत्पादो हि परैः परिकल्प्यमानः स्वतो वा परिकल्प्येत । परत उभयतो ऽहेतु-
तो वा परिकल्प्येत⁽⁵⁾ । सर्वथा च नोपपद्यत इति निश्चित्याह ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना ज्ञातु विद्यन्ते भावाः क्वचन के चन ॥⁽⁶⁾ १

य'मेद'य' ह'ग'मेद'य' । तेद'य'मेद'य' । अ'मेद'मेद'य' ॥ य'द'द'द'मेद'य' । द'द'द'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' ।
य'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' । ह'ग'मेद'य' ।

1) Tib. ' ' सुग'स'सु'कुद'य'मे'य' ।

2) para = य'मेद'य'

3) infra XI. 3. — Mss. jāyeta vā mṛtaḥ — mais Tib. स'मे'य' य'द' सु'मे'य' ।

4) Tib. yaj janma pūrvam bhavati, jarāmaraṇam paścāt.

5) Le même procédé de discussion infra XII. 1.

6) Tib. य'द'य'य' स'मे'य' य'द'य'य' मे'य' । य'द'य'य' स'मे'य' य'द'य'य' मे'य' ।

तत्र ज्ञातिरिति कदा चिदित्यर्थः । क्वचनशब्द आधायवचनः 'क्वचिच्छब्दपर्यायः ।
[क्वचनशब्द आधेयवचनः 'केचिच्छब्दपर्यायः⁽¹⁾] ॥ ततश्चैवं संबन्धः 'नैव स्वत उत्पन्ना
ज्ञातु विद्यते भावाः क्व चन के चन । एवं प्रतिज्ञात्रयमपि योऽर्थः ॥

ननु च 'नैव स्वत उत्पन्ना' इत्यवधार्यमाणो परत उत्पन्ना इत्यनिष्टं प्राप्नोति । न
प्राप्नोति 'प्रसज्यप्रतिषेधस्य विवर्तितत्वात् [Tib. 6a] परतो ऽप्युत्पादस्य प्रतिषेत्स्य- 5
मानत्वात् । यया घोषपत्त्या स्वत उत्पादो न संभवति 'सा

तस्माद्वि तस्य भवने न गुणो ऽस्ति कश्चिन्न

ज्ञातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तं⁽³⁾

इत्यादिना मध्यमकावतारादिद्वारेणावसेया ॥

མེན་ནང་གི་ཁེ་མ་གྱི་སྤྱི་བོ་རྒྱུ་ལྟ་བུ་ཡིན་པ་ལོ། — Ce sūtra est
cité Bodhic. p. IX. 242. 4, 347. 3, 368. 3 et Subhāṣitas. 17. 5, où la thèse est
longuement établie. Il est intéressant de comparer la discussion du Nyāya-sūtra
IV. 1. 22: *animitatā bhāvotpattih kaṇṭakataikṣṇyādiidarṇanā*; Nyāyakusumā-
ñjali I. 4.

1) Tib. ཁང་དག་ཅེས་བྱ་བའི་སྤྱི་ལོ་རྒྱུ་ལྟ་བུ་ཡིན་པ་ལོ། སྤྱི་བོ་རྒྱུ་ལྟ་བུ་ཡིན་པ་ལོ།
རྒྱུ་ལྟ་བུ་ཡིན་པ་ལོ། — *Akuto bhaya*, Commentaire de Nāgārjuna (Mdo XVII, fol.
34—114): ཁང་དག་ཅེས་བྱ་བའི་དངོས་པོ་འགའ་ཡང་ངོ་།

2) Tib. མེད་པར་དགག་པ་བརྗོད་པར་འདོད་པ་; cf. W. K. F. s. voc. et VI (*pra-
sajyāyaṇi pratiṣedha*, Pat. ad Pāṇ. I. 4, 57); Nyāyakośa s. voc., *nañarthah*:
marque *atyantābhāva* (*bhūtaḥ ghaṭo nāsti*), *samsargābhāva* (*cairo na pacati*);
cf. Tarkas. p. 369; Bhāmati 299. 2; Nyāyav. tātp. 232. 19, 496. 11, 511. 11; M.
Vyut. 199. 10; = négation sans plus. — Même argumentation dans Bhāvaviveka
(fol. 48a 3): དགག་པ་འདོད་པ་མེད་པར་དགག་པ་འདོད་པ་ བཟུ་བར་བྱ་སྟེ། དགག་པ་
གཙོ་ཆེ་བའི་བྱིར།

आचार्यबुद्धपालितस्त्वात् । न स्वत उत्पद्यते भावाः । तदुत्पादवैपथ्यात् । अतिप्र-
सङ्गदोषाच्च । न हि स्वात्मना [4b] विद्यमानानां पदार्थानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमस्ति । अथ
मन्त्रि जायेत । न कदा चित्र जायेत । इति⁽³⁾

अत्रैके⁽⁴⁾ दूषणमाहुः । तदपुक्तं⁽⁵⁾ 'हेतुदृष्टानभिधानात्' । परोक्तदोषापरिकाराच्च ।⁽⁶⁾

1) La *Madhyamakavṛtti* de *Buddhapālita* (dont *Candrakīrti* est d'après la légende une réincarnation, Tār. p. 137) se trouve dans Tadjour, Mdo XVII fol. 178—317. Tāranātha constate une relation d'école entre ce docteur et *Candrakīrti* (p. 148). Le passage reproduit ici s'écarte légèrement du texte de *Buddhapālita* (fol. 182a l. 6): au lieu de *atiprasaṅgāt* nous avons *janmānavasthānāt* et in fine: *གལ་ནེ་.....མི་འཇུར་བས་* དེ་ཡང་ མི་འདོད་དེ

— La première de ces deux variantes est confirmée par *Bhāvaviveka* (fol. 48b 4) qui reproduit, pour le combattre, le raisonnement de *Buddhapālita*: འདི་ལས་

གཞན་ནི་ (= *Buddhapālita*) དངོས་པོ་རྣམས་ བདག་གི་བདག་ཉིད་ལས་ (= *svātmanah*)
སྐྱེ་མེད་དེ། ... 'དང་། སྐྱེ་བ་ སྐྱུ་བ་མེད་པར་ འཇུར་བའི་བྱེར་རོ། ཞེས་ རྣམ་པར་
བཤད་པ་བྱེད་དོ། དེ་ནི་ རིགས་པ་ མ་ཡིན་ནེ། གཏན་ཆོག་པ་དང་.....

2) *Ms. doṣāt.* — *doṣa* manque dans Tib.

3) Tib. དངོས་པོ་རྣམས་ བདག་ལས་ སྐྱེ་བ་ མེད་དོ། དེ་དག་གི་ སྐྱེ་བ་ རོན་མེད་
པ་ཉིད་ཀྱི་ འཇུར་བའི་བྱེར་ དང་། མིན་ཏུ་ཐལ་བར་འཇུར་བའི་བྱེར་རོ། དངོས་པོ་ བདག་གི་
བདག་ཉིད་ཀྱི་ ཡོད་པ་རྣམས་ལ་ནི་ ཡང་སྐྱེ་བ་ལ་ དགོས་པ་ མེད་དོ། ཅི་སྟེ་ ཡོད་ཀྱང་
སྐྱེ་ན་ རྣམ་ཡང་ མི་སྐྱེ་བར་ མི་འཇུར་རོ།

Comparez la discussion de la *svata utpatti*, dans *Bodhic.* IX. p. 241, *Subhāṣitasamgraha* et *Abhidh. k. v.* (fol. 232b): *utpannasya punar utpattau kalpyamānāyām anavasthāprasaṅgāḥ . dvītiye tṛtiye kṣaṇe punaḥ punar utpa- dyata ity anīṣṭaprasaṅgāḥ.*

4) *eke* = *Bhāvaviveka-ādayaḥ.*

5) Tib. གཏན་ཆོག་པ་ དང་ དཔེ་ མ་བརྗོད་པའི་བྱེར་ དང་། གཞན་གྱིས་
སྐྱེས་པའི་ ཉེས་ མ་བསལ་པའི་བྱེར་རོ། ཐལ་བར་འཇུར་བའི་ ཆོག་ ཡིན་པའི་བྱེར་།
སྐྱེས་པ་གྱི་དོན་ལས་ བསྐྱོག་པས་ བསྐྱེད་པར་བྱ་བ་ དང་ དེའི་ཆོས་ བསྐྱོག་པའི་དོན་མཛོན་

प्रसङ्गवाक्यत्वाच्च⁽¹⁾ प्रकृतार्थविपर्ययेण विपरीतार्थसाध्यतद्धर्मव्यक्ती⁽²⁾ परस्मादुत्पन्ना भावा
जन्मसाफल्यत्वात् । जन्मनिरोधाच्चेति कृतांतविरोधः स्यात् ॥

सर्वमेतद्वृषणमप्युपयमानं वयं पश्यामः । कथं कृत्वा । तत्र यथावडुक्तं हेतुदृष्टांतान-
भिधानादिति तदपुक्तं । किं कारणं । यस्मात्परः स्वत उत्पत्तिमभ्युपगच्छन्⁽⁵⁾ विद्यमानस्य
पुनरुत्पादे प्रयोजनं⁽⁶⁾ पृच्छते । स्वत इति हेतुत्वेन तदेव चोत्पद्यत इति । न च विद्य- 5
मानस्य पुनरुत्पत्तौ प्रयोजनं पश्यामः । अनवस्थां च पश्यामः । न च त्रयोत्पन्नस्य पुनरु-
त्पाद इष्यते ऽन[वस्था] चाप्यनिष्ठेति । तस्मान्निरूपपत्तिक एव ब्रह्मदः⁽⁷⁾ स्वाभ्युपगम-
विरुद्धश्चेति । [Tib. 6b]⁽⁸⁾ किं [तन्मात्रेण] चोदिते परी नाभ्युपैति यतो हेतुदृष्टांतोपादा-
नमाफल्यं स्यात् । अथ स्वाभ्युपगमविराधिचोदनयापि परी न निवर्तते । तदपि निर्लज्ज-
तया हेतुदृष्टांतभ्यामपि नैव निवर्तते । न चोन्मत्तकेन सकृस्माकं विवाद इति ॥ 10

यस। र्दससोद्मस। गदरुलस। श्लेसः अश्रुसः रन। श्लेसः अश्रुसुदनसठस
सोदेरुदु अश्रुसः रन। श्लेससुग(स)सोदेरुसः अश्रुसः सोदेरु। सुसयदेः सठसः रन
अगलसः अश्रुसः रन। — Variante dans Bhāvaviveka... श्लेससोदेरुसः सठसः
[même équivalent sanscrit: *prasaviga*°]. Comparez les passages parallèles, infra
fol. 10a.

6) Mss. °hārāt. — Réponse à cette deuxième objection, 18. 3.

1) Tib.: = °tāt. — Réponse à cette objection.

2) Mss. °vyakto, °vyaktā. — mion-pas = *vyakteh*.

3) Mss. *utpanno*.

4) Tib. = *siddhānta*°; de même infra ad 14, 5; mais Bhāvaviveka: सद्धंतसदे

— janmanirodhāt ne correspond pas au Tib. *skye-ba thug(s)-pa*... : Bhāvavi-
veka lit *thug-pa*; peut être *sug-pa* (*hdsugs*).

5) Tib. = *icchan*.

6-6) Manque dans Tib.

7) ou *tadavivādaḥ*. — Mss. *tadavivādaḥ*. — Tib. བྱེད་ཅག་གི་ཆེད་པ་.

8) Camb. *kim iti codite*; Paris, Calc. *kinīyam iti codite*. — Tib. འདི་དག་
ཅེས་ཞེས་པ་ཅུང་པ་.

9) Mss. *viruddhacodanayā*, cf. infra 11. 14, 18. 5. — «Même quand on lui
démontre qu'il est en contradiction...».

(1) तस्मात् प्रियानुमानतामेवात्मन आचार्यः प्रकटयति । अस्थाने ऽप्यनुमानं प्रवेशयन् ।
 न च माध्यमिकस्य स्वतः स्वतन्त्रमनुमानं कर्तुं युक्तं पक्षात्तराभ्युपगमाभावात् । तथोक्त-
 मार्यदेवेन⁽⁴⁾

सदसत्सदसच्चेति यस्य पक्षो न विद्यते ।

5

उपालम्भश्चिरेणापि तस्य वक्तुं न शक्यते ॥

विग्रहव्यावर्तन्यां⁽⁵⁾ चोक्तं । [5a]

यदि का चन प्रतिज्ञा स्यान्मे तत एव मे भवेद्दोषः ।

नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्निवास्ति मे दोषः ॥

यदि किं चिदुपलभ्यं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

10

प्रत्यक्षादिभिरर्थैस्तदभावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति ।

यदा चैवं स्वतन्त्रानुमानानभिधायित्वं माध्यमिकस्य तदा कुतो⁽⁸⁾ । नाध्यात्मिकान्या-
 यतनानि स्वत उत्पन्नानि । इति स्वतन्त्रा प्रतिज्ञा यस्यां सांख्याः प्रत्यवस्थास्यन्ते⁽⁹⁾ [Tib.

1) Mss. *sarvathā priya*°. — Tib. དེ་ལྟར་...

2) Mss. *praveçayena na ca*. — Tib. འཇོང་པར་ཕྱེད་པ་ན་; soit: *dhar*, *bhar*, *grah* (halten, gebrauchen).

3) Manque dans Tib. Cf. infra 16. 11, 18. 5.

4) Catuḥgatake XVI. 25 (Tandjour, Mdo XVIII, fol. 18b) — voyez Muséon, 1900, 2, p. 240.

5) stances 29 et 30 (Tandjour, Mdo XVII, fol. 32a), voyez Muséon, ibidem, p. 217. = Nanjio, 1251. — Mètre Āryā.

6) Mss. *tadeṣa*.

7) Mss. *me*. (Corrections de M. H. Jacobi).

8) Dh. s. XXIV; Childers, s. voc. (*cha ajjhattikāni āyatanāni, salāya-tanaṃ*).

9) Tib. གང་ལ་ གངས་རྒྱལ་པ་དག་གིས་ ཕྱིར་བསྐྱོད་པར་ཕྱེད་པར་འགྱུར་བ་ Can-
 drakīrti vise l'argumentation de Bhāvaviveka; nous la reproduisons dans son ensemble:

7aj । को ऽयं प्रतिज्ञार्थः । किं कार्यात्मकात्⁽¹⁾ स्वत उत कारणात्मकादिति । किं चातः । कार्यात्मकाच्चेत् सिद्धसाधनं⁽²⁾ कारणात्मकाच्चेद् विरुद्धार्थतः । कारणात्मना विद्यमानस्यैव

(a) འདྲིར་ སྤྱིར་བའི་ ཚོག་ཏུ་ འཕྱུར་བ་ ཞི་ དོན་དམ་པར་ ཉང་གི་སྤྱི་མཆེད་དམ་མ་
བདག་ལས་ སྤྱི་བ་ མེད་པར་ དེས་ཏེ། ཡོད་པའི་ཕྱིར། དཔེར་ན་ བེས་པ་ཡོད་པ་ཉིད་
པའི་ལོ་ནོ། (a)

(b) གཤམ་ཏེ་ [fol. 48b] གཏན་ཚིགས་ ཡོད་པ་ཉིད་ རེ་ མེ་མ་བྱུང་པའི་ རྩོགས་ལས་
འྲེག་པ་ མ་པརྟུན་པས་ གཏན་ཚིགས་ཉིད་ མ་ཡིན་ནོ་ ཞེ་ན། མེད་པ་ཁོ་ནའི་ཕྱིར་ དེ་ལས་
འྲེག་པ་མེད་པས་ འདི་ དང་ བཟས་ཅད་ལ་ ཉེས་པ་ མེད་དོ། (b)

འདིར་ བྱངས་ཅན་དག་ལས་ ཁ་ཅིག་ ཕྱིར་སྒྲིག་པར་བྱེད་དེ། དམ་བཅས་པ་ འདིའི་”
(= *ko 'yam pratijñārthaḥ*. — *jusque: sarvasyotpattimata utpādād iti*); et ensuite:

(e) ཉེ་ནི་ བཟང་པོ་ མ་ཡིན་ནེ། བདག་ལས་ ཟློ་བ་ ཅམ་ དགག་པའི་ཕྱིར་རོ། རྒྱའི་བདག་
 ཉིད་ལས་ན་ ཡང་ བདག་དང་གཞན་རྩ་ཟུར་པ་ལས་ ཟུང་ ཟློ་བ་ སེལ་པའི་ཕྱིར་རོ། རྟེན་
 བ་ཡོད་པ་ཉིད་ ཉི་ རྩས་པའི་མཆོད་ཉིད་དང་ལྷན་པ་ ཡོངས་སུ་བརྒྱུད་པའི་ཕྱིར་ ཡང་ ཉེས་
 བ་ མེད་ནོ། Suit l'argument de Buddhapālita introduit par རྟེན་ལས་ གནལ་ནི་...

(voyez p. 14, ligne 8 de la note 1).

La phrase (a—a) est reproduite par Candrakīrti infra p. 25. 9—26. 1.

(1b—b) = *vidyamānatvād iti hetur vipakṣanivartanāpṛatipādanin na hetur iti cet . abhūtād eva tato 'nivartanaṁ atra [pakṣe] sarvatra cādoṣaḥ*. = Le hetu proposé, *vidyamānatvāt*, n'est pas hetu, parce qu'on ne montre pas qu'il y ait nivar-tana de ce hetu à l'égard du vipakṣa [svata utpanna]. — A cette objection, nous répondons: Il n'y a pas [démonstration du] nivar-tana [du hetu] à l'égard de ce [vipakṣa] par suite de la non existence [de ce vipakṣa]: donc il n'y a pas vice en ce qui regarde le pakṣa [ādhyātmikāny āyatanāni] et toute chose [existante].
c—c) = *na tad bhadrām, svata utpattimātrantṛṣedhāt, kūṛāṇātmakād ity ātmabhūtād anyabhūtād vāpy utpattiparihārāt . caitanyam iti śakti-lāṣaṇavat par-marṣād apy adōṣaḥ*. = L'argumentation des Sāṃkhya est mauvaise; car 1° nous nions tout uniment que la chose naisse d'elle même, 2° dire que la chose naît *kūṛāṇātmakāt*, c'est nier qu'elle naisse de soi ou d'autrui [car le *kūṛāṇa* n'est ni identique au *kūṛya*, ni différent du *kūṛya*]. Quant à l'exemple *caitanyavat*, il est irréprochable. . . .

1) Mss. *kiṃ karyātmaḥ svata . . . °ātma itī | . . . °ātmaḥ cet . . . | kārānātmaḥ cet . . .* Tib. ཅི་པད་ཀྱི་ལས་ ཅིས་བྱ་བ་ འབྲས་བུའི་པད་ཀྱི་ལས་མཁ་

2) Il est clair que la chose n'est pas produite d'elle-même en tant que produite. — Cf. 21. 9. — Comp. l'argumentation Nyāyakandalī, 197. 10.

सर्वस्योत्पत्तिमत उत्पादादिति⁽¹⁾ कुतो ऽस्माकं विद्यमानत्वादिति⁽³⁾ हेतुर्यस्य [सिद्धसाधनं]
विरुद्धार्थात् [वा] स्यात् । यस्य सिद्धसाधनस्य यस्याश्च विरुद्धार्थायाः परिकारार्थं यत्नं
करिष्यामः । तस्मात्परोक्तदोष[⁽³⁾]प्रसङ्गादेव तत्परिकारं आचार्यबहुपालितेन⁽⁴⁾ [न] व-
र्णनीयः ॥

5 ⁽⁵⁾ अद्यापि स्यात् । माध्यमिकानां पक्षहेतुदृष्टान्तानामसिद्धेः स्वतन्त्रानुमानानभिधायि-
त्वात्स्वत उत्पत्तिप्रतिषेधप्रतिज्ञातार्थसाधनं मा भूदुभयसिद्धेन वानुमानेन परप्रतिज्ञानि-
राकरणं । परप्रतिज्ञायास्तु⁽⁶⁾ स्वत एवानुमानविरोधचोदनया⁽⁸⁾ स्वत एव पक्षहेतुदृष्टान्तदो-
षरहितैः पक्षादिभिर्भविताव्यम् ॥ ततश्च तदनभिधानात् तदोषापरिकाराच्च स एव
दोष इति ॥

1) གླེ་བ་ ཅང་ ལྷན་པ་ཐམས་ཅད་ བློ་སྒྲུབ་པ་གཉིས་ ཡོད་པ་ ཁོ་ན་ གླེ་བ་འི་
ཕྱིར་ལོ་ — Bhāvaviveka: skye-ba-can ... kho-na-las. — Car toutes les choses
qui prennent naissance, prennent naissance [d'elles-mêmes], pour autant qu'elles
existent sous la forme de cause. — La double objection de *siddhasādhana* et de
viruddhārthatā est examinée ci-dessous p. 21. 11.

2) *vidyamānatvāt* est dans l'hypothèse du contradicteur le hetu de cette
svatantrapratijñā du Mādhyamika: *na tādhyātmiḥ* ... (16. 11, 26. 1).

3) Tib. ཐམས་ཅད་ བློ་སྒྲུབ་པ་

4) Tib. བརྗོད་པར་བྱ་བ་ མ་ ཡིན་ནོ།

5) Objection, lignes 5—9.

6) Le Tib. lit *pratijñā*, non pas *pratijñātārtha*.

7) གཞན་གྱི་ རྒྱུ་འབྱུང་པ་ལ་ རང་གི་ རྗེས་སྒྲུབ་པ་ལ་ འགལ་བ་ བརྗོད་པར་
བློ་སྒྲུབ་པ་ལ་: *parapratijñāyām sva-anumānena virodha[sya] abhidhānenaiva*
bhavitavyam.

8) Cf. infra p. 21. 13. — Peut-être: *°codanāyām svata...*

9) D'après Tib. — Mss. *dr̥ṣṭāntāpekṣāsārahitaib*. — *svataḥ* (རང་ཉིད་ལ་) = à
leur point de vue.

उच्यते । नैतदेवं । किं कारणम् । यस्माद्यो हि यमर्थं प्रतिज्ञानीते । तेन स्वनिश्चयव-
 दन्येषां निश्चयोत्पादनेच्छया ययोपपत्त्यासावर्थी ऽधिगतः सैवोपपत्तिः परस्माद्युपदेष्टव्या ।
 तस्मादिष तावद्यायः । यत्परे⁽³⁾णैव स्वाभ्युपगतप्रतिज्ञातार्थसाधनमुपदेयं [5b] । न चायं
 परं प्रति हितुः । हेतुदष्टात्तात्परेणात्⁽⁵⁾ प्रतिज्ञा⁽⁶⁾नुसारतयैव केवलं स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनमु-
 पादत्त⁽⁴⁾ इति निरूपयत्किंपक्षभाभ्युपगमात् स्वात्मानमेवायं केवलं विसंवादयन् न शक्नोति 5
 परेषां निश्चयमाधातुमिति । इदमेवास्य स्पष्टतरद्वेषणं यद्धत स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनासाम-
 र्थ्यमिति किमत्रानुमानाबाधोद्भावनया प्रयोजनम् ॥

अवाप्यवश्यं स्वतो ऽनुमानविरोधदोष उद्भावनीयः ॥

1) Réponse, lignes 1—7.

2) Mss. *parasmād upa°*. — Tib. གཞན་ལ་. — Comparer Nyāyakandalī, 198. 18, citée ci-dessous p. 23. n. 3, l. 11.

3) Tib. ག་ལོ་ལོ་ = l'objectant, le Sāṃkhya. — Voir ci-dessous, p. 23, n. 3.

4—4) Tib.: འདི་ནི་ གཞན་ལ་ གཏན་ཆེ་གས་ གུང་ མ་ ཡིན་ནོ། གཏན་ཆེ་གས་
 དང་ རྟེན་ མེད་པའི་གྱིང་ རང་གི་ རྟེན་པུང་ལའི་ རྟོན་[7b]ཉི་ སྐྱེ་བ་པ་རྟེན་པ་ རི་ བས་
 འཆེས་པའི་ རྗེས་སུ་འབྲངས་པ་ འབྲང་ནི་ཀ་ རྟེན་པ་རྟོན་པ་ ཡིན་ནོ།

«Mais la même raison n'existe pas en ce qui regarde l'autre : l'adversaire, qui affirme, doit prouver, — non pas le Mādhyamika; et «faute de présenter argument et exemple, la preuve du contenu de sa proposition n'étant que son obstination à s'y attacher, il adopte un *pakṣa*...»

5) Tib. མེད་པ་ = *asambhava*, *abhāva*.

6) Mss. *svāpratijñāmātrasūratayaiva kevalam svāpratijñātārthamātram upādatte*.

7) རྗེས་སུ་དབག་པས་ = *anumānena*.

8) Le Tib. supprime *doṣa* et lit *svānumāna* (རང་གི་); cf. infra p. 21. e), ce qui revient au même: «la contradiction inhérente à notre raisonnement». — Ceci est une remarque du contradicteur.

सो ऽप्युद्भावित एवाचार्यबुद्धपालितेन⁽¹⁾ । [कथमिति चेत्] । न स्वत उत्पद्यते भा-
 वाः । तदुत्पादवैयर्थ्यादिति वचनात् । घत्र⁽²⁾ हि तदत्यनेन स्वात्मना विद्यमानस्य
 परामर्शः । [कस्मादिति चेत्] ।⁽³⁾ तथा हि तस्य [सं]ग्रहेणोक्तवाक्यस्यैतद्विवरणवाक्यं⁽⁴⁾ । न
 हि स्वात्मना विद्यमानानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमिति । अनेन च वाक्येन साध्यसाधनघ-
 ५ र्मानुगतस्य परप्रसिद्धस्य साध्यस्यदृष्टात्तस्योपादानम् । तत्र स्वात्मना विद्यमानस्येत्यनेन
 हेतुपरामर्शः । उत्पादवैयर्थ्यादित्यनेन साध्यधर्मपरामर्शः ॥

तत्र यथानित्यः शब्दः कृतकत्वात्⁽⁵⁾ । कृतकमनित्यं दृष्टं । यथा घटः । तथा च कृ-
 तकः शब्दः । तस्मात्कृतकत्वादनित्य इति कृतकत्वमत्रोपनयाभिच्यक्तो हेतुः⁽⁷⁾ ।

1) Cf. supra p. 14. 1.

2) Mss. *atra hi svata ity anena...* Tib. དེ་ལ་ དེ་དག་ ཅེས་བྱ་བ་ འདིས་ བྱེ་
 ར་དགེ་བར་གྱི་ཉིན་དུ་''' de-dag correspond à de-dag-gi (teṣām) de la phrase précé-
 dente (teṣām utpādavaiyarthiyāt).

3) Mss.: *tatra hy atra graheṇa kṛtākyaśya....., tathā hi tasya....., tathā hy asya.....* — Faut-il écarter l'interprétation: *tasya graheṇa* = «en em-
 ployant le mot tad»? — cf. la note précédente. — La restitution très hypothétique
 s'appuie sur le tibétain:

འདི་ལྟར་.....ཅེས་བྱ་བ་ འདི་ནི་ མདོར་བཟུགས་པའི་ སྐད་ དེའི་ འབྲེལ་བའི་ སྐད་
 ཡིན་ལ། = *tathā: na hi svātmanā vidyamānānām punarutpāde prayojanam iti,*
etat saṃksepataḥ niḥśrītyaśya vākyaśya tasya vivaraṇavākyaṃ. — La phrase *na hi*
svātmanā..... donne l'explication de *tadutpādavaiyarthiyāt* — (saṃgrah,
 cf. infra p. 23. 1: *yathodīṭam artham saṃgrhya*).

4) Sic Tib. — Mss. *kim hi...*, mais cf. p. 14. 2.

5) Exemple qui donne un cas analogue; *sādhana* = *svātmanā vidyamā-*
natva; *sādhya* = *utpādavaiyarthya*; *parāmarṣa*: le fait de prendre en considé-
 ration.

6) Tib. བྱས་པ་ མེད་གྱི་པའི་ཡུལ་རོ་ = *kṛtakānityatvāt*.

7) Mss. °*vyakto*. D'après Tib. °*vyaktam*, en accord avec *kṛtakatvam*. ཉེ་བར་
 སྤྱད་བ་ = *upanaya*, cf. Tarkas. p. 265.

च्यते । अर्थवाक्यानि ⁽¹⁾ तानि महार्थानि यथोदितमर्थं संगृह्य प्रवृत्तानि । तानि च व्याख्या-
यमानानि यथोक्तमर्थात्मानं प्रसूयत इति नात्र किं चिदनुपातं संभाव्यते । ⁽²⁾

प्रसङ्गविपरितेन चार्थेन परस्यैव संबन्धो । नास्माकं स्वप्रतिज्ञायां घभावात् ⁽³⁾ ।
ततश्च सिद्धातिविरोधासंभवः । परस्य च यावद्वक्तृवो दोषाः प्रसङ्गविपरीतापस्थापयन्ते
तावदस्माभिर्भीष्यत एवेति ।

5

1) Mss. *atha vākyaṇi hṛtāni*. Tib. རྒྱུ་ཅི་ སྐུ་འདི་རྒྱུ་ རི་ རྒྱ་ཆེན་པོ་ཙོག་
ཡིན་པས་ = ... *tāni mahārthatvād yathoditam*.... — L'*arthavākya* en cause est
le raisonnement de Buddhapālita, ci-dessus p. 14. 1; le *mahāvākya* du système,
c'est la formule de Nāgārjuna, p. 12. 18. — Voir Dict. de St.-Petersbourg, s. voc.
arthavāda, *mahārtha*.

2) Tib. མ་ཤུལ་པ་...མེ་སྤེན་། *na...anupadiṣṭam... sambhavati*. — *śrid*
dans le même emploi, trad. du Nyāyabindu, ad p. 3. 5. 8.

3) Notre adversaire est lié à une opinion qui, par conséquence logique, est
contradictoire; mais nous, qui n'affirmons rien..... L'emploi du *prasaṅgasā-
dhana* (cf. p. 15. 1, 19. 1, et ci-dessous notamment foll. 9b, 10a) est décrit dans la
Nyāyakandali, 198. 12: *athocyate: prasaṅgasādhanaṁ idam; prasaṅgasādhana-
ṁ ca na svapakṣasādhanaṁ yopādīyate, kiṁ tu parasyāniṣṭāpādanārtham; parā-
niṣṭam ca tadabhyupagamasiddhāir eva dharmādibhīḥ cāpyam āpādayitum . tatra
pramāṇena svapratītir anapekṣasāyū, na hy evaṁ parāḥ pratyavasthātum arhati:
tavāsiddhā dharmādayo, nāhaṁ svasiddheshv api teṣu pratipadya iti — atra brū-
maḥ: kiṁ prasaṅgasādhanaṁ anumānam tadanyaḥ vā? yady anyat, kvāpy ukta-
lakṣaṇeṣu pramāṇeṣv antarbhāvo varnanāyō, vaktavyaṁ vā lakṣaṇāntaram; yadi tv
anumānam eva, tadā svapratītipūrvakam eva pravartate, svañiṣṭayavād anyeṣāṁ
niṣṭayotipādāyaṣayū sarvasya parārthānumūnasya pravartet*....

Le *prasaṅga* n'est pas un *sādhana*: *prasaṅgo hi na sādhanam, hetor abhāvāt*;
yathāhūr: asti prasaṅgo na prasaṅgasādhanaṁ iti (Nyāyavārt. tātp. 407. 27).

Le Mādhyamika ne cherche qu'à mettre son adversaire en contradiction
avec lui-même; il n'a ni *pratijñā* ni *hetu* qui lui soient propres. C'est pour cela
que Candrakīrti repousse le *prayoga* de Bhāvaviveka (p. 16. 12 et infra
p. 25. 9).

Bhāvaviveka et son école (*Svāntarīkas*) prétendent établir la thèse *mā-
dhyamika* (Nāgārjuna, ci-dessus 12. 18) par des arguments personnels, *svatantra*.
Buddhapālita, chef des *Prasaṅgikas*, n'emploie que le raisonnement par l'ab-
surde (*parasyāniṣṭāpādana*). Les deux écoles doivent leur nom à cette opposition
sur le terrain logique. C'est ce qu'a bien vu Wassilieff, p. 320 (351) 20, malgré
quelques hésitations.

Sur le *prasaṅga*, M. Vynt. 199. 116, Sarvadarśanas. (trad. dans Mu-
séeon 1901—2) p. 13 du tiré à part.

4) Plus haut *kṛtānta* (p. 15 n. 4) contre le Tib.

कुतो नु खल्वविपरीताचार्यानां गुणमनानुसारिण आचार्यबुद्धपालितस्य सावका-
शवचनाभिधायित्वं यतो ऽस्य परो ऽवकार्शं लभेत । निःस्वभावभाववादिना ⁽¹⁾ सस्वभावभा-
ववादिनः ⁽²⁾ प्रसङ्ग आपद्यमाने कुतः प्रसङ्गविपरीतार्थप्रसङ्गिता । न हि शब्दः ⁽³⁾ दापडपाशि-
का इव वक्तास्मत्स्वतन्त्रव्यति । [Tib. 9a] किं तर्हि सत्यां शक्तौ ⁽⁴⁾ वक्तुर्विवक्षामनुविधी-
यते । ततश्च परप्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रफलत्वात्प्रसङ्गापादनस्य नास्ति प्रसङ्गविपरीता-
र्थापत्तिः ।

तथा चाचार्यो भूयसा प्रसङ्गापत्तिमुखेनैव परपत्रं निराकरोति स्म ।

नाकार्शं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणां प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् ⁽⁷⁾ ॥

10

रूपकारणनिर्मुक्ते रूपे रूपं प्रसज्यते ।

अहेतुकं न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः क्व चित् ⁽⁸⁾ ॥

तद्यथा ।

1) Mss. °nādinah, °nādinā; cf. Bodhic. t., index s. voc.

2) Tib. སྐལ་པ་ལས་ སྒྲོག་པའི་ རོག་ཅན་ཏུ་ སྐལ་པར་ ག་ལ་ འགྱུར་ཏེ་ = *prasaṅgena viparītārthatāprasāṅgaḥ kutaḥ*; soit, en reprenant les termes employés plus haut (p. 23. 3): *prasaṅgaviparītārthena sambandhaprasaṅgaḥ kutaḥ*.

3) = Veilleur de nuit, jusqu'ici dans le Deçin. 2. 99, cf. W. K. F. s. voc. *daṇḍapāçaka, dāṇḍapāçika*.

4) Mss. *asvamantrayanti*. — Tib. དབང་མ་ཡིན་པར་ བྱེད་པ་ མ་ ཡིན་ནོ།

5) Tarkas. p. 338.

6) Plus haut °*āpattyā* (23. 4) = འཕྲུག་པ་སྐལ་, *āpadyamāne* (24. 3) = འཕྲུག་པ་སྐལ་; ici: རོག་ཏུ་འགྱུར་པ་ཡོད་པ་; de même 23. 4 *āpadyante* = འགྱུར་པ་. — *arthāpatti*, voir Nyāyabhāṣya II. 2. 1: *arthād āpatir, arthāpattiḥ. āpattiḥ, prāptiḥ, prasāṅgaḥ. yathābhīdhāyamāne 'rthe yo 'nyo 'rthaḥ prasajyate, so 'rthāpattiḥ*.

7) = V. 1.

8) = IV. 2. — La lecture de tous les Mss. est *āhetukam, āhetukaḥ*; de même infra. — Bhagavadgītā 18. 22 *ahaituka* (citée par M. J. Speyer, *Avadānaçataka* 76. note 9). — Samādhirāja 14. 32, Rāṣṭrapālāparipreçhā 16. 13, Prajñāpāramitā 256. 13, 273. 2, etc.: *ānimitta (samādhī)*.

आध्यात्मिकान्यायतनानि [Tib. 9b] स्वत उत्पन्नानि ' विद्यमानत्वात् ' चैतन्यवदि-
ति⁽¹⁾ । किमर्थं पुनरत्र परमार्थत इति विशेषणमुपादीयते ।

लोकसंवृत्याभ्युपगतस्योत्पादस्याप्रतिषिध्यमानत्वात् ' प्रतिषेधे चाभ्युपेतबाधाप्र-
सङ्गादिति चेत् । नैतद्युक्तं संवृत्यापि स्वत उत्पत्त्यनभ्युपगमात् ।

5 यद्योक्तं सूत्रे⁽³⁾ ' स चायं बीजहेतुको ऽङ्कुर उत्पद्यमानो न स्वयंकृतो न परंकृतो नो-
भयंकृतो नाप्यहेतुसमुत्पन्नो नेश्वरकालाणुप्रकृतिस्वभावसंभूत इति ।

तथा ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजो स चैव ऋङ्कुरो ।

न च मन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेदं अशाश्वत धर्मता ॥ इति⁽⁴⁾

10 इहापि वदयति ।

प्रतीत्य यद्यद्वदति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁵⁾

परमतापेक्षं⁽⁶⁾ विशेषणमिति चेत् ' तदयुक्तं ' संवृत्यापि तदोपव्यवस्थानभ्युपग-

1) Mss. *cāitanyavādīti*.

2) Voir infra XXIV. 8.

3) Dans le *Çālistambasūtra*; voir Bodhic. t. ad IX. 142 (p. 370. 28).
Çikṣās. 219. 10. — Le Tib. lit *neçvarakṛto na kīlaparipāmito...*, comme le
Çālist.

4) *Lalitavistare*, 210. 3-5; cette stance est citée infra ad II. 28,
XXI. 20; cf. *Çikṣās.* 288. 10, 239. 4 et les remarques *in loc.* Mètre *Vaitaliya*.
Je suis incapable de rétablir le quatrième pāda (Mss. *cchedam aṣṣvata*), à moins
de lire *aṣṣvadharmatā* — ce qui ne va pas sans difficulté.

5) = XVIII. 7 (var. *nochedo*).

6) Tib. *གཞན་གྱི་ལྷན་སྐྱེ་པ་ལྟོས་ཏེ་* et *གཞན་གྱི་གཞན་པ་*...

7) *དེ་དག་གི་*

मात् । सत्यद्वयाविपरीतदर्शनपरिक्षिप्ता एव हि तीर्थिका यावदुभयथापि निषिध्यते ता-
वदुणा एव संभाव्यत इति ⁽¹⁾ एवं परमतापेक्षामपि विशेषणमिधानं न युज्यते ।

न चापि लोकः स्वतः [7b] उत्पत्तिं प्रतिपन्नो यतस्तदपेक्षयापि विशेषणसाफल्यं
स्यात् । लोको हि स्वतः परत इत्येवमादिकं वि[Tib. 10a]चारमनवतार्य कारणात्कार्यमु-
त्पद्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपन्नः । एवमाचार्यो ऽपि व्यवस्थापयामास । इति सर्वथा विशेष- 5
णवैफल्यमेव निश्चीयते ॥

अपि च यदि संवृत्योत्पत्तिप्रतिषेधनिराचिकीर्षुणा विशेषणमेतदुपादीयते ।
तदा स्वतो ऽसिद्धाधारे पक्षदोष आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः स्यात् ⁽⁵⁾ परमार्थतः स्वतश्चतु-
राध्यायतनानामभ्युपगमात् ⁽⁷⁾ । संवृत्या चतुरादिसिद्धावादोष इति चेत् । परमार्थतः
इत्येतत्तर्हि कस्य विशेषणं ॥ संवृतानां चतुरादीनां परमार्थत उत्पत्तिप्रतिषेधाद् उत्प- 10
त्तिप्रतिषेधविशेषणे परमार्थमकृणामिति चेत् । एवं तर्क्येवमेव वक्तव्यं स्यात् । सांवृ-

1) Tib. ཡོན་ཏན་ཉིད་ ཡིན་པར་ རྟོགས་སོ་ ce qui confirme la lecture *guṇa*
(littéralement: *guṇa eva astitvena kalpyate*). On peut traduire: ...aussi long-
temps ils trouvent que tout va bien. — *ubhayathā* = གཉི་གཉི་ སྟོན་སོ་

2) Bhāvaviveka?

3) Tib. = *vaiyarthyam*.

4) *pratisedha* manque dans Tib., évidemment par erreur.

5) La lecture des Mss. n'est pas constante, ici et infra 30. 10. 15 (*asiddhā-
dhāra*°, *asiddho vā hetu*°). Il faut, je crois, lire *asiddhādhāraḥ pakṣa*° (cf. 28. 4),
°*asiddho vā*... Cf. Tarkas. 309; Nyāyab. t. 68. — Tib. ར་པོ་ལ་ གཞི་ མ་གྲུབ་པའི་
ཕྱུགས་ཀྱི་ ཉེས་པ་འཇམ་ | གཞི་ མ་གྲུབ་པའི་ གནད་ཆོགས་ཀྱི་ རྟོན་ཏན་ འཇུག་ | *svataḥ*,
au point de vue du Mādhyamika. Ce *viśeṣaṇa paramārthataḥ* ne peut avoir de
viśeṣya puisque la chose n'existe pas *paramārthataḥ*; de même, dans l'exemple
classique, *gagaṇa* fait du lotus une non-chose.

6) Tib. ར་པོ་ལ་ རྟོན་ཏན་པར་...

7) Ponctué d'après Tib.

तानां चतुरादीनां परमार्थतो नास्त्युत्पत्तिरिति । न चैवमुच्यते ।⁽¹⁾ उच्यमाने ऽपि परिवर्त्तु-
सतामेव चतुरादीनामभ्युपगमात् प्रज्ञसिंघतामनभ्युपगमात् परतो ऽसिद्धाधारः पक्षदोषः
स्यादिति न युक्तमेतत् ॥

अथ स्यात् । यथानित्यः शब्द इति धर्मधर्मिसामान्यमेव गृह्यते न विशेषः ।⁽²⁾

1) Mss. ... *parāṁśucya satām* ... *prajñāptisatām dhyānenābhyupagamat*.

Tib. ལྷ་ན་ ཡང་ བ་འོ་ལ་ཤེས་ཀྱིས་ རྩ་སྤྱི་ ཡོད་པ་རྟེན་རྒྱུ་ ཁས་སྤངས་པའི་ཕྱིར་
དང་། འཇགས་པར་ ཡོད་པར་ ཁས་མ་སྤངས་པའི་ཕྱིར་། གཞན་ལ་.....

rdzas = *vasu*, *dravya* (D. a.), matter, real substance, reality (Jäschke s. voc.); soit *vastusat* en opposition à *prajñāptisat*; notons toutefois que *vastu* (p. 31. 12) est traduit par རྩོམ་. — *prajñāpti*, cf. Wass. p. 229 (lire sans doute འཇགས་ dans le passage discuté de Tār.) et 281.

Prajñāpti = *prajñāpanam*, M. Vynt. 245. 83. 84. — Pour le sens que le mot présente dans notre passage, voir Çikṣās. 257. 7. *vyavahāramātram etat, nāmadheyamātram, samketamātram, samvrtimātram, prajñāptimātram*. — Laṅkāvatāra 30. 16, 39. 5 (°*mātra*). — Bodhic. ‡. 270. 6 (°*sammātra*). — Dīgha N. IX. 53. *ittimā kho Citta lokasamaññā lokaniruttiyo lokavohārā lokapaññattiyo yāhi Tathāgato voharati aparāmasan ti*. — Milinda 25. 11. — Comp. les expressions *upādāya prajñāpti, upādāya prajñāpyamāna*, ci-dessous notamment foll. 65a, 84b, 90a, 102a-b et ad XV. 3 (fol. 165a).

A ce qui n'a qu'une existence de raison, de convention, d'énonciation, s'oppose le *paramārthasat, dravyasat, vastusat* (Wass. 281, Bhamati 13. 11).

2) Pour les autres: གཞན་ལ་ = pour nos adversaires: བ་འོ་ལ་ཤོ་ (cf. la note ci-dessus et 29, n. 3). — Sur l'importance de la *parato 'siddhi* et de la *svato 'siddhi*, voir la discussion ci-dessous fol. 9b.

Voyez la loi (Nyāyab. ‡. 68) *yaḥ parasya siddhaḥ sa hetuḥ* et M. Vynt. 199. 88 sqq.

3) L'argumentation (*pūrvapakṣa*) peut se résumer ainsi: quand un docteur affirme: *anityaḥ śabdaḥ*, il prend le *dharma* et le *dharmin* dans leur acception générale (le son = ce qui s'entend ... *śabdātve satī śabdaḥ*), et la discussion est possible même avec un adversaire qui attribue à l'*anityatva* et au son des *viçe-śaṇas* différents: le *pakṣa* et le *pakṣadharmas* sont *siddhas*; de même dans le cas actuel. — Sur la valeur des termes *sāmānya* et *viçeṣa* voyez les Comm. ad Sūp-khyasūtra I. 138: *sāmānyena tāvad ātmani vivādo nāsti, viçese hi vivādo 'neka eko vyāpakas 'vyāpakas ityādīḥ*. = There is ... no dispute about there being

विशेषग्रहणे हि सत्यनुमानानुमेयव्यवहारभावः स्यात् । तथा हि । यदि चातुर्महामौ-
 तिकः शब्दो गृह्यते स परस्यासिद्धः⁽¹⁾ । यथाकाशगुणो गृह्यते स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः⁽²⁾ ।
 तथा विशेषिकस्य शब्दान्तिव्यतां प्रतिज्ञानानस्य यदि कार्यः शब्दो गृह्यते स परतो ऽसिद्धः⁽³⁾ ।
 [Tib. 10b] अथ व्यङ्ग्यः स स्वतो ऽसिद्धः । एवं यथासंभवं वि[8a]नाशो ऽपि यदि सहेतुकः
 स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः⁽⁵⁾ । अथ निर्हेतुकः स परस्यासिद्ध इति । तस्माद्यथात्र धर्मध- 5
 र्मिसामान्यमात्रमेव गृह्यते । एवमिहापि धर्ममात्रमुत्सृष्टविशेषणं ग्रहीष्यत इति
 चेत् । न चैतदेवं ।

a Self as such (*sāmānyena tāvad ātmani na vivādaḥ*) for the dispute is [only] about its peculiarities (*viśeṣa*), whether it be multitudinous or one... — Wo hinsichtlich [der Existenz] eines Dinges an sich kein Streit obwaltet, [sondern nur über die Art, wie dasselbe zu denken ist].....

1) Pour l'adversaire du Bouddhiste. — Lecture confirmée par le Tib.
 དེ་ཤེས་པོ་ལ་མ་གཏུག་པའི་

2) D'après le Tib. *sa bauddhasyāsiddhaḥ*, mais infra, l. 5: དེ་སངས་ལུས་པ་
 འདྲེན་པ་མ་གཏུག་པ་ཤིན་པ། — Définitions du *ṣabda* dans les diverses écoles, voir
Nyāyabhāṣya II. 2. 12, *Praçastapādabh.* 287.

3) Pour l'adversaire du Vaiṣeṣika. — Tib. comme plus haut (p. 28, n. 2),
 དེ་གཞན་པ་མ་གཏུག་པའི་

4) Pour le Vaiṣeṣika. — *vyāgyaḥ* (= *abhivyaktidharmaka*) *ṣabdaḥ*, thèse du *Mīmāṃsaka* (cf. *Vaiç.* s. II. 2. 28, 30).

5) Les écoles ne s'entendent ni sur le *dharma* (*ṣabda*), ni sur le *dharma* (*vināṣa*). Pour les bouddhistes, la destruction est *ahetuka*, *akāraṇa*. Voir infra XXI. 4 (Cp. XI. 4). — *Abhidharmak v.* (Ms. de la Soc. As.) 269b 6... *utpatty-anantaravināci rūpaṃ, cittacaittuvat . ākasmiko hi bhāvānām vināṣaḥ; akasmādbhava ākasmikaḥ, ahetuka ity arthaḥ. sūdhanaṃ cātra: ahetuko vināṣaḥ, abhāva-tvād, atyantābhāvaavat.* — Suit la réfutation de l'opinion opposée. — *Nyāyabindu* 106, s. 37. 19 (*Nyāyakandali* 78). — *Nyāyavart. tātp.* 388. 19 *svakāraṇād ayaṃ bhāvo vināṣvaro jāyate, 'vināṣvaro vā; vināṣvaraḥ cen, vināṣam prati na hetum apeksate...; vināṣvaraḥ cet, ...nāsyā hetuṣatāir api cakyo rināṣaḥ kartum.* — *Mīmāṃsāśloka v.* 786. — *Çaṃkara ad Brahmasūtras* II. 2. 23.

6) Mss. *sa parato 'siddhaḥ*. Tib. དེ་ཤེས་པོ་ལ་མ་གཏུག་པ་ཤིན་པ།

(1) यस्माच्चदैवोत्पादप्रतिषेधो ऽत्र साध्यधर्मो ऽभिप्रेतः । तदैव धर्मिणस्तदाधारस्य विपर्यासमात्रासादितात्मभावस्य प्रच्युतिः स्वयमेवानेनाङ्गीकृता । भिन्नौ हि विपर्यासाविपर्यासौ । तद्यदा विपर्यासेनासत्सत्त्वेन गृह्यते तैमिरिकेणैव केशादि⁽²⁾ तदा कुतः सद्भूतपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिः । यदा चाविपर्यासादभूतं नाध्यारोपितं वितैमिरिकेणैव कुशादि ।
5 तदा कुतो ऽसद्भूतपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिर्धर्मेन तदानीं संवृतिः स्यात् ।

अत एवोक्तमाचार्यपदैः

यदि किं चिदुपलभ्ये प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

प्रत्यक्षादिभिरर्थैः । तदभावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति⁽³⁾

यतश्चैवं भिन्नौ विपर्यासाविपर्यासौ । अतो विदुषामविपरीतावस्थायां विपरीत-
10 स्यासंभवात्कुतः सौवर्तं चतुर्थस्य धर्मित्वं स्यात् । इति न व्यावर्तते ऽसिद्धाधारे पक्षदोषः
आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः⁽⁴⁾ इत्यपरिहार एवायं । [Tib. 11a]

निर्दर्शनस्यापि नास्ति साम्यं । तत्र हि शब्दसामान्यमनित्य[ता]सामान्यं चाविवक्षितविशेषे द्वयोरपि संविध्यते । न त्वेवं चतुःसामान्यं शून्यताशून्यतावादिभ्यां संवृत्याङ्गीकृतं नापि परमार्थतः । इति नास्ति निर्दर्शनस्य साम्यं ।

15 यस्यायमसिद्धाधारपक्षदोषोद्भावने विधिः⁽⁵⁾ एष एव सत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धार्थतोद्भावने [अपि] योग्यः ॥

1) Tib. = *tathā*.

2) *viparyāsa*, voir Bodhic. f. 239. 10 (= *saṃvṛti*, *avidyā*, *moha*); l'exemple des *taimirika* (*timira*, maladie des yeux) est classique, cf. *ibid.* 245. 3-10, 248. 7.

3) Voir supra p. 16. a.

4) Cf. p. 27 n. 5.

5) Mss. *esa eva sattvādibhyaḥ svahetor*. Tib. དེ་ཉིད་ཀྱི་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་ གཞན་གྱི་ཆེ་གས་ འདྲི་ལ་ མ་ལྷུང་པའི་ རྩོལ་ བརྗོད་པ་ལ་ ཡང་ ལྷུང་པར་བྱའོ
= ...*asiddhidoṣoḍbhāvane* (cf. p. 32, n. 4). — *sattvāt* = *vidyamānatvāt* (p. 26, l. 1).

इत्थं चैतदेवं यत्स्वयमप्यनेनायं यथोक्तार्थो ऽभ्युपगतस्तार्किकेन । सत्येवाध्या-
त्मि[8b]कायतनोत्पादका क्त्वाद्यः । तथा तद्योगतेन निर्दिष्टात् । यद्धि यथा तद्योगतेना-
स्ति निर्दिष्टं तत्तथा । तद्यथा शान्तं निर्वाणमिति । अस्य परोपसिद्धस्य साधनस्येदं दूष-
णमभिक्रितमनेन । को हि भवतामभिप्रेतो ऽत्र क्त्वर्थः । संवृत्या तथा तद्योगतेन निर्दे-
ष्टात् । उत परमार्थत इति । संवृत्या चेत् । स्वतो हेतोरसिद्ध्यर्था⁽³⁾ । परमार्थतश्चेत् ।

न सन्नासन्न सदसद्धर्मो निर्वर्तते यदा ।

सदसद्भयात्मककार्यप्रत्ययत्वनिराकरणात् । तदा ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ॥⁽⁴⁾

तथा 'न चतुः [Tib. 12a] प्रेतते द्वयं ' भौतिकत्वात्⁽¹⁾ द्वयवत् ।

खरस्वभावा न मन्त्रो ' भूत्वात्⁽²⁾ तस्यैवानिल इत्यादिषु हेवाद्यसिद्धिः स्वत एव
योऽपि⁽³⁾ ॥

सत्त्वादिति चायं हेतुः परतो नैकात्मिकः⁽⁴⁾ । किं सत्त्वात् ' चैतन्यवन्नाध्यात्मि-
कान्यायतनानि स्वत उत्पद्यन्तां ' उताहो घटादिवत् स्वत उत्पद्यन्तामिति । घटादीनां ऽ
साध्यसमत्वान्नैकात्मिकेति चेत् ' नैतदेवं तथानभिधानात् ॥

པ་ཤེད་ཅོད་ | — brten = pratyaya, ūcraya; de-dan-mtshuns-pa = tatsama,
°samāna, °sadr̥ṣa.

Le texte paraît sûr, l'interprétation est difficile. — Voir M. Vyut.
109. 43 *ekaṣṭīyaviññāna*, 44 *sabhāga*, 51 *tatsabhāga*, 114. 6 *sabhāgahetu*. —
Abhidharmakośak., Ms. de la Soc. As. 359 b 1 (au cours d'une discussion sur
les trois chemins, passé, présent, à venir): *kāritram punaḥ cakṣurādīnām darṣa-
nādīnīti, rūpādīnām api svendriyagocarataṁ kāritram . yady evam iti vistarāḥ .
yadī kāritreṇa vyavasthāpitāḥ (adhvānaḥ) tatsabhāgasya cakṣusaḥ kim kāritram ?
yad dhi kāritralakṣaṇaṁ svakarma na karoti tatsabhāgaṁ cakṣuḥ, tasya ca nāsti
kāritram darṣanalakṣaṇaṁ, katham tat pratyutpannam anāgataṁ syād? ity abhi-
prāyaḥ . phaladānapratigraha (?) iti . tac cakṣuḥ svaṇiṣyandaphalaṁ parigrhṇāti,
ākṣipati, phalaṁ ca dadāti, niṣyandaphalaṁ anantaram dadāti puruṣakārāphalaṁ
ca . yady api darṣanakāritram na karoti, anyat tu phalaṁ karotīti. . .*

1) D'après Tib. — Mss. *sarūpavat*. — Visuddhimagga (B. T. S.) 13. 25
cakkhu rūpaṁ na passati, acittakattū; cittaṁ na passati, acakkhukattū = Warren
297 = Atthasālinī 400. 1 (où la ponctuation est incorrecte). Cp. Sp. Hardy,
Manual, 419.

2) D'après Tib. — Mss. *tadyathā nalāna*.

3) Comp. le raisonnement que donne Dignāga comme exemple de *praty-
kṣaviruddha* (Vācaspatimigra, Tātparyaṭ. 31.1) *agravaṇaḥ śabdaḥ, kṛtakatvū,*
ghaṭādīvat. — Śloka. 365.

4) Tib. '... གཏན་ཚིགས་ འདི་ ཡང་ པ་རྒྱལ་པོའི་ ལྷན་ན། '... འཇམ་ མ་དེས་པ་
ཡིན་ཅོད་ *hetur ayam api pakṣavūdināḥ pakṣe | kim... | iti na niṣcītaḥ* = cet argu-
ment (*sattvūt*) présente au point de vue de l'adversaire le défaut d'*anaikāntikatā*,
car la question *kim... utpadyantām* demeure indéterminée (*para* = གཏན་
= པ་རྒྱལ་པོའི་).

ननु च यथा परकीयेष्वनुमानेषु दूषणमुक्तं । एवं स्वानुमानेष्वपि यथोक्तदूषणप्रसङ्गे सति स एवासिद्धाधारासिद्धहेत्वादिदोषः प्राप्नोति । ततश्च य उभयोर्दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति सर्वमेतदूषणमयुक्तं ज्ञायत इति ।

उच्यते⁽²⁾ । स्वतन्त्रमनुमानं ब्रुवतामयं दोषो ज्ञायते । न वयं स्वतन्त्रमनुमानं प्रयुज्महे
5 परप्रतिज्ञानिषेधफलत्वादस्मिदनुमानानाम् ।⁽⁴⁾

तथा हि⁽⁵⁾ । परं चतुः पश्यतीति प्रतिपन्नः स तत्प्रसिद्धेनैवानुमानेन निराक्रियते । चतुषः स्वात्मादर्शनधर्ममिच्छसि । परदर्शनधर्माविनाभावित्वं चाङ्गीकृतं । तस्माद्यत्र यत्र स्वात्मादर्शनं तत्र तत्र परदर्शनमपि नास्ति । तद्यथा घटे । अस्ति च चतुषः स्वात्मादर्शनं । तस्मात्परदर्शनमप्यस्य नैवास्ति । ततश्च [Tib. 12b] स्वा[त्मा]दर्शनविरुद्धं
10 नीलादिपरदर्शनं स्वप्रसिद्धेनैवानुमानेन विरुध्यत इति ।

एतावन्मात्रमस्मदनुमानैरुद्भाव्य⁽⁶⁾ [9b]त इति कुतो ऽस्मत्पक्षे यथोक्तदोषावतारो यतः समानदोषता स्यात् ।

किं पुनरन्यतरप्रसिद्धेनाप्यनुमानेनास्त्यनुमानबाधा⁽⁸⁾ । अस्ति सा च स्वप्रसिद्धे-

1) Ce *nyāya* est cité Sarvadarśanas. 142. s. *yaś cobhayoh samo doṣo* . . . — La même pensée est exprimée dans le vers cité par Aniruddha, ad *Sūm-khya-s. I. 6*. — Voir aussi *Ālokav. p. 341* (stanca 232).

2) རྩ་ལྟུང་གི་ རྩེ་མུ་དཔག་པ་. — Cf. *Wass. Buddh. p. 820*.

3) *Mss. prayujāmahe*.

4) Dans le Tib. manque *°asmat°*.

5) *Ms. paraś cakṣuḥ*. Le tibétain (གཤན་ མིག་ ལྟ་ལོ་ རེས་མུ་པར་ རྩེ་མུ་ རྩེ་) ne confirme pas nettement la correction: on attend *གཤན་པ་*, d'après l'analogie de ce qui suit.

6) བརྩོད་པར་བྱ་བ་ ཡིན་པས་.

7) Tib. གང་ཡང་རྩད་པ་ = *anyatama* (d'après Jäschke). — Cf. *M. Vynt. 199. ss.*

8) Tib. འོ་ཞེ་ན།

9) *Mss. asti sūtra*.

नैव हेतुना । न परप्रसिद्धेन । लोकेत एव दृष्टत्वात् । कदा चिद्धि लोके ऽर्थिप्रत्यर्थि-यां
 प्रमाणीकृतस्य साक्षिणो वचनेन ज्ञयो भवति पराज्ञयो वा । कदा चित्स्ववचनेन । परवच-
 नेन तु न ज्ञयो नापि पराज्ञयः । यथा च लोके तथा न्याये ऽपि । लौकिकस्यैव व्यवहारस्य
 न्यायशास्त्रे प्रस्तुतत्वात् । अत एव च कैश्चिदुक्तं । न परतः प्रसिद्धिबलादनुमानबाधा ।
 परसिद्धिरेव निराचिकीर्षितत्वादिति ॥ यस्तु मन्यते । य एव उभयविनिश्चितत्वाद्वा स ५
 प्रमाणं दूषणं वा । नान्यतरप्रसिद्धसंदिग्धवाची । इति । तेनापि लौकिको व्यवस्थाम-
 नुरुध्यमानेनानुमानेन यथोक्त एव न्यायो ऽभ्युपेयः ।

तथा हि नोभयप्रसिद्धेनैवागमेन आगमबाधा । किं तर्हि स्वप्रसिद्धेनापि ।

स्वर्थानुमाने तु सर्वत्र [Tib. 13a] स्वप्रसिद्धिरेव गरीयसी । नोभयप्रसिद्धिः ।

1) Tib. གཤམ་པ་ སྐྱུ་ལྟ་བུ་ — Lire *paraprasiddher*.

2) *yas tu manyate....* Sans doute Dignāga, voir *Mīmāṃsāśloka* v. et *Pārthasārathimītra* dans *Nyāyaratnākara*, p. 289 sqq. Le bouddhiste expose cette thèse que la *paroprasiddhi* suffit à la validité du raisonnement : *nam sarvaṃ bhavatsiddham mayedaṃ sādhanam kṛtam? kimarthaṃ madasiddhyā traṇ vikalpyātṛāttha dīṣanam? ... parapratipatīyartham hi sādhanam, tad asya parā-siddhir doṣo, na svāsiddhir iti* — Kumārila répond : *..kimarthaṃ nyāyavid bhavān? nāgrauṣiḥ «sādhanatvaṃ kiṃ prasiddhasya dvayor api?» ... bhavadvyaddhair eva hi Dignāgācāryair «yo vā diprativādinīceito hetuḥ sa sādhanam» ity uktam ...* = It was Dignāga, *bhavadvyaddha*, who affirmed that an *hetu* which is admitted by both parties in a discussion may be accepted as helping the establishment of a proposition». (K. B. Pathak, J. Bombay As. Soc., L.). — *Nyāyabindu* t. 68. 1 *parārtho hi hetūpanyāsaḥ: tena yaḥ parasya siddhaḥ sa hetur vaktavyaḥ*. La définition du *parārthānumāna* par Dignāga: *parārthānumānaṃ tu svadīrṣārtha-prakāṣanam* (= *Pramāṇasamuccaya* III. 1) suppose la *svaprasiddhi*: *svapratipannam eva prāṇīkebhyah pratipādanīyam*.

3) Mss. *ya eva bhūbhaya*°.

4) Tib. འཕྲིན་པ་ལྟ་བུ་ བྱ་བུ་ལྟ་བུ་ རྒྱུ་ལྟ་བུ་ = *laukika-vyavahāra-vya-vasthā*.

5) Tib. འཕྲིན་པ་ལྟ་བུ་ = *pratītya* = *anurudhyamānena*.

6) Mss. *yathā hi nobhayaprasiddhena vāgmena*. — *āgamabadhā* = བྱུ་

གཤམ་པ་ལྟ་བུ་ = *āgamena bādha*.

अत एव तर्कलक्षणाभिधानं निःप्रयोजनं । यथास्वप्रसिद्धयोपपत्त्या बुद्धेस्तदभि-
ज्ञविनेयज्ञानानुग्रहात् । इत्यलं प्रसङ्गेन । प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ।

परतोऽपि नोत्पद्यते भावाः । पराभावदेव । एतच्च ।

न हि स्वभावो भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते⁽¹⁾

5 इत्यत्र प्रतिपादयिष्यति । ततश्च पराभावदेव नापि परत उत्पद्यते । अपि च

अन्यत्प्रतीत्य यदि नाम परोऽविष्यत्

ब्रूयेत तर्हि बहूलः शिखिनोऽन्धकारः ।

सर्वस्य जन्म च भवेत्खलु सर्वतश्च

तुल्यं परत्वमखिले [ऽ]जनकेऽपि यस्मात् ॥

10 इत्यादिना [10a] [मध्यमकावतारात्] परत उत्पत्तिप्रतिषेधोऽवसेयः ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे । न परत उत्पद्यते भावाः । सर्वतः सर्वसंभवप्र-
सङ्गात्⁽²⁾ ।

आचार्यभावविवेको ह्यपणमाह⁽³⁾ । तदत्र प्रसङ्गवाक्यत्वात्⁽⁴⁾ साध्यसाधनविपर्ययं

1) Cf. Tarkas. p. 361 et suiv.

2) Tib. རྒྱུ་ལ་ རྒྱུ་ལ་ རྒྱུ་ལ་

3) Tib. དེ་ཁོ་ན་ མེ་ཤེས་པ་ = atattvajña.

4) = I. 3 (infra fol. 22b initio).

5) D'après le tibétain. — Cette stance est la 14ème du Chap. VI; voir ci-dessus p. 13, n. 3.

6) Mdo XVIII, fol. 182a l. 8 (cf. p. 14, note 1); reproduit dans Bhāvaviveka (fol. 49b 5) avec les variantes: na parato 'pi...; kusya hetoh; sarvatah...

7—7) Extrait de Bhāvaviveka:

དེས་ན་ དེ་ལ་ (a) ཐལ་པར་ འགྱུར་བའི་ སྐད་ ཡིན་པའི་ཕྱིར། (b) ཐལ་པར་
ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་
ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་

साधनव्यक्तिवाक्यार्थ⁽¹⁾ इष्यते तदेतदुक्तं भवति । केतुत उत्पद्यते भावाः कदा चित्कुत-
श्चित्कस्य चिदुत्पत्तेः । आरम्भसाफल्यञ्च इति । सेवे⁽²⁾ व्याख्या न युक्ता प्रागुक्तदोषा-
दिति³ ॥

तदेतदुक्तं पूर्वोदितपरिकारात्⁽⁴⁾ इत्यपरे ॥

यच्चापीश्वरादीनामुपसंयकार्थं तदपि न युक्तं । ईश्वरादीनां स्वपरभियपक्षेषु यथाभ्यु- 5
पगममत्त[10b]भावादिति [Tib. 14a] ॥ तस्मात्प्रसाधितमेतत् । नास्त्युत्पाद इति ॥ उत्पा-
दासंभवाच्च सिद्धोऽनुत्पादादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पाद इति ॥

अत्राह । यद्येवमुत्पादादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो व्यवस्थितो भवद्भिः । पत्त-
र्हि भगवतोक्तं । अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । अविद्यानिरोधात्संस्कारनिरोध इति⁽⁶⁾ ।

तथा ।

10

अनित्याश्च ते संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिणः ।

उत्पद्य किं निरुध्यते तेषां व्युपशमः सुखः⁽⁷⁾ ॥

sion de l'ahetupakṣa commence dans Bhāvaviveka fol. 50a 5, finit fol. 52b 3 où sont introduits les Sāṃkhyas (distinction de l'utpatti et de l'abhivyakti). — Le présent passage a jusqu'ici échappé à mes recherches.

8) yadī. Ceci est le développement du prasaṅgavākya (voir p. 15. 1 et p. 37, n. 8). A prendre comme sādhana la formule aheturō notpadyante bhāvāḥ (= sādhyā de Buddhapālita), on obtient hetuta utpadyante.

1) Tib. = abhīṣyate. Cp. 15. 1.

2) Mss. ārambhasadbhāvād iti, °saṃbhāvād iti.

3) C'est-à-dire la nyūḥhyā que donne Buddhapālita du mahāvākya de Nāgārjuna.

4) ལྟེ་བར་སྐྱུ་མཐོང་པའི་ཕྱིར་རྟོག་པའོ། — apare (ཀུན་པོ་ཀྱི་), cf. supra p. 9 l. 5.

5) Tib. ཀྱང་ཡང་ཁོ་ཉི་མའི་སྐྱུ་མཐོང་པའི་ཕྱིར་རྟོག་པའོ། རེ་ཡང་ཁོ་ཉི་མའི་སྐྱུ་མཐོང་པའི་ཕྱིར་རྟོག་པའོ།

6) Formule classique du Pratītyasamutpāda.

7) Cité dans Ms. Dutreuil de Rhins, C^o 44 (Senart, J. As., Sept. 1898, p. 300) avec variantes anica vata... | upaṣi ti nirujhati tesa uvaṣamo suho ॥

तथा ⁽¹⁾ उत्पादद्वा तत्रागतानामनुत्पादद्वा तत्रागतानां स्थितैत्रेषा धर्माणां धर्मता ।
 एको धर्मः सन्नस्थितये पडुत चत्वार यादृशः । द्वौ धर्मौ लोके पालयतो ह्येवापत्राप्यं चे-
 त्यादि ⁽⁴⁾ ।

तथा । परलोकादिकामनमिहलोकाच्च परलोकगमनमिति ।

5 एवं निरोधादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो देशितो भगवता । स कथं न निरुध्यत ⁽⁵⁾
 इति ॥

'यत् ⁽⁶⁾ एवं निरोधादयः प्रतीत्यसमुत्पादस्योपलभ्यन्ते' घत एवेदं मध्यमकशास्त्रं

1) Voir Sarvadarçanas. 21.8 (trad. n. 141), Bodhic. t. ad IX. 150 (p. 377.7) Abhidharmak. v. (Soc. As.) 231b (avec la lecture: *sthitaiveyam* ...), Çikṣās. 236.16; et pour la formule *utpādād evā*. . Çikṣās. 16.18, Prajñāp. 273.21. Le Tib. (ཚུལ་འཕྲུལ་གྱི་ཚུལ་ཏེ་ན་ དེ་ནི་གནས་པ་ བྱིན་སྟེ) confirme la lecture *esā*; l'ingénieuse traduction de Gough (*esām*) doit être abandonnée. — M. Vyut. 94. 15 *sthitaṣṭhā dharmadhātusthītā*. — La formule de la *sthitatā* des *dharma*s, insérée dans le Gālistambasūtra et bien connue des Commentateurs brahmaniques, fait partie d'un ancien *dharmaparyāya*; voir notamment Aug. N. I. 286. 6 (in. 134), Sam. N. II. 25.19, Kathāvatthu VI. 2 et Comm., Laṅkāvatūra 144 in line.

2) Tib. ajoute དེས་བྱ་བ་དང་

3) Trois, quatre ou cinq nourritures. Cf. Dharmas. LXX, M. Vyut. 118, Childers 20a, Warren 243, Dh. Sañ. § 58, 71, Kathāv. 509, Majjh. N. I. 261.4 *cattāro 'me bhikkhave bhūtānaṃ vā sattānaṃ ṭhitiyā sambhavesiṇaṃ vā anuggahāya, katame cattāro*, Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 250b 7, Mhv. III. 65. 17, Si-do-in-dzou (Musée Guimet) p. 126, etc.

4) Voir Itivuttaka N° 42. *Dve-me bhikkhave sukhā dhammā lokam pārenti, katame dve? Hiri ca ottappaṇ ca*. Aug. N. I. p. 51, I^a p. 116 et Atthasālinī § 318 (avec la lecture *sukkā* [= *śuklā*] *dhammā*). — Cf. Çikṣās. 105. n. 2, 136. 1, 192. 1, M^{de} Rhys Davids, Dh.-sūi, p. 20 note, Mhv. I. 462.

5) Le Tib. fournit une lecture préférable: *virudhyate* (འགྲུལ་པ་). Le sens paraît être *katham na sūtravirodhaḥ*.

6) Mss. *yata evāha, yata evāhi*.

7) Tib. ཏོས་པ་ ཐོས་པ་ འགྲུལ་པ་; *thos-pa* = *fru*, expression plus technique. — «C'est parce que l'Écriture parle du *nīrodha*....»

प्रणीतमाचार्येण नेयनीतार्थमूत्राक्षविभागोपदर्शनार्थं । तत्र य एते प्रतीत्यसमुत्पाद[स्यो-
त्पाद]ादय उक्ता न ते विगताविद्यातिमिरा[ना]म्रवविषयस्वभावापेक्षया । किं [Tib.

14b] तर्ह्यविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनज्ञानविषयापेक्षया ।⁴

तत्त्वदर्शनापेक्षया तूक्ते भगवता⁽²⁾ एतद्धि भित्तवः परमं सत्यं यदुत श्रमोषधर्म
निर्वाणं⁽³⁾ ' सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणः । इत्यादि⁽⁵⁾

5

तथा⁽⁴⁾ ' नास्त्यत्र तथता वा ' अचित्तथता वा ' मोषधर्मकमप्येतत्⁽⁵⁾ ' प्रलोपधर्मकम-
प्येतत् ' मृषाप्येतत् ' मायेयं⁽⁷⁾ बाललापिनी ' इति । '

तथा ।

⁽⁸⁾ केनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदली[11a]न्निभाः ।

10

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना⁽⁹⁾ ॥ [इति]⁽¹⁰⁾

1) རྩ་མའི་རྟོག་ཏུ་མཛོད་ རེས་པའི་རྟོག་ཏུ་མཛོད་ Cf. infra p. 43. 4 et ad XV. 11
(fol. 82a fine); M. Vyut. 74. 4, Bodhic. t. IX, s. voc. *neyārthatā*, Madh. ava-
tāra, fol. 253a. — Cf. Vāgbhaṭālaṃkāra II. 12.

2) Voir infra XIII. 1; cité ad Bodhic. IX. 2 (p. 244. 13) avec d'inadmissibles
lectures. — Cf. M. Vyut. 245. 907, 908 *mṛṣā mṛṣadharmīṇaḥ*.

3) Mss. *iti* ।

4) Confirmé par Tib. ལྷན་ཅི་མ་ལོག་དེ་མཛོད་ཏུ་ (= *aviparītatataṭā*).

5) Cf. Ūkṣās. 261. 8 *mṛṣāmoṣadharmē bālopalāpanam*; M. Vyut. 245. 908
bālollāpanam; Majjh. II. 261 *aniccā... kāmū tucchū musā moghadhammā, māyū-
katam etam, bhikkhave, bālalāpanam*; Suttanipāṭa 757.

6) Manque dans le Tib. — Cf. Lalitavistara 209. 4.

7) Tib. འདི་རྟག་ (pluriel). — Cf. Sam. N. III. 143. 5.

8—9) Cité dans Saṃyuttanikāya III. 142 (22, 95, 15) — avec les variantes:
marīcikūpanā (cp. M. Vyut. 189. 7), *kadalāpanā*, *dīpitādicca*.

9) Voir M. Vyut. 139. 15 *kadalāskandha*, Bodhic. I. 12, Kern, Lotus
p. 141, Friendly Epistle, st. 58 (J. P. T. S. 1886); *phenapiṇḍa*, *budbuda*, *marīci*,
M. Vyut. 139, 24. 14. 5.

10) Le Tib. ajoute རེས་བྲུ་བ་དང་ = *iti*, et continue en prose: *evam bhikṣur*

एवं धर्मान् वीक्षमाणा भित्तुरारब्धवीर्यवान्

दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानं प्रतिस्मृतः ।

(1) प्रतिविध्येत्यपदे शास्ते संस्कारोपशमं शिवे ॥ इति

निरात्मकत्वाच्च धर्माणामित्यादि ।

5 यत्थैवं देशनाभिप्रायानभिज्ञतया संदेहः स्यात् । का क्यत्र देशना तद्वार्था का नु
खत्वाभिप्रायिकीति । यद्यापि मन्दबुद्धितया नेयार्था देशनां नीतार्थमवगच्छति । तयो-
रुपयोरपि विनेयजनयोराचार्यो युक्त्यागमाभ्यां संशयमिध्याज्ञानापाकरणार्थमिदमारब्ध-
वान् ।

तत्र न स्वत इत्यादिना युक्तिरुपवर्णिता ।

10 तन्मूषा मोषधर्म यद्गगवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणः संस्काराः । तेन ते मूषा ॥ (5)

पूर्वा प्रज्ञायते [Tib. 15a] कीटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराधो हि नास्त्यादिर्नापि पश्चिमं ॥ (6)

ārādhacāryaḥ smṛti-samprajanya (मेसा'मदि'स) -cān divā rātrau ca dharmān
pratīkṣamāṇaḥ (तेसा'न' से'से'मे'स'...) *cāntaṁ sarvasaṁskāra-upaśama-padam*
dharmāṇām anātmatām prekṣisyate (हेसा'स'म'द'सु'म'रे) . *ityadi*.

La stance qui précède (*phenapinda*^o) et ce passage — que je crois en prose dans l'original [le pāda *evaṁ dharmān vīkṣamāṇo* est très incorrect] — sont cités infra ad XXVI. 3 où le tib. présente une lacune.

1) Mss. *pratibimbe pade*, *pratividhyapade*. — Cf. *Çikṣās.* 195. 12, 317. 10, 214 n. 5; Pāli: *paṭivedho*, *ovijjhati* (J. P. T. S. 1884, p. 72, A. ūg. N. IV. 228. 9 et Index).

2) Par le raisonnement et par l'Écriture; voir, pour cette formule, J. A., 1902, II p. 253, n. 3.

3) *idaṁ cāstram*.

4) Ci-dessus 14. 1.

5) infra XIII. 1.

6) infra XI. 1.

कात्यायनाववादे चास्तीति नास्तीति चोभयं ।

प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभाविना ॥⁽¹⁾

इत्यादिना चागमो वर्णितः ।

उक्तं चार्थात्तयमतिमुत्रे । कतमे सूत्रात्ता नेयार्थाः कतमे नीतार्थाः⁽²⁾ । ये सूत्रात्ता मा-
र्गावताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते नेयार्थाः⁽³⁾ । ये सूत्रात्ताः फलावताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते⁵
नीतार्थाः । यावत्थे सूत्रात्ताः शून्यतानिमित्ताप्रणिहितानभिसंस्कारावातानुत्पादभाव[नि-
रात्म]निःसङ्गनिर्वाविनिःपुद्गलास्वामिकविमोक्तनुखा निर्दिष्टाः । त उच्यन्ते नीतार्थाः ।
इयमुच्यते भदत्त शारद्वतीपुत्र नीतार्थसूत्रात्तप्रतिशरण्याता । न नेयार्थ[सूत्रात्त]प्रतिशरण्या-
ता⁽⁵⁾ इति ।

1) infra XV. 7 (Mss : ... *ca asti nāstīti* ...).

2) Voir Wass., pp. 327, 328, dont la source tibétaine cite l'Akṣayamati-
nirdeṣa : «Die Bücher, in welchen von dem Nicht-Ich, wie von Ich unter ver-
schiedenen Ausdrücken gelehrt wird, wie: Ich, Existenz, Leben, lebender Mensch,
Pudgala, der Handelnde, der Empfindende u. s. w., diese Bücher enthalten den
schrägen Sinn».

3) Le copiste abrège. Tib. མེད་མྱེ་གང་དག་བདག་དང་། རེམ་ས་ཅན་དང་།
སྒྲིལ་དང་། གསེས་པ་དང་། རྩེས་བྱ་དང་། གང་ཟག་དང་། མེད་པ་ས་རྩེས་དང་། རེམ་བདག་དང་།
བྱེད་པ་བོ་དང་། ཚོར་པ་བོ་དང་། ལྷ་རྒྱལ་པ་སྒྲིལ་མེད་པ་བྱེད་པ་དང་། བདག་པོ་མེད་
པ་ལ་བདག་པོ་དང་། བཅས་པ་ལ་བསྐྱེད་པ་དེ་དག་ནི་རང་པོའི་རྟོག་ཞེས་བྱའོ । *yeṣu*
sūtrānteṣv ātma-sattva-jīva-poṣa-puruṣa-pudgala-manuṣya-manuṣya-kāraṇa-vedakā
nānācābdair ākhyāyante, yeṣu cāsvāmikaṃ sasvāmikatvena nirāśīṣam, te neyārthāḥ.

4) Mss. °*abhyāmika*, °*sika*. Tib. གང་ཟག་མེད་པ་དང་། བདག་པོ་མེད་པ་ས་ན།
རྒྱལ་པ་ལ་བྱེད་པོའི་སྒྲིལ་པ་བྱེད་པ་དེ་དག་ནི་ — La syntaxe de cette phrase
paraît troublée. — *bdag-po*, proprietor, lord (Jäschke), *prabhu*, *pati*, *adhipa*,
adhipati, *grāmaṇī* (D. a.), *svāmin* (Gālist. s.). — *vimokṣamukha*, M. Vyut. 73:
cūnyatū, animittam, apraṇihitam.

5) རྟོག་པོ་ to place confidence, to rely on. — Les quatre pratisaraṇas, M.
Vyut. § 74, Dharmasaṃgraha LIII, Abhidh. k. v. (Ms. Burn. 473 b), cité
J. As. 1902, II p. 269.

तथा चार्थसमाधिराज्ञसूत्रे ।

नीतार्थसूत्रात्तविशेषाज्ञा[11b]नति

यथोपादिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गलसत्त्वपूरुषा

5 नेपार्थतो⁽¹⁾ ज्ञानसि सर्वधर्मान्⁽²⁾ ॥ [Tib. 15b]

तस्मादुत्पादादिदेशनां⁽³⁾ मृषार्थां प्रतिपादयितुं प्रतीत्यसमुत्पादानु⁽⁴⁾दर्शनमारब्धवा-

नाचार्यः

ननु चोत्पादादीनामभावे सति यदि सर्वधर्माणां मृषात्प्रतिपादनार्थमिदमारब्धवा-

नाचार्यः । नन्वेवं सति यन्मृषा न तदस्तीति न सत्यकुशलानि कर्माणि । तदभावान्न सति

10 दुर्गतयः । न सति कुशलानि कर्माणि । तदभावान्न सति सुगतयः । सुगतिदुर्गतयसंभवाच्च
नास्ति संसार इति सर्वारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात् ।

उच्यते । संवृत्तिसत्यव्यपेक्षया लोकस्येदेसत्याभिनिवेशस्य प्रतिपन्नभावेन मृषार्थता

भावानां प्रतिपाद्यते ऽस्माभिः । नैव त्वार्याः कृतकार्याः किं चिदुपलभते यन्मृषा अमृषा वा

स्यादिति । अयि च⁽⁷⁾ येन हि सर्वधर्माणां मृषात्वं परिज्ञाते⁽⁸⁾ किं तस्य कर्माणि सति

15 संसारो वास्ति । न चाप्यसौ कस्य चिद्धर्मस्यास्तित्वं नास्तित्वं बोधलभते ।

1) Mss. *neyārthatā*, °tām; Tib. རྟོག་པོ་རྒྱུ་

2) Cette stance est citée infra ad XV. 11 (82a in fine); elle ne se trouve pas dans la partie actuellement publiée du *Samādhirāja* (Fasc. I), où la finale: *jānatha sarvadharmān*, est commune.

3) Le Tib. a le pluriel.

4) Mss. °*anupadargaṇam*; Tib. རྟོག་པོ་རྒྱུ་

5) འདྲི་བ་དེ་དུས་ལ་ རྟོག་པོ་...

6) manque dans le Tib.

7) Tib. = *mṛṣārthatā*.

8) Tib. = *karma*.

यद्योक्तं भगवतार्यरत्नकूटसूत्रे⁽¹⁾ । चित्तं हि काश्यप परिगवेष्ट्यमाणं न लभ्यते⁽²⁾ यन्न
लभ्यते तन्नोपलभ्यते⁽³⁾ । यन्नोपलभ्यते तन्नैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं । यन्नैवातीतं ना-
नागतं न प्रत्युत्पन्नं तस्य नास्ति स्वभावः । यस्य नास्ति स्वभावस्तस्य नास्त्युत्पादः ।
यस्य नास्त्युत्पादस्तस्य नास्ति निरोधः । इति विस्तरः ।

यस्तु विपर्यासानुगमान्⁽⁴⁾ [Tib. 16a] मृषात्वं धर्माणां नावगच्छति⁽⁵⁾ प्रतीत्यभावानां 5
स्वभावमभिनविशते । [12a] स⁽⁶⁾ धर्मेऽधिदेसत्याभिनिविशद्भिनिविष्टः सन् कर्मापययि
करोति संसारे ऽपि संसरति विपर्यासावस्थितत्वान्न भेद्यो निर्वाणमधिगतुं ॥

किं पुनर्मृषास्वभावा अपि पदार्थाः संक्लेशव्यवदाननिबन्धनं भवन्ति ।⁽⁸⁾ तस्यैवा मा-
यावुवतिस्तत्स्वभावानभिज्ञानां । तथागतनिर्मितश्चोपचितकुशलमूलानां ।

1) traduit par Burnouf, Intr. 562. — Voir Çikṣās. 233. 15 (235, n. 1);
cp. 261. 4; Bodhic. t. IX. 106 (p. 338. 16).

2) ཉེད་

3) དཔྱུག་པ་

4) Camb. *abhyupagamāt*.

5) Mss. *prātītyabhāvānām*. Tib. = *bhāvānām svabhāvaṃ parikalpya abhi°*
རང་བཞིན་ ཡོད་པར་ རྟོག་པ་ནས་ མངོན་པར་ཞེན་པ་ ।

6) Tib. ཚེས་རྟམས་ལ་ འདི་བདེན་པར་ མངོན་པར་ཞེན་པ་ཉིད་ཀྱི་ རྟོག་པ་ མངོན་
པར་ ཞེན་པར་ འགྱུར་དང་ ।

7) ལྷལ་པ་ཅུན་. — Cp. Çikṣās. 209, n. 7 (*mi-bzal-ba*) et Pāli *abhabbo* (Aṅg.
N. IV. 370. 2, Pugg. p. I. 13, 14).

8) Tib. = ... *bhaviṣyanti yathā māyā... samkleṣahetur bhavoti, tathā-
gata°... vyavadānahetuḥ*. — *samkleṣa* = གྲན་པ་ཉིན་མེད་པ་; *vyavadāna* =
རྟམ་པར་བྱུང་པ་

9) ལྷལ་པ་. — Cf. Mhv. I p. 521; Prajñāp. 442. 14; Kern, Lotus, p. 225,
n. 1; Laṅkāv. 22. 3; Divy. 166. 7; M. Vyut. 139. 2; Kathāv. XVIII. 2 *abhi-
nimmito jīno*.

उक्तं हि दृढाध्याशयपरिपृच्छामूत्रे⁽¹⁾ तद्यथा कुलपुत्र मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते
मायाकारनिर्मितां स्त्रियं दृष्ट्वा कश्चिद्भाग्यपरीतिचेताः पर्यच्छार्द्यभयेनोत्थायासनादपक्र-
मेत्⁽²⁾ 'सो ऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसिकुर्यात्' अनित्यतो दुःखतः शून्यतो ऽना-
त्मतो मनसिकुर्यात्⁽³⁾ इति विस्तरः ॥

5 विनये⁽⁴⁾ च । यत्नकारकारिता यत्नयुवतिः सद्भूतयुवतिशून्या सद्भूतयुवतिरूपेण
प्रतिभासते । तस्य च चित्रकारस्य कामरगास्पदीभूता ॥ तथा मृषास्वभावा अपि भावा
बालानां संक्षेपशब्दवद्दाननिबन्धनं भवति ॥

1) འདྲེན་པའི་ཤུམ་པ་བསྐྱུ་བ་'''' = *adhyācayanirdeśasūtra*. Ce passage est
cité avec variantes, d'après le *Drḍhācāya*°, infra ad XXIII. 14 (fol. 144a *in*
fine). — *Adhyācāyasamcodanasūtra* (བསྐྱུ་བ་པ་) voir *Çikṣās*.

2) M. Vyut. 245. *esō dakṣo māyākāro māyākārānterūsī vā*. — Bodhic.
IX. 31 (p. 271, 22): *māyāstriyāṃ rāgas tatkartur api jāyate*.

3) *ṣāradya* = Pāli *sāraṇa*, cf. Childers, s. voc.; *Çikṣās* 296. 7 et Bodhic.
p. VIII. 118: *adhyatiṣṭhad ato nāthaḥ svanāmāpy Avalokitaḥ paṣacchāradya-*
bhayam apy apānetum janasya hi = c'est pourquoi Avalokita a consacré son
nom pour que ce nom écarte..... — Cinq *bhayas* sont énumérés Dh.-s. LXXI,
mais les lectures des Mss., comme celles de l'éditeur, sont incorrectes; l'*Abhidh.*
k. v. (Soc. As. fol. 307 b 3) nous donne la même liste: *ājīvikaḥbhaya, aṣṭloka*°
(= *akṛti*°), *paṣacchāradya*° (= *sabhāyām sāmukcityam*), *durgati*°, *maruṇa*°. —
Le commentaire de Bodhic. VIII. 118 n'existe pas en sanscrit. Pour autant que
j'entende la version tibétaine, il donne deux explications: la première correspond
à celle de l'*Abhidh.* k. (བསྐྱུ་བ་པ་ = *saṃkuṭcana*); la seconde glose འཛིན་པ་
(*parṣad*) par འཛིན་པ་ et འཛིན་པའི་ཤེན་པ་ = *gati, sattva, loka*. — Quatre frayeurs,
Puggalap., Comm. ad I, x1 (d'après Dh.-s. p. 50): *duggati*°, *vaṭṭa*°, *kilesa*°, *upa-*
vāda°. — Cinq frayeurs (du meurtre, etc.) *Ang. N. IV. 406*. — *Çikṣās*, 198.
7-11, 296.

4) Tib. འདྲེན་པ་པ་པ་

5) °*vyavadāna*° manque dans Tib., se rapporte en effet à l'exemple pré-
cédent.

तथार्यरत्नकूटसूत्रे⁽¹⁾ अथ खलु तानि पञ्चमात्राणि भिन्नशतानि भगवतो धर्मदेशना-
मनवतरत्नवनवगाक्मानान्यनधिमुच्यमानानि उक्त्वायासनेभ्यः [Tib. 18b] प्रकातानि ।
अथ भगवान् [तस्यां वेलायां] येन मार्गेणेति भिन्नवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भिन्न-
निर्मितौ स्म ।

अथ तानि पञ्च भिन्नशतानि येन [मार्गेण] तौ द्वौ भिन्न [निर्मितौ]⁽³⁾ तेनोपसंक्रामन्ति 5
स्म । उपसंक्रम्य तावदोचन् 'कुत्रापुष्पमत्तौ गमिष्यथः ॥ निर्मितकाववोचतां 'गमिष्याव
आवामरण्यायतनेषु 'तत्र ध्यानसुख[12b]स्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यावः । यं हि भगवान् धर्म-
देशयति तमावां नावतरावो नावगाक्वहे नाधिमुच्यावहे उन्नस्यावः संत्रासमापद्या-
वहे ॥ अथ तानि पञ्च भिन्नशतान्येतदोचन् 'वयमप्यापुष्पमत्तौ भगवतो धर्मदेशनां नाव-
तरामो नावगाक्वहे नाधिमुच्यामहे उन्नस्यामः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वय- 10
मरण्यायतनेषु ध्यानसुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यामः ॥ निर्मितकाववोचतां 'तेन ह्यापु-
ष्पमत्तः संगास्यामो न विवदिष्यामः । अविवादपरमां हि अमणस्य धर्माः । * * * * *⁽⁶⁾ ॥ क-
स्यापुष्पमत्तः प्रक्षाणाय प्रतिपन्नाः । तान्यवोचन् 'रागद्वेषमोक्षानां प्रक्षाणाय वयं प्रति-

1) Tib. རྟོག་མཆོག་བརྟེན་པ་ལས་ — Voir le même texte cité infra ad XVII. 33.

2) Le Tib. ajoute བསམ་ཀྱན་ཐོབ་པ་ = *dhyāna lābhān*, cf. Kath.äv. a. 38. 8.

3) Les mots entre parenthèses, d'après le tibétain et la citation ad XVII. 33. — *nirmītaka*, Prajñāp. 442. 14.

4) *sukhasparcāṇā viharati*, voir M. Vyut. 245. 649, 255. 3. 5 et Çikṣūs. 200. 18 où M. Bendall signale Lal.-v. 357. 12 et Mh.v. I. 623.

5) *avivāda*. Cp. Çikṣūs. 263. 18 *yan na vivadati tac chramaṇadharmaṃ anuśarati* (cf. 195. 7, 281. 14) — M. Vyut. 245. 1189 — Lotus, XIV. 33: I am to utter an infallible word; refrain from disputing (*vivāda*, remplacé dans le Ms. par *viśāda*) about it: the science of the Tathāgata is beyond reasoning. — *avivāda* = *ācāra* défini dans le Sarvadārç. (15. 11): *gurūktasyāṅgikarāṇa*. — Les six *vivādāmūlas*, Majjh. N. II. 245. — Tout le monde se dispute, fors les moines, *ibid.* p. 120.

6) cf. infra fol. 100a. Notre texte est abrégé.

पन्नाः ॥ [Tib. 17 a] निर्मितकावबोचतां ' किं पुनरायुष्मतां संविद्यते रागद्वेषमोहा यान्
 तपयिष्यथ । तान्यवोचन् ' न ते ऽध्यात्मं न बह्दिर्धा नोभयमत्तरेणोपलभ्यते नापि तेऽप-
 रिक्लिपता उत्पद्यते ॥ निर्मितकावबोचतां ' तेन क्लायुष्मत्तो मा कल्पयत [मा विक-
 ल्पयत] ' यदा चायुष्मत्तो न कल्पयिष्यथ न विकल्पयिष्यथ तदा न रूढ्यथ न विरूढ्यथ ।
 5 यश्च न रक्तो न विरक्तः स ज्ञात इत्युच्यते । शीलमायुष्मत्तो न संसरति न परिनिर्वाति ।
 समाधिः प्रज्ञा विमुक्तिर्विमुक्तिज्ञानदर्शनमायुष्मत्तो न संसरति न परिनिर्वाति । एभिद्या-
 युष्मत्तो धर्मे निर्वाणं सूच्यते । एते च धर्माः श्रूय्याः प्रकृतिविविक्ताः । प्रज्ञहीतैतामायुष्मत्तः
 संज्ञां यदुत परिनिर्वाणमिति । मा च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां कार्ष्ण ' ना च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां परिज्ञा-
 सिष्ट ' यो हि संज्ञायां संज्ञां परिज्ञानाति संज्ञाबन्धनमेवास्य तद्वत् [13a] ति । संज्ञावेद-
 10 यितनिरोधसमापत्तिमायुष्मत्तः समापद्यध्वम् । संज्ञावेदयितनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्व भि-
 तोर्नास्त्युत्तरोकरणीयमिति वदावः ॥

अथ तेषां पञ्चानां भिन्नुशतानामनुपादायाश्चवेद्यश्चित्तानि विमुक्तान्यभूवन् । तानि
 [Tib. 17b] विमुक्तचित्तानि येन भगवांस्तेनोपसंक्रातानि । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ
 शिरसाभिवन्द्यैकास्ते न्यसोदन् ।

1) Ce sont les cinq lokottaraskandhas; voir Dh.-s. XXIII et sources citées
 in loc. (Lire M. Vynt. 4.)

2) Mss. *saṃjñāyāḥ*; Tib. འདྲ་ཤེས་པ་

3) D'après le Tib. *saṃjñāyām paribandhanam*.

4) Tib. འདྲ་ཤེས་ རྒྱུ་ཚོར་བ་ འགོག་པའི་ རྩོམས་པར་འཇུག་པ་ = *saññāre-*
dayitanirodho, Childers 288b 4.

5) = *pāli uttarim karanīyam* = རྩོམས་པ་ གྲུ་བ་.

6) Le Tib. (comme aussi fol. 100a): *asmin khalu dharmaparyāye bhāṣya-*
māne teṣūṃ pañcānām....

7) *anupādāya*; Tib. འཕྲུལ་ཤེས་པར་ = *anādāya*. — L'expression est bien
 connue, voir M. Vynt. 129. s.

अथायुष्मान् सुभूतिस्तान् भित्तूनेतद्वोचत् ' कुत्रायुष्मन्तो गताः कुतो वागताः ।
 तेऽवोचन् ' न क्वचिद्वचनाय न कुतश्चिदागमनाय भदत्त सुभूते भगवता धर्मो देशितः ॥ अह् '
 को नामायुष्मतां शास्ता । अह् ' यो नोत्पन्नो न परिनिर्वास्यति ॥ अह् ' कथं युष्मा-
 भिर्यमः श्रुतः । अह् ' न बन्धनाय न मोक्षाय⁽¹⁾ ॥ अह् ' केन यूयं विनीताः । अह् ' यस्य
 न कायो न चित्तं ॥ अह् ' कथं यूयं प्रयुक्ताः । अह् ' नाविद्याप्रकाशाय न विद्योत्पाद- 8
 नाय ॥ अह् ' कस्य यूयं श्रावकाः । अह् ' येन न प्राप्तं नाभिसेबुद्धं ॥ अह् ' के युष्माकं
 सन्न⁽²⁾चारिणः । अह् ' ये त्रैधातुके नोपविचरन्ति ॥ अह् ' कियञ्चिरेणायुष्मन्तः परि-
 निर्वास्यति । अह् ' यदा तथागतनिर्मिताः परिनिर्वास्यति ॥ अह् ' कृतं युष्माभिः
 कर्णीयं । अह् ' अहंकारमकारपरिज्ञानतः ॥ अह् ' क्षीणा युष्माकं क्लेशाः । अह् '
 अत्यन्ततयात्सर्वधर्माणां ॥ अह् ' धर्षितो युष्माभिर्मरिः । अह् ' स्कन्धमारानुपल- 10
 म्भात् ॥ अह् ' परिचरितो युष्माभिः शास्ता [Tib. 18a] । अह् ' न कायेन न
 वाचा न मनसा ॥ अह् ' विशोधिता युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः⁽³⁾ [13b] अह् ' अथाह्तो
 ऽप्रतिप्राहृतः ॥ अह् ' उत्तीर्णो युष्माभिः संसारः । अह् ' अनुच्छेदतोऽशाश्वततः ॥ अह् '
 प्रतिपन्ना युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः । अह् ' सर्वप्राह्विनिर्मुक्तितः ॥ अह् ' किंगा-
 मिन घायुष्मन्तः । अह् ' यंगामिनस्तथागतनिर्मिताः ॥ इति ह्यायुष्मन्तः सुभूतेः परि- 15

1) Prajñāp. 22. māyāpuruṣasya vijñānam... abaddham amuktam.

2) Kathāv. a. 39 in fine: dve brahmacariyavāsū maggabhāvanā ca pab-
 bajjā ca.

3) On distingue le kāma°, le rūpa° et l'arūpāvacara (Dh. spi; Abhidh.
 sañ. dans J. P. T. S. 1884).

4) Voir Çikṣās. 198.10 et Mhv. III. 275.2 et 281.7, une énumération de
 quatre Māras: skandhamāra, kleṣa°, mṛtyu°, devaputra°. Pour les sources paliés,
 Childers, p. 241 (abhisankhāra°).

5) Tib. འཇིག་རྒྱུ་མཉམ་པ་ སྤྱོད་པ་ སྤྱོད་པ་ སྤྱོད་པ་. Voir Childers, s. voc. dakkhiṇeyyo,
 dakkhiṇīvisuddhi; Çikṣās. daksiniya.

6) pratipanna = ལུགས་པ་

7) Mhv. III. 206.16 yamsukhā bhavān... tamsukhā vāyam api, yaṃduḥkhā...
 — Kathāv. a. VII. 8 taṃsamvattaniya.

पृच्छतस्तेषां भिन्नाणां विसर्जयतां तस्यां पर्वदि अष्टानां भिन्नुशतानामनुपादायाश्च-
 तानि विमुक्तानि द्वात्रिंशतश्च प्राणिसकुलाणां विज्ञो विगतमलं धर्मेषु धर्मचतुः वि-
 शुद्धे⁽¹⁾ इति ॥

इत्येवं मृषास्वभावाभ्यां तथागतनिर्मिताभ्यां भिन्नुभ्यां पञ्चानां भिन्नुशतानां व्यव-
 5 दाननिबन्धनं कृतमिति⁽²⁾ ।

उक्तं चार्यवज्रमण्डपां⁽³⁾ धारणया । तद्यथा मञ्जुश्रीः काण्डे च प्रतीत्य मथनीं च
 प्रतीत्य पुरुषस्य कृस्तव्यायामं [च] प्रतीत्य⁽⁴⁾ धूमः प्रादुर्भवतीति । अग्निरभिनिर्वर्तते । स
 चाग्निसेतापो न काण्डसेनिश्चितो न मथनीसेनिश्चितो न पुरुषकृस्तव्यायामसेनिश्चितः⁽⁵⁾ ।
 एवमेव मञ्जुश्रीरसद्विपर्यासमोक्तस्य पुरुषपुद्गलस्योत्पद्यते रागपरिदाहो द्वेषपरिदाहो
 10 मोक्षपरिदाहः । स च परिदाहो नाध्यात्मं न बर्हिषा नोभयमन्तरेण स्थितः ॥

अपि तु मञ्जुश्रीर्यदुच्यते मोक्ष इति तत्केन कारणेनोच्यते मोक्ष इति । [Tib. 18b]
 अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः सर्वधर्मैर्मोक्षस्तेनोच्यते मोक्ष इति⁽⁶⁾ ॥ तथा नरकमुखा मञ्जुश्रीः
 सर्वधर्मा इदं धारणीपदं⁽⁷⁾ । आह । कथं भगवन्निदं धारणीपदं । आह । नरका मञ्जुश्रीर्वा-

1) C'est-à-dire qu'ils réalisent le *dharme dharmānudarā*.

2) Voir ci-dessus 46. 6.

3) Tib. རྩེ་མཛེས་པ་ལྟ་བུ་ = *vajramandāt*. — Voir Nanjio, Nos 372, 373 (587, 524 A. D.); Kandjour, Mdo X, fol. 455—474 (A. M. G. II. 250); Burn., Intr. p. 543. Un fragment de cette citation est reproduit infra ad XXIII. 13. — Sur la valeur du mot *mandā* dans l'expression *bodhimandā*, dont celle-ci est dérivée, Bodhic. p., p. 58, note 3. — *Dhāraṇī*, voir Kern, Lotus, 311, note; Suzuki, Aṣṭavaghoṣa's Discourse..., 136. n. 8: «Here Dhāraṇī means simply any epigrammatic proposition which will serve as a key to the deep significance of the Doctrine».

4) Même comparaison Lalita 211. 3—4.

5) Mss. *saṃnīḥṛita*, *°nīḥṛita*, *°nīḥṛita*; cf. Mhv. I. 433, 456.

6) «Voilà de bien mauvaise grammaire pour appuyer des théories qui ne valent pas mieux» (Burnouf).

7) «...cet axiome de la Dhāraṇī» (Burnouf).

लपृथग्जनैरसद्विपर्यासविठपिताः⁽¹⁾ स्वविकल्पसंभूताः ॥ आह । कुत्र भगवन्नरकाः समव-
स[14a]रन्ति ॥ भगवानाह । आकाशसमवसरणा मञ्जुश्रीनरकाः । तत्किं मन्यसे मञ्जुश्रीः
स्वविकल्पसंभूता नरका उत स्वभावसंभूताः ॥ आह । स्वविकल्पेनैव भगवन् सर्वबा-
लपृथग्जना नरकतिर्यग्योनियमलोकं संजानन्ति । ते चासत्समारोपेण दुःखां वेदनां वेदय-
न्ति दुःखमनुभवन्ति त्रिष्वप्यपायेषु ।

5

यथा चाहं भगवन्नरकान् पश्यामि तथा नारकं दुःखं । तद्यथा भगवन् कश्चिदेव
पुरुषः सुप्तः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संजानीते । स तत्र क्वथितायां⁽²⁾ संप्रवृत्ति-
तायामनेकपौरुषायां⁽³⁾ लोकेकु⁽⁴⁾ प्रसिप्तमात्मानं संजानीयात् । स तत्र खरां कटुकां
तीव्रां दुःखां वेदनां वेदयेत् । स तत्र मानसं परिदाहं संजानीयात् [Tib. 19a] । उच्चसेत्
संत्रासमापद्येत । स तत्र प्रतिविबुद्धः समानः⁽⁵⁾ अहो दुःखमहो दुःखमिति क्रन्देत् शोचेत् 10
परिरेवेत् ॥ अथ तस्य मित्रज्ञातिसालोकिताः परिपृच्छेयुः । केन तते दुःखमिति ॥ स ता-
न्मित्रज्ञातिसालोक्तिनैवं वदेत्⁽⁶⁾ । नैर्यिकं दुःखमनुभूतं । स तानाक्रोशेत्परिभाषेत् ।
अहं च नाम नैर्यिकं दुःखमनुभवामि । यूयं च मे उत्तरि⁽⁷⁾ परिपृच्छथ केनैतत्तव दुःखमि-

1) Cf. *viṣṭhāpana* (M. Vyut. 245, 827, 10. 31) = *viṣṭhāpana* (W. K. F.); °nā, *Qikṣās.* 180. 4, 236. 1; *cittaviṣṭhāpitatva*, *Pañcakrama*, III, *ṭipp.* l. 18.

2) Voir M. Vyut. 245. 755-c. — Paris *kathitāyām* = «dout on parle tant» (Burnouf).

3) *pauruṣa* = la charge qu'un homme peut porter (P. W.). — Tib. ལྷོས་སྤུ་
རྩ་མ་དེ་ལྷོས་པ་ = «remplie d'hommes».

4) Camb. *kuṇḍī*; ལྷོས་པ་ལྷོས་པ་; cf. *Kāraṇḍavyūha* 9. 6, *Qikṣās.* 75. 8. *Bodhic.* p. VI. 89.

5) *saṃāna*, cf. Burn. Lotus 409, Div. Av. 651. 6 (P. W.); le tib. lit *sa-
māna* (= avec orgueil).

6) Mss. *vedayet*; Tib. ལྷོས་པ་ལྷོས་པ་

7) *uttari*, cf. Mh v. III. 396. 9.

ति ॥ अथ ते मित्रज्ञातिसालोकितास्तं पुरुषमेवं वेदयुर्मा भैर्भोः पुरुष सुतो हि त्वं । न त्व-
मितो गृहात् क्व चिन्निर्गतः ॥ तस्य पुनरपि स्मृतिरुत्पद्यते सुतोऽकृमभूत् । वितथमेतन्मया
परिकल्पितमिति ⁽¹⁾ । स पुनरपि सौमनस्यं प्रतिलभते ।

- तथ्यथा भगवन् स पुरुषोऽसत्समारोपिण सुतः स्वप्रातरगतो नरकगतमात्मानं संज्ञा-
5 नीयात् । ए[14b]वमेव भगवन् सर्वबालपृथग्जनानां असद्भागपर्यवन्द्वाः स्त्रीनिमित्तं कल्पय-
न्ति । ते स्त्रीनिमित्तं कल्पयित्वा ताभिः सार्धं रममाणमात्मानं संजानन्ति । तस्य बालपृथ-
ग्जनस्यैव [Tib. 19b] भवत्यकं पुरुष इयं स्त्री ममैषा स्त्री । तस्य तेन च्छुद्भागपर्यव-
स्थितेन चित्तेन भोगपर्योष्टि ⁽²⁾ चित्तं क्रामयति । स ततोनिदानं कलकविप्रकृविवादं संजग-
यति । तस्य प्रदुष्टेन्द्रियस्य वैरं संज्ञायते । स तेन संज्ञाविपर्ययेन कालगतः समानो बहूनि
10 कल्पसकृन्नाणि नरकेषु दुःखां वेदनां वेदयमानमात्मानं संजानाति ।

तथ्यथा भगवन् तस्य पुरुषस्य मित्रज्ञातिसालोकिता एवं वदन्ति । मा भैः मा भैः
भोः पुरुष सुतो हि त्वं । न त्वमितो गृहात् कुतश्चिन्निर्गत इति । एवमेव भगवन् बुद्धा भग-
वत्तश्चतुर्विपर्ययसंविपर्ययस्तानां सन्नानामेवं धर्मं देशयन्ति । नात्र स्त्री न पुरुषो न सन्नो न
जीवो न पुरुषो न पुद्गलः । वितथा इमे सर्वधर्माः । असत्त इमे सर्वधर्माः । विठपिता इमे

1) Mss. *parikalpītanubhūtam iti*.

2) *asat* = འཇམ་པ་མཉམ་པ་ = *asatya*, avec quelque emphase.

3) *aprapṛteṣu viṣayeṣu prārthanā chandūh, prapṛteṣu rāgaḥ* (Abhidh. k. v. Soc. As., 236 d 8).

4) Mss. *paryasta*° (= °*stikā** = Ruhebett*. — P. W.). Mais Tib. རྒྱུ་ལྟ་ = chercher. རྒྱུ་ལྟ་ = *paryeṣaṇa*.

5) *praduṣṭa* = རྒྱུ་ལྟ་, donc de *duṣ* et non de *divi*.

6) Sic Mss.

7) Sur les quatre *viparyāṣas*, voir Muséon, 1900, p. 236 et Yogas. II. 5, Aug. N. II. 52, Qikṣās. 198. II, Friendly Epistle, st. 48, Abhidh. k. v. (Soc. As.) 347 a 5—b 8.

सर्वधर्माः । मायोपमा इमे सर्वधर्माः । स्वप्नोपमा इमे सर्वधर्माः । निर्मितोपमा इमे सर्वधर्माः ।
उदकचन्द्रोपमा इमे सर्वधर्मा इति विस्तरः ॥ त इमां तथागतस्य धर्मदेशनां श्रुत्वा विगत-
रागान् सर्वधर्मान् पश्यन्ति । विगतमोक्षान् सर्वधर्मान् पश्यन्ति⁽¹⁾ । अस्वभावाननावरणान् ।
[Tib. 20a] ते आकाशस्थितेन चेतसा कालं कुर्वन्ति⁽²⁾ । ते⁽³⁾ कालगताः स[15a]मानाः नि-
रूपधिशेषे निर्वाणधातो परिनिर्वाति । एवमहं भगवन्नरकान् पश्यामि । इति ॥

5

उक्तं चार्थोपातिपरिपृच्छायां⁽⁴⁾

भय दर्शितं नैरयिकं मे सत्त्वमहं सवेवित नैके ।

न च विद्यति कश्चित् सत्त्व यो व्युत्पद्यते घोरमपार्यं⁽⁵⁾ ॥

न च कारकं कारणं सति चेत् कृता असितोमरशब्दाः ।

कल्पवृक्षेन तु पश्यति तत्र कायि पतन्ति अपायित शब्दाः⁽⁶⁾ ॥

10

1) M. Vyut. 10. 14. 16.

2) Tib. = *māraṇakālaṃ kuruṃvanti*.

3) Tib. = *te kalam kṛtvā samunantaram...*

4) Ce fragment est cité ad VIII. 12 et XII. 10. — Voir aussi III. 7, VII. 12. L'U'pālipariṣecchā citée dans Gikṣās. est en prose. (Cf. la note de M. Bendall, 164. s). — Mètre Dodhaka, irrégulier, les pādas impairs présentant le schème ~ ~ | ~ ~ | ~ ~ | ~ ~ .

5) Mss. *ghoruyapāyam, ghoram...* Tib. = *nairayike bhaye mayā deṣṭe 'nekāni sattvasahasrāṇi saṃvejītāni...*

6) गद'दग' स'व'शे' म'द'द'के' म'के'द' म'वे'द'द'द' ।

ग'के'द'द' वे'द'स' म'द'स'म'प'द'द' ।

ह'ग'स'द' द'स'द'श'स' द'द'स'द' द'े'द'ग'द' ।

द'स'द'स' म'वे'द' द'े'द' म'के'द'द' म'द' ॥

soit: *ye asi-tomara-ṣastra-kṣepaṇa-apaghāta-kārakāḥ, [te] na santi; kālpaṇa-durgatiṣu tāsu kāye patanti [ṣastrāṇi] paçyati; tatra ṣastrāṇi na santi.*

चित्रमनोरमसञ्जितपुष्पाः⁽¹⁾ स्वर्णविमानं जलन्ति मनोज्ञाः ।

तेष्वपि कारकु नास्ति कश्चि तेऽपि च स्थापितं कल्पवशेन ॥

कल्पवशेन विकल्पितुं⁽²⁾ लोकः संज्ञगृहेण विकल्पितुं बालः⁽³⁾ ।

सो च⁽⁴⁾ गृहो ग्रहो ग्रसभूतो मायमरीचिसमा हि विकल्पाः⁽⁵⁾ ॥ इति ।

- 5 तदेवमेते ऽस्वभावा भावाः स्वविपर्ययविठपिता बालानां संज्ञेशकृतवो भवन्ति
संसार इति स्थितं⁽⁶⁾ ।

यथा च मृषास्वभावानां पदार्थानां संज्ञेशव्यवदानकृतुर्व तथा मध्यमकावतारा-
द्विस्तरैषावसेयं ।

- अत्राह 'यदि स्वतः परत उभयतोऽहेतुतश्च नास्ति भावानामुत्पादस्तत्र कथम-
10 विद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युक्तं भगवता ॥ उच्यते [Tib. 20 b] । संवतिरेव न तत्त्वं⁽⁸⁾ ।

किं संवतेर्व्यवस्थानं वक्तव्यं ॥ इदं प्रत्ययतामात्रेण संवृतेः सिद्धिरभ्युपगम्यते । न
तु पक्षचतुष्टयाभ्युपगमेन सस्वभाववादप्रसङ्गात् 'तस्य चायुक्तत्वात्' इदं प्रत्ययतामात्रा-

1) Mss. *saṃjñitā*, *sajjītā* *gresthāḥ*; Tib. མེ་རྟོག་པ་ལྟེ་མེད་; *sajjita* = *vikasita*?

2) *vikalpita* = རྒྱུ་ལྡན་ སྐྱོད་པ་

3) Mss. *vāsaḥ*, *bālāḥ*. — Tib. བྱིས་པ་ རྒྱུ་ལྡན་པེ་ (*vi-bhaj.*).

4) Mss. *bho ca*, *sāra*, *sa ca*, *so ca*. — Tib. དེ་ ལཱ་

5) Mss. *°samo...°kalpāḥ*; *°samā...°kalpāḥ*.

6) Voir ci-dessus 46. 7.

7) Voir ci-dessus 13. n. 3.

8) Mss. *saṃvrti evā na...* D'après le Tib. *ciad eva saṃvrtir na tatt-
vam eva*. — Comp. infra Tib. fol. 26a.

9) Voir ci-dessus 9. n. 7 et 8.

भ्युपगमे हि सति हेतुफलयोरन्योन्यापेक्षत्वान्नास्ति स्वाभाविकी सिद्धिरिति नास्ति
सत्त्वभाववादः । अत एवाक्तं

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति⁽¹⁾

इहापि [15b] वक्ष्यति ।

5

प्रतीत्य कारकः कर्म ते प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ इति⁽²⁾

भगवताप्येतावन्मात्रमेवाक्तं । तत्रायं धर्मसंकेतो यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमि-
त्यादि⁽³⁾ ॥

10

अत्र के चित्परिचोदयति । अनुत्पन्ना भावा इति किमयं प्रमाणज्ञो निश्चय उता-
प्रमाणज्ञः । तत्र यदि प्रमाणज्ञ इष्यते तदेदं वक्तव्यं 'कति प्रमाणानि किंलक्षणानि
किंविषयाणि किं स्वत उत्पन्नानि किं परत उभयतो ऽहेतुतो वेति । अथाप्रमाणज्ञः स न
युक्तः 'प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयाधिगमस्य⁽⁴⁾ [Tib. 21a] अनधिगतो ह्यर्थो न विना प्रमा-
णैरधिगतुं शक्यत इति प्रमाणाभावादार्थाधिगमाभावे सति कुतोऽयं सम्यग्निश्चय इति न 15
युक्तमेतद्विषयना भावा इति । यतो वायं निश्चयो भवतो ऽनुत्पन्ना भावा इति भविष्यति
तत एव ममापि सर्वभावाः सतीति । यथा चायं ते निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति तथैव

1) Citation non identifiée, mais comp. le sūtra XII. 1.

2) = VIII. 12.

3) Voir supra p. 9 n. 7.

4) Voir Col. Jacob, *Laukikanyāyāñjali*, p. 30 *mānādhīnā meya-*
siddhiḥ; Sarvadarś. s. 8. 12 *ekākinī pratijñā hi pratijñātām na sādhaḥ*; *Nyā-*
yavārt. 345. 11.

नमापि सर्वभावोत्पत्तिर्भविव्यति⁽¹⁾। अथ ते नास्ति निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वभावा इति 'तदा स्वयमनिश्चितस्य परप्रत्यय[1]पनासंभवाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमेवेति सत्यप्रतिषिद्धाः⁽³⁾ सर्वभावा इति ॥

उच्यते। यदि कश्चिन्निश्चयो ना[मा]स्माकं स्यात्⁽⁴⁾। स प्रमाणज्ञो वा स्यादप्रमाणज्ञो वा। न त्वस्ति। किं कारणं। इहानिश्चयसंभवे सति स्यात्तत्प्रतिपक्षस्तदपेक्षो निश्चयः। यदा त्वनिश्चय एव तावदस्माकं नास्ति ' तदा [16a] कुतस्तद्विरुद्धाविरुद्धो निश्चयः स्यात्संबन्ध्यतरनिरपेक्षत्वात् खरविषाणस्य क्रुस्वदीर्घतावत्। यदा चैवं निश्चयस्या-

1) «Vous n'avez pas de preuves? nous aussi nous nous en passerons.» C'est l'objection proposée Vīgrahavyāvartanī, stance 18 (= *yadi bhavatīm hetvābhāve svabhāvavapratishedhāḥ siddhāḥ, asmākam api hetvābhāve svabhāvāḥ siddhyati*) et réfutée st. 69.

Comp. Nyāyasūtra II. 1. 8 et suiv., et surtout les explications de Vācaspati-miśra (Tātparyāṭ. 248. 25): *sarvair eva vādibhiḥ svasiddhāntavyavasthāpanānyā pramāṇānyā abhyupagantavyāni, tadabhāve tadavyavasthānupapattēḥ . yasya tu svapakṣa eva nāsti, nāsau laukiko na parikṣaka: ity unmattavad upakṣaṇyāḥ*. — L'attitude des philosophes bouddhiques est expliquée avec précision: *ayam atra pūrvapakṣiṇo Mādhyamikasyābhisandhīḥ: yady api mama vicāvicārāsahatvacādināḥ pramāṇaṁ nāma na kim cid asti vicārasaḥ, tathāpi lokasiddhāny eva pramāṇāni tair eva pramāṇāḥ paryāloceyamānāni vicāraṁ na saḥante: so 'yam pramāṇānām aparādho yāni svavirōdhena vīṭyante na mamāparādha iti*. — M. Garbe a résumé la discussion des Sāṃkhya et des Mādhyamikas, Die Sāṃkhya-Philosophie, p. 203. 20.

2) Tib. གཞན་ ཁོང་རྩ་མཉམ་པ་ཐེན་པ་ མེས་པོ་ལོ་མྱུ་ལ་ = *parācaboḥhana*°.

Voir Būhtlingk, s. voc. *pratyāyanā*, M. Vynt. 245. 742 (°*arthāḥ*), Bodhic. p. VIII. 101, ad fin.

3) Calc. *aprasiddhā*; Camb., Paris *aprasiddhā*. Tib. དེས་ན་ དངོས་པོ་མེད་པ་

ཅན་ བཀའ་པ་མེད་པ་ ཡོད་པ་ ཡིན་ནོ = par conséquent tous les êtres, n'étant pas niés, existent.

4) གཤམ་དེ་ ཁོ་མོ་ཅག་ལ་ དེས་པ་ ཞེས་བྱ་བ་ འགག་ཞིག་ ཡོད་པར་འགྱུར་དེ་

— *hgag-zhig*, erreur pour *hga*.

5) D'après le Tib. *tadviruddho niścayaḥ* = དེ་ དང་ འགག་པ་

भावः । तदा कस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि परिकल्पयिष्यामः । कुतो विषां संख्या लक्षणं विषयो वा भविष्यति । स्वतः परत उभयतो [ऽहेतुतो] वा समुत्पत्तिरिति सर्वमेतन्न वक्तव्यमस्माभिः [Tib. 21b] ॥

यद्येवं निश्चयो नास्ति सर्वतः । कथं पुनरिदं निश्चितद्वयं वाक्यमुपलभ्यते भवतां । न स्वतो नापि परतो न द्वय्यां नाप्यहेतुतो भावा भवन्तीति ॥ उच्यते । निश्चितमिदं 5 वाक्यं लोकस्य स्वप्रसिद्धयैवोपपत्त्या नार्याणां ।

किं ह्युत्वार्याणामुपपत्तिर्नास्ति । केनैतदुक्तमस्ति वा नास्ति वेति । परमार्थो ह्यार्या[णां] तूष्णींभावः ⁽¹⁾ । ततः कुतस्तत्र प्रपञ्चसंभवो ⁽²⁾ यदुपपत्तिरुपपत्तिर्वा स्यात् ।

यदि ह्यार्या उपपत्तिं न वर्णयन्ति केन ह्युत्त्विदानीं परमार्थं लोकं बोधयिष्यन्ति ॥ न ह्युत्त्वार्या लोकसंख्यवहुरिणोपपत्तिं वर्णयन्ति । किं तु लोकेत एव या प्रसिद्धोपपत्ति- 10 स्तां परावबोधार्थमभ्युपेत्य तथैव ⁽³⁾ लोकं बोधयन्ति । यत्रैव हि विद्यमानामपि शरीराश्रु- चितां विपर्ययानुगता रागिणी नोपलभन्ते शुभाकारं चाभूतमध्यारोप्य परिकल्पयन्ते । तेषां वैराग्यार्थं तथागतनिर्मितो देवो वा शुभसंज्ञया प्राक् प्रवृत्तिदाना ⁽⁴⁾ कापदोषानुपवर्ण- येत् ⁽⁵⁾ । सत्यस्मिन्काये केशा [इत्या]दिना । ते च तस्याः शुभसंज्ञया विमुक्ता वैराग्यमासाद- ⁽⁶⁾

1) Mss. *āryas tūṣṇīm*°; Tib. འཇམ་མེས་ཀྱི་ལྷན་པོ་ལྟ་བུ་. — Añg. N. IV. 153. o *...ariyaṃ vā tuihābhāvaṃ nātimaññati*. A ce silence s'oppose la *dharmā kathā*. — Le *paramārtha* est indicible, *akṣaravarjita*. — On sait d'ailleurs que les Tathāgatas gardent le silence, Lañkāv. 17. 15 et sources citées J. R. A. S. 1902, p. 374, n. 1.

2) D'après le Tib. *tasmād yatropapattyanupapattiyasambhavas tatra pra- pañcasambhavaḥ kutaḥ*.

3) Mss. *masaiva, mamaiva*. Tib. དེ་དེ་ལྟ་བུ་

4) Mss. *kāmadōṣān*. Tib. ལུས་ཀྱི་

5) Comparer Bodhic. t. 295. 4, Majjh. N. III. 90, Ākṣas. 228, etc.

6) Mss. °*sañjñāyaṃ viśamā*; Tib. གཙོད་པའི་འདུ་ཤེས་ དེ་དང་ཐམས་པས་

येयुः । एवमिहाप्यार्यैः सर्वथाप्यनुपलभ्यमानात्मके [16b] भावानामविद्यातिमिरौपकृत-
 मतिनयनतया विपरीतं [Tib. 22a] स्वभावमध्यारोप्य क्व चिच्च कं चिद्विशेषमतितरां
 परिक्लिश्यन्ति पृथग्जनः । तानिदानीमार्थास्तत्प्रसिद्धयैवोपपत्त्या परिवोधयन्ति । यथा
 विद्यमानस्य घटस्य न मृदादिभ्य उत्पाद इत्यभ्युपेतमेवमुत्पादात्पूर्वं विद्यमानस्य⁽¹⁾ विद्य-
 5 मानत्वात्तास्त्युत्पाद इत्यवसीयतां । यथा च परभूतेभ्यो ज्वालाङ्गारादिभ्यो ऽङ्कुरस्योत्प-
 तिर्नास्तोत्यभ्युपेतमेवं विवक्षितेभ्यो ऽपि बीजादिभ्यो नास्तोत्यवसीयतां ।

अथापि स्यादनुभव एषोऽस्माकमिति ॥ एतदप्युक्तं । यस्मादनुभव एष मृषा⁽²⁾
 अनुभवत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्राद्यनुभवावदिति । ततश्चानुभवस्यापि साध्यसमत्वात्तेन
 प्रत्यवस्थानं न युक्तमिति⁽³⁾ ।

10 तस्मादनुपपन्ना भावा इत्येवं तावद्विपरीतस्वप्नपाध्यारोपप्रतिपत्तेः प्रथमप्रकरणा-
 रम्भः । इदानीं क्व चिच्चः कश्चिद्विशेषोऽध्यारोपितस्तद्विशेषापाकरणार्थं शेषप्रकरणारम्भः ।
 गतगुणव्यगमनादिकोऽपि निर्विशेषो विशेषो नास्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्येति प्रतिपाद-
 नार्थं ॥

अथ स्यादेव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो लौकिकोऽस्माभिः [Tib. 22b]⁽⁵⁾ शास्त्रेणानुव-
 15 र्णित इति । तदनुवर्णनस्य तर्हि फलं वाच्यं ॥ कुतार्किकैः स नाशितो विपरीतलक्षणा-

1) Les Mss. ajoutent *ghaṭasya*, qui manque dans le Tib.

2) Tib. = *mṛṣārthah*.

3) Le Tib. place ici les mots *tatprasiddhayaicopapattiyā bodhayanti*. (Voir ci-dessus l. 3.)

4) Chapitre II.

5) Je ne sais de quel *pāstra* il est question, ni quel est l'objectant. — Tib.

निर्वैठगसौ मरुषमरुषसु = *asmākam pāstre*.

6) Tib. *हैगसौम* = *tārkaika*.

भिधानेन 'तस्यास्माभिः सम्यगलक्षणमुक्तमिति चेत् ॥ एतदप्युक्तं । यदि हि कुता-
 किंकिर्विपरीतलक्षणप्रणयनं कृतं लक्ष्यविपरीत्यं लोकस्य स्यात् । तदर्थं प्रयत्नसा-
 फल्यं स्यात् । न चैतदेवमिति व्यर्थ एवायं प्रयत्न इति ।

अपि च 'यदि प्रमाणाधीनः प्रमेयाधिगमः [17a]स्तानि प्रमाणानि केन परिच्छिद्यन्त
 इत्यादिना विप्रकृत्यावर्तन्यां विहितो दोषः । तदपरिहारात् सम्यगलक्षणाद्योतकत्वमपि 5
 नास्ति ।

किं च यदि स्वसामान्यलक्षणद्वयानुरोधेन प्रमाणद्वयमुक्तं । यस्य तल्लक्षणद्वयं किं
 लक्ष्यमस्ति ⁽⁴⁾ । अथ नास्ति । यद्यस्ति तदा तदपरं ⁽⁵⁾ प्रमेयमस्तीति कथं प्रमाणद्वयं । अथ
 नास्ति लक्ष्यं । तदा लक्षणमपि निराश्रयं नास्तीति कथं प्रमाणद्वयं । वदयति हि ।

लक्षणानुपपत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

10

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसंभवः ॥ इति ⁽⁷⁾ ॥

1) Tib. ཀློག་གེ་རལ་པ་ = *kutārkaika*.

2) D'après Tib. °*prañayanāt kṛta*°: '...'མཛེན་པས་ གུས་པའི་ མཛེན་གྱི་' —

3) Voir p. 16 n. 5. Comparer pour le sens la st. 31 de la *Vigrahavyāvartanī* (= *yadi bhavatām arthūḥ pramāṇair eva sīdhyante, bhavatpramāṇāny api katham sīdhyante vada*). Notre version tibétaine (qui donne l'indication མཛེན་པ་ལས་) n'est pas rythmée.

4) Paris, Camb. *kim lakṣaṇam*; mais Tib. མཛེན་གཞི་

5) *tadaparam*... = དེ་ནས་ལས་ གཞན་པའི་ གཞན་གྱི་ཡོད་པས་ = *tayor aparasya prameyabhāvāt*... — Si la chose à laquelle appartiennent les *svalakṣaṇa* et le *sāmānyalakṣaṇa* est un *lakṣya*, il nous faut alors, outre le *pramāṇa* qui connaît le *svalakṣaṇa* (1er *prameya*) et celui qui connaît le *sāmānyalakṣaṇa* (2ème *prameya*), un troisième *pramāṇa* qui connaisse la chose à laquelle appartiennent les deux *lakṣaṇas* (3ème *prameya*). «Comment donc y aurait-il deux *pramāṇas*?»

6) Voir ci-dessous fol. 20a (Tib. 26b *init.*). — *pramāṇa*, traduit plus haut par མཛེན་པ་, a ici pour équivalent མཛེན་མ་.

7) = V. 4.

वश्चेति⁽¹⁾ । तत्र यदि विज्ञानस्वलक्षणं करणं तस्य व्यतिरिक्तेन कर्मणा भवितव्यमिति स एव दोषः ।

अथ स्यात् । यत्पृथिव्यादिगते काठिन्यादिके विज्ञानगम्यं तत्तस्य कर्मास्त्येव तच्च स्वलक्षणाव्यतिरिक्तमिति ॥ एवं तर्हि विज्ञानस्वलक्षणस्य कर्मत्वाभावात्प्रमेयत्वं न स्यात् । कर्मरूपस्यैव स्वलक्षणस्य प्रमेयत्वात् । ततश्च द्विविधं प्रमेयं स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं च⁽²⁾ । इत्येतद्विशेष्य वक्तव्यं । किं चित्स्वलक्षणं प्रमेयं पल्लव्यत इत्येवं व्यपदिश्यते । किं चिदप्रमेयं⁽³⁾ पल्लव्यतेऽनेनेति व्यपदिश्यत इति ॥ अथ तदपि कर्मसाधनं । तदा तस्यान्येन करणेन भवितव्यं । ज्ञानात्तरस्य [Tib. 23b] करणभावपरिकल्पनायामनवस्थादोषश्चाप्यते ।⁽⁴⁾

अथ मन्यसे स्वसंवित्तिरस्ति । ततः⁽⁵⁾ स्वसंवित्त्या ग्रहणात्कर्मतायां सत्यामस्त्येव 10 प्रमेयात्तर्भाव इति ॥ उच्यते । विस्तरेण मध्यमकावतारे⁽⁶⁾ स्वसंवित्तिनिषेधात् । स्वलक्षणं

1) Le Tib. ne marque pas le génitif (*°lakṣaṇasya*, *°antarasya*). Mss. *°sauva*, *°stha*, *°sya*: རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ ཁོ་ལ་ ལས་ཀྱིས་ ཡིན་པེང་ । རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ གཞན་པེ་ རྩེད་པའི་ རོ་བོ་ ཡིན་ནོ = *svalakṣaṇam eva karmatā, anyat svalakṣaṇaṃ karaṇabhāvah*. — *shin* = *ca*.

2) Ex conj. — Mss. *sāmānyalakṣaṇam labhyetadvīṣeṣya*..... Tib. ལྟུང་འཇུག་ཀྱིས་ཀྱི་ རེས་བྱ་པར་ । རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ རྩེད་ཅིག་པེ་ གཞན་བྱ་ལྟ་ རེས་བྱེད་པ་ གང་ཡིན་པའི་ རེས་བྱ་པར་ འདི་ ཅམ་པེག་ བཟློན་པར་བྱ་ རོགོས་སོ = *sāmānyalakṣaṇam ca . iti svalakṣaṇam kim cit prameyam....iti vyapadiṣṭam yad asti . iti vīṣeṣyāntanmātram vaktavyam*.

3) Mss. *kimci(i)pra°*. Tib. གཞན་བྱ་ མ་ ཡིན་ནོ

4) Mss. *tadānityādoṣa* ལྷན་པ་མེད་པ་

5) D'après Tib. *tatas tayā sva°*.

6) Voir *supra* p. 13, n. 3. Cp. fol. 232 b 2. = དེ་རྩེར་ རང་རེག་ ཡིན་པ་

स्वलक्षणान्तरेण लक्ष्यते तदपि स्वसेवित्या इति न युज्यते । अपि च 'तदपि नाम ज्ञानं
स्वलक्षणव्यतिरेकेणासिद्धेर्संभवाच्छाब्दभावे निराश्रयलक्षणप्रवृत्त्यसंभवात् सर्वथा ना-
स्तीति कुतः स्वसेवितिः ।

तथा चोक्तमार्परत्नचूडपरिच्छाया⁽³⁾ । स चित्तमसमनुपश्यन् [18a] चित्तधारा⁽⁴⁾ पर्य-
5 षते कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । तस्यैवं भवति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत्किम-
न्यदालम्बनमन्यच्चित्तं । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यच्चित्तं
तदा द्विचित्तता भविष्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । तत्कथं चित्तेन⁽⁵⁾ चित्तं समनुप-
श्यति । न च⁽⁷⁾ चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तयैवासिधारया सैवासिधारा न

स'पि'व' = *tasmād asatyām svasaṃvittau*. — Sur la *svasaṃvitti* (= *°samve-*
dana), dogme essentiel des Yogācāras, voir sources citées p. 62, n. 8, et notre
traduction du Sarvadarśana, (Muséon 1901—2), notes 70—72; Vedānta-
kalpataru 293. 5.

1) Tib. = *tad api tayā svasaṃvittiyā lakṣyate iti...*

2) Mss. *tataḥ*. — Tib. ག་ལ་

3) Quarante deuxième traité du རྩོམ་པའི་ཆེན་མོ་ (Ratnakūṭa), quatrième
division du Kandjour. A. M. G. p. 218. — Cette citation a été traduite par Bur-
nouf, Intr. 561. — Voir Bodhic. p. ad IX. 18, Āikṣṣas. 235. 1, notes (La réfé-
rence à l'Abhidh. k. v. que m'emprunte M. Bendall est le résultat d'une con-
fusion). — M. Vynt. 65. 88; Nanjio 28. 47 (A. D. 265—316).

4) Mss. et Burnouf *cittam sam°*. — Tib. ཡང་དག་པར་རྩིས་སུ་མ་མཐོང་བས་

5) *dhārā* = རྩལ་ et ci-dessous རྩལ་ — Comp. Lañkāvat. 51. 10 na *śakyam*
svacittavikalpādṛṣyadhārā draṣṭum; 59. 18 *svacittadṛṣyadhārāvipuccādhyaṛtham...*
— Burnouf: le tranchant de la pensée ou de l'esprit. — *cittadhārā* = ལྟམ་
(= ci-dessous, 63. 4) — *dhārā* = *samtāna* = *pravāha*; voir J. As. 1902, II. 280,
n. 1.

6) Sic Mss. — Āikṣṣas. (235. 6) et Bodhic. p. ... *cittam cittam...*

7) Sic Mss. — Āikṣṣas. et Bodhic. p. na *hi cittam*.

8) D'après Tib. *paçyati*.

शक्यते केतुं ' न तेनैवाङ्गुल्यग्रेण तदेवाङ्गुल्यग्रे शक्यते स्प्रष्टुं⁽¹⁾ एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं ऋष्टुं । तस्यैवं योनिशः प्रयुक्तस्य या चित्तस्यानवस्थानतानुच्छेदाशाश्र-
तता [Tib. 24a] न कूटस्थता नाहेतुकी न प्रत्ययविहृद्वा न ततो नान्यतो⁽⁴⁾ न सैव ना-
न्या तां चित्तधारां चित्तलतां⁽⁵⁾ चित्तधर्मतां चित्तानवस्थिततां चित्ताप्रचार्तां चित्तादृश्यतां
चित्तस्वलक्षणतां तथा ज्ञानाति तथा पश्यति यथा तथतां न च निरोधयति⁽⁶⁾ । तां च चि- 5
तविवेकतां तथा प्रज्ञानाति तथा पश्यति । इयं कुलपुत्र [बोधिसत्त्वस्य] चित्ते चित्तानुप-
श्यना स्मृत्युपस्थानमिति ॥

तदेवं नास्ति स्वसंवित्तिस्तद्भावात् किं केन लक्ष्यते ॥

किं च । भेदेन वा तल्लक्षणं लक्ष्यात्स्यदिभेदेन वा । तत्र यदि तावद्भेदेन तदा
लक्ष्याद्भिन्नत्वादल्लक्षणवल्लक्षणमपि न लक्षणं । लक्षणाच्च भिन्नत्वाल्लक्ष्यवल्लक्ष्यमपि न 10

1) Ces exemples sont indiqués par Vācaspati (Bhāmātī 379. 3, Nyā-
yav. tātp. 255. 23, 466. 19. — Āikṣāṣ. 235, n. 5. — Sumaṅgalavilāsa. 235 fine.
— Āloka-vārt. 287.

2) Mss. °sthānatāmocchedāḥ°. — Je n'ose corriger. . . cittasya anavasthā,
anucchinā, aṣṭvātā, ..; la version tibétaine nous y invite peut-être.

3) Sāmkhyas. VI. 13: il y a deux espèces de nitya: kūṭasthānīya ātmā,
pariṇāmīnīya prakṛtiḥ. — Voir Dīgha, II 26, Sumaṅgalav. I. 105, Olden-
berg, Bouddha² p. 379. note

4) Mss. nasyaiva = དེ་ཉིད་ གུང་ མ་ཡིན་

5) Mss. °latā, °lakṣyatā, °lakṣanātā. — Tib. འཕྲིལ་མེད་.

6) དེ་པལྟོས་ཉིད་ རི་ལྟ་པ་ དེ་པལྟོས་ཀྱི་ སེམས་དེ་དག་ དཔེན་པ་ཉིད་ཀྱི་ རས་ཏུ་ཤེས་
དེ་པལྟོས་ཀྱི་ མཐོང་པ་ འདྲིལ་པ་ = tathatā yathā tathā cittāni tāni vivekatayā prajā-
nāti, tathā paṇyati, iyam...

7) Mss. °paṇyanā nāsmṛty°, leçon qui a trompé Burnouf. — Tib.: རྟོག་སྒྲུ་
ལྟ་པའི་ དཔེན་པ་ཉིད་པར་གཤག་པའི་ སྒྲུ་དཔ་ ཡོངས་སྒྲུ་དག་པོའ་ = ... °smṛtyupasthā-
nacaryā pariṇuddhā. — Cp. Dh. s. XLIV; Kern, Manual 248, 255; Āikṣāṣ.
Chap. XIII, p. 228. note 2; Jäschke 189b; Bodhic. IX. 103—6; Visuddhi-
maggā (J. P. T. S. 1886, p. 102—4, 151. 158).

लदयं । तथा लदयाद्भिन्नत्वात्तन्नामस्य लक्षणनिर्पेक्षं लदयं स्यात्ततश्च न तल्लदयं लक्षण-
निर्पेक्षत्वात् खपुष्पवत् [18b] ॥ अथाभिन्ने लदयलक्षणे । तदा लक्षणादव्यतिरिक्तात्वात्त-
ल्लक्षणत्वात्तन्मवद्भिन्नीयते लदयस्य लक्ष्यता । लदयाच्चाव्यतिरिक्तात्वात्तल्लदयत्वात्तन्मवद्भिन्नलक्षण-
मपि [Tib. 24b] न लक्षणस्वभावं । यथा चीत्तं ।

5 लक्ष्म्याह्लादनामन्यच्चेत् स्यात्तल्लक्ष्म्याह्लादनाम ।

तपोरभावोऽनन्यत्वे विष्पष्टं कथितं त्वया ॥ इति^(१) ।

न च विना तत्त्वान्यत्वेन लक्ष्यलक्षणसिद्धावन्या गतिरस्ति । तथा च वद्व्यति ।

एकीभावेन वा सिद्धिर्नानाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते । तपोः सिद्धिः कथं [नु] खलु विद्यते ॥ इति⁽²⁾ ॥

10 अथवोच्यते । ⁽⁸⁾ [अवाच्यत]या सिद्धिर्भविष्यतीति चेन्नैतदेवं । अवाच्यता हि नाम परस्परविभागपरिज्ञानाभावे सति भवति । यत्र च विभागपरिज्ञानं नास्ति । तत्रेदं लक्षणमिदं लक्ष्यमिति विशेषतः परिच्छेदासंभवे सति द्वयोरप्यभाव एवेति । तस्मादवाच्यतयापि नास्ति सिद्धिः ।

अपि च । यदि ज्ञानं कर्णं विषयस्य परिच्छेदे कः कर्ता । न च कर्तारमन्तरेणास्ति

1) Stance non identifiée. — Prajñāp. 10. 21 *lakṣaṇasvabhāvena lakṣaṇam virahitam, lakṣyasvabhāvena lakṣyaṃ virahitam*. — Sur les rapports du *lakṣaṇa* et du *lakṣya*, voir Nyāyakandallī (Prajastapūḍabhāṣya) p. 28. Le sophisme bouddhique est défini: *prasiddhā cet padārthā na lakṣaṇīyāḥ; aprasiddhā natārām acakṣyavāt*.

2) = II. 21.

3) ཅི་སྟེ་ བོད་དུ་མེད་པ་ཉིད་དུ་ འགྱུ་བར་ འཇུག་ཏེ་ ཞེ་ན་. — Comp. Bo-
dhic. t. 297. 9 ...skandhebhyas tattvānyatvābhyām avācyam pudgalanāmānam
ātmanam icchanti. — Dhvanyāloka (Kāvyamālā) p. 233. anirdeṣyatvaṃ sarva-
lakṣaṇaṇiṣaye bauddhānām prasiddham. — Vedāntakalpataru 284 s. bhedā-
bhedābhyām anirvācyenopakūreṇopakṛtām kāraṇam kāryam anirvācyam karotīty
uktam. tad anyuktam, bhedanīṣedhe 'bhedāpatter abhedanīṣedhe ca bhedaprasaṅgād
ity ācāṅkya bauddham prati pratibandham āha.

करणादीनां संभवः किंदि क्रियायामिव ॥ अथ चित्तस्य तत्र कर्तृत्वं परिक्तव्यते । तदपि न युक्तं । यस्मादर्थमात्रदर्शनं चित्तस्य व्यापारोऽर्थविशेष[दर्शनं] चैतसानां ।

तत्रार्थदृष्टिर्विज्ञानं तद्विशेषे⁽³⁾ तु चैतसाः ।

इत्युपगमात् । एकस्यां हि प्रधानक्रियायां साध्यायां यथास्वं गुणक्रियानिर्वृ-
त्तिद्वारेणाङ्गीभावोपगमात् करणादीनां करणादित्वं⁽⁴⁾ [Tib. 25a] न चेत् ज्ञानविज्ञानयोरे- 5
का प्रधानक्रिया । किं तर्ह्यर्थात्रपरिच्छित्तिर्विज्ञानस्य प्रधानक्रिया । ज्ञानस्य त्वर्थवि-
शेषपरिच्छेद इति नास्ति ज्ञानस्य करण[19a]त्वं नापि चित्तस्य कर्तृत्वं । ततश्च स एव
दोषः ॥

अथ स्यात् । घनात्मानः सर्वधर्मा इत्यागमात् कर्तुः सर्वथाभावात् । कर्तारमन्तरे-
णापि विद्यत एव क्रियादिव्यवहार इति ॥ एतदपि नास्ति । आगमस्य सम्यगर्थानवधार- 10
णात् । एतदेवोक्तं मध्यमावतारे ॥

1) Mss. *sambhedah*. — Tib. རྩོད་པ་ལ་སྒྲིག་པ་རྒྱུ་ལྟར་པ་ ཡང་ མ་ཡིན་ནེ་

2) རྩོད་ཀྱི་ རྩོད་པར་ ལྷ་པོ་

3) Sic Mss. — Tib. རྩོད་པ་རྩོད་པ་རྩོད་པ་རྩོད་པ་ རྩོད་པ་ རྩོད་པ་ རྩོད་པ་ རྩོད་པ་ རྩོད་པ་
ལྷ་པོ་ = ...*tadvipeśāt tu*... — Voir ci-dessus 11, note 4.

Nyāyabinduḥ. 14. 4: *svasamvedanam ākhyātum ūha: cittam arthamātra-grāhi, caittā viśeṣāvasthāgrāhināḥ sukhādayaḥ*. — Vedāntakalpataru 278. 26. — Kathāvatthū VII. 3. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 28a *viññānam upalabdhir vastumātragrahaṇam; vedanādayas tu caitasā viśeṣagrahaṇarūpāḥ*. — Voir Yogasūtra I. 43—44 *arthamātrānirbhāsā (nirvikārkā) samāpattib; deśakāla-dharmādīrahito dharmamātratayā... arthaḥ pratibhūti yasyām* (Bhojarāja).

Comp. Abhidh. k. v. cité Dh.-s. XXVIII (p. 41) *nimittodgrahaṇātmikeli [samjñā]. nimittam vastuno 'vasthāviśeṣo nīlatvādi tasyodgrahaṇam paricchedaḥ*. — Voir Atthasālinī 291, 308 et les notes de Mrs Rhys Davids ad Dh. Saṅgaṇi 4, 5. — Le *viññāna* est distingué du *jñāna*, ci-dessous ad XXV. 16 *nimittā-lambanam viññānam*.

Soient les équivalences: *cittam* = *viññānam* = *nirvikalpakaññānam* = *arthamātragrahī; caitasāḥ* = *jñānam* = *savikalpakaññānam* = *arthaviśeṣagrahī*.

Voir ci-dessous p. 74, n. 6.

4) D'après le Tib. = *karaṇādīnām yathāsvam guṇa... dvāreṇa ekasyā... sūdhāyā āgābhāvopagamat karaṇādītvam*.

अथापि स्यात्⁽¹⁾ यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं राक्षोः शिर इति शरीरशिरव्यतिरिक्तविशेषणासंभवेऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति । एवं पृथिव्याः स्वलक्षणमिति स्वलक्षणव्यतिरिक्तपृथिव्यसंभवेऽपि भविष्यतीति ॥ नैतदेवमतुल्यत्वात् । शरीरशिरःशब्दयोर्हि बुद्ध्यादिपाप्यादिवत्सहभाविपदार्थात्तरसापेक्षताप्रवृत्तौ शरीरशिरःशब्दमात्रालम्बनो⁽²⁾ बुद्ध्युपगमनः⁽³⁾ सत्कारिपदार्थात्तरसाकाङ्क्ष एव वर्तते । कस्य शरीरं कस्य शिर इति । इतरोगेऽपि विशेषणान्तरसंबन्धनिराचिकीर्षया शिलापुत्रकराज्जुविशेषणध्वनिना लौकिकसंकेतानुविधायिना प्रतिकर्तुः काङ्क्षामपहृतीति युक्तं । इह तु काठिन्यादिव्यतिरिक्तपृथिव्यान्वसंभवे [Tib. 25b] सति न युक्तो विशेषणविशेष्यभावः ।

तीर्थिकैर्व्यतिरिक्तलक्ष्याभ्युपगमात्तदनुरोधेन विशेषणाभिधानमडुष्टमिति चेत् ।

1) M. Vynt. 245. 1109. — Rājamārtanḍa, I. 9. — Sāṃkhyaprav. bh. 84. 27, 148. 1: rāhoḥ śiroḥ, śilāputrasya śarīram, puruṣasya caitanyam; expressions métaphoriques [vikalpa]: Im Falle der Statue oder ähnlicher Dinge wird [das possessive Verhältniss] durch das Mittel [der Sinneswahrnehmung] widerlegt, welches den Gegenstand in seiner Eigenschaft [d. h. die Thatsache, dass der Körper die Statue ist.] erkennen lehrt, und deshalb liegt [in solchen Fällen] nur eine Ausdrucksweise vor, bei welcher die thatsächliche Identität in das Gewand des possessiven Verhältnisses gekleidet wird. Wenn man aber sagt: mein Körper....

2) Mss. °pāṇyādīmat°. — Tib. ...
 3) Mss. buddhyāpajananah, buddhyupa°. — ...

... Si *la-zhig* peut remplacer *hga-zhig*, *la-la-zhig*, il s'oppose à [*g*] *cig-gos* (*itara* = *eka-tara*), et nous avons: «Un homme intelligent (*blo-skyes-pa*? *buddhīmān janah*) entend prononcer le mot tête et se demande: la tête de qui?...»

4) *gzhag-pa* (*hjog-pa*) précédé de *ñe-bar* = *upasthita* — «Dans le désir d'écarter la pensée que [le mot tête] est immédiatement en rapport avec un déterminatif».

5) Mss. °ryutirikṭulakṣya°. Tib. ...

नैतदेवं । न हि तीर्थिकपरिकल्पिता युक्तिविधुराः पदार्थाः स्वसमयेभ्युपगन्तुं न्याय्याः ।
प्रमाणांतरादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

अपि च पुद्गलादिप्रसिद्धि⁽²⁾सिद्धि⁽³⁾ शरीरोपादानस्य शिलापुत्रकस्योपादानां लौकिक-
व्यवहाराङ्गभूतस्य विशेषणस्याविचारप्रसिद्धस्य⁽⁴⁾ सद्भावात् । शिरउपादानस्य च राक्षो-
रूपादातुः [19b] सद्भावादयुक्तमेतन्निर्दर्शनं ॥

5

शरीरशिरोव्यतिरिक्तस्यार्थांतरस्यासिद्धेस्तन्मात्रस्योपलम्भात् सिद्धमेव निर्दर्शन-
मिति चेत् नैतदेवं । लौकिके व्यवहार इत्थेविचारप्रवृत्तेरविचारतश्च लौकिकपदार्था-
नामस्तित्वात् । यथैव हि रूपादिव्यतिरेकेण विचार्यमाण आत्मा न संभवति⁽⁶⁾ अपि च
लोकसंवृत्या स्कन्धानपादायास्यास्तित्वं । एवं राक्षशिलापुत्रकयोरेपीति नास्ति निर्दर्श-
नसिद्धिः ॥ एवं पृथिव्यादीनां यद्यपि काठिन्यादिव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लक्ष्यं नास्ति 10
लक्ष्यव्यतिरेकेण च लक्षणं निराश्रयं तथापि संवृतिरेवेति⁽⁷⁾ परस्परपेक्षया तयोः सिद्ध्या
सिद्धिं व्यवस्थापयाम्बभूवुराचार्याः । अत्रयं चैतदेवमभ्युपेयं । अन्यथा हि संवृतिरूप-

1) Nous aurions à admettre d'autres *pramāṇas* que le *pratyakṣa* et l'*anumāna*, à savoir le *śabda* (?). — Voir ci-dessous 69. 1.

2) गद'क्का'ल' खैग'स'र' सङ्ग'स'स'पु'र'

3) Mss. *sa, sva*, n'est pas traduit dans la version tibétaine et peut être écarté (cp. *śira-up*^o). — Tib. = *api ca śarīra-upādāna-viṣeṣaṇa[sya] laukikavya-vahārāṅgibhūta-avicāra-prasiddha[sya] upādātī-tilāputraka[sya], śira-upādāna[sya] upādātī-rāhoḥ ca pudgala-ādi-prajñapti-vat sādḥāvēn nīdarṣanam etad ayuktam*.

4) Mss. *avicāraprasiddhasyāśāḍ*^o. — Tib. स'सङ्ग'स'ङ्ग' सु'स'स' ཡོད་
པའི་ལྟེན་

5) *vicāra* = རྒྱུ་ལྟེན་པ་

6) Voir Chapitre XVIII.

7) བཤེས་པ་འཇམ་ལྟེན་ = *apeksāmūrena*.

(1) पद्या न विद्युतेत । [Tib. 26 a] तदेव तत्त्वमेव स्यान्न संवृतिः ॥ न चोपपत्त्या विचार्यमाणानां शिलापुत्रकादीनामेवासंभवः । किं तर्हि वक्ष्यमाणया युक्तया रूपवेदनादीनामपि नास्ति संभव इति तेषामपि संवृत्या शिलापुत्रका[दिवन्ना]स्तित्वमास्थेयं स्यात् । न चैतदेवमित्यसदेतत् ॥

5 अथ स्यात् । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया ⁽⁵⁾ नैव हि वयं सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहारं सत्यमित्याचक्ष्महे । किं तु लोकप्रसिद्धिरेषामुना न्यायेन व्यवस्थाप्यत इति ।

उच्यते । वयमप्येवं ब्रूमः । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया लौकिकव्यवहारेऽवतारिकया ⁽⁶⁾ । तिष्ठतु तावदेषा विपर्ययमात्रादितात्मभावसत्ताका संवृतिर्मुमुक्षूणां मोक्षावाप्तककुशल-

1) *upapatti* = འབྲས་པ་ = *yukti*.

2) འདི་ན་ ཁོ་ན་ཉིད་ཀྱི་ འབྲས་པ་ གཏི་ལྟ་བུ་ མི་འབྲས་པ་

3) Mss. °*putraka ivāstitvam āstheyam*. — Tib. དེ་དག་གྱུར་ མཆི་གྱུ་ལ་ མོགས་པ་བཞིན་ཀྱི་ གཏི་ལྟ་བུ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་སྒྲུབ་པ་པ་འབྲས་པ་ ।

4) La version tibétaine ajoute: བརྟེན་ནས་ བརྟགས་པར་ རྣམ་པར་བཞག་པ་ འདི་ཡང་ དབྱུ་མ་ལ་འབྲས་པ་ལས་ རྟུག་པར་ བརྟན་པས་ དེ་ཉིད་ལས་ ཡོངས་སུ་བཅོལ་བར་བྱའོ། = *etad apy upādāyaprajñaptivyavasthānam vistareṇa Madhyamakūvātāre nirdiṣṭam* (བརྟན་པ་?) *iti tata eva paryavaseyam*.

5) = ཞེས་མོང་རྟུན་པ་. Sur les formations en -*ikā* (*varāṅkikā*, *jāgarikā*, °*ghātikā*, °*mukhikā*), voir Bodhic. t. 373. 22 et ad VII. 54; Cīkṣās. 52. 13, 191. 6, 267. 15, 269. 2; Div. 330. 2. Cp. Mhv. I. 522, II. 498.

6) Mss. *sarvata apramāṇa*°. — Tib. ཆོད་མ་ རང་ གཞལ་བྱའི་ བ་སྟོན་ བམས་ཅན་ བདེན་པ་ ཡིན་ནོ་...

7) Mss. *prasiddhir eṣā, eva*. Tib. རབ་ཏུ་གསལ་པ་ འདི་

8) N'est signalé (P. W.) que dans le composé *raṅga*°.

9) Mss. *mokṣogahaka*, °*vāhaka* (འདོན་པར་བྱེད་པ་).

मूलोपचयहेतुर्वाचनं तत्त्वाधिगम इति । भवांस्त्वेतां संवृत्तिः [20a] परमार्थसत्यविभागद्वि-
 दग्धबुद्धितया क्व चिदुपपत्तिमवतार्यान्यायतो नाशयति । सोऽहं संवृत्तिसत्यव्यवस्थावै-
 चन्यप्राप्तौ लौकिक एव पक्षे स्थित्वा संवृत्येकदेशनिराकरणोपपत्तिस्तोषपत्यत्तरा⁽¹⁾त्तरमुपपत्त्य-
 त्तरेण विनिवर्तयन् लोको⁽²⁾ वृद्ध इव लोकाचारात्परिग्रह्यमानं भवत्तमेव निवर्तयामि न तु
 संवृत्तिं ॥ तस्माद्यदि लौकिको व्यवहारस्तदावश्यं [Tib. 26b] लक्षणवद्व्यवस्थायापि 5
 भवितव्यं । ततश्च स एव दोषः । अथ परमार्थस्तदा लक्ष्याभावाद्भक्षणद्वयमपि नास्तीति
 कुतः प्रमाणद्वयं ॥

अथ शब्दानामेव क्रियाकारकसंबन्धपूर्विका व्युत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । तदिदमति-
 कष्टं । तैरेव क्रियाकारकसंबन्धप्रवृत्तैः शब्दैर्भवान् व्यवहरति शब्दार्थं क्रियाकारणादिकं
 च नेच्छतीति । अहो बतेच्छामात्रप्रतिबद्धप्रवृत्तितो भवतः ॥ 10

यदा चैवं प्रमेयद्वयमव्यवस्थितं⁽³⁾ तदा [स्वा]प्तमान्यलक्षण[1]विषयत्वेनागमादीनां
 प्रमाणात्तरत्वं ॥

किं च घटः प्रत्यक्ष इत्येवमादिकस्य लौकिकव्यवहारस्यासंग्रह[4]नार्थव्यव-
 हाराभ्युपगमाच्चाव्यापितो⁽⁵⁾ लक्षणस्येति न युक्तमेतत् ।

1) Tib. = *upapattiyontaram upa°*.

2) Tib. = *kriyākārakādīḥcābdārtham — kāraka = རྒྱུ་ལ་པོ་*

3-5) དེ་ལྟར་ཆེ་ ལུང་ལ་སྟགས་པ་ རང་ རང་ སྟེ་འི་ མཆོད་ཀྱི་ཀྱི་ ལུང་ཅན་ མ་
 ཡིན་པ་ཀྱི་ཀྱི་ སྟགས་ ཆོད་མ་ གཞན་ཀྱི་ མ་ཡིན་པ་ མ་ཡིན་ནོ། = na pra-
 māṇāntaratvābhāvaḥ.

4) ...asaṁgrahād, voir ci-dessous 71. 3. — anūrya = འཇགས་པ་ མ་ ཡིན་
 པའི་

5) མ་ཁྱུང་པ་ཀྱི་ཀྱི་ རྒྱུ་རྟེན་ རེ་ཅན་ འདི་ནི་ མེ་རྟགས་སྟེ་ — *iti = tataḥ*
 = *des-na*.

अथ स्यात् । घटोपादाननीलादयः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यत्वात् । ततश्च
 यथैव कारणे कार्योपचारं कृत्वा बुद्धानां सुख उत्पाद इति व्यपदिश्यते । एवं प्रत्यक्षनी-
 लादिनिमित्तकोऽपि घटः कार्ये कारणोपचारं कृत्वा प्रत्यक्ष इति व्यपदिश्यते ॥ नैधविधे
 विषय उपचारो युक्तः । उत्पादो हि लोके सुखव्यतिरेकेणोपलब्धः । स च संस्कृतलक्ष-
 5 णस्त्व[20b]भावत्वाद्नेकदुष्कारणतत्केतुत्वादसुख एव । स सुख⁽⁴⁾ [Tib. 27a] इति व्यपदिश्य-
 मानोऽसंबन्ध एवेत्येवंविषये युक्त उपचारः । घटः प्रत्यक्ष इत्यत्र तु न हि घटो नाम कश्चि-
 योऽप्रत्यक्षः पृथगुपलब्धो यस्योपचारात्प्रत्यक्षत्वं स्यात् ॥

नीलादिव्यतिरिक्तस्य घटस्यभावादौपचारिकं प्रत्यक्षत्वमिति चेत् । एवमपि सुत-
 रामुपचारो न युक्त उपचर्यमाणस्याश्रयस्याभावात् । न हि खरविषाणतैर्दण्डमुपचर्यते ।

- 10 अपि च । लोकव्यवहाराङ्गभूतो घटो यदि नीलादिव्यतिरिक्तो नास्तीति क्त्वा
 तस्यौपचारिकं प्रत्यक्षत्वं परिकल्प्यते । नन्वेवं सति पृथिव्यादिव्यतिरेकेण नीलादिक-
 मपि नास्तीति नीलादेरस्यौपचारिकं प्रत्यक्षत्वं कल्प्यतां । यथोक्तं⁽⁷⁾ ।

1) M. Vyut. 245. 571-572.

2) Mss. *utpādaya*. — Tib. མངས་ཀྱིས་རྒྱལ་ཞེ་ འབྲུང་བ་ བདེ་ ལེས་ —

Exemple classique, Visuddhim. XVII (Warren, Buddhism, 194): Karma is called existence because it causes existence, just as the birth of a Buddha is called happy because it results in happiness. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241a 2, *saṃgataṃ saṃnīpāte samavāye kāraṇe kāryopacārah, sparṇa itī; yathā sukho buddhānām utpāda itī*. — L'absence de *buddhotpāda* est un *akṣaṇa* (Dh.-s. LXXXIV) par excellence: *buddhotpādo 'tīdurlabhah* (Bodhic. p. 10. 8). — Les applications du mot *sukha*, Atthasāl. § 99 et 301.

3) Voir Chapitre VII.

4) དེ་ལ་ བདེ་བ་ ལེས་ = *tasmin sukhā itī* = *sa sukhā itī*.

5) M. Vyut. 245. 688. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 339a 7: *upacāre bhavaṃ upacārikah*.

6) Mss. *taicakṣu, taicātvaṃ* — Tib. རྩ་ཆུ་རྩུ་བོ་

7) = Catuḥçataka, d'Āryadeva, XIV. 14 (Muséon, 1900, p. 240); cité dans le comm. du *Madhyamakāvat*. 344b 5.

ब्रूयादिव्यतिरेकेण यथा कुम्भो न विध्यते ।

वाय्वादिव्यतिरेकेण तथा ब्रूयं न विध्यते ॥ इति ।

तस्मादेवमादिकस्य लोकव्यवहारस्य लक्षणनासंप्रकादव्यापित्वे लक्षणस्येति ।
तद्विदपेक्षया हि⁽¹⁾ प्रत्यक्षत्वं घटादीनां नीलादीनां च नेष्यते⁽²⁾ । लोकसंवृत्या त्वयुपगत-
व्यमेव प्रत्यक्षत्वं घटादीनां⁽³⁾ ॥ यथोक्तं शतके ।

5

सर्व एव घटो ऽदृष्टो ब्रूये दृष्टे हि ज्ञायते ।

ब्रूयात् कस्तद्विज्ञानं घटः प्रत्यक्ष इत्यपि⁽⁴⁾ ॥

एतेनैव विचारेण सुगन्धि मधुरं मृड ।

प्रतिषेधयितव्यानि सर्वाण्युत्तमबुद्धिना [Tib. 27 b] ॥ इति ॥

अपि चापरोक्षार्थवाचितात्प्रत्यक्षशब्दस्य सान्नादभिमुखो ऽर्थः प्रत्यक्षः । प्रतिगत- 10
मत्तमस्मिन्निति कृत्वा घटनीलादीनामपरोक्षाणां प्रत्यक्षत्वं सिद्धं भवति । तत्परिच्छेद-

1) Ce demi-çloka (?) est traduit en prose dans le Tib. — Voir Nyāyavārt. 42. 15 sqq. la discussion de la définition du *pratyakṣa* donnée par Vasubandhu, *Vasubandhava pratyakṣalakṣaṇa* (a). Nyāyav. tātp. 154. 21, 352. 13, 100. 13 *yadā yasya vyapadīcyate jñānaṃ tat pratyakṣam, tato ghaṭa ity api jñānaṃ pratyakṣam prasajyeta. tad api ghaṭasya vyapadīcyate, na tu tato ghaṭād bhavati: tasya vicārāsakatayā paramārthasattvābhāvena, sampratīśato vijñānaṃ prati kāranaṭvābhāvāt*. (b) — Voir infra, p. 74, n. 6. — Le seul *kalpanūpoḍha* (*nirvikal-aku*), essentiellement innommable (*abhihitāpasamsargūyogya*), est *pratyakṣa*.

(a) = *tato 'rithād vijñānaṃ pratyakṣam*. (b) Le *ghaṭa* ne supporte pas l'examen (*vicāra-asaha*, voir p. 67 l. 7); il n'existe que dans la *lokaprasiddhi* (voir p. 74 n. 1), c'est à dire *avicārataḥ*. — Le *sampratīśat*, le simultané, ne peut être *viśaya* de la connaissance, car le simultané n'est pas *kāraṇa*; et en vertu du principe *nākaṇaṃ viśayaḥ* (Bodhic. p. IX. 22).

2) Chapitre XIII. 1. 2. — Voir Wassilieff, 332 (364) sous § 8.

3) Mss. *ghaṭo dṛṣṭo brūyāt ka ta sya cin nāma (tat kasya cin) ghaṭo ' pratyakṣa ity api*. — *गङ्गाशःसर्वोऽङ्गो सुमःस वै । समःसःसर्वो विदः सर्वोऽङ्गो । सुमःस सर्वोऽङ्गो वै । वैदःसर्वो विदःसर्वो । वैदःसर्वो विदःसर्वो । वैदःसर्वो विदःसर्वो ॥*

4) Voir diverses explications étymologiques dans Nyāyakoṣa, notamment Praçastapādabh. 186. 12 (*akṣam akṣam pratītyotpadīyate*); Nyāyavārt. 30. 4

क[21a]स्य ज्ञानस्य तृणतुषामिवत्प्रत्यक्षकारणात् प्रत्यक्षत्वं व्यपदिश्यते ॥ यस्त्वक्षमक्षं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षशब्दं व्युत्पादयति तस्य ज्ञानस्येन्द्रियाविषयत्वाद् विषयविषय-
त्वाच्च न युक्ता व्युत्पत्तिः । प्रतिविषये तु स्यात् प्रत्यर्थमिति वा ॥

अथ स्यात् । यद्येभयाधीनायामपि विज्ञानप्रवृत्तावाश्रयस्य पटुमन्दतानुविधानादि-
5 ज्ञानानां तद्विकारविकारित्वादाश्रयेणैव व्यपदेशो भवति । चतुर्विज्ञानमिति ⁽⁵⁾ । एवं यद्य-
प्यर्थमर्थं प्रति वर्तते । तथाप्यक्षमक्षमाश्रित्य वर्तमानं विज्ञानमाश्रयेण व्यपदेशात् प्रत्य-
क्षमिति भविष्यति । दृष्टो ह्यसाधारणेन व्यपदेशो भेदो यत्राङ्कुर ⁽⁷⁾ इति ॥

नैतत्पूर्वेण तुल्यं । तत्र हि विषयेण विज्ञाने व्यपदिश्यमाने रूपविज्ञानमित्येवमा-
दिना विज्ञानषट्स्य ⁽⁸⁾ भेदो नोपदर्शितः स्यात् । मनोविज्ञानस्य चतुरादिविज्ञानैः सदैव-

(aksasyākṣasya prati viśayaṃ vṛttiḥ pratyakṣam...; pratigatam akṣaṃ pratyak-
ṣam); Nyāyav. tātp. 64. 26; 65. 6. 12. Comp. Nyāyabinduḥ 7. 15 pratigatam
ūpṛitam akṣam...; aksāgṛitātvaṃ ca vyutpattinimittam cābdasya, na tu pravṛtti-
nimittam: anena tv...arthasākṣātkāritvaṃ lakṣyate. — akṣa = organe des sens,
voir Index du Harṣacarita (dans J. R. A. S. 1899 p. 507).

1) Cp. *tiṇaggi*, thusaggi, Majjh. N. I. 259. 23. 30.

2) मेस'म' वै र'व'म'मे' पु'म'उ' म'पि'म'मे'सु' र' र' । पु'म'सु' पु'म'उ'
पि'म'मे'सु' = Le jñāna n'a pas pour viśaya les sens, mais bien les viśayas.

3) पु'म'स'स'म'म' र'स'स'स'म'मे' उ'स'स'म' र' मे' म' म'सु'र'..... na
syāt.... La négation est difficile à expliquer.

4) *paṭu* = ग'प'म' । — *manda* = म'द'म'.

5) Comp. Nyāyavārt. tātp. 74. 16: *yathā cākṣuṣā indriyātvena jñānam
vyapadīḥ cākṣuṣam iti...*; *evam yathā rūpeṇārthena vyapadīḥ jñānam
rūpajñānam iti...*

6) Mss. *ūcayasya*. — Tib. *ཡེན་ལྷོ་མེས་*.

7) Nyāyavārt. 34. 16 *ṛtūdikāraṇasamnidhīnūt prādurbhavam anikura
na ṛtūdikābhīr vyapadīḥ, 'pi tv asādhāraṇena bījena vyapadīḥ yavānikura
iti...*

8) Mss. *ṣaṭkṣya*.

विषयप्रवृत्तत्वात् । तथा हि नीलादिविज्ञान[Tib. 28a]षट्के विज्ञानमित्युक्ते साकांत एव⁽²⁾ प्र-
त्ययाज्जायते किमेतद्रूपीन्द्रियं⁽³⁾ विज्ञानमाहोस्विन्मानसमिति । आश्रयेण तु व्यपदेशे
मनोविज्ञानचतुः⁽⁴⁾रादिविज्ञानविषयप्रवृत्तिसंभवेऽपि परस्परभेदः सिद्धो भवति ।

इह तु प्रमाणलक्षणविवक्षया कल्पनापोढमात्रस्य प्रत्यक्षत्वभ्युपगमे सति विक-
ल्पकादेव तद्विशेषत्वाभिमतत्वादसाधारणकारणेन व्यपदेशे⁽⁸⁾ सति न किं चित्प्रयोजनमुप- 5
लक्ष्यते । प्रमेयपरतन्त्रायां च प्रमाणसंख्याप्रवृत्तौ प्रमेयाकारानुकारितामा[21 b]त्रतया च
समासादितात्मभावसत्ताकयोः प्रमाणयोः स्वद्वयस्य व्यवस्थापनान्नेन्द्रियेण व्यपदेशः किं
चिदुपकरोतीति सर्वथा विषयेष्वैव व्यपदेशो न्याय्यः ॥

⁽¹⁰⁾ लोके प्रत्यक्षशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्विवक्षितार्थे प्रत्यक्षशब्दस्य[1]प्रसिद्धत्वादाश्रयेणैव

1) Mss. *tadū hi nīlādīviṣayaṣaṭkū vi°*. — འདྲི་ལྟར་ སྟོན་པོ་ལ་སོགས་པའི་ རྣམ་
པར་ཤེས་ལ་ ལྷག་ལ་ རྣམ་པར་ཤེས་པ་ རེས་བརྗོད་ན་ནི།

2) ཤེས་པ་ རེ་བ་ ནང་ བཅས་པ་ ཡིན་ཏུ་ འགྲུབ་ལ་

3) Mss. *rūpendriya, rūpindriya* = ཀླགས་ཅན་

4) Le sens est certain *manoviññānasya.....°viṣaye....*

5) Définition de Dharmakīrti: *pratyakṣam kalpanāpōḍham abhrāntam*.
Voir Nyāyabindu 108. 3, 8. 20; Pathak, On the authorship of the Nyāya-
bindu, J. A. S. Bombay, LL 56; et pour les autres sources Sarvadarçana,
traduction, note 152. — M. Vyut. 199. 62—63.

6) རྣམ་པར་རྟོག་པ་ལས་ = *vikalpād*.

7) Camb. *tadviṣeṣasya*. — Tib. འདྲི་ཁྱད་པར་རུ་

8) Donné par nos trois copies; manque dans Tib.

9) Mss. *samāhādita°, samādita°*. — རྟོན་པ་ = *labh*. — Voir 68. 8.

10) Mss. *ūloke.....vivakṣīte 'rthapratyakṣaṣaḥśabdasya prasiddhatvād āgrāye-*
naiva... — Tib. འདྲི་ཀ་རྟོན་ན་ བརྗོད་པར་འདྲོད་པའི་ རོན་ལ་ མོང་ན་སུམ་གྱི་ སྣ་ པ་
ལྷགས་པའི་བྱེར་ ནང་། རོན་སོ་སོ་ རེས་བྱ་པའི་ སྣ་ མ་ ལྷགས་པའི་བྱེར་..... རྟོན་པོ་
ནས་....

व्युत्पत्तिराश्रीयत इति चेत् ' उच्यते ' अस्त्यर्थे प्रत्यक्षशब्दे लोके प्रसिद्धः । स तु यथा लोके तथास्माभिरुच्यत एव । यथास्थितलौकिकपदार्थतिरस्कारेण तु तद्व्युत्पादे क्रियमाणे प्रसिद्धशब्दतिरस्कारः प्रसिद्धः स्यात् ⁽¹⁾ । ततश्च प्रत्यक्षमित्येवं (न) स्यात् । एकस्य च चतुर्विज्ञानस्यैकेन्द्रियतणाश्रयस्य प्रत्यक्षत्वं न स्याद्विपर्ययाभावात् ' एकैकस्य च 5 प्रत्यक्षत्वभावे बहूनामपि न स्यात् ॥

कल्पनापोढस्यैव च ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वानुपपन्नात् ' तेन च [Tib. 28b] लोकस्य संव्यवहाराभावात् ' लौकिकस्य च प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्य व्याख्यातुमिष्टत्वात् ' व्यर्थेव प्रत्यक्षप्रमाणकल्पना संत्रायते ॥ चतुर्विज्ञानसामग्री नीलं ज्ञानाति नो तु नीलमिति चागमस्य ⁽⁶⁾ प्रत्यक्षलक्षणाभिधानार्थस्याप्रस्तुतत्वात् ' पञ्चा-

1) *prasiddha* omis dans le Tib. — *lokaprasiddhi* = weltliche Annahme, welche als Ausdruck zugelassen wird, obgleich sie keine Genauigkeit in sich enthält (Wass. 332 = 364. 1).

2) Mss. *pratyaartham ity evaṃ syāt.* — Tib. དེའི་ཕྱིར་མངོན་སུམ་ རེས་བྱ་བ་ དེ་ལྟར་ མི་ འཇུག་རྒྱུ་ ।

3) Voir Nyūyabinduṭ. 12. 21 sqq.

4) འཇིག་རྟེན་པའི་ བླ་སྒྲ་ཕྱིར་བ་ མེད་པའི་ཕྱིར་. — *lokavyavahāra* = weltliche Bedingung (Wass. 332 = 364. 2).

5) བླ་སྒྲ་.

6) Mss. *iti āgamasya.* — La lecture peut à peine être correcte, car *iti* fait partie de l'*āgama*. — Tib. མེག་གི་ རྒྱུ་མཐར་མེས་པ་ རྟོག་པམ་ རྟོག་པོ་ མེས་ཀྱི་ རྟོག་པོ་ ལྟུང་ཏེ་ རེས་བྱ་པའི་ ལུང་ཡང་... = *nīlam iti* (sūlam-du) *ity āgamasya* *āpi*.

Cet āgama est cité d'après l'Abhidharma dans Nyūyabindupūrvapak-
śasamkṣepa (Tand. Mdo CXI, fol. 108b) avec la variante རྟོག་པའི་ ལྟུང་. Suit
un autre fragment རྟོག་པ་ རྟོག་ཏེ་ མེས་ཀྱི་ རྟོག་པ་ ཆོས་སུ་ འདུ་མེས་པ་ མ་ ཡིན་ནོ
= *arthe 'rthan jñānti na tv arthe dharmaṃ sañjānti*, et un commentaire: *nīlam*

नामिन्द्रियविज्ञानानां वृत्तप्रतिपादकत्वाच्च । नागमादपि कल्पनापोढस्यैव विज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमिति न युक्तमेतत् । तस्माच्छोके यदि लक्ष्यं यदि वा स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं वा सर्वमेव साक्षादुपलभ्यमानत्वादपरोक्षं । अतः प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्यते तद्विषयेण ज्ञानेन सह । द्विचन्द्रादीनां तैमिरिकज्ञानापेक्षयाऽप्रत्यक्षत्वं । तैमिरिकाद्यपेक्षया तु प्रत्यक्षत्वमेव ॥

5

परोक्षविषयं तु शा[22a]नं साध्याव्यभिचारिलिङ्गोत्पन्नमुमानं । साक्षादतीन्द्रियार्थविदामाप्तानां यद्वचनं स आगमः । सादृश्यादननुभूतार्थाधिगम उपमानं गौरिव गवय इति यथा ।

तदेवं प्रमाणचतुष्टयाल्लोकस्यार्थाधिगमो व्यवस्थाप्यते ॥

तानि च परस्परपेक्षया सिध्यन्ति । सत्सु प्रमाणेषु प्रमेयार्थाः । सत्सु प्रमेयेष्वर्थेषु 10 प्रमाणानि [Tib. 29 a] । नो तु खलु स्वभाविकी प्रमाणप्रमेययोः सिद्धिरिति तस्माच्छौकिकमेवास्तु यथादृष्टमित्यलं प्रसङ्गेन । प्रस्तुतमेव व्याख्यास्यामः । लौकिक एव दर्शने स्थित्वा बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना ॥

jñānāti, arthe 'rīhaṃ jñānāti ity etābhyāṃ dvābhyāṃ aviparītavaiṣayapratipādanād «abhrāntam» ity [pratyakṣam] ucyate. na tu nīlam iti, na dharmam samjñānāti ity etābhyāṃ dvābhyāṃ abhīlāpasamskṛtārthagrahaṇapratishedhāt «kalpanāpoḍham» ity ucyate. (Voir Nyāyabindu, p. 10.) — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241 a 5. manovijñānena nīlam vijñānātīty abhidhēyam vijñānātīty arthah; nīlam iti ca vijñānātīty asyārthasyedaṃ nāmeti vijñānāti. — nīlam jñānāti = arthamātrajñānam, nīlam iti jñānāti = arthaviṣeṣajñānam. Voir ci-dessus p. 65 n. 3 et p. 71 n. 1. — Kathā. XI. 6, l'expression cakṣurvijñānasamaṅgī = °samanvāgata Mh.v., Index et I. 396.

Notre auteur nie que cet āgama établisse le *pratyakṣatva* du seul *kalpanāpoḍha*.

7) aprastutatvāt = स्प्रस्तुतत्वमेव

1) Mss. *yadi vā lakṣaṇam svasāmānyalakṣaṇam vā*.

2) तैमिरिकाद्यपेक्षया.

3) *taimirikañāna*, a°, Bodhic. f. 248. 2. — Voir ci-dessus p. 30, n. 2.

4) Comparer les définitions classiques. — M. Vynt. 199. 5. e.

अत्राहुः स्वपूर्व्याः । यदिदमुक्तं न स्वतः⁽²⁾ उत्पद्यते भावा इति । तद्युक्तं स्वतः
उत्पत्तिवैयर्थ्यात् । यच्चोक्तं न⁽³⁾ ह्यभ्यामिति । तदपि युक्तमेकांशविकल्पात् । अहेतुपक्ष-
स्वेकात्मनिकृष्ट इति तत्प्रतिषेधोऽपि युक्तः । यत्तु खल्विदमुच्यते नापि परत इति ।
तदयुक्तं । यस्मात्परभूता एव भगवता भावानामुत्पादका निर्दिष्टाः ।

6

चत्वारः प्रत्यया हेतुश्चालम्बनमनन्तरं ।

तथैवाधिपतेयं च प्रत्ययो नास्ति पञ्चमः ॥ २

1) རང་གི་སྤྱོད་པ་དག། Cp. Bodhic. f. 249. 9 (IX. 4) où ce terme, dans la bouche du commentateur mādhyamika, désigne les Vijñānavādins. — Bodhic. VII. 5 *svayūthyān māryamūnāms tvaṃ kramenaiva na paçyasi? — yūtham vargaḥ, tatra bhavā yūthyāḥ, yaḥ saha bālyādyavasthāyām kṛḍḍitahasitādinā vicaritam.* — L'Ākuto bhaya donne au 2ème sūtra le 3ème rang (contre la leçon de l'édition des Kārikas, Mdo XVII, et les autres commentateurs: *tatra abhidharmajñānir ucyate: catvārāḥ pratyayā...* Buddhapālita (182b 2), dont s'inspire visiblement notre auteur, a simplement: *smras-pa = ucyate.* — Bhāva viveka (53b 1): *idānīm āhuḥ svayūthyāḥ.*

2) Ci-dessus 14. 1.

3) Ci-dessus 38. 1.

4) Mss. *ekāmṣaḥāveḥ*. — Tib. ཡན་ལག་གཅིག་མ་ཆོང་བའི་བྱུང་རོ་ — Bud-
dhapālita རྟེན་སྣ་གཅིག་ཉམས་པའི་བྱུང་རོ་

5) Ci-dessus 38. 4.

6) Ci-dessus 36. 3.

7) རྟེན་ཉམས་པའི་སྤྱོད་ལྷན་དང་ནི། རྟེན་སྣ་མ་དང་ནི་རྟེན་སྣ་གྱི། རབ་པོ་
ཡང་ནི་རབ་པོ་ནི། རྟེན་ལྷན་པ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན། ॥

L'étymologie du mot *pratyaya* est exposée Sarvadārṣana 21.1, Bhūmati (ad II. 2. 19) 354. 23, Vedāntakalpataru 273. 18. (*hetum anyam praty ayate gacchatīti itarasahakāribhir milīto hetuḥ pratyayaḥ, — pratyayo hetūnām sam-avāyāḥ*), Ānandagiri *kāryam praty ayate janakatvena gacchatīti pratyaya-ṣaddasya hetuvācīvam.*

En principe, *hetu* = *pratyaya*. Abhidh. k. v. (Burnouf) 133b 7 *hetūnām pratyayānām ca kaḥ prativiṣeṣaḥ na kaḥ cid ity āha. uktam hi bhagavatā: devau hetū devau pratyayau samyagdr̥ṣṭer utpādāya....hetuḥ pratyayo nidānam kāra-*

तत्र निर्वर्तको हेतुरिति लक्षणात् । यो हि यस्य निर्वर्तको बोजभावेनावस्थितः स तस्य हेतुप्रत्ययः । उत्पद्यमानो धर्मो येनालम्बनेनोत्पद्यते स तस्यालम्बनप्रत्ययः । कारणस्यानन्तरौ निरोधः कार्यस्योत्पत्तिप्रत्ययः । तद्यथा बोजस्यानन्तरौ निरोधोऽङ्कुर-
स्योत्पादप्रत्ययः । यस्मिन् सति पद्भवति तत्तस्याधिपतेयमिति त एते चत्वारः प्रत्य-
याः ॥ ये चान्ये पुरोज्ञातसद्ज्ञातपश्चाज्ज्ञातादयस्त एतेष्वेवात्मभूताः । ईश्वरादयस्तु प्रत्यया 5
एव न संभवन्तीति । अत ए[22b]वावधारयति । प्रत्ययो नास्ति पञ्चम इति ॥ तस्मादेभ्यः
परभूतेभ्यो [Tib. 29b] भावानामुत्पत्तिरस्ति परत उत्पत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते । नैव हि भावानां परभूतेभ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पत्तिरिति । यस्मात् ।

nam nimittam liṅgam upaṇiṣad iti paryāyāḥ. — Mais 473a 4 hetur āsannaḥ pratyayaḥ, viprakṛṣṭas tu pratyaya evājanako hetuḥ, pratyayas to ālambana-mātrām (?) ity apare; paryāyāḥ etāv ity apare. — 156b 9 dvividhā hi pratyayā janakāḥ cājanakāḥ ca, ālambanapratyayaḥ cājanaka ālambanamātratvāt... hetur api janakaḥ cājanakaḥ ca. — Nettipakaraṇa III. A § 15.

Voir M. Vyut. § 115 (*hetu, samanantara, ālambana, adhipati*). — Lañ-kāvātāra (B. T. S.) 85 17 explication du sextuple *hetu bhaviṣyaddhetuḥ... hetukṛtyaṃ karoti... sambandhaḥhetuḥ... ālambanakṛtyaṃ karoti... lakṣaṇa-hetuḥ... anantarakriyā... kāraṇaḥhetuḥ... adhipatyaadhikarakṛtyaṃ karoti... cakravartinṛpavat; vyañjanaḥhetuḥ... upekṣāḥhetuḥ... — 86. 14 hetvālambana-nirantarādhipatipratyayāḍibhiḥ... kramavṛtityā notpadyante, ...yugapad vā notpadyante. — 87. 3 na hy atrotpadyate kim cīti pratyayair na nirudhyate. — Visuddhimagga (Warren, J. P. T. S. 1898) p. 109 quatre *pratyayas* (des Kam-matṭhānas) : *kamma, citta, āhāra, utu*; p. 138, liste de vingt-quatre *pratyayas* de l'*avidyā*, dont les quatre premiers : *hetu, ārammaṇa, adhipati, anantara*; le cinquième : *samanantara*. — Kathāv. XV. 1, 2.*

Voir Mrs Rhys Davids, Dh. Saṅgaṇi p. 274 *hetu-hetu, pratyaya°, ut-tama°, sādāraṇa°*.

Les quatre *pratyayas* de la connaissance, Sarvadaṛḥ. s. 20. 2 (traduction Muséon, note 122). Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 13a 10 *caturbhir eva hi pratyayair hetusamanantarālambanādhipatipratyayaḥ cittacaittā utpadyamānā utpadyante. teṣāṃ anyataravaikālye 'py anutpattēḥ samanantarapratyayavai-kālyād ity apare....*

1) Voir Nyāyas. IV. 1. 14.

2) Respectivement N°s 10, 6 et 11 de la liste du Visuddhimagga p. 109.

तदेवं प्रत्ययेभ्य उत्पादवादिनि प्रतिषिद्धे । क्रियात् उत्पादवादी मन्यन्ते । न चतू-
 रूपा[28a]दयः प्रत्ययाः साक्षाद्विज्ञानं जनयन्ति । विज्ञानजनिक्रियानिष्पादकत्वात् प्रत्यया
 उच्यन्ते⁽¹⁾ । सा च क्रिया विज्ञानं जनयति । तस्मात् प्रत्ययवती विज्ञानजनिक्रिया विज्ञान-
 जनिका⁽²⁾ न प्रत्ययाः । यथा परिक्रिया⁽³⁾ शोदनस्येति ॥

उच्यते ।

5

क्रिया न प्रत्ययवती⁽⁴⁾ ।

यदि क्रिया का चित्स्यात्सा चतुरादिभिः प्रत्ययैः प्रत्ययवती विज्ञानं जनयेत् । न
 त्वस्ति । कथं कृत्वा । इह क्रियेयमिष्यमाणा ज्ञाते वा विज्ञान इष्यते अज्ञाते वा ज्ञाय-
 माने वा । तत्र ज्ञाते न युक्ता । क्रिया हि भावनिष्पादका । भावश्चेन्निष्पन्नः किमस्य
 क्रियया ।

10

ज्ञातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तं ।

इत्यादिना च मध्यमकावतारे प्रतिपादितमेतत्⁽⁵⁾ ॥ अज्ञातेऽपि न युक्ता ।

कर्त्रा विना जनिरियं [Tib. 30b] न च युक्तद्वया ।

1) Voir ci-dessus p. 77 n. 7 l. 2.

2) Mss. *bhāvakriyā*. — Tib. ཐུ་བ་ རེ་ས་ ཐུང་...

3) Mss. *janikāmapra*°. — Tib. རྒྱུ་བ་མེད་པ་ ཡིན་ཏེ་ རྒྱུ་དག་ རེ་ མ་
 ཡིན་ཏེ་ ।

4) འབྲས་ཆན་གྱི་ འཆེད་པའི་ ཐུ་བ་ — *hbras-dan* = rice-wine, rice-beer
 (Jäschke), mais = gekochter Reis (Schmidt) = riz cuit à l'eau (Desgodins).
 — *htshed-pa* ou *htshod-pa* = to cook in boiling water. — *parikriyā* = *pākakriyā*.
 — C'est la cuisson qui fait le riz cuit, et non pas les *pratyayas* de la cuisson :
 feu, eau etc.

5) Premier pāda du quatrième sūtra.

6) Voir ci-dessus 13. 8. — Comp. *Prajñāp.*, citée Çikṣūs. 262. 13 *nāham*
 ...*utpannasya dharmasyotpattim icchāmi na cānutpannasya*.

इत्यादिवचनात्⁽¹⁾ ॥ ज्ञायमानेऽपि भावे क्रिया न संभवति । ज्ञाताज्ञातव्यतिरेकेण ज्ञाय-
मानाभावात् । यथोक्तं ।

ज्ञायमानार्थज्ञातत्वाज्ञायमानो न ज्ञायते ।

अथ वा ज्ञायमानत्वं सर्वस्यैव प्रसज्यते ॥ इति⁽²⁾ ॥

5 यतश्चैव त्रिषु कालेषु जनिक्रियाया असंभवस्तस्मान्नास्ति सा ॥ अत एवाह ।
क्रिया न प्रत्ययवती । इति ।

विशेषणं नास्तीति विना विशेष्यं ।

इत्यादिना प्रतिपादितमेतन्मध्यमकावतारं⁽³⁾ । न हि बन्ध्यापुत्रो गोमानित्युच्यते ॥ यद्येव-
मप्रत्ययवती तर्हि भविष्यतीति । एतदप्युक्तमित्याह ।

10 नाप्रत्ययवती क्रिया⁽⁴⁾ ।

यदा प्रत्ययवती नास्ति तदा कथमप्रत्ययवती निर्हेतुका स्यात् । न हि तत्तुमयः
यदो न युक्त इति विरणमयो ऽभ्युपगम्यते । तस्मात् क्रिया न [23b] भावजनिका ॥

अत्राह । यद्येवं क्रियाया असंभवः । प्रत्ययास्तर्हि जनका भविष्यन्ति भावाना-
मिति । उच्यते ।

15 प्रत्यया नाक्रियावत्तः⁽⁵⁾ ।

यदा क्रिया नास्ति तदा क्रियारहिता अक्रियावत्तो निर्हेतुकाः प्रत्ययाः कथं ज-
नकाः ॥ अथ क्रियावत्त एव जनका इति । उच्यते ।

1) Madhyamakāvatāra VI, 19 (Muséon, 1900, p. 232). La stance est citée tout entière ci-dessous Chap. XXVI, 1 (fol. 172b).

2) Stance non identifiée.

3) VI, 57. — Mss. *viṣeṣaṇam nāstīti vinū viṣeṣaṇam, ... vinū viṣeṣaṇ mity...*

4) Deuxième pāda du quatrième sūtra.

5) Les Mss. hésitent entre *virāṇa* (Lexx.) et *virāṇa* (*bīraṇa*, Sam. N. III, 187, 21) = २५१३ = schlechtes, grobes Gras (Schmidt). — Laṅkāvatāra

85, 5: ... *ghaṭo mṛtipiṇḍāḥ; evaṃ tantubhyaḥ paṭaḥ, vīraṇebhyaḥ kaṭaḥ...* (voir ci-dessous).

6) Troisième pāda du sūtra.

क्रियावत्तश्च सत्यत्वं⁽¹⁾ ॥ ४

नेति प्रकृतेनाभिसंबन्धः । उत्तशब्दोऽवधारणे । तत्र क्रियाया अभाव उक्तः 'कथं क्रियावत्त्वं प्रत्ययानामिति ॥ यथा च [Tib. 31a] विज्ञानज्ञानिक्रियोक्ता ' एवं परिक्रिया-
दयोऽपि भावा उक्ता वेदितव्या इति नास्ति क्रियातोऽपि समुत्पत्तिर्भावानामिति भवत्यु-
त्पादाभिधानगर्थशून्यं ॥

5

अत्राह । किं न एतेन क्रियावत्तः प्रत्यया इत्यादिविचारेण । यस्माच्चनुरादीन्
प्रतीत्य प्रत्ययान् विज्ञानादयो भावा जायन्ते ' तस्माच्चनुरादीनां प्रत्ययत्वं तेभ्यश्चोत्पादो
विज्ञानादीनामिति ॥ एतदप्युक्तमित्याह ।

उत्पद्यते प्रतीत्येमानितीमे प्रत्ययाः किल ।

यावन्नोत्पद्यते ते तावन्नाप्रत्ययाः कथं⁽³⁾ ॥ ५

10

यदि चनुरादीन् प्रत्ययान् प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते इत्यस्येमे प्रत्यया उच्यन्ते ।
ननु यावत्तद्विज्ञानाख्यं कार्यं नोत्पद्यते तावदिमे चनुरादयः कथं नाप्रत्ययाः । अप्रत्यया
एवेत्यभिप्रायः । न चाप्रत्ययेभ्य उत्पत्तिः सिक्ताभ्य इव तैलस्य ।

1) घु'स' छेङ'र'न'ल्ल'स' मे' । छेङ'र'न'मे'ल्ल'स' घु'स' मे' । घु'स'मे'ल्ल'स'
छेङ' स' णि' । घु'स'ल्ल'स' णि' न'ल्ल'ने' ।

2) वि'सो'ल्ल'स' उ'र'णे' = Que nous importe...

3) न'र'र'ल्ल'स' व'ने' छे'स' न' । ने'ने'ल्ल'स' न'र'र'ल्ल'स' छे' उ'ने' न' । ने'ने'
मे' छे' ने'ने'न' । न'र'र'ल्ल'स' छे'मे' ने'ने' मे' ॥ Buddhapālita, 185a 1;

Bhāvaviveka, 57a 7; Akutobhaya, 40a, fournit la variante: ने'ने' मे'स'ने'
= *yāvan notpādyañāme*.

Une des formes caractéristiques de ce sophisme, clef de voûte de la dialectique mādhyaṃika, Bodhicaryāṃ. IX. 114: *pitā cen na vinā putrāt, kutaḥ putrasya sambhavaḥ? putrābhāve pitā nāsti, tathāsattvaṃ tayoḥ dvayoḥ*. Voir la *īkā*. 345. 20. — Nyāyasūtras II. 1. 41, IV. 1. 39.

अथ मतं 'पूर्वमप्रत्ययाः सन्तः किं चिदन्यं प्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययत्वे प्रतिपद्यन्त इति ।
एतदप्युक्तं । यत्तत्प्रत्ययात्तरमप्रत्ययस्य⁽¹⁾ प्रत्ययत्वेन कल्प्यते । तदपि प्रत्ययत्वे सत्यस्य
प्रत्ययो भवति । तत्राप्येव चिन्तेति न युक्तमेतत् ॥

किं चेत्[24a]मे चतुरादयो विज्ञानस्य प्रत्ययाः कल्प्यमानाः सतो वास्य कल्प्ये-
रत्नसतो वा । सर्वथा च न युज्यत [Tib. 31b] इत्याह ।

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य युज्यते ।

कस्मादित्याह ।

असतः प्रत्ययः कस्य सतश्च प्रत्ययेन किं⁽³⁾ ॥ ६

असतो व्यर्थस्याविद्यमानस्य कथं प्रत्ययः स्यात् । भविष्यता व्यपदेशो भविष्यतीति
10 चेत् । नैवं ।

भविष्यता चेद्व्यपदेश इष्टः

शक्तिं विना नास्ति हि भावितास्य⁽⁵⁾ ।

इत्यादिनोक्तदोषत्वात् ॥ सतो ऽपि विद्यमानस्य लब्धजन्यमनो निष्फलैव प्रत्यय-
कल्पना ॥

1) D'après Tib. *apratyayasya tasya*. — Le nouveau *pratyaya* que l'on suppose pour rendre *pratyaya* cet *apratyaya*. ...

2) Mss. *cintayati na...* Tib. རྒྱུད་པ་ = *vicāra, nirūpaṇa*. ... Voir Apte s. voc. *cintanā*.

3) མེད་རྒྱལ་ ཡོད་པའི་ རོལ་ལ་ ཡང་། རྒྱུད་ རྒྱུ་ རྒྱུ་ལ་ མ་ཡིན་ཏེ། མེད་རྒྱལ་ རྒྱུ་ལ་ རྒྱུར་། ཡོད་རྒྱུ་ རྒྱུ་ལྱིས་ རྒྱུ་ལྱིས་། Ce sūtra est cité ad VII. 20. — *Buddhapālita* 185a 6; *Bhāvavivēka* 58a 1. — Comparez la stance *Sarvad.* s. 14. 18: *na sataḥ kīraṇāpekṣā...*

4) Comp. *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) 223a 2: ... *bhāvinyāpi samjñayā ... bhaviṣyatyāpi samjñayā nirdeṣaḥ kriyate...*; les expressions *samskṛtam abhi-samskaroti, oḍanaṃ pacati* sont données comme exemples.

5) = *Madhyamakāvatāra*, VI. 58 (Stance omise dans l'article cité du *Muséon*) — *bhāvita* = རྒྱུད་པ་. Voir W. K. F. supplément.

एवं समस्तानां प्रत्ययानां कार्योत्पादनासामर्थ्येनाप्रत्ययत्वमुद्भाव्य । अतः परं व्य-
स्तानामप्रत्ययत्वे प्रतिपाद्यते ॥

अत्राह । यद्यप्येवं प्रत्ययानामसंभवः । तथाप्यस्त्येव लक्षणोपदेशात्प्रत्ययप्रसि-
द्धिः । तत्र निर्वर्तको हेतुरिति ⁽¹⁾ लक्षणमुच्यते हेतुप्रत्ययस्य । न चात्रिद्यमानस्य लक्षणो-
पदेशो युक्तो बन्ध्यासुतस्येवेति ॥ उच्यते । स्याद्धेतुप्रत्ययो यदि तस्य लक्षणं स्यात् । य- 5
स्मात्

न सन्नासन्न सदसन्धर्मो निर्वर्तते यदा ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ⁽²⁾ ॥ ७

तत्र निर्वर्तक उत्पादकः । यदि निर्वर्त्यो धर्मो निर्वर्तते तमुत्पादको हेतुरुत्पाद-
येत् । न तु निर्वर्तते । सदसदुभयद्वयस्य निर्वर्त्यस्याभावात् ॥ तत्र सन्न निर्वर्तते विद्यमा- 10
नत्वात् । असन्नप्यविद्यमानत्वात् [Tib. 32a] । सदसन्नपि परस्परविरुद्धस्यैकार्थस्याभा-
वात् । उभयपक्षाभिक्रितदोषत्वाच्च ॥ यत एवं कार्यस्योत्पत्तिर्नास्ति हेतुप्रत्ययोऽप्यतो
नास्ति । ततश्च यदुक्तं । लक्षणसंभवाद्विद्यते हेतुप्रत्यय इति । तदेवं सति न युज्यते ॥

इदानीमालम्बनप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

1) Akutobhaya कुतेकुतं वै सञ्जुगमदे ढेणुशेसं = *hetupratyayo jana-*
nārtham.

2) गणकं कसं वै पदेमं दनं । मेनं दनं पदेमेनं मेनुवम । हेतु-
कुवमेनं कु वेसं । देणुं पदेनं मेदेणसं ॥ *ce qui donne la lecture: katham*
nirvartako hetur ity evam sati na yujyate. — Voir ci-dessous l. 13. — Ce sūtra est
cité ci-dessus p. 31. e et ad VII. 20.

3) Voir p. 76 note 7. — Akutobhaya: दमेणसंमदे कुतं वै हेतुशे-
देणुशेसं: *L'ālamabanapratyaya* a pour but d'être un point d'appui. — Nan-
jio, Nos 1173. 1174. — Dignāga est l'auteur d'un traité en huit *glokas* *Ālam-*
banaparīkṣā (Tandjour, Mdo XCV) et de sa *vṛtti*; il y a une *ṭīkā* de Vinī-
tadeva (Dulvalha), Mdo CXII. La doctrine est toute idéaliste: ni les atomes,
ni les composés d'atomes ne peuvent être objet de la connaissance. — Sur la lec-
ture *ālambaṇa* (Pāli *ārammaṇa*), voir Mhv. I. 470.

अनालम्बन एवायं सन् धर्मः⁽¹⁾ [24b] उपदिश्यते

अद्यानालम्बने धर्मे कुत आलम्बनं पुनः⁽²⁾ ॥ ८

इह सालम्बनधर्माः कतमे 'सर्वचित्तचित्ता इत्यागमात्⁽³⁾। चित्तचित्ता येनालम्बनेनोत्प-
द्यन्ते यथायोगं त्रूपादिना स तेषामालम्बनप्रत्ययः ॥ अथ च विद्यमानानां वा परिकल्प्ये-
5 ताविद्यमानानां वा ॥ तत्र विद्यमानानां नार्थस्तदालम्बनप्रत्ययेन 'धर्मस्य कृतपत्त्यर्थमा-
लम्बनं परिकल्प्यते' स चालम्बनात्पूर्वं विद्यमान एवेति। अथैवमनालम्बने धर्मे स्वात्मना
प्रसिद्धे किमस्यालम्बनयोगेन परिकल्प्यतेन। इत्यालम्बन एवायं सन् विद्यमानो धर्मः
चित्तादिकः केवलं सालम्बन इत्युच्यते भवद्भिः स्वमनीषिकया⁽⁴⁾। न त्वस्यालम्बनेन क-
श्चित्संबन्धोऽस्ति ॥ अथाविद्यमानस्यालम्बनं परिकल्प्यते। तदपि न पुक्तं⁽⁵⁾ 'अनाल-
10 म्बन [Tib. 32b] एवायमित्यादि⁽⁵⁾ अविद्यमानस्य हि नास्त्यालम्बनेन योगः।

1) Mss. *sa dharma, sarvadharmā*.

2) ཡོད་པའི་ ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ ཞི། མེད་པ་ ཁོ་ནར་ ཏེ་པར་ བསྟན། ཅེ་སྟེ་
ཆོས་ ཞི་ རྟོགས་མེད་པ། རྟོགས་པ་ཡོད་པར་ ག་ལ་ འཇུར། ॥ Lectures confirmées
par l'édition des Kārikās, Mdo XVII. — Akutobhaya དེ་ལྟར་ ཆོས་འདི་ (*san*
n'est pas traduit); Buddhapālita ཡོད་པའི་ཆོས་ཞི་ (*ayam* n'est pas traduit).

3) Je n'ai pas identifié cet āgama, que cite aussi Bhāvaviveka. — Comp. Dh.-sñi 1185. 1508. (States that have a concomitant object of thought = *sāramanā*). Le № 1509 de la Dh.-sñi est cité, d'après le Gāstra (བསྟན་པ་ཅོས་ལས་) par Bhāvaviveka (fol. 60b). — Akutobhaya (40b 5) = ... *ye dharmā deṣitū*, *te 'nālambanaikarasāḥ*. — Voir Kathāvatthu IX. 3. 5.

4) = Eigenes Gutdünken. (Böhtlingk, q. v.).

5—5) ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ མེད་པར་ ཞི། ཡོད་པ་ ཁོ་ནར་ ཏེ་པར་ བསྟན།
དེས་བྱ་པ་ལ་སྟོགས་པ་ལ་ = *anālambana evāyam sam evopadiṣyata ityādi*.

⁽¹⁾ अनालम्बन एवापि सन् धर्म उपदिश्यते ।

भवद्भिः सालम्बन इति वाक्यशेषः ⁽¹⁾ ।

अथानालम्बने धर्मे कुत सालम्बने पुनः ।

अथशब्दः प्रश्ने ' कुत इति केनैतौ । तेनावमर्थः ' अथैवमनालम्बने धर्मे ऽसत्यविद्यमाने भूयः

कुत सालम्बने । सालम्बनक्राभावादासलम्बनस्याप्यभाव इत्यभिप्रायः ।

5

कथं तर्हि सालम्बनाश्रितचेताः । सावृतमेतल्लक्षणं न पारमार्थिकमित्यदोषः ॥

इदानीं ⁽²⁾ समनन्तरप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानन्तरमतो युक्तं निरुद्धे प्रत्ययश्च कः ॥ ⁽⁴⁾ §

1—1) ཆོས་ འདི་ དཔེགས་པ་མེད་པར་ བློ་ ཡིན་པ་ གྲེ་ སྤང་པ་ ཁྲིན་ ཆེད་
ཀྱིས་ ཏེ་པར་བསྟན་ཏེ་ དཔེགས་པ་དང་བཅས་པར་ བཅས་བྱ་བ་ནི་ ཆོག་གི་ ལྷག་མའོ་
= *dharma 'yam anālambanaḥ san bhūta eva bhavadbhir upadiṣyate; sālambana*
iti vākyaśeṣaḥ.

2) Le mot *ālambanaka* (དཔེགས་པ་མེད་པ་) est nouveau.

3) Notre texte ne distingue pas *samanantara* (མཐུན་པ་དེ་མ་ཐག་པ་)
et *anantara*; voir p. 76 n. 7. — Glose de l'Akutobhaya: དེ་མ་ཐག་པ་འདི་ ཆེན་
ནི་ པར་རྒྱ་མ་ཆེད་པའི་ དོན་གྱིས་སོ་ = *anantarapratyayo nirantaravāṛtham.* —

D'après la définition de notre texte, = *kāraṇasyānantaro nirodhaḥ*. Comparer *Nyūyabhāṣya* IV. 1. 14 ... *na ced bīṣopamardo 'nikuraḥkāraṇam, anupamarde 'pi bīṣasyānikurotpattiḥ syād iti*. Réfutation 15 et suiv.). — *Kathāṅv.* X. 1 (*Aṭṭha-kathā*, p. 133): pour éviter le *saṃtativicchedo*, l'interruption de la série des moments intellectuels, les Andhakas répondent affirmativement à la question: Can five skandhas arise when the five already arisen have not ceased? (Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief*).

4) ཆོས་རྣམས་ གྲེ་པ་ མ་ ཡིན་ན། འགག་པ་ འཐད་པར་ མི་ འགྱུར་རོ། དེ་ལྟར་
དེ་མ་ཐག་ མི་ རིགས་ འགགས་ བ་ ཆེན་ ཡང་ གང་ཞིག་ ཡིན་ ॥

तत्र पश्चिमे श्लोकस्यार्थे पादव्यत्ययो द्रष्टव्यः । चशब्दश्च [25a] भिन्नक्रमो निरुद्धे चेति । तेनैव पाठः । निरुद्धे च प्रत्ययः कः । नानन्तरमतो युक्तमिति । श्लोकबन्धार्थं ले-
खमुक्तं ॥

तत्र कार्णस्यानन्तरो निरोधः कार्यस्योत्पादप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययजनतां ॥
५ अत्र विचार्यते । अनुत्पन्नेषु धर्मेषु कार्यभूतेष्वङ्कुरादिषु निरोधो नोपपद्यते कार्णस्य
[Tib. 33a] बीजादेः । यदैतदेवं तदा कार्णस्य निरोधाभावादङ्कुरस्य कः समनन्तरप्रत्य-
यः ॥ अथानुत्पन्ने ऽपि कार्ये बीजनिरोध इष्यते । एवं सति निरुद्धे बीजेऽभावीभूतेऽङ्कुरस्य
कः प्रत्ययः । को वा बीजनिरोधस्य प्रत्यय इति ॥ उभयमेतदहेतुकमित्याह । निरुद्धे च
कः प्रत्यय इति । चशब्दोऽनुत्पन्नशब्दापेक्षः । तेनानुत्पन्ने चाङ्कुरे बीजादीनां निरोध
10 इष्टमात्रे ऽप्युभयमेतदहेतुकमापद्यते इति नानन्तरमतो युक्तं ॥ अथ वा न स्वतो नापि
परत इत्यादिनोत्पादे निषिद्धस्तमभिधेयायाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानन्तरमतो युक्तमिति ।

अपि च

15

निरुद्धे प्रत्ययश्च कः ॥

इत्यत्र पूर्वकमेव व्याख्यानं ॥

इदानीमधिपतिप्रत्ययस्त्वेतन्नपि निषेधार्थमाह । [बीजादीनां]

भावानां निःस्वभावानां न सत्ता विद्यते यतः ।

सतीदमस्मिन् भवतीत्येतन्नैवोपपद्यते ॥ १०⁽³⁾

1) *svarūpa* n'est pas traduit dans le Tibétain.

2) D'après le Tibétain.

३) རྟོག་པོ་ རང་པོ་མེད་མེད་ཀྱིས་ཀྱི། ཡོད་པ་ གང་གིས་ ཡོད་མེད་ན། འདི་ ཡོད་
པས་ ཅ་ འདི་ འབྱུང་ གེས། གུ་པ་ འདི་ནི་ མད་མ་ཡིན། ॥

इह यस्मिन् सति यद्ववति⁽¹⁾ तत्तस्याधिपतेयमित्यधिपतिप्रत्ययलक्षणं । भावानां च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्स्वभावाभावे कुतस्तद्यदस्मिन्निति कारणत्वेन व्यपदिश्यते । कुतस्त-
द्यदिदमिति कार्यत्वेन । तस्मान्नास्ति लक्षणतोऽपि प्रत्ययसिद्धिः ॥

अत्राह [Tib. 33b] 'तत्त्वादिभ्यः पटादिकमुपलभ्य पटादेस्तत्त्वादयः प्रत्यया इति
[25b] । उच्यते । पटादिफलप्रवृत्तिरेव स्वद्वपतो नास्ति⁽³⁾ कुतः प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं से- 5
त्स्यति । यथा च पटादिफलप्रवृत्तिरसती तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेष्वस्ति तत्फलं ।

प्रत्ययेभ्यः कथं तच्च भवेन्न प्रत्ययेषु यत् ॥ ११⁽⁴⁾

तत्र व्यस्तेषु तत्तुतुरीयेमतस्मृशलाकादिषु प्रत्ययेषु पटो नास्ति । तत्रानुपलभ्य-
मानत्वात् । कारणबहुलाच्च कार्यबहुत्वप्रसङ्गात् । समुदितेष्वपि तत्त्वादिषु नास्ति पटः । 10
प्रत्येकमवयवेऽप्यविद्यमानत्वात् । एकस्य कार्यस्य षण्णश उत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्फ-
लाभावान्न सन्ति प्रत्ययाः स्वभावत इति ॥

अथासदपि तत्तेभ्यः [प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते ।]

1) Buddhapālita ajoute: *yasminn asati yan na bhavati*.

2) *adhipati* བདག་པོ་, *adhipateyam* བདག་པོ་ཉིད་ (Çikṣās. 28. 14. 117. 3:
a Palicism not hitherto noted in Sanskrit). — Voir p. 76 n. 7. — Akutobhaya
'དབང་ཕྱེད་པའི་ རྒྱུ་ལྷན་པོ་ = *adhipatipratyayo 'dhikaraṇārtham*.

3) *svarūpato* n'est pas traduit dans le Tib.

4) རྒྱུ་རྒྱུ་མཉམ་པོ་མཉམ་པོ་ འདུས་པ་ལ། འཕྲས་པ་ རེ་ནི་མེད་པ་ ཉིད། རྒྱུ་རྒྱུ་མཉམ་པ་
ནི་ གང་ མེད་པ། རེ་ ནི་ རྒྱུ་ལས་ རི་ལྟར་ སྟེ། Buddhapālita remarque (188a 7)
ཉིད་ = ཁྱོད་. Soit la lecture *naiva vyasta*°.

5) *svabhāvataḥ* n'est pas traduit dans le Tib.

इत्यभिप्रायः स्यात् ।

[अप्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभि]प्रवर्तते फलं ॥ १२⁽¹⁾

अप्रत्ययेष्वपि नास्ति फलमिति । अप्रत्ययेभ्योऽपि वीरणादिभ्यः कस्मान्नाभिप्रवर्तते
पठ इति नास्ति फलप्रवृत्तिः स्वद्वयतः ॥⁽³⁾

5 अत्राह । यद्यन्यत्फलं स्यादन्ये च प्रत्ययास्तदा किं प्रत्ययेषु फलमस्ति नास्ती-
ति स्याच्चिन्ता⁽⁴⁾ । नास्ति तु व्यतिरिक्तं फलं । किं तर्हि प्रत्ययमयमेवेति ॥ उच्यते ।

फलं च प्रत्ययमयं प्रत्ययाश्चास्वयमयाः । [Tib. 34 a]

फलमस्वमयेभ्यो यत्तत्प्रत्ययमयं कथं ॥ १३⁽⁵⁾

यदि प्रत्ययमयं प्रत्ययविकारः फलमिति व्यवस्थाप्यते तदयुक्तं । यस्मात्तेऽपि प्र-
10 त्यया अस्वयमया अप्रत्ययस्वभावा इत्यर्थः ॥ तत्तुमयो हि पठ इत्युच्यते⁽⁶⁾ ॥ स्यात् पठो यदि

1) Mss. *athāsād api tat tebhyaḥ pravartate phalam ity abhiprāyaḥ syāt. apratyayeṣu api...* — D'après notre version tibétaine, le sūtra tout entier doit précéder la phrase *ity abhiprāyaḥ syāt*, laquelle manifestement ne porte que sur les deux premiers pādas.

D'après notre version, l'édition des Kārikās (Mdo XVII) et la traduction de Buddhapālita (188b 7): ཅེ་སྟེ་འབྲས་ལྷན་ རེ་མེད་ ཡང་། རྟེན་ རེ་དག་ལས་ རྟེ་འབྲུང་ན། རྟེན་མེད་ལས་ ཡང་འབྲས་ལྷན་ རི། ཅེ་ཡི་ཡིར་ན་ རྟེ་མི་འབྲུང་ ॥
L'Ākutobhaya (41a 5) et Bhāvaviveka (62o 5) lisent le premier pāda: ཅེ་སྟེ་ རེ་མི་མེད་ལས་ ཡང་, sans la répétition du mot *phala*.

2) *virāṇa* = འཇག་མ་.

3) *svarūpataḥ* manque dans Tib.

4) ཅེ་..... བསམས་པར་གྱུར་ན་

5) འབྲས་ལྷན་ རྟེན་གྱི་ རང་བཤེན་ན། རྟེན་རྣམས་ བདག་གི་ རང་བཤེན་ མེད། བདག་དངོས་མེད་ལས་ འབྲས་ལྷན་ གང་། རེ་མི་ རི་ལྟར་ རྟེན་རང་བཤེན་ ॥ Notre traduction lit à tort: *de-ni de-ltar* ... — *rañ-bhñ* = *svabhāva*. — L'Ākutobhaya, Buddhapālita et Bhāvaviveka lisent: *rkhyen-las hbyun, rañ-las hbyun*.

6) Tib. = *paṭe paṭas tantumaya iti*.

तत्तत्र एव स्वभावसिद्धाः स्युः ⁽¹⁾ ते क्लेशमयो अंशविकारो न स्वभावसिद्धाः । ततश्च तेभ्यो-
ऽस्वयंभयेभ्योऽस्वभावभेदो यत्फलं पटाख्यं तत्कथं तत्तुमयं भविष्यति ॥ यथोक्तं [26a] ⁽²⁾

पटः कारणातः सिद्धः सिद्धे कारणमन्यतः ।

सिद्धिर्यस्य स्वतो नास्ति तदन्यज्जनयेत्कथं ॥ इति ⁽³⁾

तस्मान्न प्रत्ययमयं

5

फलं संविद्यते ॥ अत्रप्रत्ययमयं तर्ह्यस्तु ।

नाप्रत्ययमयं फलं ।

संविद्यते ⁽⁴⁾

इति तत्तुमयो यदा पटो नास्ति तदा कथं वीरणमयः स्यात् ⁽⁵⁾ ॥

अत्राह । मा भूत्फलं । प्रत्ययाप्रत्ययनियमस्तु विद्यते । तथा च भवान् ब्रवीति । 10
यद्यस्तफलं प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते अत्रप्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नामिप्रवर्तते इति । न चासति
फले पटकटाख्ये तत्तुवीरणानां प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं युक्तं । अतः फलमप्यस्तीति
[Tib. 34b] ॥ उच्यते । स्यात्फलं यदि प्रत्ययाप्रत्यया एव स्युः । सति हि फलं इमेऽस्य
प्रत्यया इमेऽप्रत्यया इति स्यात् । तच्च विचार्यमाणं नास्तीति

फलाभावात्प्रत्ययाप्रत्ययाः कुतः ⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) Mss. *aṃṣumayā*, *aṃṣuvikārā*, Tib. ཚ་ཤས་ཀྱི་རང་པལྷོན་ ཚ་ཤས་ཀྱི་རྩམ་
པར་འགྱུར་པ་

2) Même citation dans *Buddhapālita*, 189b 1. — Pour les deux der-
niers pādas, comp. *Qūnyatāsaptati*, Mdo XVII, 27 b 5.

3) ལེས་པཤར་དོ་ = *ity āha*.

4) Le texte du sūtra est établi d'après le tibétain.

5) དེའི་ཚེ་ འགལ་པ་ འཇགས་མའི་ རང་པལྷོན་ཏུ་ རྒྱུ་འགྱུར་ = *tadā katham*
viruddhāvīraṇamayāh...

6) *kaṭa* = རེ་ལྗེ་, étoffe de poils de yak et de chèvre.

7) དེ་ལྱུར་ རྩམ་ཀྱི་རང་པལྷོན་ མེད། རྩམ་མེད་རང་པལྷོན་ འཇགས་ཏུ་ རྒྱུ་ རྒྱུ་མེད་
འཇགས་ཏུ་མེད་པས་ན། རྩམ་མེད་ རྩམ་ཏུ་ གཤམ་ འགྱུར་ ॥

प्रत्ययाद्याप्रत्ययाद्येति समाप्तः ॥ तस्मान्नास्ति भावानां स्वभावतः समुत्पत्ति-
रिति ।

यद्योक्तमार्यरत्नाकरमूत्रे ।

- शून्यवि⁽³⁾त्ति न हि विद्यते क्व चि⁽⁴⁾ । अतरीति शकुनस्य वा पदं ।
 5 यो न विद्यति सभावतः क्व चि⁽⁵⁾ । सो न ज्ञातु परहेतु भेष्यति ॥
 यस्य नैव हि सभावु लभ्यति । सो ऽसभावु परपञ्चयः⁽⁶⁾ कथं ।
 अस्वभावु⁽⁷⁾ परं किं जनोष्यति । एष हेतु सुगतेन देशितः ॥
 सर्व धर्म अचला दृढ स्थिता⁽⁸⁾ । निर्विकार निरूपद्रवाः शिवाः ।
 अतरीतपद्यतुल्य⁽⁹⁾ ऽज्ञानका । तत्र मुह्यति ब्रम् अज्ञानकं ॥
 10 शैलपर्वत यथा अकम्पिया⁽¹⁰⁾ । एवं धर्म अविक्कम्पियाः सदा ।
 नो द्यवन्ति न पि चोपपद्यु⁽¹¹⁾ । एवं धर्मेषां⁽¹²⁾ जिनन देशिताः ॥

1) *svabhāvataḥ* omis dans le Tib.

2) Kandjour, Mdo, VIII. foll. 333—456 (Feer, p. 248). — Voir ci-dessous ad VIII. 6. — Ratnākara est un des seize hommes vertueux «énumérés dans le Lotus, chap. I (Kern, p. 4). — Mètre Rathoddhatā ————— |

3) Mss. *vidye*. Tib. གང་ན་ འད་ རྟོང་པ་ རེག་པ་ མེད་པ་ ཏི = *yasmin (yatra) api cūnyavin na vidyate*.

4) Mss. *ṛikṣe*, *ṛikṣe*, *ṛkṣi*; cf. Mhv. II. 341. 22.

5) གང་ན་ འད་ རེ་པ་ཏིན་ འགའ་ ཡོད་མེད་པ་ = *yasminn api na kaḥ cit sva- bhāvo vidyate*.

6) Mss. *parapratyayaḥ*; de même *svabhāva* corrigé pour le mètre.

7) Mss. *paru*, *param*. — *parām kin*.

8) C'est-à-dire que la nature fixe des *dharma*s est d'être *acalus*.

9) རེག་པ་ མེད་པ་ Voir Mhv. I. 34. 12, Prajñāp. 275. 12 *yadū . . . sarva- dharmā ajānakū apacyakū, tadū . . .*

10) *evam dharma*.

11) Mss. *yu*, *yū* (cf. Paoriste *pāli*), *yum*.

12) Mss. *dharmata*; = **dharmāṇaḥ*; Tib. ཆོས་རྒྱུས་ རེ་ལྟར་ = *evam dharmāḥ*.

इत्यादि । तथा⁽¹⁾

यो न पि ज्ञायति ना चुपपय्यी ' नो व्यवते न पि ज्ञीर्यति [26 b] धर्मः ।

तं त्रिनु देशयती नरसिंहः ' तत्र निवेशयि⁽²⁾ सत्वशतानि ॥

यस्य सभावु न विद्यति कश्चि ' नो परभावतु केन चि लब्धः ।

नात्तरतो न पि बाह्दरतो वा ' लभ्यति तत्र निवेशयि नाद्यः ॥

5

शाक्त गती कथिता सुगतेन ' नो च गती उपलभ्यति का चि ।

तत्र च वोह्दरसो गतिमुक्तो [Tib. 35 a] ' मुक्तकु मोचयसी बद्धसत्त्वान् ॥

इति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ⁽³⁾ प्रत्ययपरोक्षता

नाम प्रथमे प्रकरणं ॥

10

1) Le même fragment est cité ad XIII. 6. — Metre Dodhaka ----- /

2) 'ने'स' सने' — Variante (ad XIII. 6): *nideçayi satva maharṣiḥ*.

3) Lecture préférable à celle que nous avons adoptée p. 1.

II.

गतागतपरीक्षा नाम द्वितीयं प्रकरणं

अत्राह⁽¹⁾ । यश्चप्युत्पादप्रतिषेधात्प्रतीत्यसमुत्पादस्यानिरोधाद्विशेषणासिद्धिः⁽²⁾ ।
तथाप्यनागमानिर्गमप्रतीत्यसमुत्पादसिद्धये लोकप्रसिद्धगमनागमनक्रियाप्रतिषेधार्थं किं
5 चिदुपपत्त्यन्तरमुच्यतामिति ॥ उच्यते । यदि गमनं नाम स्यान्नियतं तद्वत्ते वाङ्मवज्ञाते
परिकल्प्येतागते गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गतं न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते⁽³⁾ ॥ १

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । याविश्यमानं वर्तमानगमिक्रियया
10 गम्यत इत्युच्यते । यद्वत्तमुपरतगमिक्रियं तद्वर्तमानगमिक्रियायोगवाचिना गम्यत इत्यनेन
शब्देनोच्यमानमसंबद्धमिति कृत्वा गतं तावद्गम्यत इति न युज्यते । तावच्छब्देन च प्रति-
षेधक्रमं दर्शयति ॥

1) Buddhapālita 190a 1.

2) Voir ci-dessus p. 58. 10.

3) *देवेण सौन्दर्यं मे भवेत्ते । सौन्दर्यं न सौन्दर्यं मे । सौन्दर्यं न सौन्दर्यं मे । सौन्दर्यं न सौन्दर्यं मे ।*
सौन्दर्यं न सौन्दर्यं मे । सौन्दर्यं न सौन्दर्यं मे । Lire au deuxième pāda
yañ et non an.

4) Mss. *gamikriyayā vartamānaṃ*. — Voir infra ad VI. 14 (fol. 46b au début).

तत्र चेष्टा चरणोत्तेषापरितोषलक्षणा । यतो ब्रह्मतो गतुर्यत्र देशे चेष्टा गतिस्तत्रैव देशे । सा च चेष्टा न गतिश्च न संभवति नाप्यगते किं तु गम्यमा[27b]न एव । ततश्च गम्यमाने गतिः । यत्र हि गतिरूपलभ्यते तद्गम्यमानं । तच्च गमिक्रियाया आविश्यते । तस्माद्गम्यमानमेव गम्यत इति ॥ एकोऽत्र गमिर्ज्ञानार्थः⁽¹⁾ । अपरश्च देशात्तरसंप्राप्त्यर्थ इति ॥

5 एवमपि परिकल्प्यमाने गम्यमानं न गम्यत इत्याह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ३

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमानव्यपदेशमिच्छति भवांस्तच्च गम्यत इति ब्रवीति । एका चात्र गमिक्रिया । तथा गम्यमानव्यपदेशो भवतु काममन्धनो । गम्यत इति

10 भूयः क्रियासंबन्धो गम्यमानस्य न पृथ्यत इति

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ॥

कारणमाह ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते ॥ इति⁽³⁾ ।

गम्यमानमिति गम्यत इत्यर्थः ।⁽⁴⁾ द्विगतं गमनं द्विगमनं । एकस्या गमिक्रियाया

15 गम्यमानमित्यत्रोपपुक्तत्वाद्वितीयाया अभावाच्च । गम्यत [Tib. 36b] इत्यर्थे व्यपदेशो

1) Comparer l'étymologie des mots *tathāgata*, *sugata*.

2) སྐོམ་པ་ འགྲོ་བ་ ཡིན་པར་ རེ། རི་ཁྱ་སྤར་ན་ འཕྲད་པར་འཕྱུར། ཀན་ཆེ་ འགྲོ་བ་ མེད་པ་ཡི། སྐོམ་པ་ འཕྲད་པ་ མེད་ཕྱིར་རོ། = *gamyamānam* *hy* *agama-* *nam* *yadā* *naivopapadyate* (M do XVII et les Commentaires). — Il faut préférer cette leçon. — Voir les notes suivantes et la glose *vinā gamanena* (p. 95. 1).

3) Le tibétain traduit comme ci-dessus (voir note 2) et ajoute འགྲོ་བ་མེད་ པ་ རེ། འགྲོ་བ་ ཏན་ སྤལ་པོའོ = *agamanaṃ* *gamanaralātam*. Suit *gamyamānam* *iti*.....

4—4) Cette phrase n'est pas traduite dans le tibétain.

विना गमनेन यद् नैवोपपद्यते । तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णा वाक्यार्थो नास्ती-
त्यभिप्रायः । गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव संभवति द्वितीयक्रियाभावात् । न तु गम्यत
इति ॥

अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिक्रियासंबन्ध इष्यते । एवं सति गम्यमानव्यपदेशे नास्ति
क्रियासंबन्ध इति न परिपूर्णा⁽¹⁾ वाक्यार्थस्येत्याह ।

5

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

ऋते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते⁽²⁾ ॥ 8

यस्य वादिनो गम्य[28a]मानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते गमिक्रि-
याशून्ये यो गमिक्रियामाधेयभूतामिच्छति । तस्य पक्ष ऋते गतेर्गम्यमानमिति प्रसज्यते ।
गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्यमानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्माद् 10
गतिरहितमेव गम्यमानं सतस्य वादिनो गम्यते । गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात् । तस्मा-
द्गतिरहितं गम्यमानं प्रसज्यते ॥

अथोभयत्रापि क्रियासंबन्ध इष्यते गम्यमाने गम्यत इत्यत्र च । एवमपि

गम्यमानस्य गमने प्रसक्तं गमनद्वयं ।

येन तद्गम्यमानं च यच्चात्र गमनं पुनः⁽⁴⁾ ॥ ५

15

1) Marqué de l'astérisque dans Böhlingk; pour le sens, voir *paripūrṇa-
bhāṣin*, °*artha*.

2) गद'गी' सगो'म'स'ल' अशो'स । दे'यी' सगो'म'ल' अशो'मे'स'स' । स'स'स'स'
अशु'र'ते' गद'गी'सु' । सगो'म'ल' अशो'स' यी'सु'स'स' ॥

3) Mss. *saṃjñābhūte*. — Tib. མེད་ཅན་ཏུ་ གུར་བ (= *nāma-vad-bhūte*) corres-
pond à *saṃjñābhūte*; can représente le suffixe *-in* — *saṃjñā* = *hdu-ces-pa*.

4) सगो'म'ल' अशो'स' यी'स'स' । अशो'स' गति'स'सु' स'स' अशु'र'ते' । गद'गी'स'
दे' सगो'म'सु'स' स'स' । दे'ल' अशो'स' गद' यी'स'स' ॥

येन गमनेन योगाद्रम्यमानव्यपदेशं प्रतिज्ञाभतेऽध्या तदेकं गमनं । तत्र गम्यमाने-
 ऽधिक⁽¹⁾करणभूते द्वितीयं गमनं येन सोऽध्या गम्यते । एतद्गमनद्वयं गम्यमानस्य गमने सति
 प्रसक्तं ॥

भवतु गमनद्वयं । [Tib. 37 a] को दोष इति चेत् । अयं दोषो 'यस्मात्' ।

5 द्वौ गतारौ प्रसज्येते प्रसक्ते गमनद्वये ।

किं पुनः कारणं गतृद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

गतारं हि तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ६

यस्मादवश्यं क्रिया स्वसाधनमपेक्षते कर्म कर्तारं वा । गमिक्रिया चैवं कर्तव्यवस्थि-
 ताऽतो गतारमपेक्षते । नास्ति चैकस्मिन्नेव गच्छति देवदत्ते द्वितीयः कर्तेति । अतः कर्तृद्व-
 10 याभावाच्चास्ति गमनद्वयं । ततश्च गम्यमानं गम्यत इति नोपपद्यते ॥

अथ स्यात् । यदायं देवदत्तः स्थितः⁽³⁾ स नानु भाषते [ननु] पश्यति । नानु⁽³⁾ तदैको
 उनेकक्रियो दृष्टः । एवमेकस्मिन् गतारि क्रियाद्वयं भविष्यति । इति [28 b] ॥

नैवं । शक्तिर्हि कारको न द्रव्यं । क्रियाभेदाच्च तत्साधनस्यापि शक्तेः सिद्ध एव
 भेदः । न हि स्थितिक्रियया वक्ता स्यात् ॥ द्रव्यमेकमिति चेत् । भवत्वेवं । न तु द्रव्यं

1) यशेङ्'सदि' गदिङ्'शुम्'सदि' यशेङ्'स' दे'ल': *tasmin gamyamānc gamana-
 ācraṇa-bhūte*. — गदि = *ādhāra*, cf. ci-dessous 97. 4, 99. 11.

2) लशे'स' गतिष'सु' स्रल'लशुम्'र। लशे'स'स' लल' गतिष'सु' लशुम्'।
 गल'लुम्' लशे'स'मेङ्'स'र' रै। शे'स' लशेङ्'स'र' मे'लशुम्'लुम्' ॥ Il faut lire *hgro-
 po med-par ni*.

3—3) Cette phrase manque dans la version tibétaine qui lit: *tadaikaḥ
 kartā*. ... — Mss. ... *sthitāḥ sa na bhāṣate paśyati na tadaiko*. ...

कारकः⁽¹⁾ 'किं तर्हि शक्तिः' सा च भिद्यत एव । अपि च सदृशक्रियाद्वयकारकत्वं नैकै-
शिकस्य दृष्टे⁽²⁾ 'अतो नैकस्य गतुर्गमनद्वयं ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि गतारि देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति व्य-
पदेशात् 'ततश्च विद्यत एव गमने गमनाश्रयगतृसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेव यदि गम-
नाश्रयो गता स्यात्' [न वेत्ति] । कथमित्याह [Tib. 37 b] ।

5

गतारं चेत्तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते ।

गमनेऽसति गताश्च कुत एव भविष्यति⁽⁴⁾ ॥ ७

गतारमन्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं 'ततश्च गतारं चेत्तिरस्कृत्य प्रत्या-
ख्याय गमनं नास्ति' असति गमने कुतो निर्देतुको गता । अतो नास्ति गमनं ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तद्वतस्तेन व्यपदेशात् । इह गता गमनेन युक्तः तद्यो- 10
गाच्च गच्छति । यदि गमनं न स्याद्गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् ।
दण्डाभावे दण्डिव्यपदेशाभाववत् ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि गच्छतीत्येवं व्यपदेशः
स्यात् । यस्मात् ।

गता न गच्छति तावदगता नैव गच्छति ।

अन्यो गतुर्गतुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति⁽⁵⁾ ॥ ८

15

1) Mss. *kāarakam*; mais nous avons, comme plus haut, རྒྱུ་པ་ལོ་

2) *aikadaiçika*, mot nouveau. — གཅིག་ཏུ་སྐྱེ་གཅིག་ཏུ་ rend la lecture dou-
teuse (*dus* = *kāla*).

3) དེ་ཞི་མེད་ཏོ།

4) གལ་ཏེ་ འགྲོ་བོ་མེད་འགྱུར་ན། འགྲོ་བ་འཕྲད་པར་ མི་འགྱུར་ཏེ། འགྲོ་བ་
མེད་ན་ འགྲོ་བ་པོ། ཡོད་པ་ཏེ་ཏུ་ གལ་ འགྱུར་ ॥

5) རི་ཞིག་ འགྲོ་བོ་ མི་ འགྲོ་སྟེ། འགྲོ་བ་པོ་མིན་ འགྲོ་བ་ མིན། འགྲོ་བོ་ འགྲོ་
བོ་མིན་ལས་ གཞན། གཞུགས་པ་ གང་ཞིག་ འགྲོ་བར་འགྱུར་ ॥

इह गच्छतीति गता । स तावन्न गच्छति । यथा च न गच्छति तथोत्तरेण श्लोक-
त्रयेण प्रतिपादयिष्यति । अगतापि न गच्छति । अगता हि नाम यो गमिक्रियापारहितः ।
गच्छतीति च गमिक्रियायोगप्रवृत्तः शब्दः । यद्य[29a]तावगता कथं गच्छति । अथ
गच्छति नासावगतेति ॥ तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेन्नैवं । को हि नाम गत्तुर्गतु-
५ विनिर्मुक्तस्ततोऽस्ति यो गच्छतीति कल्प्येत । तस्मान्नास्ति गमनं ॥

अत्राह । नागता गच्छति नाप्युभयरहितः [Tib. 88a] । किं तर्हि गतैव गच्छ-
तीति ॥ हृतदप्यसत् । किं कारणं । यस्मात् ।

गन्ता तावद्गच्छतीति कथमेवोपपत्स्यते ।

गमनेन विना गत्वा यदा नैवोपपद्यते ⁽¹⁾ ॥ ६

10 गता गच्छतीत्यत्र वाक्य एकैव गमिक्रिया तथा च गच्छतीति व्यपदिश्यते ।
गतेति तु व्यपदेशे नास्ति द्वितीया गमिक्रियेति । गमनेन विना गताऽगच्छन् गतेति
युद्धा न संभवति तदा गता गच्छतीति न युज्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु । गतेति तु न संभ-
वतीति तदयुक्तं ॥

अथ गतियोगात्सगतिक् एव गता ॥ तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्भ्रूतीति
15 व्यपदेशो न स्यादित्याहुः ।

पक्षो गन्ता गच्छतीति यस्य तस्य प्रसज्यते ।

गमनेन विना गत्वा गत्तुर्गमनमिच्छतः⁽²⁾ ॥ १०

1) གང་ཆེ་ འགྲོ་བ་ མེད་པར་ནི། འགྲོ་བོ་ འཕྲང་པར་ མི་འཕྱུར་ ཅ། རེ་ནི་ག་
འགྲོ་བོ་ འགྲོ་ཏེ་ ཞེས། རི་ཕྱུར་ འཕྲང་པ་ཉིད་ཀྱི་ འཕྱུར་ ॥

2) གང་གི་ བྱུག་མཁའ་ འགྲོ་བ་པོ། འགྲོ་བ་ དེ་ལ་ འགྲོ་མེད་པའི། འགྲོ་བོ་ ཡིན་
པར་ ཐལ་འགྲུའདྲེ། འགྲོ་བོ་ འགྲོ་བར་ འདོད་ཕྱིར་རོ།

यस्य वादिनो गमिक्रियायोगादेव गतेति पक्षः । तस्य गतुर्गमनमिच्छतः स[गमन]-
गतृव्यपदेशाद्गमनेन विना गता गच्छतीति स्यात् । द्वितीयगमिक्रियाभावात् ।⁽¹⁾ अतो गता
गच्छतीति न युज्यते । गच्छतीत्येतस्यार्थे गतेतिशब्दे गमनेन विना गतेत्यत्र वाक्ये⁽²⁾ ॥

अथोभयत्रापि गतियोग इष्यते गता गच्छतीति । एवमपि ।

गमने द्वे प्रसज्येते गता यद्युत गच्छति ।

5

गतेति चोच्यते येन गता सन्यच्च गच्छति⁽⁴⁾ ॥ ११

येन गमनेन [Tib. 38b] योगाद्गतेत्युच्यते व्यपदिश्यते तदेकं गमनं । गता भवन्
यच्च गच्छति यां [29b] च गतिक्रियां करोति । तदेतद्गमनद्वयं प्रसक्तं । अतो गतृद्वयप्रसङ्ग
इति पूर्ववद्दूषणं वक्तव्यं । तस्मान्नास्ति गच्छतीति व्यपदेशः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेशसद्भावाद्गमनमस्तीति ॥ 10
नैवं । यस्मादेवदत्ताग्नौवैषैव चित्ता⁽⁵⁾ किमसौ गता सन् गच्छति उतोऽगता गच्छति तद्य-
तिरिक्तो वेति सर्वथा च नोपपद्यत इति यत्किं चिदेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तदारम्भसद्भावात् । इह देवदत्तः स्थित्युपमर्देन गमन-

1) འགྲོ་པ་པོ་འི་ བརྒྱུད་པ་ འགྲོ་པ་དང་བཅས་པས་

2) Camb. *ato ga yantā gacchatīti na yujyate. gacchatīti na yujyate. gaccha-
tīti etasyārthe...* Paris, Calc. *ato gacchatīti na yujyate.*

3) C'est-à-dire: dans la phrase *gamanena vinā gantā*, le mot *gantā* a le
sens de ce mot *gacchatī* (de la phrase *gantā gacchatī*).

4) གཤམ་ཏེ་ འགྲོ་པ་ འགྲོ་ འགྲུར་ན། འགྲོ་པ་ གཏིས་སུ་ ཐལ་འགྲུར་ན། གང་
གི་སྒྲི་ འགྲོ་པོར་ མཛོད་པ་ དང་། འགྲོ་པོར་གྲུར་ནས་ གང་ འགྲོ་པའི།

5) Mss. *°ācāyāiva naiva cintā = དབྱུང་པ་ འདི་ནི་*.

मारुते । न चाविद्यमानकूर्मरूपप्रवारादिकमारुते ॥ उच्यते । स्याद्वनं यदि तदारुम्भ
एव स्याद्यस्मात् ।

गते नारभ्यते गन्तुं गतं नारभ्यतेऽगते ।

नारभ्यते गम्यमाने गन्तुमारभ्यते कुह^(२) ॥ १२

5 यदि गमनारम्भो भवेत्तद्गते बाध्वन्यारभ्येत । [अगते वा] । गम्यमाने वा ॥ तत्र गते
गमनं नारभ्यते । तद्धि नामोपरतगमिक्रियं । यदि तत्र गमनमारभ्येत तद्गतमित्येवं न
स्यादतीतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ अगतेऽपि गमनं नारभ्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥
नापि गम्यमाने तद्भावात् क्रियाद्वयप्रसङ्गात् [Tib. 89a] कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च ॥ तदेवं सर्वत्र
गमनारम्भमपश्यन्नाह । गन्तुमारभ्यते कहेति ॥

10 यथा च गमने न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

[न पूर्वे]⁽³⁾ गमनारम्भाद्गम्यमानं न वा गतं ।

यत्रारभ्येत गमनमगते गमनं कृतः^(५) ॥ १३

इह देवदत्तो यदावस्थित आस्ते स तदा गमनं नारभते । तस्य गमनारम्भात्पूर्वं
न गम्यमानमध्वज्ञातमस्ति न च गतं यत्र गमनमारभ्येत । तस्माद्धतगम्यमानाभावादेन-

1) རྩ་སྒྲུབ་ཀྱི་སྒྲུ་ཡོད་པ་ཡིན་པའི་གོ་ས་. — Mss. *pravārya*, *pracārya* — *pravāra* = *wollenes Zeug (P. W) = an upper or outer garment usually of cotton — Mème comparaison VIII, au début; XI, 2, XVII, 25 (variante *prāvarana*). Voir *Bṛhadāraṇyakaopaniṣadbhāṣya*, p. 475, v. 240; p. 1488, v. 624; *Khaṇḍanakhāṇḍakhāṇḍya*, p. 726 (Communiqué par M. G. A. Jacob).

२) शैवः यः नमो यमैः कुम्भः भवेत् । मः शैवः यः यः नमः नमो कुम्भः भवेत् ।
यमो यः यः कुम्भः यः यमैः भवेत् । यः यः नमो यः कुम्भः यमैः भवेत् ॥

3) Mss. *agasti gamanārambhāt*.

4) འཕྲོ་ཤ་ ལྷོ་མ་པའི་ ལྷོ་མ་པ། གང་རུ་ འཕྲོ་ཤ་ ལྷོ་མ་པ་ལྷོ་མ་པ། མཐོ་མ་པ་
མཐོ་མ་པ་ མཐོ་མ་པ་ མཐོ་ མཐོ་མ་ འཕྲོ་ཤ་ གང་པ་ ཡོད།

योर्न गमनारम्भः ॥ अथ स्याद्यद्यपि [30a] गमनारम्भात्पूर्वं न गतं न गम्यमानं तथाप्य-
गतमस्ति 'तत्र गमनारम्भः स्यादिति ॥ उच्यते । अगते गमनं कुतः । अनुपजातगमिक्रि-
यनारब्धगमिक्रियमगतं । तत्र गमनारम्भ इत्यसंबद्धमेतदित्याह 'अगते गमनं कुत
इति ॥

5

यद्यपि गतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो नास्ति 'गतागतगम्यमानानि तु सन्ति । न
चासति गमने दृतानि युज्यन्ते इति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यद्येतान्येव स्युः । सति किं गमि-
क्रियाप्रारम्भे यत्रोपरता गमिक्रिया तद्वतमिति परिकल्प्येत 'यत्र वर्तमाना तद्व्यमानं'
यत्राज्ञाता तदगतमिति । यदा तु गमिक्रियाप्रारम्भ एव नास्ति 'तदा

गतं किं गम्यमानं [Tib. 39b] किमगतं किं विकल्प्यते ।

अदृश्यमान आरम्भे गमनस्यैव सर्वथा⁽¹⁾ ॥ १४

10

प्रारम्भेऽनुपलभ्यमाने किं मिथ्याध्वत्रयं परिकल्प्यते । कुतो वा तद्व्यपदेशकारणं
गमनमित्यपुक्तमेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तत्प्रतिपन्नसद्भावात् । यस्य च प्रतिपत्तोऽस्ति तद-
स्ति 'अलोकान्धकारवत् पारावारवत् संशयनिश्चयवच्च । अस्ति च गमनस्य प्रतिपत्तः
स्थानमिति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तत्प्रतिपत्तः स्थानं स्यात् । कथमिहोदं स्थानं 15
गत्तुरगत्तुस्तदन्यस्य वा परिकल्प्येत 'सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गता न तिष्ठति तावद्गता नैव तिष्ठति ।

अन्यो गत्तुरगत्तुश्च कस्तृतीयोऽप्य तिष्ठति⁽²⁾ ॥ १५

1) 'अज्ञेय' 'कुम्भ' 'स' 'स' 'उ' 'र' । 'कुम्भ' 'स' 'मे' 'स' 'उ' 'र' 'प' 'र' । 'स' 'स' 'उ' 'र' 'प' 'र' 'स' 'उ' । 'स' 'स' 'उ' 'र' 'प' 'र' 'स' 'उ' । 'स' 'स' 'उ' 'र' 'प' 'र' 'स' 'उ' ॥

2) 'मे' 'दे' 'प' 'र' 'स' 'उ' 'र' । 'अज्ञेय' 'स' 'मे' 'स' 'उ' 'र' 'प' 'र' । 'अज्ञेय' 'स' 'मे' 'स' 'उ' 'र' 'प' 'र' । 'अज्ञेय' 'स' 'मे' 'स' 'उ' 'र' 'प' 'र' ॥

यथा गता न तिष्ठति तथोत्तरेण श्लोकेनाख्यायति ॥ अगतापि न तिष्ठति । स हि तिष्ठत्येव । तस्य किमपर्या स्थित्या प्रयोजनं । एकया स्थित्याऽगता अपर्या तिष्ठतीति स्थितिद्वयप्रसङ्गात् स्थातृद्व[30b]यप्रसङ्ग इति पूर्ववद्दोषः ॥ गन्तुगन्तृकृतश्रान्त्यो नास्ति ॥

- 5 अत्राह । नागता तिष्ठति । नापि गन्तुगन्तुश्रान्त्यः । किं तर्हि गतैव तिष्ठतीति ॥ नैव । यस्मात् ।

गता तावत्तिष्ठतीति कथमेवोपपत्स्यते । [Tib. 40 a]

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १६

- यदप्य तिष्ठतीत्युच्यते तदा स्थितिविरोधि गमन[म]स्य नास्ति । विना च गमनं 10 गन्तव्यपदेशो नास्ति । अतो गता तिष्ठतीति नोपपद्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं [त]न्निवृत्तिसद्भावात् । इह गतेर्निवर्तमानः स्थितिमारुहते । गमनाभावे तु न ततो निवर्तते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तन्निवृत्तिरेव स्यात् । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

न तिष्ठति⁽²⁾ गम्यमानान्न गतान्नगतादपि ।

- 15 तत्र गता गताद्ध्वनो [न] निवर्तते गत्यभावात् । अगतादपि गत्यभावदेव । गम्यमानादपि न निवर्तते तदनुपलब्धेर्गमिक्रियाभावाच्च । तस्मान्न गतिनिवृत्तिः ॥

1) གང་ཚེ་ འགྲོ་བ་མེད་པར་ རེ། འགྲོ་ལོ་ འཕྲད་པར་ མི་འཕྱུར་ བ། རེ་ནི་ག་
འགྲོ་ལོ་ རྒྱུ་རྒྱུ་ རེས། རེ་ལྷར་ འཕྲད་པ་ཉིད་ཀྱི་འཕྱུར་ ॥

2) རེ་ནི་མེད་རྒྱུ་. Peut-être avons-nous tort de rétablir dans le texte cette formule qui va de soi.

3) La lecture *na tiṣṭhati* est démentie par le tibétain *ldog-pa* qui correspond à *nivartate* de notre commentaire. Il est difficile d'introduire la négation (*na nivartate gamyamānāḥ*); mais la syntaxe des *Kārikās* ne l'exige pas impérieusement. — Voir ci-dessous p. 104. 3. 15.

अत्राह । यदि गमनप्रतिद्वन्द्वस्थित्यभावाद्वातिरसती । एवं तर्हि गमनप्रसिद्धये स्थितिं साधयामस्तत्सिद्धौ गमनसिद्धिः । तस्माद्विद्यत एव स्थानं प्रतिद्वन्द्वसद्भावात् । स्थितेर्हि प्रतिद्वन्द्व गमनं । तदस्ति । ततश्च स्थितिरपि प्रतिद्वन्द्वसद्भावात् ॥ एतदप्ययुक्तं । यस्मात् ।

[गमनं] सं[प्र]वृत्तिश्च निवृत्तिश्च गतेः समा ⁽¹⁾ ॥ १७

5

अत्र हि यद्गमनं स्थितिसिद्धये वर्णितं तद्वत्या समं गतिद्वेषणेन तुल्यमित्यर्थः । यथा गत्ता न तिष्ठति तावदित्यादिना गतिप्रसिद्धये स्थितेर्हेतुत्वेनोपात्ताया [Tib. 40b] दूषणमुक्तं । एवमिहापि स्थितिप्रसिद्धये गमन[स्य] हेतुत्वेनोपात्त[स्य] ⁽⁹⁾ स्थाता न गच्छति तावदित्यादिना श्लोकद्वयपाठपरिवर्तेन ⁽³⁾ दूषणं वक्तुं [81a] व्यमिति नास्ति गमनं । तद्भावात्प्रतिद्वन्द्विनी स्थितिरपीति । एवं तावद्गमनं गत्या तुल्यं प्रत्याख्येयं ॥

10

अथ स्यात् । विद्यत एव स्थानं तदारम्भसद्भावात् । इह गत्युपमर्देन स्थानमारभ्यते । कथं तन्न स्यात् ॥ उच्यते । संप्रवृत्तिश्च गतेः समा वाच्या । तत्र यथा पूर्वं गते नारभ्यते गत्युमित्यादिना ⁽⁵⁾ गमनारम्भो निषिद्धः । एवमिहापि ।

स्थिते नारभ्यते स्थातुं स्थातुं नारभ्यतेऽस्थिते ।

नारभ्यते स्वीयमाने स्थातुमारभ्यते कुक् ⁽⁶⁾ ॥

15

1) संज्ञा'वस' श्लेष'यम' मै'अश्रु'म'दे । सं'द' र'न' म'सं'द'वस' गु'द' मै'द' ।
अश्लेष' र'न' वै' अश्रु'य' र'न' । श्लेष'य' य'द' वै' अश्लेष' र'न' म'कु'द'स' ॥

2) Böhrling: Nom. masc. nicht belegt.

3) C'est-à-dire: *sthātā na gacchati tāvad asthātā naiva gacchati, anyathā sthātur asthātūc ca kas tṛtīyo 'tha gacchati; sthātā tāvad gacchatīti katham evopapatsyate, sthānena (?) vinā sthātā yadā naivopapadyate.*

4) = *sthānasampravṛtti*, voir ci-dessous p. 104. 1.

5) II. 12.

6) Ce sūtra, comme ceux qui suivent (p. 104. 3 etc.), pas plus que ceux que nous avons restitués dans une note précédente, ne compte parmi les *kārikās* telles que la version tibétaine du Mūlamadhyamaka et le colophon nous les font connaître.

इत्यादिना श्लोकत्रयपरिवर्तेन स्थानसंप्रवृत्तिरपि गतेः समा ॥ स्थाननिवृत्तिरपि गतिनिवृत्त्या समा प्रत्याख्येया । यथा गतिनिषेधे ।

न तिष्ठति⁽¹⁾ गम्यमानान्न गतान्नागतादपि ।

इति गतेर्दूषणमुक्तं । एवं स्थितिनिषेधेऽपि ।

5 न गच्छति⁽¹⁾ स्थीयमानान्न स्थितान्नास्थितादपि ।

इति गत्या तुल्यं [Tib. 41a] दूषणमिति नास्ति स्थितिः । तद्भावात्कुतो गति-
प्रतिपक्षस्थितिसद्भाववादिनां गतेः सिद्धिरिति ॥

अपि च यदि गमनं स्याद्भूतव्यतिरेकेण वा स्यादव्यतिरेकेण वा । सर्वथा च वि-
चार्यमाणं न संभवतीत्याह ।

10 यदेव गमनं गता स एवेति न युज्यते ।

अन्य एव पुनर्गता गतेरिति न युज्यते⁽²⁾ ॥ १८

कथं पुनर्न युज्यत इत्याह ।

यदेव गमनं गता स एव हि भवेद्यदि ।

एकीभावः प्रसज्येत कर्तुः कर्मण एव च⁽³⁾ ॥ १९

15 येषं गमिक्रिया सा यदि गतुरव्यतिरिक्ता नान्या स्यात् । तदा कर्तुः क्रियापाप्यै-
कत्वं स्यात् । तत्तद्येषं क्रियायं कर्तेति विशेषो न स्यात् । न च च्छिदिक्रियापाप्यैक-
कत्वं । अतो यदेव गमनं स एव गतेति न युज्यते ॥

1) Le traducteur tibétain a lu *na nivarate* = ལྷོག་པར་མེ་འགུར་

2) ལྷོག་པ་ དེ་ རང་ ལྷོག་པོ། དེ་ཉིད་ ཅེས་ ཡང་ བྱར་ མེ་ རུང་། ལྷོག་
རང་ རེ་ ལྷོག་པོ། གཞན་ཉིད་ ཅེས་ ཡང་ བྱར་ མེ་ རུང་ ॥

3) གཤམ་ཏེ་ ལྷོག་པ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ཉིད་ ལྷོག་པ་ ཡིན་ལྷུར་ན། བྱེད་པ་མོ་
རང་ ལས་ཉིད་ ཡང་། གཅིག་པ་ཉིད་ རུ་ བཤམ་པ་ལྷུར་ ॥

4) Mss. *chidi*^o, *chedikriyā*. — Dhātup. 7. 8: *chidir dvaidhakarane*.

अन्यत्वमपि गतृगमनयोर्यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गता गतिर्यदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादते गतुर्गता स्याद्गमनादते ॥ २०

यदि हि गतृगमन[31b]योरन्यत्वं स्यात् । तदा गमननिरपेक्षो गता स्यात् । गतृ-
निरपेक्षं च गमनं गृह्येत पृथक्सिद्धं घटादिव पटः । न च गतुः पृथक्सिद्धं गमनं गृह्यत १
इति । अन्य एव पुनर्गता गतिरिति न युज्यत इति प्रसाधितमेतत् ॥ तदेवं ।

एकोभावेन [Tib. 41b] वा सिद्धिर्नानाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते ॥ २१

ययोरगतृगमनयोर्यथोदितेन न्यायेन एकोभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति सिद्धिः ।
तयोरिदानीं केनान्येन प्रकारेण सिद्धिरस्तु । अत आह । तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते 10
इति । नास्ति गतृगमनयोः सिद्धिरित्यभिप्रायः ॥

अत्राह । इह देवदत्तो गता गच्छतीति लोकप्रसिद्धं । तत्र यथा वक्ता वाचं भाषते
कर्ता क्रियां करोतीति प्रसिद्धं । एवं यथा गत्या गतेत्यभिव्यज्यते तां गच्छतीति न
यथोक्तदोषः ॥ तदप्यस्तु । यस्मात् ।

गत्या ययोच्यते गता गतिं तां स न गच्छति ।

15

1) गण'ते' लो' र' लो'स'सि । गण'स'ते'र'तु' क'स'स'ग'स' । लो'स'
मे'स'सि' लो'स' र' । लो'स'मे'स'सि' लो'स'स' लो'स' ॥

2) ग'र'ग' र'स'सि' ग'स'स' र' । र'स'सि' ग'स'स'ते'र'तु' १ । सु'स'
स'स'स'स' स'स'स' । र'ते'र' सु'स'स' र'स'स' ॥ Cité ci-dessus p. 64. 8.

यया गत्या देवदत्तो गन्तेत्यभिध्ययते । स गता संस्तौ^[1] [ता]⁽¹⁾ वन्न गच्छति न प्राप्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः ।

यस्मात्त गतिपूर्वोऽस्ति ।

गतेः पूर्वो गतिपूर्वः । यदि गता गतेः पूर्व सिद्धः स्यात् । स तां गच्छेत्⁽²⁾ । कथं ।

5 यस्मात् ।

(3) कश्चित् किं चिद्धि गच्छति⁽⁴⁾ ॥ २२

कश्चिदेवदत्तः किं चिदर्थात्तरभूतं ग्रामं नगरं वा गच्छतीति दृष्टे । न चैवं यया गत्या गन्तेत्युच्यते तस्याः पूर्व सिद्धरूपो गतिनिर्पेक्षो गता नामास्ति यस्तां गच्छेत् ॥

अथ मन्यते यया गत्या गन्तेत्यभिध्ययते तामेवासी न गच्छति । किं तर्हि ततो-
10 ऽन्यां गतिमिति ॥ एतदप्यसम्बन्धात् ।

गत्या ययोच्यते गता [Tib. 42a] ततोऽन्यां [32a] स न गच्छति ।

गतो द्वे नोपपद्येते यस्मादेके प्रगच्छति⁽⁵⁾ ॥ २३

1) རྟེན་འགྲོ་བ་མ་ ཡིན་ནེ་ — Le traducteur tibétain a lu: ...*vyajjate sa tām na gacchati na prāpnoti*.

2) རེ་རེར་འགྲོ་བར་འགྱུར་ཞིག་གོ། །རྟེན་ལྟར་ཞེན། གང་གི་ཕྱིར། གང་ཞིག་གང་ཏུ་འགྲོ་བར་འགྱུར།

3) *kan* d'après les Mss.

4) འགྲོ་བ་གང་གིས་འགྲོ་བོར་མཛོན། འགྲོ་བ་རེ་ནི་རེ་འགྲོ་མེན། གང་ཕྱིར་འགྲོ་བའི་སྐྱོ་ལོ་མེད། གང་ཞིག་གང་ཏུ་འགྲོ་བར་འགྱུར།

5) འགྲོ་བ་གང་གིས་འགྲོ་བོར་མཛོན། རེ་ལས་གཞན་པ་རེ་འགྲོ་མེན། གང་ཕྱིར་འགྲོ་བོ་གཅིག་ཏུ་ལ། འགྲོ་བ་གཞིས་སུ་མི་འགྲོ་ཏོ།

यया गत्या गताभिव्यज्यते ततोऽन्यामपि स गता सन्न गच्छति । गतिद्वयप्रस-
ङ्गात् । यया गत्या गताभिव्यज्यते गता सन् यां चापरां गच्छतीत्येतद्गतिद्वयं प्रसक्तं । न
चैकस्मिन् गतरि गतिद्वयमित्ययुक्तमेतत् । एतेन वक्ता वाचं भाषते कर्ता क्रियां करो-
तीति प्रत्युक्तं ॥

तदेवं ।

5

सद्भूतो गमनं गता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासद्भूतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं स गच्छति ॥ २४

गमनं [सद्]सद्भूतः त्रिप्रकारं न गच्छति ।

तत्र गम्यत इति गमनमिहोच्यते । तत्र सद्भूतो गता यो गमिक्रियायुक्तः । अस-
द्भूतो गता यो गमिक्रियारहितः । सदसद्भूतो य उभयपक्षीयद्वयः । एवं गमनमपि त्रिप्र- 10
कारं गमिक्रियासंबन्धेन वेदितव्यं ॥ तत्र सद्भूतो गता सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतं त्रिप्रकारं
गमनं न गच्छति । एतच्च कर्मकारकपरीक्षापामाख्यास्यते । एवमसद्भूतो ऽपि गता त्रिप्र-
कारं गमनं न गच्छति । सदसद्भूतोऽपीति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं गतगत्वव्य-
गमनानि विचार्यमाणानि न सन्ति ।

तस्माद्गतिश्च गता च गतव्यं च न [Tib. 42b] विद्यते ॥ २५

15

1) Paris, Calc. *prayuktam*; Camb. *pratyayuktam*. Tib. བསམ་པ་ཡིན་ནོ

2) འགྲོ་པ་ ཡིན་པར་གྱུར་པ་ནི། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མི་ བྱེད། མ་ཡིན་
པར་ནི་གྱུར་ རེ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མི་བྱེད།

3) Mss. *°pakṣeyarūpa*.

4) Chapitre VIII.

5) ཡིན་ནང་མ་ཡིན་གྱུར་པ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མི་བྱེད། རེ་ཕྱིར་
འགྲོ་ རང་ འགྲོ་པ་ རང་། འགྲོ་པར་གྱུར་ ཡིན་མ་ཡིན།

यद्योक्तमार्यान्त्यमतिनिर्देशसूत्रे⁽¹⁾ अगतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र संकर्षणपदमेतत् ।
गतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र निष्कर्षणपदमेतत् । यत्र न संकर्षणपदं न निष्कर्षणपदं
तदार्थाणां पदमपदयोगेन अनागतिरगतिश्चार्थाणां गतिरिति ॥

यदि बीजमेवाङ्कुरे संक्रमति बीजमेव तत्स्यान्न यदङ्कुरः शाश्वतदोषप्रसङ्गश्च ।
5 यथाङ्कुरोऽन्यत आगच्छति [32b] । अक्षेतुकदोषप्रसङ्गः स्यान्न चक्षेतुकस्योत्पत्तिः खर-
विषाणस्येव ॥

अत एवाह भगवान् ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजु स चैव अङ्कुरो ।
न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद अशाश्वत धर्मता ॥ इति⁽³⁾
10 मुक्ताप्रतिमुक्त दृश्यते मुक्तसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव मान्यतो एवं संस्कार अनुच्छेदशाश्वताः ॥ इति [च]⁽⁴⁾
तथा⁽⁵⁾ ।

आदर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे निरीक्षते नारिमुखमसंस्कृतं⁽⁶⁾ ।

1) '... निरुद्देशसूत्रे. Sur le *nirdeśasūtra*, voir Çikṣās. 278. 4 et sources citées p. 11, n. 6.

2) Je conserve la lecture des Mss., confirmée par M. Vyut. 223. 15, 16 et Bodhic. p. ad II. 9 *pūrvam ca pāpam samatikramāmi*: ...*samatikramāmi* *uktam pābdavyavahāreṣv anādarāt*. — Sur la *saṃkrānti*, voir le fragment Çālistambasūtra cité J. As. 1902, II, p. 272 n. 2, ci-dessus p. 25 n. 3. Le mot *saṃkrānti* est employé dans Mh v. (I. 442) pour marquer le passage d'une *bhūmi* à une autre.

3) = Lalitav. 210. 4—5; voir ci-dessus p. 26, n. 4.

4) = Lalitav. 210. 8—9; cité Bodhic. f. 342. 3 et Çikṣās. 229. 3 dont nous adoptons la lecture et l'interprétation métrique (à un détail près: *saṃskāra 'nucchedaḥṣvatāh* au lieu de *saṃskār 'ānūched 'āḥṣvatāh*). — *anyato* correspond au tibétain གཤམ་པ་ (= *anyatra*), ར་པ་ = *tatra*. On n'aperçoit la *mudrāsaṃkrānti* ni dans le cachet, ni dans l'empreinte.

5) Ces deux stances (citées Chap. XXIII, *ad fin.*) sont extraites du *Samādhiraṇja*, p. 29. 4—9 de l'édition de la B. T. S.

6) *nārimukham alamkṛtam*, lecture correcte. Le *m* est doublé *metri causa* d'après l'analogie du redoublement de *n* en sanscrit après voyelle brève et devant voyelle (Observation de M. Kern).

सो तत्र रागं जनयित्व बालो प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥
 मुखस्य संक्रान्ति यदा न विद्यते बिम्बे मुखे नैव कदाचि लभ्यते ।
 मूढो यथा सो जनयेत् रागं तथोपमान् ज्ञानश्च सर्वधर्मान् ॥ इति ।

तथा[र्यसमाधिराज्ञसूत्रे ऽपि] ।

तद्धि कालि सो दृष्टबलो [अ]नघो
 जिनु भाषते शुमु समाधिवर⁽⁵⁾ ।
 सुपिनोपमा भवगती सकला⁽⁶⁾
 न हि कश्चि जायति न चो म्रियते ॥

5

न च सत्तु लभ्यति न बोधु नरो
 इमि धर्म⁽⁹⁾ फेनकदलीसदृशाः [Tib. 43 a] ।
 मायोपमा गगनविद्युसमा
 दकचन्द्रसंनिभ मरीचिसमाः ॥

10

1) Les Mss. portent *bālā*.

2) དེར = *tatra*.

3) མྱོངས་པ་དེ་རྒྱ་... = *mūdhā yathaita janayanti rāgam*.

4) Cette indication est fournie par le tibétain; d'ailleurs les stances qui suivent sont répétées au cours du traité (Chap. IX, XXI, XXIII *ad fin.*) et la source est quelquefois nommée.

Metre: ~~xx-xxxxxx~~

5) Variante: *bala*; mais Tib. མཆོག་

6) Mss. *bhagavatī*; mais Tib. སྐད་པའི་འགྲོ་བ་ — *sakalā* n'est pas traduit.

7) འདྲི་ལ = *atra*.

8) Mss. *ca*, *vo*, *co*.

9) Mss. *imu*, *imi*, *dharmā*, *dharmi*.

10) *daka* = *udaka*, voir (*u*)*daka*, (*a*)*raṇya*, (*a*)*sau* (?), Çikṣās. 57. 2, 204. 15, 329. 13; Mhv. I. 463. 4.

न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो

परलोक संक्रमति गच्छति वा ।

न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं

⁽¹⁾ फलु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥

6

न च शाश्वतं न च उक्ते⁽³⁾ पुनो

न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः

न च सो पि कृत्व पुनरास्पृशति⁽⁴⁾

न च अन्यु⁽⁵⁾ कृत्व पुन वेदयते ॥

10

न च संक्रमो न च पुनागमनं

न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।

न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिह⁽⁶⁾

न च सत्त्व चारसुपशातगति ॥⁽⁸⁾

1) = *phalam dadāti*. — Mss. *phaludeti*, *phaladevi*; Tib. འབྲས་ཀྱི་སྤྲུལ་པ་
= *phalatipākāṣ*.

2) *puno* (= *punar*) n'est pas traduit dans le tibétain.

3) = འཇགས་

4) *ā-sparṣ*. = leicht berühren (Böhtlingk).

5) Mss. *anyu kṛtva*, *kṛtya*. — Le tibétain a འཇགས་པ་, *anyakṛtam* (opposé à འཇགས་པ་ de la ligne précédente).

6) *dr̥ṣṭīthāna*°.

7) Mss. *ihā*, *ihō* = འི་ཏེ་.

8) Mss. *coru*°. — Tib. སེམས་ཅན་ སྤྱོད་པ་ རབ་ལྷི་ འདྲིག་པ་ མེད། = *na sattivacārāpracāntigatīḥ*. — སྤྱོད་པ་ (d'après Foucaux) = *carca*, donné par les lexiques comme équivalent à *carcā* = *Besprechung*, *Unterredung* (Böhtlingk).

सुपिनोपमं हि तिभवं वसिकं⁽¹⁾
 लघुभग्नम⁽²⁾ मायसा[33a]मं ।
 न च आगतं न च इहोपगतं
 शून्यानिमित्तं सद संततियो⁽³⁾ ॥

अनुत्पादं शास्त्रं अनिमित्तपदं⁽⁴⁾
 सुगतानं गोचरं त्रिभानं गुणा⁽⁵⁾ ।
 बलं धारणी दशबलानं बलं⁽⁷⁾
 बुद्धानियं वृषभिता परमा ॥⁽⁸⁾

5

1) = *vaçika* = *vide* = རྩོད་པོ་མེད་ = *asāra*.

2) Mss. °*bhagnamanityena* m° ལྷུ་རུ་འཇིག་ཅིང་མེ་རྟག་སྤྱུ་མ་བཞེན་ = *laghubhaguram anityam māyāsamam* = *laghubhaguramm anica* m°??

3) Mss. *saṃtetiyo*. Tib. སྤྱོད་རྣམས་ རྟག་ཏུ་ རྩོད་ཅིང་ མཚན་མ་ མེད་ = *saṃtatayaḥ sadā cūnyā evānimittāḥ*.

4) Scandez: *anūpāda*.

5) Mss. *sugatānu*, *jinānu*; Tib. སྤྱུ་ལ་བའི་ ཡོན་ཏན་ justifie la lecture: *jinānām* (*jinasya*?) *guṇāḥ*.

6) Cette ligne, dans le tibétain, est la première de la stance.

7) སྤྱོད་མ་ རྟང་ གཟུང་ས་ རྣམས་ རྟང་ རྟེ་ སྤྱོད་མ་བཟུའི་ སྤྱོད་མ་ = *balam dhā-ranyaḥ caiva dāḥabalabalām ca*. — Je suppose que l'indice du pluriel *rnam*s devrait suivre le mot *stobs-bcu* (*dāḥabala*).

8) = *buddhān* ' *iyam* = *buddhānām* *iyam* = འདི་ནི་ སངས་རྒྱུ་མ་

(1) वरशुक्लधर्मगुणसंनिचयो

(2) गुणज्ञानधारिणिवलं परमे ।

(3) ऋद्धोविकुर्वणाविधिः (4) परमो

वरपद्मभिन्नपतिलाभनयः । इति विस्तरः ॥

- 5 इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ गतागतपरीक्षायां
नाम द्वितीयं प्रकरणं [Tib. 43 b] ॥

1) Mss. *vanaçukla*, *caraçukla*, *viraṇḍakla*.

2) Scandons: *guṇaṇṭāna*.

3) རྒྱུ་མཁའ་འགྲུལ་པ་. Voir Mh v. I. 425.

4) *viāhi* = བྱ་བ་

III.

चक्षुरादीन्द्रियपरोक्षा नाम तृतीयं प्रकरणं

अत्राह । यद्यपि गतिश्च गता च गतव्यं च न विद्यते ⁽¹⁾ तथापि प्रवचनसिद्ध्यपेक्षया
द्रष्टृद्रष्टव्यदर्शनादीनामस्तित्वमास्वेयं । तथा चाभिधर्म उच्यते ।

दर्शनं श्रवणं घ्राणं रसनं स्पर्शनं मनः ।

5

इन्द्रियाणि षडेतेषां द्रष्टव्यादीनि गोचरः ⁽²⁾ ॥ १

तस्मात्सति दर्शनादीनि स्वभावत इति ॥ उच्यते । न सति । इह हि पश्य-
तीति दर्शनं चक्षुः । तस्य च रूपं विषयत्वेनोपदिश्यते । यथा दर्शनं रूपं न पश्यति तथा
प्रतिपादयन्नाह ।

स्वमात्मानं दर्शनं हि तत्तमेव न पश्यति ⁽⁴⁾ ।

10

न पश्यति यदात्मानं कथं ब्रूयति तत्परान् ⁽⁵⁾ । २

1) *pravacana* = l'Écriture. — Rājendralāla Mitra a traduit le commencement de ce chapitre dans *Buddhist Nep. Lit.* p. 170.

2) ལྟ་ནང་ཉན་ནང་སྟོམ་པ་ལ། མུང་བར་ཕྱེན་ནང་རྟེན་ལྟེན་ཡིན། རབ་
པོ་རྩལ་སྟེ་དེ་རྟག་གི། སྟེན་ཡུལ་གྱི་བར་བྱ་ལ་སྟོན། ॥ Mdo XVII: *byed-la-sogs*.

3) འདིར་སྟག་ནི་ལྟ་བུ་ན་ལྟ་བར་ཕྱེན་པ་ཡིན་ལ། = *iha cakṣur eva dar-
śanāt paśyati*.

4) Mss. *eva ātmānam..... tattam eva...*; Rājendralāla lit *tattvam eva*,
« the truth of his own self ».

5) ལྟ་དེ་རང་གི་བདག་ཉིད་ནི། དེ་ལ་ལྟ་བ་མ་ཡིད་ཉིད། གང་ཞེས་བདག་
ལ་སྟོན་པ། དེ་གཞན་དག་ལ་རྟེན་ལྟར་ལྟ། ॥ Mdo XVII: *ran-gi brtag-mīd, de lta
lta-ba et gan-zhig dag-la mi lta-bar*.

तत्र तदेव दर्शनं स्वात्मानं न पश्यति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ततश्च स्वा-
त्मादर्शनाच्छ्रोत्रादिवनीलादिकं न पश्यति । तस्मात्वास्ति दर्शनं ॥

यद्यपि स्वात्मानं दर्शनं न पश्यति । तथाप्यग्निवत्परान् ब्रूयति । तथा क्षुद्रिः
परात्मानमेव दहति न स्वात्मानं । एवं दर्श[33b]नं परानिव ब्रूयति न स्वात्मानमिति ॥

5 एतदप्ययुक्तं यस्मात् ।

न पर्याप्तोऽग्निदृष्टात्तो दर्शनस्य प्रसिद्धये ।

योऽयमग्निदृष्टात्तो दर्शनस्य प्रसिद्धये भवतोपन्यस्तः । स न पर्याप्तो नालं न समर्थो न युज्यत
इत्यर्थः । यस्मात् ।

सदर्शनः स प्रत्युक्तो गम्यमानगतागतैः ॥ (4) ३ [Tib. 44a]

10 सकृ दर्शनेन वर्तत इति सदर्शनः । योऽयमग्निदृष्टात्तो दर्शनप्रसिद्धये भवतोपदिष्टः ।
सोऽपि सकृ दर्शनेन दार्ष्टान्तिकार्थेन प्रत्युक्तो दूषितः । केन पुनरित्याह । गम्यमानग-
तागतैः । यथा गतं न गम्यते नागतं न गम्यमानं (5) । एवमग्निनापि दग्धं न दह्यते नादग्धं
दह्यत इत्यादिना समं वाच्यं ॥ यथा च न गतं नागतं न गम्यमानं गम्यते । एवं ।

न दृष्टे दृश्यते तावददृष्टे नैव दृश्यते ।

15 दृष्टाददृष्टविनिर्मुक्तं दृश्यमानं न दृश्यते ॥

इत्यादि वाच्यं ॥

1) Même principe Sāṃkhya-s. v., I. 43; Bodhic. t., IX. 18, p. 261. s.

2) Cette comparaison rappelle le *rasacakṣurnyāya* (Bodhic. VII. 61).

3) Voir ci-dessus 34. c.

4) 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' । 'मे' 'पि' 'द' 'ये' 'स' 'दे' 'बु' 'स' 'म' 'पि' 'द' । 'स' 'द' 'म' 'स' 'द' 'म' 'स' 'पि' 'स' । 'दे' 'दे' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' ॥

5) Voir ci-dessus II. 1.

6) Ne doit pas être considéré comme une *kārikā*, n'étant pas traduit dans Mdo XVII (Mūlamadhyamakakārikās).

यथा च गता न गच्छति तावदित्याद्युक्तं⁽¹⁾ । एवं न दग्धा⁽²⁾ दहति तावदित्यादि
वाच्यं । एवं न द्रष्टा पश्यति तावदित्यादिनाग्निदृष्टात्तेन सक्तं गम्यमानगतागतिर्यस्मा-
त्तमं दूषणमतोऽग्निवद्दर्शनसिद्धिरिति न युज्यते ततश्च सिद्धमेतत् । स्वात्मवद्दर्शनं परा-
नपि न पश्यतीति ॥ यदेवं तदा ।

नापश्यमानं भवति यदा किं च न दर्शनं ।

5

दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते ॥ ४⁽³⁾

यदा चैवमपश्यन्न किं चिद्दर्शनं भवति । तदानीमपश्यतो दर्शनत्वायोगात् स्तम्भा-
दिवत् पश्यतीति दर्शनमिति व्यपदेशो न युज्यते ॥ यद्यपि दर्शनशब्दादनन्तरं श्लोकबन्धा-
नुरोधेन [Tib. 44b] दर्शनं पश्यतीति पाठस्तथापि व्याख्यानकाले पश्यती[84a]ति
दर्शनमित्येवं कथमेतत्तु युज्यत इति पठितव्यं ॥

10

किं चान्यत् । इह पश्यतीति दर्शनमित्युच्यमाने दर्शनक्रियया दर्शनस्वभावस्य वा
चक्षुषः संबन्धः परिकल्प्येत । अदर्शनस्वभावस्य वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

पश्यति दर्शनं नैव नैव पश्यत्यदर्शनं ।

दर्शनस्वभावस्य तावद्दृशि⁽⁴⁾ क्रियायुक्तस्य भूयः पश्यतीत्यादिना संबन्धो नोपपद्यते ।
दृशिक्रियाद्वयप्रसङ्गात् । दर्शनद्वयप्रसङ्गाच्च । अदर्शनमपि न पश्यति । दर्शनक्रियारहित- 15
त्वादङ्गुल्यग्रवदित्यभिप्रायः ॥ यदा

1) Voir ci-dessus II. 8.

2) Mss. na dagdham dahyate tāvat...evam na darṣaṇam paśyate tāvat. —

Tib. རེ་ཤིག་ གློ་པོ་ མི་ གློ་ གློ་ རེ་ཤིག་ ལྷ་པོ་ མི་ ལྷ་ གློ་

3) གང་ཆོ་ རུང་ཟད་ མི་ ལྷ་པོ་ ལྷ་པོ་ལྷེད་པ་ མ་ ཡིན་ནོ། ལྷ་པོ་མ་ ལྷ་པོ་
ལྷེད་ ཅེས་ལུས། རེ་ཤི་ རི་ལྷ་པོ་ རིགས་པོ་ རུས། ॥

4) dṛṣṭi prekṣaṇe (Dhātup. I. 1037).

अत्राह । नैव हि पश्यतो[34b]ति दर्शनमिति कर्तृसाधनमभ्युपगम्यते । किं तर्हि पश्यत्यनेनेति दर्शनमिति करणसाधनं । ततश्चोक्तदोषाप्रसङ्गः । यश्चानेन दर्शनेन करणभूतेन पश्यति स द्रष्टा । एष च विद्यते विज्ञानात्मा वा । कर्तृसद्भावाच्च दर्शनमपि सिद्धमिति ॥ उच्यते ।

व्याख्यातो दर्शनेनैव द्रष्टा चाप्युपगम्यतां ॥ ५⁽¹⁾

5

यथा स्वमात्मानं दर्शनं कीत्यादिना⁽²⁾ दर्शनस्य दूषणमुक्तमेवं द्रष्टुरपि दर्शनवदूषणं वेदितव्यं । तद्यथा ।

स्वमात्मानं नैव द्रष्टा दर्शनेन विपश्यति ।

न पश्यति यदात्मानं कथं द्रक्ष्यति तत्परान् ॥

इत्यादि वाच्यं । तस्मादर्शनवद्द्रष्टापि नास्तीति सिद्धं ॥

10

अत्राह । विद्यत एव द्रष्टा तत्कर्मकरणसद्भावात् । इह यन्नास्तीति न तस्य कर्मकरणे विद्येते तद्यथा वन्द्यासूनोः । अस्ति च द्रष्टुः कर्णां दर्शनं द्रष्टव्यं च कर्म । तस्माच्छेत्तृवद्विद्यमानकर्मकरणो विद्यत एव द्रष्टेति ॥ उच्यते । नैव हि द्रष्टव्यदर्शने विद्येते तत्कुतो द्रष्टा स्यात् । द्रष्टृसापेक्षे हि द्रष्टव्यदर्शने [Tib. 45b] । स च निवृत्त्यमाणाः ।

15

[तिरस्कृत्य]⁽³⁾ द्रष्टा नास्त्यतिरस्कृत्य च दर्शनं ।

इह द्रष्टा नाम यदि कश्चित्स्यात् । स दर्शनसापेक्षो वा स्यान्निरपेक्षो वा । तत्र यदि दर्शनसापेक्षोऽतिरस्कृत्य दर्शनमिष्यते । तथा सिद्धस्य वा दर्शनसापेक्षा स्यादसिद्धस्य वा । तत्र सिद्धो द्रष्टा न हि दर्शनमपेक्षते । किं सिद्धस्य सतो द्रष्टुः पुनर्दर्शनसापेक्षा कुर्यात् ।

1) ལྟ་བུ་ ལྟ་ རྟེན་ མཁའ་ལྟེན། ལྟ་བུ་མེད་པ་ མི་ ལྟ་ རྟེན། ལྟ་བུ་རྟེན་ལྟེན་ ལྟ་བུ་
ལྟར། རྟེན་མཁའ་ལྟེན་པར་ མེས་པར་བྱ།

2) Voir ci-dessus III. 2.

3) D'après le tibétain. — Le vers est, pour le moins, irrégulier.

न हि सिद्धं पुनरपि साध्यत इति । यथासिद्धोऽपेक्षेत । असिद्धत्वाद्बन्ध्यामुतवद्दर्शनं नापेक्षते ।
एवं तावदतिरस्कृत्य दर्श[35a]नमपेक्ष्य ऋष्टा नास्ति ॥ तिरस्कृत्यापि⁽¹⁾ दर्शननिरपेक्षत्वा-
दित्युक्तं प्राक् ॥ तदेवं तिरस्कृत्य[तिरस्कृत्य] वा दर्शनं यदा ऋष्टा नास्ति तदा ।

ऋष्टव्यं दर्शनं चैव ऋष्ट्यसति ते कुतः ॥ ६⁽²⁾

5 ऋष्ट्यसति निर्हेतुके ऋष्टव्यदर्शने न संभवत इति कुतस्तत्सद्भावाद्वृष्टा प्रसे-
त्स्यति ॥

यत्राह । विद्येते एव ऋष्टव्यदर्शने तत्कार्यसद्भावात् । तत्र ।

प्रतीत्य मातापितरौ यथोक्तः पुत्रसंभवः ।

चतूद्वये प्रतीत्यैवमुक्तो विज्ञानसंभवः⁽³⁾ ॥ ७

10 इति ऋष्टव्यं दर्शनं च प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते⁽⁴⁾ । त्रयाणां संनिपातात्साम-
व⁽⁶⁾स्पर्शः । स्पर्शसंज्ञा वेदना । तत्प्रत्यया तृष्येति । एवं चत्वार्यपि⁽⁸⁾ भवाङ्गानि ऋष्टव्य-

1) Sic Mss. — Lire d'après le tibétain *darṣaṇam drastā na sādhyati* . .

2) म'स्रदस' लु'सो' णि'सै'र'ते । लु'स' स्रदस'स'स्रु'र' शु'द'र' । लु'सो' मे'र'र'
लु'स' र'द' । लु'स' र'े'र'ग' ग'ल' णि'र'॥

3) र'ै'लु'र' स' र'द' स'र'ग'ल' । स'र'े'र'र'स' सु' र'ै' लु'स' स'म'र'स' । र'ै'स'वै'र'
सै'ग' र'द' ग'लु'ग'स' स'र'े'र'र'स' । र'स'स'स'मे'स'स' लु'स'स'स' स'म'र'॥

4) Voir ci-dessus p. 6, n. 4.

5) Quels sont ces trois ? D'après le sautrāntika Grīlābha 1° *indriyār-
thakṣaṇa*, 2° *viññānotpattikṣaṇa*, 3° *vedanotpattikṣaṇa*. (Abhidh. k. v. 241a). —
D'après d'autres docteurs 1° le *mana-indriya niruddha*, 2° le *dharma (rūpādi)*,
3° le *manovijñāna* actuel; sont causes: *mana-indriya*, *rūpa*; est effet: *mano-
vijñāna*.

6) र'े'ग'स' स'ग'स' र'द' स'र'स'स' — M. Vyut. 109.59 *āsrava*, 105 *sāsrava*,
106 *anāsrava*. — *Qikṣās*. 221.2 et note: *sāsravam manovijñānam*. — Il y a trois
āsravas (*kāma*, *bhava*, *avidyā*), Itiv. § 56.7. — L'acte *anāsrava* est stérile (*avi-
pāka*), Abhidh k. v. (Soc. As.) fol. 308a 6. — Un sūtra cité ibid. 276 b 8: *sāsravā
dharmāḥ katame yāvā eva cakṣur yāvā eva rūpāṇi*, donne lieu à discussion

[Tib. 46a] दर्शनहेतुकानि विद्यन्ते । तस्मात्कार्यसद्भावाद्द्रष्टव्यदर्शने विद्यन्ते इति ॥
उच्यते । स्यातामेते यदि विज्ञानादिचतुष्टयमिव स्यात्तस्मात् ।

द्रष्टव्यदर्शनाभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं ।

नास्त्येति ।

इह द्रष्टुरभावाद्द्रष्टव्यदर्शनेऽपि न स्त इत्युक्तं । अतः कुतो विज्ञानादिचतुष्टयं ५
विज्ञानस्पर्शवेदानात्तृष्णाख्यं । तस्मान्न सन्ति विज्ञानादीनि ॥

अत्राह । सत्येवेतानि तत्कार्यसद्भावात् । इह तृष्णाप्रत्ययमुपादानमित्यादिना
उपादानभवजातिजरामरणादिकं विज्ञानादिचतुष्टयादुत्पद्यते । तस्मात्सन्ति विज्ञानादीनि
तत्कार्यसद्भावात् ॥ उच्यते । स्युपादानादीनि यदि विज्ञानादिचतुष्टयमेव स्यात् । यदा
तु द्रष्टव्यदर्शनाभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं नैवास्ति तदा ।

10

उपादानादीनि भविष्यन्ति पुनः कथं ॥ ८⁽¹⁾

न सत्युपादानादीनोत्तर्यः ॥ इदानीं दर्शनवच्छेषायतनव्याख्या[35b]नातिदेशा-
र्थमाह ।

à propos de l'Arhat: le *sāntānika rūpa* de l'Arhat (*caḥsurāyatanādi*) et le *rūpa*
externe (bois, mur) sont *anāsravas*. — Le contact est *sāsrava* quand le *vijñāna* est
āsravanām kleśānām niçraya.

7) M. Vynt. 245. 1140 *caḥsuḥsaṃsparṇajā vedanā*. Abhidh. k. v. (242 a 3)
caḥsuḥsaṃsparṇaṃ pratītyotpadīyate: caḥsuḥsaṃsparṇajā vedaneti. — Si la *vedanā*
naît du *sāṃsparṇa*, comment peut-elle être *spargasahajā* comme le dit notre texte?
L'Abhidharmakośa discute en effet le *sahotpannatva* (simultanéité) et le *janya-
janakabhāva* (relation de cause à effet): l'ombre de l'*aṅkura* est simultanée
à l'*aṅkura* qui est sa cause (théorie du *sahabhūhetu*).

8) རྟེན་པའི་ ཡན་ལག་ བཞི་པོ་. — Voir Abhidh. saṅgaha (J. P. T. S. 1884)
V, 12, 16 *bhavaṅgaḥkḥaya*.

1) བཞི་པོ་ ལྟ་བུ་ རྟེན་པའི་ལྟེན་ རྟེན་པར་ཤེས་པ་ རྟེན་པའི་ ཡན་ལག་
ལྟེན་པར་ཤེས་པ་ རྟེན་པའི་ ཡན་ལག་ ཡན་པར་ཤེས་པ་ ॥

2) བཞི་པོ་. Voir Schmidt, s. voc.

विज्ञाननिरोधसंभवं⁽¹⁾ विज्ञानउपाद्वयं⁽²⁾ विपश्यति ।

न कर्हि चि गतं न चागतं शून्यमायोपम योगि पश्यति ॥

तथा चर्योपालिपृच्छायां ।⁽⁴⁾

सर्वसयोगि तु पश्यति चतुस्तत्र न पश्यति⁽⁶⁾ पत्यवकीनं ।

नैव [च] चतु पपश्यति रूपं तेन सयोगवियोगविकल्पः ॥

5

मालोकसमाश्रित पश्यति चतु रूप मनोरमचित्रविशिष्टं ।

येन च योगसमाश्रितचतुस्तेन न पश्यति चतु कदाचि ॥

1) D'après le tibétain °*sambhavāt*.

2) *utpāda-vyaya*. — Pour le mètre: jūāna-upāda. — *nirodha* = འགག་, *sambhava* = འབྱུང་, *utpāda* = འཕྲེལ་, *vyaya* = བཅད་.

3) = *śūnyāmāyōpamā*.

4) Voir ci-dessus p. 53 n. 4. — Les deux premières stances sont citées Chap. XIV in fine.

5) Mss. °*saṃyoge*. — མེག་ནི་ཐམས་ཅད་ལྷན་ན་ = *caḥsur eva sarvasaṃyogi* (*sarvasaṃyuktam*).

6) Le deuxième et le troisième pāda: མེག་གིས་གཟུགས་རྣམས་མཐོང་བ་གད་ཡིན་པའང་། མཚན་མོ་ཁྱེན་རྣམས་མེད་ན་མཐོང་མི་འགྱུར་ = *yāny api rūpāni caḥsuṣā dr̥cyaṇte, rātrau, pratyañānām abhāve, na dr̥cyaṇte*. — Même version ci-dessous ad XIV 8, où les Mss. donnent simplement *caḥsuḥ prapaçyati* pour le troisième pāda. — *ālokaśamācṛita* de la ligne suivante confirme la leçon du tibétain.

7) *saṃyogaviyoga*, ལྷན་དང་བལ་བ་.

8) ཡིན་ཁོང་དང་། ཡིན་ཏུ་མི་ཁོང་སྣ་ཚོགས་...

9) དེ་ལྟར་སྣང་ལ་བརྟེན་དེ་མཐོང་བས་ན། དེ་ཕྱིར་ = *evam ālokaśamācṛitam paçyati yasmāt, tasmāt...*

यो पि च श्रूयति शब्दु मनोऽः सो पि च नास्ति ज्ञातु पविष्टः ।
 संक्रमणं न च लभ्यति तस्य कल्पवशात्तु⁽¹⁾ समुच्छ्रितु शब्दः⁽¹⁾ ॥ इति ।

[तथा ।]

5

गीतं न नृत्यमपि वाग्यरूतं न ग्राह्यं
 स्वप्नोपमा हि रतयोऽबुधमोहिनाश्च ।
 संकल्पलालस गता भ्रबुधा ऽत्र नाशं
 किं क्षेशदास इव बालजनो भवामि ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां [Tib. 47 a] प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ
 चतुरादीन्द्रियपरीता नाम [36 a] तृतीयं प्रकरणं ॥

1) Tib. = *gabdānām utpādaḥ*.

2) D'après le tibétain. — Mètre Vasantatilakā.

3) Tib. = *mohanasya rateḥ ca hetuḥ*.

IV.

स्कन्धपरीक्षा नाम चतुर्थ प्रकरणं

अत्राह । यद्येवं चतुरादीनीन्द्रियाणि न सन्ति । न स्कन्धा अत्र प्रतिषेधात् । तदन्त-
र्गतानि चेन्द्रियाणि । अतस्तान्यपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्युरेव यदि स्कन्धाः स्युः ।
तत्र रूपस्कन्धमधिकृत्याह ।

5

रूपकारणनिर्मुक्तं न रूपमुपलभ्यते ।

रूपेणापि न निर्मुक्तं दृश्यते रूपकारणं ॥ १

तत्र रूपं भौतिकं⁽²⁾ । तस्य कारणं चत्वारि मदाभूतानि । तद्यतिरिक्तं पृथग्भूतं
भौतिकं रूपं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शव्याख्यं नोपलभ्यते घटादिव पटः । रूपेणापि न
निर्मुक्तं रूपात्पृथग्भूतं रूपकारणमुपलभ्यते ॥

10

तदेतत्प्रतिज्ञाद्वयं प्रसाधयितुकाम आह ।

रूपकारणनिर्मुक्तं रूपे रूपं प्रसज्यते ।

आहेतुकं⁽³⁾ । न चास्त्यर्थः कश्चिदाहेतुकः क्वचित् ॥ २⁽⁴⁾

1) गज्जगस'थे' सु'दे' म'गर्हिगस'यम् । गज्जगस' दे' रमेगस'यम्' मे' रसुम् ।
गज्जगस' दे'स'सु'य' म'गर्हिगस'यम् । गज्जगस'थे' सु' यम्' मे' सुम् ॥

2) rūpa [élément] est employé dans le sens de *bhautika* [corps] (= *gha-
tādi*, voir ci-dessus 71. 6 et aussi 126. 1). — Gaṅkara, II. 2. 18 (p. 532. 8). — On
distingue le *bāhya* et le *sāntānika* (ci-dessus p. 118 n. 6).

3) Je maintiens la leçon des Mss. que je croyais devoir sacrifier p. 24, n. 8.
— On trouve en effet la même lecture *āhetuka* dans *Subhāṣitasamgraha*
fol. 21 (édité par M. C. Bendall, dans *Muséon* 1903. IV). — Signalons *ānimitta*,
M. Vynt. 30. 14, 82. 7.

4) गज्जगस'थे' सु'दे' म'गर्हिगस'यम् । गज्जगस' र' गज्जगस' दे' सु'मे'यम् ।
स'य'यम्'रसुम्' दे' र' यम् । सु'मे'य' दे' यम्' र'यम्' मे' ॥

यथा घटादर्शान्तरभूतः पटो न घटहेतुकः । एवं रूपकारणचतुर्माहाभूतव्यतिरिक्तं
भौतिकं रूपमिष्ट्यमाणं न भूतहेतुकं स्यात् । न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः वा चित् ।
तस्मादहेतुकत्वदोषप्रसङ्गात् रूपकारणनिर्मुक्तं रूपमभ्युपेतव्यमिति ॥

इदानीं रूपेणापि विनिर्मुक्तं यथा रूपकारणं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

5 रूपेण तु विनिर्मुक्तं यदि [Tib. 47 b] स्याद्रूपकारणं ।

यदि कार्यरूपविनिर्मुक्तं रूपकारणं स्यात्तदा । यथा घटात्कुण्डं पृथक्सिद्धं घटहेतुकं न
भवति । एवं कार्यत्पृथग्भूतं कारणमिष्ट्यमाणं

अकार्यकं कारणं स्यात् ।

निर्हेतुकं स्यात् । कारणस्य हि कारणत्वे कार्य[36 b]प्रवृत्तिर्हेतुः । कार्यनिरपेक्षाच्च
10 कारणात्पृथक्सिद्धा नास्ति कार्यप्रवृत्तिः । यच्चाकार्यकं कारणं तन्निर्हेतुकत्वान्नरोगतु-
रगविषाणवन्नास्त्येवेत्याह ।

नास्त्यकार्यं च कारणं ॥ इति⁽¹⁾ । ३

अथ चेदं रूपस्य कारणमिष्ट्यमाणं सति वा रूपे कारणत्वेनेष्यतेऽसति वा ।

उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

15 रूपे सत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ।

रूपेऽसत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ४

सति वा संविद्यमाने रूपे किं रूपकारणेन प्रयोजनं । असत्यसंविद्यमाने रूपे किं

1) ग'अ'दे' ग'त्रुग'श' दे' म'ग'दे'ग'श'स'र' । ग'त्रुग'श'शे' कु' दे'ग' य'र'दे'दे' ।
अ'स'स'सु'मे'र'स'दे'कु'र' अ'सु'र'दे' । अ'स'स'सु'मे'र'स'दे' कु' मे'र'दे' ॥

2) ग'त्रुग'श' य'र'दे' य'र' ग'त्रुग'श'शे' दे' । कु' य'र' अ'स'र'स'र' मे' अ'सु'र'
दे' । ग'त्रुग'श' मे'र'दे' य'र' ग'त्रुग'श'शे' दे' । कु' य'र' अ'स'र'स'र' मे' अ'सु'र'दे' ॥

रूपकारणेन प्रयोजनं । कस्य वा तत्कारणमिति परिकल्प्यते । तस्मादसत्यपि रूपे
रूपकारणं नोपपद्यते ॥

अथ स्याद्यद्यप्येवं रूपकारणं न संभवति । तथापि कार्यं रूपं संविद्यते तत्सद्भा-
वात्कारणमपि भविष्यतीति ॥ स्यादेवं यदि कार्यं रूपं स्यान्न त्वस्ति यस्मात् ।

निष्कारणं पुना रूपं नैव नैवोपपद्यते ।

5

रूपकारणं यथा नास्ति तथोक्तं । असति कारणे कुतो निर्हेतुकं कार्यं [Tib. 48a]
रूपं भवेत् । नैव नैवेत्यनेन सावधारणेन प्रतिषेधद्वयेनाहेतुकवादस्यात्यनिष्टतां दर्श-
यति ॥ यतश्चैवं रूपं सर्वथा विचार्यमाणं न संभवति ।

तस्मात्

तच्चदर्शी योगी

10

रूपगतान् कांश्चिन्न विकल्पान् विकल्पयेत् ॥ ५

सप्रतिधाप्रतिघसन्निर्दर्शनानिर्दर्शनातोतानागतनीलपीतादिविकल्पान् रूपालम्ब-
नान् कांश्चित्परिकल्पयितुमर्हतीत्यर्थः ।

अपि चेदं रूपकारणमिष्यमाणं सदृशं कार्यं निष्पादयेदसदृशं वा । उभयथा च नो-
पपद्यते । इत्याहुः ।

15

न [37a] कारणस्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

[न कारणस्यासदृशं कार्यमित्युपपद्यते ॥] ६

1) कु'मे'स'य' ग'त्रु'ग'स'र'ग' वै । अस'स' मे' सु' सु'मे'र'ते' । रे'सु'र'
ग'त्रु'ग'स'ते' रु'म'स'र'ते' । अस'स' रु'म'स'र'ते' मे' सु' ॥ = *nīlākāraṇāni rū-*
pāni.....

2) अस'स' सु' सु' र'स' अस'स' ते' । सु'स' अस'स' म'य'ते' । अस'स' सु'
सु' र'स' मे'र'स' ते' । सु'स'र'स' अस'स' म'य'ते' ॥

तत्र रूपकारणं कठिणद्रवोष्णतरलस्वभावं । भौतिकं तु चतुराद्याध्यात्मिकं
पञ्चवर्तुर्विज्ञानाद्याश्रयरूपप्रसादात्मकं । बाह्यं तु रूपाध्यायतनादिकं चतुर्विज्ञानादिया-
न्यलक्षणं न महामूतस्वभावमिति । घृतो भिन्नलक्षणत्वान्निर्वाणवत्कार्यकारणयोः सा-
दृश्यमेव नास्तीति

5 न कारणास्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

न चापि सदृशानां शालिबोजादीनां परस्परकार्यकारणभावो दृष्ट इत्यतो ।

न कारणास्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ॥

तथापि ।

न कारणास्यासदृशं [Tib. 48b] कार्यमित्युपपद्यते ।

10 भिन्नलक्षणत्वान्निर्वाणवदेत्यभिप्रायः ॥

यथा चेदं रूपं विचार्यमाणं सर्वथा नोपपद्यते । एवं वेदनाद्योऽपीत्यतिदिश-
न्नाह ।

वेदनाचित्तसंज्ञानां संस्काराणां च सर्वशः ।

सर्वेषामेव भावानां रूपेणैव समः क्रमः ॥ ७

1) rūpaprasāda = རུཔ་པ་རྒྱལ་པ་, comme Çikṣās. 250, n. 3. — Les exemples cités par Candra Dās établissent que *nan-ba* = āyatana. — Aux sources indiquées par M. Bendall (Dh.-Sūi § 597, Atthasāl. pp. 72, 306), ajouter M. Vyat. 101. 22, Abhidh. s. VI. 1 (J. P. T. S., 1884) *pasādasamkhātām pañcavidham pi ajjhattikarūpaṃ nāma*, et Abhidh. k. v. (Soc. As.) 239 b 8 *tadvijñānācraiyā rūpa-prasādā ca cakṣurādayaḥ* = *śaḍāyatana*.

2) Confirmé par le tibétain.

3) ཚོར་ནང་འདུ་ཤེས་འདུ་ཤེས་ནང་། སེམས་ནང་ནངས་པོ་གམས་ཅན་
ཅན་། རྣམ་པ་ནག་ནི་གམས་ཅན་དུ། རུཔ་པ་རྒྱལ་པ་འདི་ནི་རྣམ་པ་མཐུན་པ་།

वेदनादिकमपि सर्वं रूपविचारेणैव समं योष्यं । यथैव ह्येकस्य धर्मस्य शून्यता
प्रतिपादयितुमिष्टा माध्यमिकेन तथैव सर्वधर्माणामपीति । अतः ।

विग्रहे यः परीकारं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यापरिहृतं समं साध्येन ज्ञायते ⁽¹⁾ ॥ ८

तत्र परपक्षदूषणं विग्रहः । शून्यतया करणभूतया रूपं निःस्वभावमित्येवं सस्व- 5
भाववादे प्रतिषिद्धे । यदि परः परीकारं ब्रूयात् ' वेदनादपस्तावत्सति तद्वद्रूपमप्य-
स्तीति ' तदेतत्सर्वं तस्यापरिहृतं भवति । यस्माद्वेदनादीनामपि सद्भावः साध्येन रूप-
सद्भावेन समो वेदितव्यः । यथा रूपं स्वकारणातन्त्रान्यत्वेन [37b] विचार्यमाणमसदेवं
स्पर्शप्रत्यया वेदना विज्ञानसत्त्वा संज्ञा अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं च वि-
ज्ञानं स्वकारणात्स्पर्शादेस्तन्त्रान्यत्वादिना विचार्यमाणं नास्तीति सर्वमेतत्साध्यसमं 10
भवति । [Tib. 49a] यथा वेदनादयः साध्यसमा एवं लक्ष्यलक्षणकार्यकारणावप्यवय-
वादयो ऽपि सर्व एव पदार्था रूपेण साध्येन समा इति । कुतः परस्य परीकारः संभवेत् ।
सर्वं ⁽²⁾ वचनमस्य साध्यसमं भवतीति सर्वत्र शास्त्रे परीकारेण साध्यसमत्वं माध्यमिकेना-
ग्राहणीयमित्याचार्यः शिस्तपति ॥

यथा च परपक्षदूषणे विहितोऽयं विधिरेवं व्याख्यानकालेऽपीत्याहुः ।

15

व्याख्याने य उपालम्भं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यानुपालब्धं समं साध्येन ज्ञायते ⁽⁴⁾ ॥ ९

1) स्त्रिं'स'ति'श्रि' स'उ'द'स'कै । ग'द'दे'ग' ल'ग'ल'दे'स'स' श्रु'पु'दे'स'। दे'पि
स'म'स'उ'द' ल'ग'स'द'स'मे'ग'। स'स्र'स'स'स'स' द'द' म'कु'द'स'स'स'ल'स्र'॥

2) श्रु'स'स'ति' ल'ग' स'म'स'उ'द'

3) स'ह'द'स'स'स'

4) स्त्रिं'स'ति'श्रि' स'म'द'स'कै । ग'द'दे'ग' श्रु'द'ल'दे'ग'स' श्रु'पु'दे'स'। दे'पि
स'म'स'उ'द' श्रु'द'स'द'स'मे'g'। स'स्र'स'स'स'स' द'द' म'कु'द'स' स'स' l'स्र'॥

व्याख्यानकालेऽपि यः शिष्यदेशीयश्चोद्यमुपालम्भं कुर्यात्तस्यापि तच्चोद्यमुपाल-
म्भाद्धं पूर्ववत्साध्यसमं वेदयितव्यं । यथोक्तं ।

भावस्यैकस्य यो द्रष्टा द्रष्टा सर्वस्य स स्मृतः ।

एकस्य शून्यता यैव सैव सर्वस्य शून्यता ॥ इति⁽¹⁾ ।

5 आर्यगणगङ्गासमाधिसूत्रेऽपि ।

एकेन धर्मेण यु सर्वधर्मान्

अनुगच्छते मायमरीचिसादृशान् ।

अद्यास्तुत्कृष्टानलिकानशाश्रयान्

सो बोधिपण्डं न चिरेण गच्छति ॥ इति ।

10 समाधिराजसूत्रेऽपि ।

यथ ज्ञात तया ज्ञतमज्ञं तथैव सर्वत्र पेक्षिता बुद्धिः ।

सर्वे च तत्स्वभावा धर्म विशुद्धा गगणकल्पाः ॥

एकेन [Tib. 49b] सर्वं ज्ञानाति सर्वमेकेन पश्यति ।

किपद्भु पि भावेत्ता⁽⁴⁾ न तस्योत्पद्यते मदः ॥ इति ।

15 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ स्कन्धपरीक्षा
नाम चतुर्थ प्रकरणं ॥

1) Comparer la citation Syādvādamāñjarī (Chow. S. S.) pp. 4. 112 *eko bhāvah sarvathā yena dṛṣṭaḥ sarve bhāvāḥ sarvathā tena dṛṣṭāḥ*.

2) Voir Çikṣās., Index I.

3) Mss. *yatha jñāta trayā ātmasaṁjñā*. — Mètre Āryā.

4) Mss. *bhāvayitrū na tasyopapadyate madah*. — है'स्येन' मद'सो' सम'सु'स'
मु' = *bhāṣayitrū*.

V.

धातुपरीक्षा नाम पञ्चमं प्रकरणं

अत्राह । धातवः सन्ति प्रतिषेधाभावात् । उक्ता च भगवता 'षड्धातु[38a]रूपं
महारात्र पुरुषपुद्गल इत्यादि । ततश्च प्रवचनपाठाद्भातुवत्स्कन्धापतनान्येव सन्तीति ॥
उच्यते । स्युः स्कन्धापतनानि यदि धातव एव स्युः । कथमित्याह ।

5

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणं प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् ॥ १

तत्र षट् धातव उक्ताः पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशविज्ञानाख्याः । तत्राकाशमधि-
कृत्योच्यते द्वेषणं स्वद्वपनिद्वपणात् ॥ इहाकाशस्यानावरणं लक्षणमुच्यते⁽³⁾ । यद्यस्मा-
त्पूर्वमाकाशमनावरणलक्षणाछदये स्यात् । तत्र लक्षणप्रवर्तन[ाद]नावरणलक्षणात्पूर्वं 10
नाकाशं लक्ष्यद्वपमिति । यद्वा चैव ।

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणं प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् ॥

तथा अलक्षणं प्रवर्ततां ॥ तदभावे खपुष्पवन्नास्त्याकाशमित्याह ।

अलक्षणो [Tib. 50a] न कश्चिच्च भावः संविद्यते वा चित् ॥ इति ।

15

1) Voir par exemple Pitāputrasamāgama, Bodhic. t., 236. 24; Qikṣās. 244, 11.

2) दस'म'वरे' मळं'र'ते'र' श्र'र'व'र'। दस'म'वरे' रु'र'वर' य'र'म'य'र'।
ग'व'र' मळं'र'व'र' श्र'र' श्र'र'। मळं'र'ते'र'मे'र'म'र' व'र'म'र'व'र'॥ — Cité
ci-dessus 24. 8.

3) Voir Çamkara ad II. 2. 24. — Çlokavārt. p. 770 *bauddhānām idam
darśanam varāṇābhāvamātram akūṣam ita*. — Çālistamba. — Dh.-Sri 638,
Atthasāli. 647 (*rūpaparicchedalakkhaṇa, rūpamaryādapaccupatthāna*), M^{mo} Rhys
Davids, Psychology, p. xlviii.

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिर्लक्ष्ये भवेत्तत्सद्भावाच्छ्रद्धयमप्यस्तीति ॥ एतदपि नास्ति
यस्मात् ।

असत्यलक्षणो भावे क्रमतां कुरु लक्षणं⁽¹⁾ ॥ २

लक्षणार्थापूर्वमलक्षणो भावो नास्त्येत्युक्तं । ततश्चासत्यमविद्यमाने [प्ल]क्षणे लक्ष-
णरहिते भावे [कु]हेदानीं लक्षणं प्रवर्ततामिति नास्ति लक्षणप्रवृत्तिः ॥ अथि चेदं लक्षणं
प्रवर्तमानं सलक्षणे वा प्रवर्ततालक्षणे वा । उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

नालक्षणे लक्षणास्य प्रवृत्तिर्न सलक्षणे ।

सलक्षणासलक्षणाभ्यां नाप्यन्यत्र प्रवर्तते⁽³⁾ ॥ ३

तत्रालक्षणे खरविषाणवन्न लक्षणप्रवृत्तिः । सलक्षणोऽपि भावे न लक्षणप्रवृत्तिरू-
 10 पप[38b]द्यते प्रयोजनभावात् । किं हि लक्षणवतः प्रसिद्धस्य भावस्य पुनर्लक्षणकृत्यं
 स्यादित्यनवस्थितिप्रसङ्गश्चैवं स्यात् । न ह्यसौ कदा चित्रं सलक्षणः स्यादिति सदैव
 लक्षणप्रवृत्तिः प्रसज्येत । न चैतदिष्टं । तस्मात्सलक्षणेऽपि भावे न लक्षणप्रवृत्तिरूपपद्यते ।
 प्रयोजनाभावात्⁽⁵⁾ ॥ तत्रैव स्यात् । सलक्षणां लक्षणाभ्यामन्यत्र प्रवर्तिष्यत [Tib. 50b]
 इति ॥ उच्यते ।

15 सलक्षणासलक्षणाभ्यां नाप्यन्यत्र प्रवर्तते ।

1) མཚན་ཉིད་མེད་པའི་དངོས་པོ་ནི། འགའ་ཡང་གང་ནའང་ཡོད་མ་ཡིན།
མཚན་ཉིད་མེད་པའི་དངོས་མེད་ན། མཚན་ཉིད་གང་ཏུ་འབྱུག་པར་འབྱུང་།

2) Mss. *bhāve hyadānīm*.

ག) མཆོད་ཉིད་མེད་ལ། མཆོད་ཉིད་ ཉི། མི་ འདྲུག་ མཆོད་ཉིད་པཅས་ལ། མི།
 མཆོད་པཅས་ མཆོད་ཉིད་མེད་པ་ལས། གཞན་ལའང་ འདྲུག་པར་ མི་འབྲུང་རོ།

4) Mss. *ityainnavasthādityapra*°. — Tib. དེ་ལྟར་ན་ རྒྱལ་པ་མེད་པར་ བྲལ་པར་ ཡང་ རྒྱུ་རྟོག་ = *evam anavasthāprasaṅgo 'pi syāt*.

5) Mss. *prajojano pra tatraya*. — Tib. དགོས་པ་ མེད་པའི་བྱིར། དེ་ལ་

किं कारणं । असद्भावात् । यदि सलक्षणो नालक्षणः । अथालक्षणो न सलक्षणः । अतः सलक्षणस्यासलक्षणश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् । न च विप्रतिषिद्धं संभवति । तस्मादसंभावदेव सलक्षणो चालक्षणो च लक्षणप्रवृत्तिर्नोपपद्यत इति ॥

अथापि स्यात् । यद्यपि न लक्षणप्रवृत्तिः । तथापि लक्ष्यमस्तीति ॥ एतदपि नास्ति यस्मात् ।

5

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

यदा लक्षणप्रवृत्तिरेव नास्ति तदा कथं लक्ष्यं स्यान्नैव संभवतीत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिस्त्वया निषिद्धा न तु लक्षणं । ततश्च विद्यते लक्ष्यं लक्षणासद्भावात् ॥ उच्यते ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः⁽¹⁾ ॥ 8

10

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

इति प्रतिपादितं । तदा ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः ।

निराश्रयत्वात् ॥ यदा चैवं लक्षणं नास्ति तदा लक्षणासद्भावाद्विद्यते लक्ष्यमिति यदुक्तं तत्र । यतश्चेतदेवं ।

15

तस्मान्न विद्यते लक्ष्यं लक्षणं नैव विद्यते ।

इति निगमनं⁽²⁾ । अत्राह । [Tib. 51a] यद्यपि लक्ष्यलक्षणे न स्तस्तथा[39a]काशमस्ति । भावद्वयं च भवदाकाशं लक्ष्यं लक्षणं वा स्यात् । तस्मादलक्ष्यलक्षणेऽपि⁽³⁾ इति । एतदप्युक्तमित्याह ।

1) मळङ्गळें 'मळङ्ग' म'पेङ्ग' । मळङ्ग'गळे' 'मळङ्ग' म'पेङ्ग' ।

मळङ्ग'गळे' 'मळङ्ग' म'पेङ्ग' । मळङ्ग'गळे' 'मळङ्ग' म'पेङ्ग' ॥

2) = मळङ्ग'मळङ्ग' म'

3) Contre la grammaire.

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते⁽¹⁾ ५

लक्ष्यलक्षणो यथा न स्तस्तथोक्तं प्राक् । यदानयोर्भावस्तदा लक्ष्यलक्षणरहित-
त्वादाकाशकुसुमवत्त्वास्त्याकाशं ॥

यद्याकाशं भावो न भवत्यभावस्तर्यस्तु ॥ एतदपि नास्ति । यस्मात्

5

अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

यदाकाशं भावो न भवति तदा भावस्यासत्त्वे कस्याभावः कल्प्यतां । वदयति हि⁽²⁾ ।

भावस्य चेदप्रसिद्धिर्भावो नैव सिध्यति ।

भावस्य कान्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

तस्माद्भावाभावादभावोऽप्याकाशं न संभवति ॥ द्वयाभावश्चाकाशमिति व्यवस्था-
10 प्यते । यद्यपि द्वयं स्यात्तदा द्वयाभाव आकाशमिति स्यात् । यदा च यद्योक्तं न्यायेन
द्वयमेव नास्ति । तदा कस्याभाव आकाशं स्यात् ॥

अत्राहुः । विद्येते एव भावाभावौ तत्परीक्षकसद्भावात् । अस्ति च भवान् भावा-
भावयोः परीक्षकः । य एव आहुः ।

अविद्यमाने भावे च [Tit. 51b] कस्याभावो भविष्यति ।

15 इति । तस्माद्भवतो भावाभावपरीक्षकस्य सद्भावात्परीक्ष्यावपि भावाभावौ विद्येते इति ॥
उच्यते । एतदप्युक्तं । यस्मात्

भावभावविधर्मा च भावाभावमवैति कः⁽³⁾ ६

1) 'दे' 'अ' म'क' 'ग' 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' । म'क' 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' । म'क' 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' । म'क' 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' ॥

2) Ci-dessous Chapitre XV. 5. — Voir XXV. 8.

3) vidharman = *visadṛṣṭadharman*. — P. W.: gegen das Gesetz sich ver-
fahrend.

4) Mss. *bhāvābhāvavacca veti kaḥ*. — *avaiti*, voir ci-dessous *avagamaka*.

5) 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' । 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' । 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' 'अ' 'म' 'क' 'दे' ॥

स्यातां भावभावौ यदि । तदा तयोः परीतको भावो वा स्याद्भावो वा । यदि भाव इष्यते तस्य ।

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते ।

इत्युक्तं दूषणं । अथाभावः ।

अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

5

[इत्यत्रोक्तमेतदूषणं । न च [39b] भावभावविसदृशधर्मा कश्चित्तीयः पदार्थोऽस्ति योऽनयोरवगमक इति नास्ति भावभावयोः परीतकः ॥

अत एवोक्तं भगवता ।

भावान्भावानिति यः प्रब्रानति

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।

10

यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते

स घानिमित्तं स्पृशते समाधिमिति ⁽¹⁾ ॥

⁽²⁾ तथा ।

⁽³⁾ योऽपि च चित्तयि शून्यकधर्मान्

सोऽपि कुमार्गपपन्नकु बालः ।

15

अन्तर्कीर्तित शून्यकधर्माः

ते च अनन्तर अन्तर उक्ताः ॥

དང་ རྟོག་མེད་ མི་མཐུན་ཆོས། གང་གིས་ རྟོག་ དང་ རྟོག་མེད་ མེས། — D'après
Mdo XVII mi-lthun-chos.

1) Cette stance est citée ci-dessous fol. 79 a et 82b. — Les Mss. hésitent entre *prajāyati* et *prajānāti* — *ānimitta* (མཆོད་མ་མེད་) est correct, voir ci-dessus p. 24, n. 8 et 123, n. 3.

2) Les deux stances qui suivent sont citées fol. 103b et Chap. XXI *in fine*.

3) Tib. གང་དག་ལྟ་ རྟོག་ = *ye...te*.

शास्त्रं पश्चात्त य चित्तयि धर्मान् [Tib. 52a]

सोऽपि च चित्तं न ज्ञातुं न भूतः ।

चित्तवितर्कणं सर्वं पपञ्चाः

सूक्ष्मं अचित्तियं बुद्ध्यथ धर्मान् । इति विस्तरः ॥

5 इदानीं प्रतिपादितमर्थं निगमयन्नाह ।

तस्मान्न भावो नाभावो न लक्ष्यं नापि लक्षणं ।

आकाशं ।

इति । यथा चाकाशं । एवं ।

आकाशसमा धातवः पञ्च ये परे ॥ ७

10 पृथिव्यादिधातवो ये पञ्च परे ऽवशिष्यन्ते । तेऽप्याकाशवद्भावाभाव[ल]क्ष्य[लक्षण]-
परिष्कारित्यस्वतन्त्रपरिहृताः परिज्ञेया इत्यर्थः ॥ तदेवं पदार्थानां स्वभावे व्यवस्थितेऽवि-
द्यातिमिरोपकृतमतिनयनतयाऽनादिसंसारान्यस्तथा⁽⁸⁾ भावाभावादिविपरीतदर्शना निर्वा-
णानुग[1]म्यविपरीतनैः⁽⁹⁾ स्वभाव्यदर्शनसंमार्गपरिधृष्टाः ।

1) Mss. *cintu*, *cittu*, *cinta* = རྟེན་པ་ལྟ་བུ་ — *na jātu* = ལྟ་བུ་མེད་

2) Mss. *savi*, *sārvi*, *sarvi*.

3) དེ་ལྟར་... བསམ་པ་ལས = *tasmāt...acintya*.

4) Variante *buddhita*.

5) Mss. *yasmān*.

6) དེ་ལྟར་ རྟེན་མཁའ་པར་ དངོས་པོ་ མེད། དངོས་མེད་ མ་ཡིན་ མཆོད་ཀྱི་ མེད།
མཆོད་ཀྱི་ མ་ཡིན་ བསམ་ ལུ་པོ། ཀུན་ ཀྱང་དག་ ལུང་ རྟེན་མཁའ་མཆོད་པ།

7) Mss. *°abhūvalakṣyaṇaparī°*. — Tib. = *°abhūvalakṣyalakṣaṇarahitāḥ pa-
riññeyāḥ*. — *parikalpasvarūpa* n'est pas traduit, et le texte est certainement
altéré: les *dhātus* sont *parikalpasvarūpa* parce qu'ils sont *blāva*.... *lakṣaṇa-
hita*.

8) D'après le Tib. il faut lire: *°abhyastabhūva°*.

9) Mss. *°viparītanāibhaga*.

अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चात्पबुद्धयः ।

भावानां ते न पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवं⁽¹⁾ ॥ ८

द्रष्टव्योपशमं शिवलक्षणं सर्वकल्पनालारहितं ज्ञानज्ञेयनिवृत्तस्वभावं शिवं परमार्थस्वभावं । परमार्थमज्ञरममरमप्रपञ्चं निर्वाणं शून्यतास्वभावं ते न पश्यन्ति मन्दबुद्धितया । अस्तित्वं नास्तित्वं चाभिनिविष्टाः [40a] सन्त इति ।

5

यद्योक्तमार्परत्वावल्यां ।

नास्तिको दुर्गतिं याति सुगतिं वात्यनास्तिकः ।

यथाभूतपरिज्ञानान्मोक्षमद्वयनिःश्रितः ॥ इति⁽²⁾ ॥

धार्यसमाधिर्ज्ञे चोक्तं भगवता । [Tib. 52b]

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अज्ञा

10

शुद्धौ अशुद्धोति ज्ञेऽपि अज्ञा ।

तस्मादुभे अज्ञ विवर्तयित्वा

मध्येऽपि स्थानं न करोति पण्डितः⁽⁴⁾ ॥

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः

शुद्धौ अशुद्धोति अयं विवादः ।

15

1) གློ་ཚུང་པར་དག་དངོས་རྒྱལ་ལ། ཡོད་པ་ཉིད་དང་མེད་ཉིད་ཀྱི། ལྟ་བུ་
 དེས་ནི་བཞུ་བ། ཉེ་བར་དེ་བ་ནི་མེ་མཐོང་།

2) La négation et l'affirmation (*apavāda*, *samūropa*) constituent les deux *antas* (ci-dessus p. 1. 4), et prolongent le *samsāra*, étant des vues également inexactes. — La connaissance des choses telles qu'elles sont, c'est le chemin du *mokṣa* (= *nirvāṇa* = *paramārtha* = *tattva*).

3) = p. 30, 7-10, de l'édition de la B. T. S.; ces stances sont citées ci-dessous fol. 80b. — Le tibétain a *°sūtra*.

4) On ne peut pas dire que le sage (*pañḍita* = *mādhyaṃika*) prenne une position intermédiaire, car, puisqu'il n'y a plus d'*antas*, il n'y a plus de *mādhya*. Le chemin milieu est, par le fait, un pur néant.

विवाद⁽¹⁾प्राप्त्या न दुःखं⁽²⁾ प्रशाम्यते

अविवाद⁽¹⁾प्राप्त्या च⁽³⁾ दुःखं निरुध्यते⁽⁴⁾ ॥ इति ।

तस्मादसंभवं⁽⁵⁾ एव घत्सासारिकेण मार्गेण निर्वाणमधिगम्यत इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ धातुपरीक्षा नाम

५ पञ्चमं प्रकरणं ॥

1) Mss. (ici et fol. 80) *prāptā*; B. T. S. *prāptyā*; Tib. རྒྱུ་པར་ འགྱུར་བ་
= *vivādan*.

2) B. T. S. *nirudhyate*; fol. 80b *praṣāmyati*; Tib. ཞི.

3) Mss. (ici et fol. 80) *na*.

4) B. T. S. *smṛter upasthānakathanā kathetvā*.

5) Mss. *asambha eva*, *asambhava yat*. — *mārgaṇa* dans Cambridge seul.

VI.

रागरक्तपरीक्षा नाम षष्ठं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत्त एव स्कन्धा[यतन]धातवः । कुतः । तदाश्रयसंज्ञेशोपलब्ध्ये ॥
 इह यत्रास्ति न तदाश्रय]संज्ञेशोपलब्धिर्हस्ति बन्ध्याड् क्तिरुव बन्ध्यामूनीः । सति
 च रागादयः ज्ञेशाः संज्ञेशनिबन्धनं ॥ यथोक्तं भगवता ।⁽¹⁾ बालो भित्तवो ऽश्रुतवान् 5
 पृथग्जनः प्रज्ञप्तिमनुपतितः चक्षुषा वृषाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयान्यभिनिविशते । सो-
 ऽभिनिविष्टः सन् रागमुत्पादयति । रक्तः सन् रागजं द्वेषजं मोक्षं कर्माभिसंस्कारीति
 कायेन वाचा मनमेति विस्तरः ॥

1) Voir Çikṣṣ. 252. 10 et note; Bodhicaryāv. t. IX p. 308—9; cf. ci-dessous VIII initio et XXVI. 10.

2) Voir la note suivante.

3) Abhidharma k. v. (Soc. As.) 236 d 7, commentaire d'un texte analogue au nôtre: *bālo 'cṛutavān prthagjana iti. yasya pūrvābhyāsavāsānānirjāto-papattir lūdikā^(a) prajñā nāsti sa bālāḥ. yasyāgamaajā nāsti so 'cṛutavān. yasyā-dhigamaajā satyābhisamayaajā nāsti sa prthagjanaḥ. prajñāptim anupatita iti yathā sañjñā yathā vyavahāras tathānugata ity arthaḥ. teṣām iti kāmādinām chandarāga iti...*

Le tibétain lit བརྟགས་པར་ཁྱེད་པ་. — Voir ci-dessus p. 28, n. 1. — *prajñāptisat* = བརྟགས་པར་ཁྱེད་པ་ (Bodhicaryāv. VIII. 101).

(a) Ms. °*papattilohikā*.

4) Il est dit de l'*anuṣaya* (Abhidh. k. v., Soc. As., 338 b 1): *karmabhavam abhinirharatīti = tam punarbhavābhinirvṛttaye janayatīti*. — Je crois que l'expression *karma abhisamśkaroti*, qui ne se dit pas de l'*arhat* mais d'un *prthagjana anuṣayavān*, comporte la même notion; voir Mh. v. I, 26. 7 et la note p. 391: on souffre dans l'enfer parce qu'on y emporte un *karman abhisamśṛta*, un *karman* fécond. — L'expression *stumbham mantreṇa abhisamśṛtya = sādhaiteva* peut être comparée.

उच्यते । स्युः स्कन्धापतनघातवो यदि रागादय एव क्लेशाः⁽¹⁾ स्युः ॥ इत्थं रागः
परिकल्प्यमानो बालपृथग्जनैः सति रक्ते⁽²⁾ नरे परिकल्प्येतासति वा । [Tib. 53a] उभ-
यथा च न युज्यत इत्याह ।

रागाद्यदि भवेत्पूर्वं रक्तो रागतिर[40b]स्कृतः ।

8 तं प्रतीत्य भवेद्भागो रक्ते रागो भवेत्सति⁽⁴⁾ ॥ १

तत्र रागः सतिरुध्यवसानं सङ्गोभनिवेश इति पर्यायाः । रक्तो रागाश्रयः । स
यदि रक्तो रागात्पूर्वं रागतिरस्कृतो राग[र]हितो भवेत् । तदा तं रागतिरःकृतं रक्तं
प्रतीत्य रागो भवेत् । एवं सति रक्ते रागो भवेदिति युक्तं । न त्वेवं संभवति यद्वागरहितो
रक्तः स्यादर्कतामपि रागप्रसङ्गात् ॥

10 यद्येवं सति रक्ते न रागः । असति तर्हि रक्ते रागोऽस्तु । एतदप्युक्तमित्याह ।

रक्तेऽसति पुनरा रागः कुत एव भविष्यति ।

यदा सति रक्ते रागो नास्ति । तदा कथमसति रक्ते निराश्रयो रागः सेतस्यति । न
ह्यसति फले तत्पक्षता संभवतीति ॥

अत्राह । यद्यपि त्वया रागो निषिद्धस्तथापि रक्तोऽस्त्यप्रतिषेधात् । न च राग-
15 मन्तरेण रक्तो युक्तः । तस्मादयमप्यस्तीति ॥ उच्यते । स्याद्भागो यदि रक्तः स्यात्⁽⁵⁾ ।
यस्मादयं रक्तं इष्यमाणः सति वा रागे [Tib. 53b] परिकल्प्येतासति वा । उभयथा च
नोपपद्यत इत्याह ।

1) Manque dans le tibétain.

2) Le tibétain ajoute: *na tu santi*.

3) *nare* manque dans le tibétain.

4) गण'ते' अर्हे'कण' श्र'त्त'वा'रा' अर्हे'कण'अ'मे'व'ने' कण'अ' यि'र'रा'
दे'वा' अर्हे'व'रा' अर्हे'कण'अ' यि'र' कण'अ'यि'र' अर्हे'कण'अ' यि'र'व'र'अ'श्रु'र' ॥

5) Le tibétain ajoute: *na tv asti*.

सति वासति वा रागे रक्तेऽप्येष समः क्रमः⁽¹⁾ ॥ २

तत्र यदि सति रागे रक्तः परिकल्प्येत । तत्राप्येष एव रागानुपपत्तिक्रमोऽन-
तरोक्तो रक्तेऽपि तुल्यः ।

रक्ताद्यदि भवेत्पूर्वं रागो रक्ततिरस्कृतः ।

इत्यादि⁽²⁾ । यथासति रागे रक्त इष्यते । एतदप्युक्तं । यस्मात् 5

रागेऽसति पुनः रक्तः कुत एव भविष्यति । इति⁽³⁾ ।

तस्माद्रक्तोऽपि नास्ति । रागरक्ताभावाच्च स्कन्धादयोऽपि न सन्तीति ॥

अत्राहुः । नैव हि रागरक्तयोः पौर्वापर्येण संभवो यत इदं द्वयं स्यात् । किं तर्हि
रागरक्तयोः सहैवोदयः । चित्तसङ्भूतेन रागेण हि चित्तं रज्यते । तच्च रक्तमिति । अतो
विद्येते एव रागरक्ताविति ॥ उच्यते । एवमपि । 10

सहैव पुनरुद्भूतिर्न युक्ता [41a] रागरक्तयोः ।

सहोत्पादोऽपि न युक्तो रागरक्तयोः । यस्मात् ।

भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परं⁽⁴⁾ ॥ ३

सहभावात् । सव्येतरगोविषाणवदित्यभिप्रायः ॥ अपि चानयो रागरक्तयोः सहभाव
एकत्वे परिकल्प्येत पृथक्त्वे वा । तत्र यद्येकत्वे तन्न युज्यते । यस्मात् । 15

नैकत्वे सहभावोऽस्ति ।

1) ऋण'स' णि'स'स'स'स'स' । अ'र'ण'स' णि'स'स' स'स' । अ'स'स' ।
ऋण'स'स' णि'स' अ'र'ण'स'स' । णि'स'स' स'स' । अ'स'स' स'स'स' ।

2) Ci-dessus VI. 1.

3) Ci-dessus VI. 2.

4) अ'र'ण'स' स'स' णि'स'स' स'स' । अ'र'ण'स' स'स' । अ'र'ण'स' स'स' ।
अ'र'ण'स' अ'र'ण'स'स'स'स' । स'स'स'स'स'स'स' स'स'स'स'स' ।

कस्मात्पुनर्नास्तीत्याहुः ।

न तेनैव हि तत्सह ।

न [Tib. 54a] हि रागस्वात्मा रागादव्यतिरिक्तो रागेण सहेति व्यपदिश्यते ॥
इदानीं पृथक्तेऽपि सहभावाभावमाहुः ।

5 पृथक्ते सहभावोऽथ कुत एव भविष्यति⁽¹⁾ ॥ ४

न हि पृथग्भूतयोरालोकान्धकारयोः संसारनिर्वाणयोर्वा सहभावो दृष्ट इति ॥ किं
चान्यत् ।

एकत्वे सहभावश्चेत् । स्यात्सह्यप्यं विनापि सः ।

पृथक्ते सहभावश्चेत् । स्यात्सह्यप्यं विनापि सः⁽²⁾ ॥ ५

10 यद्येकत्वे सहभावः स्यात् । तदा यत्र पत्रैकत्वं तत्र तत्र सहभाव इत्येकस्यापि
सहभावः स्यात् । पृथक्तेऽपि सहभाव इष्यमाणे । यत्र यत्र पृथक्त्वं तत्र तत्र सहभाव
इत्यश्चादिव्यतिरिक्तस्य पृथगवस्थितस्य गोरसह्यस्य सहभावः स्यात् ॥ किं च ।

पृथक्ते सहभावश्च यदि किं रागरक्तयोः ।

सिद्धः पृथक्पृथग्भावः सहभावो⁽³⁾ यतस्तयोः⁽⁴⁾ ॥ ६

1) ग'डैग'डैर' ड्रुड'डैग'डैर' डैड'डै । डै'डैर' डै' ड' ड्रुड'डैग' डैड' डै'डै
ड'ड'डैर' डैड'डै । ड्रुड'डैग'डैर'डु' डै'ड्रुड' ड्रुड'डै ।

2) ग'ड'डै' ग'डैग'डु' ड्रुड'डैग'डै । ड्रैग'ड'डैर'ड'ड' ड'ड' डैर' ड्रुड'डैर' ।
ग'ड'डै' ड'ड' ड्रुड'डैग'डै । ड्रैग'ड'डैर'ड'ड' ड'ड' डैर' ड्रुड'डैर' ॥

3) Mss. *sahabhāvas tatas tayoh*. — Lecture confirmée par le tibétain;
mais voir le commentaire.

4) ग'ड'डै' ड'ड' ड्रुड'डैग'डै । डै'डै' ड'ड'ड'ड'ड'ड'ड'ड'ड'ड'ड'ड' । ड'ड'ड'
डैर'डु' ड्रुड'डैग'डैर'ड'ड' । डै'ड'ड' डै'ड'ड' ड्रुड'डैग' ड्रुड'डै ।

पृथक् सत्कभावश्च रागरक्तयोः परिकल्प्यते । किमनयोः सिद्धः पृथक्पृथग्भावः ।
किं रागनिरपेक्षो रक्तः सिद्धो यतस्तयोः सत्कभावः स्यात् । पृथक्पृथक्सिद्धयोरेव हि
गवाश्चयोः सत्कभावो दृष्टः । न त्वेवं रागरक्तौ पृथक्पृथक्सिद्धाविति नास्त्यनयोः स-
त्कभावः ॥

अथ वा पृथक् पृथगसिद्धयोर्न सत्क[Tib. 54b] भाव इति कृत्वा ।

5

सिद्धः पृथक् पृथग्भावो यदि वा [41 b] रागरक्तयोः

परिकल्प्यते भवता । किमिदानीं सत्कभावेनाकिञ्चित्कारेण परिकल्पितेनेत्याह ।

सत्कभावं किमर्थं तु परिकल्पयसे तयोः ॥ ७

रागरक्तयोः सिद्ध्यर्थं सत्कभावः परिकल्प्यते । स च पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति
पृथक्पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते तया । नन्वेवं सति सिद्धत्वात्किमनयोः सत्कभावेन कृत्यं ॥ 10
अथ ।

पृथग्न सिध्यतीत्येवं सत्कभावं विकाङ्क्षसि ।

पृथक् पृथगरागरक्तयोः सिद्धिर्नास्तीति कृत्वा पञ्चनयोः सत्कभावमिच्छसि । स च
पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति ।

सत्कभावप्रसिद्ध्यर्थं पृथक्त्वं भूय इच्छसि ॥ ८

15

नन्वेवं सति इतरेतराश्रयायां सिद्धौ स्थितायां कस्येदानीं सिद्धौ सत्यां कस्य सि-
द्धिरस्तु । यावता ।

1) गण'ते' र'ते'र'क'ण'स'क'ण'स'स'र'ण । स'र'र'ते'र'र'र' सु'व'र'सु'र'र' । ते'र'ण'
सु'र'र'ते'र'ते'र'र'र' । ते'र'र'सु'र'र'र'r'र'र'र'र'र'र'र' ।

2) स'र'र' सु'व'र'र'र' स'सु'र'र'र' । ते'र'सु'र' सु'र'र'ते'र' र'ते'र'सु'र'र' । सु'र'र'ते'र'
र'र'र'र'सु'र'r'र'र'र' । स'र'र'ते'र'र'r'r' र'ते'र'r'r' ।

यो रञ्येत यत्र वा रञ्येत येन वा रञ्येत । यो डुष्येत⁽¹⁾ यत्र वा डुष्येत येन वा
 डुष्येत । यो मुञ्येत यत्र वा मुञ्येत येन वा मुञ्येत । स तं धर्मं न समनुपश्यति तं धर्मं
 नोपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन्ननुपलभमानोऽर्क्तोऽडुष्टोऽमूढोऽविपर्यस्तचित्तः समा-
 क्लित इत्युच्यते । तीर्णः⁽²⁾ पारग इत्युच्यते । क्षेमप्राप्त इत्युच्यते । अभयप्राप्त इत्युच्यते ।
 यावत् क्षीणान्नव इत्युच्यते । निःक्लेशो वशीभूतः सुविमुक्तचित्तः सुविमुक्तपन्न आज्ञानियो 5
 मन्त्रभागः कृतकृत्यः कृतकरणाद्यः अपक्वभारोऽनुप्राप्तस्वकार्थः परिक्षीणभवसंयोजनः
 सम्यग्ज्ञानसुविमुक्तचित्तः सर्वचेतोवशितापरमपारमिप्राप्तः श्रमण इत्युच्यते । इति
 विस्तरः ॥

⁽⁵⁾
तथा ।

ये रागद्वेषमदमोक्षसंभाव आत्मा^{(6) (7) (8) (9)}

10

संकल्पहेतुन्नितं वितथप्रवृत्तं ।

न विकल्पयन्ति न विरागमपीह तेषाम् [Tib. 55b]

1) La confusion entre *divis* et *duṣ* est fréquente. — Le tibétain traduit

འདྲིའི་ = *divis*.

2) B. T. S. *uttīrṇa*.

3) Mss. *apakṛta* et *apahrta*. On connaît le sūtra du « Porteur du fardeau ».

4) Mhv. I. 34. 12: *cetovaciṣṭhāpta*.

5) Mètre *Vasantatilakā*.

6) Mss. *dveṣa*.

7) Mss. *tathā mohā*, Tib. ཐུགས་ལྷན་.

8) Mss. *svabhāva*.

9) Mss. *jñātvā*.

—⁽¹⁾ सर्वभवावविभावितागमिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ रागरक्तपरीक्षा
नाम षष्ठं प्रकरणं ॥

1) Mss. *teṣāmūṣusarva*°, °*āsu*°. — *apīha* à la troisième ligne paraît douteux. — Tib. ཆགས་པའི་མི་འགྲུལ་གཤི། ལྷོ་མ་པ་ རེ་དག་ གནས་ རེ་ དངོས་པོ་ཐམས་ ཅན་ ཡིན། = *na rivāgayanti vibhāritānām teṣām sthānam eva sarvabhūtāḥ* (??)

VII.

संस्कृतपरीक्षा नाम सप्तमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावाः स्कन्धायतनधातव उत्पादादि⁽¹⁾संस्कृत-
लक्षणसद्भावात् । उक्तं⁽²⁾ हि भगवता त्रीणीमानि भिन्नवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि ।
संस्कृतस्य भिन्नव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते । व्ययोगपि स्थित्यन्यथावमपि⁽³⁾ । इति । न चा- 5
विद्यमानस्य खरविषाणस्येव ज्ञात्यादिलक्षणम[42b]स्ति । तस्मात्संस्कृतलक्षणोपदेशा-
द्विद्यत एव स्कन्धायतनधातव इति ॥

उच्यते । स्युः स्कन्धायतनधातवः संस्कृतस्वभावास्तावकेन मतेन यदि ज्ञात्या-
दिलक्षणमेव भवेत् । इकायमुत्पादः संस्कृतलक्षणत्वेनेष्यमाणाः संस्कृतो वा तल्लक्षणत्वेने-
ष्यते ऽसंस्कृतो वा । तत्र । 10

यदि संस्कृत उत्पादस्तत्र युक्ता त्रिलक्षणी ।

त्रयाणां लक्षणानां समाहारस्त्रिलक्षणी । इयं चोत्पादस्थितिभङ्गसमाहारस्वभावा
सर्वसंस्कृताख्यभिचारिणीति कृत्वा । यद्युत्पादः संस्कृत इति परिकल्प्यते ततोत्पादेऽपि
त्रिलक्षणी प्रसज्यते । ततश्च रूपादिवल्लक्ष्यत्वमुत्पादस्य स्यान्न संस्कृतलक्षणत्वं ॥

1) Même citation dans Abhidh. k. v. (Soc. As.) 231 b 8: *yo 'yam utpādaḥ
pratītyasamutpāda itī nikāyāntariyair nātyaḥ parikalpyate sa saṃskṛtalakṣaṇam
uktam . trīṇīmāni* — Voir Aug. N. I p. 152: *tiṇ' imāni bhikkhave utpādo
paññāyati vayo paññāyati tītaṣsa aññathattam paññāyati* — Le même
texte dans Majjhima. — Cité Kathāv. I p. 61 . . . *tītaṇaṃ aññathattam*.

Sur *anyathābhāva*, voir Sam. N. II p. 274; Bhūmatī, 11. 9.

2) *saṃskṛta*° n'est pas traduit dans le tibétain.

3) *यदस्य'स्य' = sthiter a°*.

4) Mss. *rūpādīval lakṣ(y)ate . ut°*.

[Tib. 56a] अथोत्पादेऽपि त्रिलक्षणी नेप्यते । तदा त्रिलक्षणीरक्षितत्वाद्वाकाशवत् संस्कृतलक्षणत्वमस्यावहोयत इत्याह ।

अथासंस्कृत उत्पादः कथं संस्कृतलक्षणं ⁽¹⁾ १

इति । नैतत्संस्कृतलक्षणमित्यभिप्रायः ॥

- 5 अपि चेम उत्पादादयः संस्कृतस्य लक्षणत्वेन परिकल्प्यमाना व्यस्ता वा पृथग्वा लक्षणत्वेन परिकल्प्येरन् । समस्ता वा सकृभूता वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

उत्पादाद्यान्त्रयो व्यस्ता नालं लक्षणकर्मणि ।

संस्कृतस्य समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ⁽²⁾ २

- तत्र व्यस्ता लक्षणकर्मणि न युज्यते ॥ पञ्चुत्पादकाले स्थितिभङ्गी न स्यातां । तदा
10 स्थितिभङ्गरक्षितस्याकाशस्येव संस्कृतलक्षणत्वेनानुपपद्य एवोत्पादः ।

अथ स्थितिकाल उत्पादभङ्गी न स्तस्तदा तद्रक्षितस्य स्थितिः स्यात् । उत्पादभङ्गरक्षितश्च पदार्थो [43a] नास्त्येवेति नास्याविद्यमानस्य खपुष्पवत् स्थितिर्पुष्यते । किं च । स्थितिपुक्तस्य पश्चादनित्यतयापि योगो न स्यात् । तद्विरोधिधर्माक्रान्तत्वात् ॥ अथ स्यात् । पूर्वं शाश्वतो भूत्वा पश्चादशाश्वत इति । न चैकपदार्थः शाश्वतश्चाशाश्वतश्च युक्त

- 15 इति नोत्पादभङ्गरक्षितस्य स्थितिः ।

तथा यदि भङ्गकाले स्थित्युत्पादौ न स्यातामेवमप्यनुत्पन्नस्य स्थितिरक्षितस्य खपुष्पस्य [Tib. 56b] विनाशोऽपि नास्तीति ॥ एवं तावदुत्पादादयो व्यस्ता नालं लक्षणकर्मणि । नालं न पर्याप्ता इत्यर्थः ॥

1) गण'दे' श्ले'स' अ'सु'स'सु'स' ३। दे'स' म'क'क'दे'स'ग'सु'स'सु'स' अ'सु'स'। दे'स' श्ले'स' अ'सु'स'सु'स'। दे'स'स' अ'सु'स'सु'स'म'क'क'दे'स' ५३॥

2) श्ले'स'स'स'स'स' ३। अ'सु'स'सु'स' म'क'क'दे'स'सु'स'स' ३। सु'स'स'स' ग'दे'स'स'स'स'स'स' अ'सु'स'स' ५३॥ दे'स'स'स'स' ५३॥

इदानीं समस्ता अपि न युज्यन्त इत्याह ।

समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ।

एकत्र पदार्थे । एकस्मिन् काले । परस्परविरुद्धत्वाद्वागवैराग्यवदलोकान्धकार-
वद्धा न युज्यन्त इत्यभिप्रायः । यस्मिन्नेव तपो पदार्थो ज्ञायते तस्मिन्नेव तिष्ठति विन-
श्यति चेति कः सचेताः प्रतिपद्यते । तस्मात्समस्तानामप्युत्पादादीनां संस्कृतस्य लक्ष- 5
णकर्मणि नास्ति सामर्थ्यं ॥

अथ यदुक्तं यदि संस्कृत उत्पाद⁽¹⁾ इत्यादि । तेन यद्युत्पादादीनां त्रिलक्षण्यो प्राप्तः
प्रसक्ता ततः को दोषः । अथासंस्कृत एवमप्यदोष इति ॥ उच्यते ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामन्यत्संस्कृतलक्षणं ।

अस्ति चेदनवस्थैवं नास्ति चेत्ते न संस्कृताः⁽²⁾ ॥ ३

10

ननु च पक्षद्वयेऽपि विहित एव दोषः । तत्र किं पुनरुक्ताभिधानेनेति । सत्य-
मुक्तो दोषः । स खलु नाचार्येण किं तर्हि वृत्तिकारेण ॥

⁽³⁾ अथ पूर्वप्रतिज्ञातमेव दूषणात्तराभिधानेन स्पष्टीकरणार्थं पुनराचार्योऽभिवृ-
त्तवान् । यद्युत्पादस्थितिभङ्गानामन्यदुत्पादादिकं संस्कृतलक्षणमिष्यते [57a] । तदा तेषा-
मप्यन्यत्तेषामप्यन्यदित्यपर्यवसानदोषः स्यात् । सति चापर्यवसानदोषे किं पूर्वं स्याद्यत 15
⁽⁴⁾ उत्तरकालमपरं भवेदिति व्यवस्थाभावादसंभवः [43b] एवोत्पादादीनामित्यभिप्रायः ॥ अथ
वा पूर्वं मुख्यत्वाद् उत्पादस्यैव दूषणमुक्तमधुना तु सामान्येनेति । नास्ति चेत्ते न संस्कृता
इति गतार्थमेतत् ॥

1) VII. 1.

2) ཨྱེ་ རྩ་ལ་གནས་ རྩ་ལ་འཇིག་རྫུམས་ལས། འབྲུག་ཕུས་མཆོད་ཀྱིས་གཞན་ཞིག་

ཞི། གཞན་ཏེ་ཡོད་ན་ཕུག་པ་མེད། མེད་ན་རེད་ག་འབྲུག་ཕུས་མེད།

3) Au lieu de ཨྱེ་ = *atha*, le tibétain porte རྫུམ་པ་གཅིག་ཕུན་

4) *tesām apy anyat* non répété dans le tibétain.

पयति इत्यर्थः । अ⁽¹⁾नैर्याणिकता⁽²⁾नैर्याणिकता⁽³⁾ तु प्रापयति अनैर्याणिकता⁽⁴⁾मनैर्याणिकता-
मेवेति⁽³⁾ ॥

तदेवमुत्पादादीनामनवस्थां परिहरन्नाह ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मूलोत्पादस्य केवलं ।

उत्पादोत्पादमुत्पादो मौल्यो जनयते पुनः⁽⁵⁾ ॥ ४

5

द्विविधो क्षुत्पादः । एको मौल^(१) उत्पादः । अथरश्च उत्पादोत्पादसंज्ञकः । उत्पादस्योत्पादः उत्पादोत्पाद इति कृत्वा । तत्र योग्यमुत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादः स मूलोत्पादस्य केवलमुत्पादकः । तं चेदानीमुत्पादोपादाध्यमुत्पादा[44a]दं मौल उत्पादो जनयति । तदेवं परस्परनिर्वर्तनादस्ति च त्रिलक्षणो उत्पादादीनां न चानवस्थाप्रसङ्ग इति ॥

10

1) Tibétain, comme ci-dessus p. 148 n. 5. — Mss. *ṡkatā 'nṡ*. — Le mot est formé comme *utpādotpāda*.

2) Mss. °katām tu prāpayati |

3-3) ཁོ་ཉིད་རིས་བར་འགྱུར་བར་ནི་ཕྱིན་དོ་ ཞེས་བྱ་བའི་བར་ཏུ་ ཡིན། = na ni-
ryūnayati....

4) Mss. °katā 'n°. — L'*anairyāṇikatū-anairyāṇikatā* fait atteindre l'*anairyāṇikatā* à l'*anairyāṇikatā*. De même l'*utpādotpāda* engendre le *maula utpāda*.

5) གྲུ་པའི་གྲུ་པས་ ཅ་བ་ཡི། གྲུ་བ་ ལཔའ་ཞིག་ གྲུང་པར་བྱེད། ཅ་བའི་གྲུ་པས་
 གྲུ་བ་ཡི། གྲུ་བ་ལ་ གྲུང་པར་བྱེད་པ་ཡིན། Mdo XVII termine le premier pāda:
skye-ba-nis.

Le *maula utpāda* crée les quatorze autres *dharma*s (six *lakṣaṇa*s, sept *anulakṣaṇa*s, le *saṃskṛta*); il est créé par l'*putpādōtpāda*.

6) རྩ་པའི་སྒྲེ་པ་

अत्रोच्यते ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मूलोत्पादस्य ते यदि ।

मौलेनान्नितस्तं ते स [Tib. 58a] कथं जनयिष्यति⁽¹⁾ ॥ ५

यदि तथोत्पादस्योत्पादो मूलोत्पादस्य जनक इति मतं । स कथमिदानीं मौलेनो-
5 त्पादेनानुत्पादितः सन्नुत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति ॥ अथ मन्यसे उत्पादित एव
मौलेनोत्पादेनोत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति । एतदप्यसदित्याह ।

स ते मौलेन जनितो मौलं जनयते यदि ।

मौलः स तेनान्नितस्तमुत्पादयते कथं⁽²⁾ ॥ ६

स उत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादो मौलेन जनितो यदि मौलं जनयति । स मौल
10 उत्पादोत्पादेनान्नितो ऽविद्यमानः कथमुत्पादोत्पादं जनयिष्यति । तस्मान्मौलेन जनितः
सन्नुत्पादोत्पादो मौलं जनयतीति न युज्यते । ततश्च परस्परनिर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वाभावात्स
एवानवस्थाप्रसङ्ग इति नास्त्युत्पादः ॥

अत्राह । उत्पद्यमान एव मूलोत्पाद उत्पादोत्पादं उत्पादयति । स एवोत्पादो-
त्पादो मूलोत्पादं जनयिष्यतीति ॥ उच्यते ।

15 अयमुत्पद्यमानस्ते काममुत्पादयेदिमं ।

यदीममुत्पादयितुमन्नातः शक्नुयादयं⁽³⁾ ॥ ७

1) ग'ल'हे' छि'उ' ज्ञे'स'दे'ज्ञे'स'। उ'स'दे'ज्ञे'स' ज्ञे'स'दे'ज्ञे'स'। छि'उ' उ'स'स'
म'स'ज्ञे'स' दे'स'। दे'दे'दे'ज्ञे'स'स'दे'ज्ञे'स'॥

2) ग'ल'हे' छि'उ' उ'स'प'स'। स'ज्ञे'स' दे'प'स' उ'स'ज्ञे'स'। दे'स' म'
स'ज्ञे'स'स'दे'स'स'दे'स'। दे'दे'दे'ज्ञे'स'स'दे'ज्ञे'स'॥

3) ग'ल'हे' म'ज्ञे'स'स' दे'प'स'। दे'ज्ञे'स'स' दे'दे'स' दे'स'। छि'उ' ज्ञे'
स'दे'स' दे'प'स'। दे' स'ज्ञे'स' दे' दे'दे'स'स' २१॥

काममयं मूलोत्पाद उत्पद्यमान उत्पादयेदुत्पादं यद्ययमेवाज्ञातः शक्नुयाद्परम-
ज्ञातमुत्पादयितुं । उत्पद्यमानो हि नामानागतः । स चाज्ञातः कथमुत्पादयिष्यतीति न
युक्तमेवैतदित्यभिप्रायः । एवमुत्पादोत्पादेऽपि वाच्यं ।

अत्राह । नैव ह्युत्पादस्यापरं⁽¹⁾ उत्पादोऽस्ति [44 b] यतो ऽनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् ।
किं तर्हि

प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयित्वा यथा ।

उत्पादः स्वपरात्मानानुभावुत्पादयेत्तथा ॥ ८

यथा प्रदीपः प्रकाशस्वभावत्वादात्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । एवमुत्पादोऽप्यु-
त्पादस्वभावत्वादात्मानमुत्पादयिष्यति परं चेति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदि प्रदीपः स्व-
परात्मानौ संप्रकाशयेत् । [Tib. 58 b] न चेवं यस्मात् ।

प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति यत्र चासौ प्रतिष्ठितः ।

किं प्रकाशयति दीपः प्रकाशो हि तमोवधः⁽⁴⁾ ॥ ९

इह प्रकाशो नाम तमस्य वधः । तमश्च प्रदीपस्वात्मनि तावन्न संभवति । विरो-
धात् । यतमो [नि]घ्नतः⁽⁶⁾ स्वात्मप्रकाशत्वं स्यात् । न चापि प्रदीपो यत्र देशे तिष्ठति तत्र

1) Mss. *utpādasyāyaca ut°*. — *शु'वा'वा' वै' शु'वा' ग'द'ग' य'द'वा'म'य'द'ग'.*

2) Mss. *kaçayitu*.

3) *है'ल'र' म'र'मे'स' र'द' र'द' ग'द'ग' शु'द'वा'र'मे'र'वा' र'े'वा'दे'र'द' शु'वा'द' र'द' र'द' ग'द'ग'शु'र'दे'र'वा' ग'द'ग'वा' शु'र'वा'र'मे'र'वा'य'द'॥*

4) *म'र'मे'र'द'वा' र'े' ग'द'र'ग'वा' र'े' र'द'ग'वा'द' शु'द'वा'मे'र' म'र'मे'स' उ'दे'वा' शु'द'वा'र'मे'र' शु'द'वा' र'े'वा'वा' शु'द'वा'र'मे'र'॥*

L'exemple de la lampe est l'argument favori des Vijñānavādins en fa-
veur de la *svasamvitti* ou *svasamvedana*.

5) *tama*, °*śya*, donné dans les Lexx. (= Rāhu). — La lecture reste plus
que douteuse.

6) Voyez la ligne suivante.

तमोऽस्ति । यत्तमो निघ्नतः प्रदीपस्य परप्रकाशकत्वं स्यात् । घतोऽपि नास्ति प्रदीपस्य स्वपरात्मप्रकाशकत्वं । यदा चैवं तदा प्रदीपवडुत्पादस्य स्वपरात्मोत्पादकत्वं न संभविष्यति । इति श्रुत्युक्तमेतत् ।

अत्राह ॥ यदेतदुक्तं ' प्रदीपे नान्धकारो ऽस्तीति ' एतदस्त्यन्धकारघाते युक्तमेव 5 वक्तुं । यस्मात्तूत्पद्यमानेनैव प्रदीपेन तमो निहृतं ' तत्र प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति ' यत्र च प्रदीपोऽस्ति तत्राप्यन्धकारो नास्तीति युज्यते । यदि प्रदीपेन नान्धकारघातः कृतः ' तदानुत्पन्न इव प्रदीपे उत्पन्नेऽपि घटादयो नोपलभ्येरन् ' अन्धकारघातभावात्प्रागवस्थाशामिव । तस्मादस्त्येवान्धकारघातलक्षणं प्रकाशनं प्रदीपस्य । तच्चानेनोत्पद्यमानेन प्रदीपेन कृतमिति ॥ उच्यते ।

10 कथमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो हृतं ।

नोत्पद्यमानो हि तमः प्रदीपः प्राप्तुते यदा ⁽¹⁾ [Tib. 59a] ॥ १०

इहालोकान्धकारपेयैर्मिषयाभावात् प्राप्तेरभावः । यदा चैवं प्राप्तेरभावः [45a]स्तदा कथं केन प्रकारेणोदानीमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो हृतमिति युक्तं परिकल्पयितुं । यस्मान्नैवमुत्पद्यमानः प्रदीपः तमो न प्राप्नोति । तस्मान्नैवाप्राप्तत्वात्प्रदीपः किं चिदपि प्रका- 15 शयतीत्यवसीयतां ।

अथ मन्यसे यथाऽप्राप्त[ा]मेवाविद्यां ज्ञानं निहृति⁽²⁾ । अप्राप्तमेव रूपं चतुः पश्यति । अप्राप्तमेवायो ऽपेक्षातो मणिराकर्षति । एवमप्राप्तमेवान्धकारं प्रदीपो निहृति⁽³⁾न्यतीति ॥ एतदप्यसारमित्याह ।

1) गङ्गा-कें मरुमे श्ले'सदे'स' । सु'स' र' दे' स'मे'स' । है'पु' मरुमे श्ले'सदे'स' । सु'स' श्ले'स'मे'स' । ॥

2) अहंमय'स'

3) श्ले'स', de même ci-dessous p. 153.

अप्राप्यैव प्रदीपेन यदि वा निवृत्तं तमः ।

इत्स्थः सर्वलोकस्थं स तमो निवृत्तिष्यति⁽¹⁾ ॥ ११

यद्यप्राप्यैव प्रदीपेन तमो निवृत्तं । एवं सति । इत्स्थ एव प्रदीपः सर्वलोकस्थं तमो निवृत्तिष्यति । अप्राप्तत्वात्समीपस्थमिवेत्यभिप्रायः । एतेन न्यायेन ज्ञानेनावि-
द्या[वा]तः चक्षुषा रूपदर्शनमयस्कात्तमणिना अयम्याकर्षणमिवेत्येवमादिकं साध्यसमं ज्ञेयं ॥ 5

अथाप्राप्तावपि सत्यामयस्कात्तमणिप्रभृतीनां योग्यदेशावस्थितानामेव स्वकार्य-
कृत्वं भविष्यतीति चेत् । तदपि न युक्तं । अप्राप्तौ हि सत्यां विप्रकृष्टदेशात्तत्तावस्थित-
वद्व्यवहितदेशात्तत्तावस्थितवच्चाप्राप्तत्वाद्योग्यदेशावस्थितानामपि [Tib. 59b] योग्य-
देशावस्थितत्वं न युक्तमिति कुतो योग्यदेशावस्थितानां [स्व]कार्यकृत्वं प्रसेत्स्यति ॥

दृष्टमेतल्लोकत इति चेन्नैतदेवं । यथा हि भवान् परिकल्पयति न तथा लोके दृष्टे । 10
यस्मान्न लोकः प्राप्त्यप्राप्तचित्तामेवमादौ विषयेष्ववतार्य प्रदीपादीनां प्रकाशकत्वादिकं
कल्पयति । यद्योदितं तु विचारमनवतार्य प्रदीपेन तमो कृतं चक्षुषा रूपदर्शा[45b]नं अय-
स्कात्तमणिना अयम्याकर्षणमित्यादीच्छति ॥ पश्यतु वा लोक एवं । तत्रविचारकाले तु
लोकस्याप्रामाण्यात् तेन बाधा शक्यते कर्तुं ॥ एवं तावदप्राप्य प्रकाशनमयुक्तं ॥

1) म०.मे' झर'स'मेर'स० ५८' । ग०.दे' सु०.स' शे०.सु०. ५ । ०६'ग'हे'र'
गु०.ल' ग०.स'सि' सु० । ०६'र' ०३'ग'स' दे'स' स०.ल'०.सु० ॥

2) Mss. °avasthitavyava°, avasthitādvadvyava°. — ग०.स'स' ५८' । स०.सु'
हे'र'सि' ५८'ग'ग०.र' ग०.स'स' स०.र'सु' म'झर'सि'सु०.र' ।

3) ग०.स'सि'सु०.र' = °sthitādvāreṇa = °sthitena = °sthitasya.

4) Mss. na lokāḥ prāptaḥ prāptaye.

5) cintā = र०.र'स' , ci-dessous (151. 3) स०.स'स' ।

प्राप्तावपि विषयादिग्रहणमयुक्तमेव । प्राप्तिकेकत्वे सति भवति । यदा चैकत्वं तदा स्वप्नपवेदर्शनाकर्षणादिकं नास्ति ॥

यद्यपि चेयं प्राप्त्यप्राप्त्यादिचिन्ता लौकिकव्यवहारे नावतरतीति निरूपयति-
कलेन मृषार्थत्वादस्य । तथापि तद्विचारेऽवतार्या मा भूत् परमार्थतोऽपि निरूपयत्तिकप-
5 ताभ्युपगम इत्यलं प्रसङ्गेन²⁾ ॥

यदि च स्वपरात्मानौ प्रदीपः प्रकाशयतीति परिकल्प्यते त्वया । तमोऽपि तर्हि
[Tib. 60a] प्रतिपन्नभूतस्य स्वपरात्मनोऽपि प्रच्छादनं प्रकल्प्यतामित्याह ।

प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयते यदि ।

तमोऽपि स्वपरात्मानौ ह्लादयिष्यत्यसंशयं³⁾ ॥ १२

- 10 प्रतिद्वन्द्वित्वात्प्रदीपवत्तमोऽपि स्वपरात्मगतं व्यापारं करिष्यति । ततश्च परवदात्मानमपि ह्लादयिष्यति । यदि चात्मानं ह्लादयेत्तमस्तस्यैवानुपलब्धिः स्यात् । घटादिवत्तमसा प्रच्छादितत्वात् ॥

अत एवोक्तमार्योपालिपृच्छ्या⁴⁾

1) *vad* manque dans Paris et Calc. — རང་གི་ངོ་མོ་བཞིན་དུ.

2) D'après le tibétain : *yady api nirupapattikatvena tanmṛṣārthatvāl lokavivahāre prāptyaprāptyaḍicinteyam avatarati* [गद्य'ते' अह्म'म'ते'श्रौ] *tathāpi* [ते'श्रौ'ते' यत्] *paramārthato 'pi nirupapattikapaksābhyupagamiṣyamānatvāt* [स्व'प'म'म'अह्म'र'दु'ते'म'म'स'] *tattvavicāre 'vatūryā, alam prasāṅgena*.

3) म'म'मे' र'द' र'द' ग'द'ते'श्रौ'ते'म'स' । ग'द'ते' श्रु'म'म'मे'र'अह्म'र' । श्रु'म'म'मे' र'द' र'द' ग'द'ते'श्रौ'ते'म'स' । श्रु'म'म' अह्म'र'म'मे'मे'मे'मे' ।

4) Voir ci-dessous Chap. XX *ad finem*. — Mètre 22 | 22 | 22 | 22

इह सासनि सूरमपायि
 प्रत्रत्रया गृहिलिङ्ग ज्ञात्वा ।
 फलवत्तु भविष्यथ श्रेष्ठ⁽²⁾
 एषु निदेशितु कारुणिकेन ॥
 प्रत्रत्रिया गृहिलिङ्ग ज्ञात्वा⁽⁴⁾
 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।
 पुन धर्मसभाव तुलित्वा⁽⁶⁾
 सर्वफला न फलान च प्राप्तिः⁽⁷⁾ ॥
 घलभत्त फलं तथ प्राप्ति^(8....)
 घाश्रियं पुन जायति तेषां ।
 घट्टो ऽतिकारुणिको नरसिंहो⁽⁹⁾
 मुष्टुपदेशित युक्ति विनेनेति [46a] ॥

5

10

1) Variante *pravrayatha*.

2) Mss. *balavantu*. — *अवस'सु'*.

3) = *seṭṭhā*.

4) *tvā* ne fait pas position. — *pravrajīyā*, possible mais incertain.

5) Mss. *satya*. *अवस'सु' स्रस'उर'*.

6) = *svabhāva*. — *हस'श्रु' रन'सदेद'रग'रा' गदरा'सुस'रस' = dharma-svabhāvān....*

7) *अवस'सु' शु' मे' अवस'सु'स्रस'मन' मे' = sarvaphalāni na santi phalaprāptir api nāsti — prāpti = pāpti*.

8-9) *दे'श्रु' अवस'सु' स्रस'म' स्रस'अश्रु'रस' Soit: atha phalaprāpti-prāptāḥ*.

9) Mss. *aho 'ti'*; le tibétain *ཨོ་མེད་ ལྷ་པོ་* *hā bata — ati'* n'est pas traduit.

तथार्थलङ्कृतसूत्रे⁽¹⁾

- यथा हि दीपो लयने चिरस्य
 कृतो हि गेहे पुरुषेण केन चित् ।
 तत्रान्धकारस्य न भोति एवं⁽²⁾
 चिरस्थितो नाकृमि तो गमिष्ये ॥
 तमोऽन्धकारस्य न शक्तिरस्ति⁽³⁾
 कृते प्रदीपे न विगच्छनाय ।
 प्रतीत्य दीपे च विनश्यते तमो
 भयं यि शून्यं न च किं च मन्यति ॥⁽⁴⁾
 ज्ञानं तथा धार्य पतीत्य [Tib. 60b] नास्त्रवं⁽⁵⁾
 अज्ञानं ज्ञेशोपचितं विगच्छति ।
 संपर्कं तेषां न कदा चि विनश्यते⁽⁶⁾
 ज्ञानस्य ज्ञेशस्य च नित्यकालं ॥⁽⁷⁾

1) Voir ci-dessus p. 45, n. 1.

2) *layana* = Stätte, Haus, Sitz, «nach den Erklärern und Lexicographen» (P. W.). — *layane* n'est pas traduit dans le tibétain — *cirasya*, après un long temps, ཡུན་རིང་ཡོད་ནས་.

3) *tatra* = དེ་ལ་.

4) མུན་པ་ མུན་པ་ལ་ — *mun-pa* = *mun-pa*.

5) Mss. *tama ubhayam*; ci-dessous, 157. 2, *tamobhayam*.

6) རྣམ་མཐུག་ ཅི་ ཡང་ མེད་.

7) = *āryam anāsrayam jñānam pratītya*.

8) = འཇིགས་པ་.

⁽¹⁾ ज्ञानं न कल्पेति अजानु नो भवेत्

ज्ञानं प्रतीत्यैव विनश्यते ⁽²⁾ तमो ।

भयं पि अत्राह्य खपुष्पसंनिभं

ज्ञानं तथाज्ञानु भयं पि शून्यं ॥ इति ॥

किं चान्यत् । इहामुत्पादो यस्यात्मानमुत्पादयेत् । स उत्पन्नो वा स्वात्मानमुत्पा- 5
दयेदनुत्पन्नो वा । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

अथोत्पन्नो जनयते ज्ञाते किं जन्यते पुनः ॥ ⁽³⁾ १३

यश्चानुत्पन्न उत्पादः स्वात्मानमुत्पादयेत् ⁽⁴⁾ । मुण्डकब्रह्मशिरोमणिर्प्यात्मानमुत्पा-
दयेत् । अथोत्पन्न उत्पादयेत् । किमुत्पन्नस्यापरेणोत्पादेन प्रयोजनमिति । एवं तावदुत्पाद 10
आत्मानं नोत्पादयति ॥

इदानीं परमपि यथा नोत्पादयति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नं कथं चन ।

उत्पद्यते तथाख्यातं गम्यमानगतगतैः ॥ ⁽⁵⁾ १४

1—1) ཡེ་ཤེས་ མི་ཤེས་ མེད་ཏུ་ མི་ཤེས་ཀྱང་། = Le *jñāna* ne pense pas :
«que l'*ajñāna* n'existe pas!».

2) ཡེ་ཤེས་ བརྟེན་ནས་ མི་ཤེས་ མེད་པར་འགྱུར། = *ajñānaṃ vinasyati*.

3) གླེ་བ་ འདི་ བློ་མེས་པས། རང་གི་བདག་ཉིད་ རི་ལྟར་ བརྟེན། ཅི་སྟེ་ གླེ་
བས་ གླེད་ཅེད་ན། གླེ་ན་ ཅི་ལྟོག་ བརྟེན་ཏུ་ཡོད།

4) Même comparaison ad VIII. 4, XX. 8. Les Mss. hésitent entre *muṇḍaka* et *maṇḍuka*. Le tibétain, ici et VIII. 4, porte: *khapuspavat*.

5) གླེ་བ་ རང་ མ་གླེ་བ་ གླེ་བ་ལྟོན་པ། རི་ལྟར་ ཡང་ མི་བརྟེན་པ། དེ་ བློ་ རོང་
རང་ མ་མོང་ རང་། བཞོམ་པས་ རྣམ་པར་བཟད་པ་ཡིན། — Mdo XVII des *ni son*....

यदि हि किं चिदुत्पद्येत तदुत्पाद उत्पादयेत् । न तु किं चिदुत्पद्यतेऽध्वत्रये-
 ऽप्युत्पादासंभवात् । एतच्च गम्यमानगतगतैः प्रागेवोक्तं⁽¹⁾ ॥ तत्र यथा गतं न गम्यते ।
 अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । नाप्यगतं गम्य[46b]ते । अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ।
 नापि गम्यमानं गम्यते [Tib. 61a] गतागतव्यतिरिक्तगम्यमानानुपलम्भादित्युक्तं ॥ एव-
 5 मुत्पद्यमानो भावो नोत्पद्यते । उत्पन्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानाभावात् । उत्पन्नोऽपि
 नोत्पद्यते । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । उत्पन्न इत्युपरतोत्पत्तिक्रिय उच्यते ।
 उत्पद्यत इति वर्तमानक्रियाविष्टः । ततश्चोत्पन्न उत्पद्यत इत्युच्यमाने अतीतवर्तमान-
 योरेककालता स्यात् । अनुत्पन्नोऽपि नोत्पद्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ तस्मा-
 द्भुत्पादः परमुत्पादयतीति न युक्तं ॥

- 10 अत्राह । उत्पद्यमानमेवोत्पद्यते नोत्पन्नं नाप्यनुत्पन्नमिति ॥ अथ मन्यते । उत्प-
 न्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानासंभवान्नोत्पद्यमानमुत्पद्यत इति । एतच्च नास्ति यस्मा-
 दिहोत्पत्तिक्रियायुक्तमुत्पद्यमानमिति व्यपदिश्यते । तस्मादुत्पत्तौ सत्यामुत्पत्तिं प्रती-
 त्योत्पद्यमानसिद्धेरुत्पद्यमानमेवोत्पद्यते । तच्चोत्पद्यमानमुत्पाद उत्पादयतीति ॥

उच्यते ।

- 15 उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदे न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानं तु प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते⁽²⁾ ॥ १५

यदुक्तमुत्पत्तिं प्रतीत्योत्पद्यमानं भवति तच्चोत्पद्यत इति । ननु विशेषत एत-
 द्ब्रह्मचर्यं स्यात् । अस्योत्पत्तिं प्रतीत्येदं नामोत्पद्यमानं भवतीति । न चैवमुच्यते । न हि
 तदुत्पद्यमानं विशेषतो निर्धारयितुं शक्यते इदं तदुत्पद्यमानमिति । अनुत्पन्नत्वात्तत्र-

1) Voir ci-dessus. Chapitre II.

2) गन्तव्यं श्रुत्वा पश्यन् । श्रुत्वा श्रुत्वा । श्रुत्वा श्रुत्वा । श्रुत्वा श्रुत्वा । श्रुत्वा श्रुत्वा ।
 श्रुत्वा श्रुत्वा । श्रुत्वा श्रुत्वा । श्रुत्वा श्रुत्वा ॥

मिताप्रकृतातः [Tib. 61b] । ततश्चोत्पद्यमानासंभवादुत्पत्तिक्रियापि नास्तीति । कथ-
मसत्यामुत्पत्तौ तां प्रतीत्योत्पद्यमानं स्यात् । त[47a]स्मादुत्पद्यमानमुत्पद्यते तच्चोत्पाद-
उत्पादयतीत्युक्तं ॥

* अत्राह । अहो ब्रह्मात्मनीव भवतो दृष्टादृष्टपदार्थनिरूपेणादृत्यत्तनास्तिक्वादि-
भेमि । यो हि नाम भवांस्तथागतप्रवचनव्याख्यानव्याख्येन दूषणमात्रकौशलमेवात्मनः 5
प्रकटयन् परमर्षिगदितमिदं प्रत्ययताप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणं परमार्थसत्यं तथागतानां
निवृत्तिः ॥ इह भगवता तथागतेन प्रकृतीश्चरस्वभावकालाणुनारीयणत्रैमिनिकणादक-
पिलादितीर्थकारकर्तृवादनिरासेन सर्वभावानां तत्त्वमादर्शितं । यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्याद्यविपरीतं प्रतीत्यस-
मुत्पादं प्रकटयता ॥ तस्य च त्रया नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नमित्यादिना दूषणं 10
विदधता तथागतजनन्याः प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातुर्वध एवाचरित इत्यलं⁽³⁾ भवता सर्वना-
स्तिकेन त्रयेति⁽³⁾ ॥

उच्यते । नाहं सकलदशवलज्जननीं प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातरं निवृन्मि । भवानेव तु
परमगम्भीरप्रतीत्यसमुत्पादाधिमुक्तिविरुद्धाद्विपरीतं [Tib. 62a] तदर्थमवधार्यास्माकमे-
वाधिलयं करोति । ननु चेदं प्रतीत्येदं भवतीत्येवमभिधानेन भगवता तथागतेन निःस्व- 15
भावत्वमेव सर्वधर्माणां स्पष्टमावेदितं । यस्मात् ।

प्रतीत्य यस्यद्वयति तत्तच्छक्तं स्वभावतः ।

1) D'après le tibétain: °aṇu-nārāyaṇa-ādi-kartṛvāda.

2) Voir ci-dessus 10. 10, 14. 25.

3) Sic Calc. et Camb. — Lacune dans Paris — ཨོལ་ལ་སྤྱོད་པ་སྤྱོད་པ་ལོག་གོ།
= ity alam trayā sārddham vivādena.

4) La *prajñā* est fréquemment appelée *tathāgatamātṛ*. Or *pratītyasamut-
pāda* = *prajñā*.

5) *adhimukti* = འཛིན་པ་.

6) *adhilaya*. Variantes *adhiraya*, *adhirepa* — འཛིན་པ་.

यो हि पदार्थां विद्यमानः स सस्वभावः स्वेनात्मना स्वं स्वभावमनपायिनं वि-
भर्ति । स संविद्यमानत्वाच्चैवान्तर्यामिणोचिदपेक्षते । नाप्युत्पद्यते । इति कृत्वा सस्वभावभा-
वाभ्युपगमे सति कुतः प्रतीत्यसमुत्पाद इति भवति सस्वभावतां भावानामभ्युपगच्छता
सर्वथा प्रतीत्यसमुत्पाद एव बाधितो भवति । ततश्च ⁽¹⁾ परमधर्मबुद्धदर्शनमपि बाधितं
5 भवति । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति । यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति-
त्यागमात् ⁽²⁾ ॥ मया तु यत्प्रतीत्य बीजाख्यं कारणं यद्भवत्यङ्कुराख्यं कार्यं तच्चोभयमपि
ज्ञातं स्वभावविरहितं प्रतीत्यसमुत्पन्नं प्रतिपादयता सर्वथा भगवतां त[47b]यागतानां
प्रतीत्यसमुत्पत्तिमाता ज्योतिता भवति । यत एवम् ।

तस्मादुत्पद्यमानं च शास्त्रमुत्पत्तिरेव च ॥ ⁽³⁾ १६

10 इति स्फुटमवसीयतां ॥ '

अत्रारु । यदुक्तं ।

उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदं न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानं तु [Tib. 62b] प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते ॥ इति

तदपुक्तं यस्मादिदमुत्पद्यमानमित्येव संभवति । तत्रा हि षटोत्पत्तिं प्रतीत्य षट् उत्पद्य-

15 मानो भवति । तं चोत्पद्यमानमुत्पाद उत्पादयतीत्युच्यते ॥ एतदप्युक्तं । यस्मात् ।

यदि कश्चिदनुत्पन्नो भावः संविद्यते वा चित् ।

उत्पद्येत स किं तस्मिन्भाव उत्पद्यतेऽसति ॥ ⁽⁴⁾ १७

1) *parama* manque dans la version tibétaine.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 2.

3) རྟེན་ཅེས་འབྱུང་བ་ གང་ ཡིན་པ། རེ་ རེ་ རྟེན་ཡིན་ རེ། རྟེན་ཡིན་ རྟེན་ རེ། རྟེན་ ཡང་ རེ་ རེ་ཡིན་པ།

4) གཤམ་ཏེ་ རྟེན་པོ་ མ་ལྟེན་པ། འགའ་ཤིག་ གང་ ཡིན་པུར་པ། རེ་ རེ་ རྟེན་ རྟེན་ རྟེན་པོ་ རེ། མེད་ན་ ཅི་ཤིག་ རྟེན་པོ་འབྱུང་།

यदि कश्चिदनुत्पन्न उत्पादात्पूर्वं घटो नाम क्व चित्संविद्येत स उत्पत्तिक्रियां प्रतीयोत्पद्येत । न चैवं कश्चिदुत्पादात्पूर्वं क्व चिदस्ति । तस्मिन्नसति घटे किमुत्पद्यते ॥

अथ स्यात् । यद्यप्युत्पादात्पूर्वं घटो नास्ति तथाप्युत्पन्नः सन् घटसंज्ञां प्रति-
लप्स्यते । तद्भाविन्या संज्ञया न दोष इति ॥ एतदप्युक्तं । यदि क्षुत्पत्तिक्रिया प्रवर्तते
तदा वर्तमानाभूतो भावो घटाख्यां प्रतिलभेत । यदा त्वनागतभावासंबन्धेन क्रियाया अप्र- 5
वृत्तिस्तदा कुतो वर्तमानता ॥ अथाघटाश्रयेण क्रिया प्रारभ्येत । तद्वक्तव्यं । योऽसावघटः
स किं भवितुमर्हति पटं उत नैव किं चित् । यदि पटं उत्पद्यमानः स कथं उत्पन्नः
[सन्] घटो भविष्यतीति । अथ नैव किं चित् । कथं तदाश्रया क्रिया प्रवर्तते । कथं वा स⁽⁸⁾
उत्पन्नः सन् घटो भवेदिति सर्वथा भावितव्यकल्पनाप्युक्ता । [Tib. 63a] तस्मादुत्पद्य-
मानमप्युत्पादो नोत्पादयतीति सिद्धं ॥ 10

अपि चैवं न पुञ्यमानायामप्युत्पद्यमानस्योत्पत्तौ भवतो [मत्तम]⁽⁵⁾भ्युपेत्योच्यते ।

उत्पद्यमानमुत्पादो यदि चोत्पादयत्ययं ।

उत्पादयेत्तमुत्पाद[48a]मुत्पादः कतमः पुनः ॥ १८

यद्यप्युत्पद्यमानं यदार्थमुत्पाद उत्पादयेन्भवन्मतेन । इदं तु वक्तव्यं । तमिदानी-

1) *atha ghaṭa*, Camb. et Calc.; *athāghaṭa*, Paris. — सुम'स' स'पि'स'.

2) Mss. *ghaṭa*. Mais सुम'सु'.

3) Mss. *katham vā saha ut°* — रे' श्लेष'दस'.

4) *bhāvitatva°*. — असु'स' असु'स'द' ह्य'स'. Soit *bhāvitva°*; voir l. 4.

5) छि'द' लु'ग'स' स'स'स'द'स'.

6) ग'स'दे' श्लेष' रे'पि'स' रे'. श्लेष'द'स' रे' श्लेष'दे'स'. श्लेष' रे'रे' श्लेष'द'.

ग'द'दे'ग'स' रे' श्लेष'स'दे'स' ॥ — M do XVII omet le dernier pāda.

मुत्पादो कतमोऽपर उत्पादमुत्पादयिष्यतीति ॥ अथ स्यात् 'उत्पादस्यापर उत्पाद उत्पा-
दकः परिकल्प्येत' तदानवस्थादोषप्रसङ्ग इत्याह ।

अन्य उत्पादयत्येनं यद्युत्पादोऽनवस्थितिः ।

एतच्चोक्तं ॥ अथ नास्यापर उत्पाद इष्यते । नन्वेवं सति विनोत्पादेनोत्पाद
5 उत्पद्यत इत्येवं प्राप्नोति । ततश्चोत्पादोत्पाद्यानामपि पदार्थानां विनोत्पादेनोत्पत्तिरस्तु
भावत्वादुत्पादवदिति प्रतिपादयन्नाह ।

अथानुत्पाद उत्पन्नः सर्वमुत्पद्यते तथा । इति ⁽²⁾ १९

अपि चोत्पाद आत्मानं परांश्चोत्पादयतीत्यत्र पक्षे दूषणमेव न वक्तव्यमधुना-
स्माभिः । यस्मादत्र पक्षे दूषणं ।

10 सतश्च तावदुत्पत्तिरसतश्च न युज्यते ।

न सतश्चासतश्चेति पूर्वमेवोपापादितं ⁽³⁾ ॥ २०

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य युज्यते । [इति]

न सत्तासन्न सदसन् धर्मा निर्वर्तते यदा ⁽⁴⁾ ॥

इत्यादिनोत्पादो [Tib. 63b] निषिद्ध एव पूर्व ⁽⁵⁾ ॥ ततश्चैवमुत्पादे निषिद्धे उत्प-
15 यमानमुत्पाद उत्पादयति स्वपरात्मानौ वोत्पादयतीत्यस्या कल्पनायाः नास्त्ये-

1) *bhāvavāt* = རྟོག་པོ་ ཡིན་པའི་ཕྱིར་.

2) གཡ་ནེ་ གྱེ་བ་ གནད་ཞིག་གིས། རེ་བསྐྱེད་ ཐུག་པ་མེད་པར་འགྱུར། ཅི་སྟེ་ གྱེ་
བ་མེད་ གྱེ་ན། ཐམས་ཅད་ རེ་བ་ཞིན་ གྱེ་བར་འགྱུར། ॥ — Mdo XVII *des bskye*.

3) རེ་ཞིག་ ཡིན་ རང་ མེད་པ་ རང་། གྱེ་བར་ རིགས་པ་ མ་ཡིན་ཞིང་། ཡིན་
མེད་ཅིང་ གང་ མ་ཡིན་ ཞེས། ཞོང་ཏུ་ བསྐྱེད་པ་ཅིན་ ཡིན་ནོ། — Mdo XVII *skye-bar*
rig-pa....

4) Mss. *sadā*.

5) Voir ci-dessus I. 6. 7. (pages 82 et 83).

वावतार इति कुत एतत्प्रसेतस्यति उत्पाद उत्पद्यते उत्पद्यमानमुत्पद्यते स्वपरात्मानौ चोत्पादयतीति ॥

किं चान्यत् । इहायमुत्पादः परिकल्प्यमानो निरुध्यमानस्यानित्यतानुगतस्य वर्तमानस्य वा भावस्य परिकल्प्यते । अनिरुध्यमानस्य वा अतीतानागतस्यानित्यता-
विरहितस्य । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

5

निरुध्यमानस्योत्पत्तिर्न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ २१

तत्र निरुध्यमानस्य वर्तमानस्य वि[48b]द्यमानत्वाद् उत्पादो नोपपद्यते । अनिरुध्य-
मानस्यापि विनाशरक्षितस्यातीतानागतस्य भावलक्षणविलक्षणस्य खपुष्पस्येव नास्त्यु-
त्पाद इति ॥

10

एवं भावानामुत्पादाभावं प्रतिपाद्यातः परं स्थितिर्विचार्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव भावानामुत्पादस्तद्भावमाविधर्मसद्भावात् । नानुत्पन्नस्य स्थितिः संभवतीत्युत्पादभावेन स्थितेर्भावात् । स्थितिरूत्पादभावमाविनी भवति । तस्मा-
दुत्पादोऽप्यस्ति⁽²⁾ तद्भावमाविधर्मसद्भावात् । इह पचास्ति न तद्भावमाविधर्मसद्भावस्तद्यथा
गगनकुमुदसौ रभ्यस्येति ॥ उच्यते । स्यादुत्पादो यदि तद्भावमाविनी स्थितिरेव स्यात् 15
[Tib. 64a] । नि⁽³⁾ वस्ति । तदेवं ।

1) རྟོག་པོ་འགག་པ་ཞེས་ཀྱིས་ལེན་པའི་སྐྱེ་བ་འཕྲད་པར་མེ་འཕྲུར་རོ། གང་ཞེས་
འགག་པ་ཞེས་མ་ཡིན་པ། དེ་ནི་རྟོག་པོར་མེ་འཕྲད་ཏོ།

2) Mss. utpādo 'py asthitabhāva°. . . ཡང་ ཡོད་ནོ། དེ་ ཡོད་ན་ ཡོད་པའི་
ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་རོ། = ... py asti | tasmin sati sataḥ dharmasya sattvāt.

3—8) Mss. sthitiḥ eva syāt, yasmān na sthitiḥ sthita°. — Nous restau-
rons le texte d'après la version tibétaine. མ་ཡིན་ཏེ། འདི་ལྟར། རྟོག་པོ་ གནས་པ་

न स्थितभावस्तिष्ठत्यस्थितभावो न तिष्ठति ।

न तिष्ठति तिष्ठमानः कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ॥ २२

तत्र स्थिते न तिष्ठति तत्र स्थितिक्रियानिरोधात् । अस्थितभावोऽपि न तिष्ठति स्थि-
तिरहितत्वात् । तिष्ठमानमपि न तिष्ठति स्थितिद्वयप्रसङ्गात्^{१)} स्थितास्थितव्यतिरिक्तसं-
5 तिष्ठमानाभावाच्च ॥ अपि च ।

कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ।

इहोत्पादप्रतिषेधात्को ऽसावनुत्पन्नः पदार्थो यस्तिष्ठेदिति सर्वथा नास्ति स्थि-
तिः ॥

अपि चेयं स्थितिर्निर्ह्यमानस्य भावस्य स्यात् । अनिरुध्यमानस्य वा । उभयथा
10 च न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

स्थितिर्निर्ह्यमानस्य न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते^(१) ॥ २३

निरुध्यमानस्य निरोधाभिमुखस्य तावद्भावस्य विरोधिनी स्थितिर्न संभवति ।
यश्चाप्यनिरुध्यमानः स भाव एव न भवति । कुतस्तस्य स्थितिर्भविष्यति ॥

मै' गण'स'ने । द'द'स'स' मै' गण'स' गण'स'स' मै' । गण'स'स'दे'स'स' ण'स' मै' गण'स'ने ।
म'स'स' गण'दे'ग' गण'स'स'स'स'स' । दे'स' गण'स'स' दे' मै' गण'स'स' स' । दे'स'
गण'स'स'दे'स'स' स'गण'स'स'दे'स'स'स'स' । द'द'स'स' मै' गण'स'स' ण'स' गण'स'स' स'
स'दे'ने' गण'स'स' स'स' स'स'स'दे'स'स'स' । गण'स'स'दे'स'स' ण'स' मै' गण'स'ने । गण'स'स'
गण'स'स'स' स'स'स'स'स'स'स'स'स'स' ।

१) द'द'स'स' स'गण'स'स'दे'ने'स'स' । गण'स'स' स'स'स'स' मै'स'स'स' । गण'
दे'ग' स'गण'स'स'दे'स'स'स' । दे'दे' द'द'स'स'स' मै'स'स'स' ॥

अन्य उत्पादपत्येनं यद्युत्पादोऽनवस्थितिः⁽¹⁾
इत्युत्पादे व्याख्यातमेवं स्थितावपि व्याख्येयं ।

अथान्या स्थापयत्येनां स्थितिर्यद्यनवस्थितिः ॥ इति ॥

एवं स्थितिरपि न युक्ता ॥

5 अत एवोक्तं भगवता ।

अस्थिता हि इमे धर्माः स्थितिश्चैषां न विद्यते ।

अस्थितिः स्थितिशब्देन⁽²⁾ स्वभावेन [न] विद्यते⁽³⁾ ॥

न स्थितिर्नापि चो⁽⁴⁾ ज्ञातिर्लोकनाथेन देशिता ।

लोकनाथं विदित्वैवं समाधिं तेन ज्ञानया ॥

10 उक्तं चार्पितचर्यगाथासु⁽⁵⁾ ।

आकाशनिश्चित समारूत आपद्धन्धो⁽⁶⁾

तन्निश्चिता इय मही पृथिवी [Tib. 65a] जगच्च⁽⁸⁾ ।

1) Voir VII. 19.

2) གནས་མེད་ གནས་པའི་སྒྲིམ་ བཟོད་ ལུང་ | *asthitiḥ sthitiḥcabdena ucyamā-*
nāpi...

3) D'après le tibétain *na labhyate*.

4) *co = ca + u = cu* de la *māgadhi* d'Açoka.

5) Mss. *uktam cāryasacaryagāthāsu*. — འཕགས་པ་སྒྲིམ་ ཆེགས་སྒྲིམ་ཅན་པ་
nyas' = āryasamgītīgāthāsu? — [ཡང་དག་པར་ སྒྲིམ་ = *saṃgīti*, As. Res. XX.
462]. — *śūd-pa = samcaya, samucchraya, saṃhāra, saṃgraha*.

Sur la vieille conception cosmologique visée dans notre stance, voir Milinda, p. 60 *ad fin.* (Rhys Davids, I. 106 signale Mahāparinibbānas. III. 13), Burnouf, Intr. 448 (traduisant Abhidh. k. v., Soc. As., fol. 13a), et la citation de Gaṇkara ad II. 2. 24.

Mètre Vasantatilakā.

6) Mss. *āpaskandho*.

7) Mss. *bahiniṣṭā*.

8) Le tibétain ne traduit que ces deux premiers pādas: མཉམ་པ་ ལྷོང་

सत्त्वान कर्मउपभोगनिदानमेवं

आकाशधानु कृतचित्तंम एतमर्थे⁽¹⁾ ॥

यावत्⁽²⁾

स्थानम्मधानु अपु धानु त्रिनेन उक्तो । इति विस्तरः ॥

अत्राह । विद्येते एव स्थित्युत्पादौ तत्सकृचारिधर्मसद्भावात् । इहोत्पादस्थितिः 5
लक्षणसकृचारिणी संस्कृतानामनित्यतास्ति । तस्मात्स्थित्युत्पादावपि स्त [49b]
इति ॥ उच्यते । स्यातां स्थित्युत्पादौ यद्यनित्यतैव स्यात् । न त्वस्ति । कथमिति ।
यस्मात् ।

निरुध्यते नानिरुद्धं न निरुद्धं निरुध्यते ।

[तिथ्यापि निरुध्यमानं किमत्रातं निरुध्यते ॥ २६

10

यद्यनित्यतेति का चित्स्यात् । सा निरुद्धस्य भावस्यानिरुद्धस्य वा निरुध्यमानस्य
वा स्यात् । तत्र निरुद्धं निरुध्यत इति न युक्तं । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । अनिरु-
द्धमपि न युक्तं । निरोधविरहितत्वात् । यदनिरुद्धमेव तत्कथं निरुध्यत इति परस्पर-
विरोधाच्च⁽³⁾ । तथापि निरुध्यमानं । न निरुध्यत इत्यनेन संबन्धः । निरुध्यमानमपि न

यहेङ् र्दे'ल' कु'यी' सुङ'स' यहेङ् । र्दे'ल' स'केङ्' ल'दे' यहेङ् र्दे'ल' ल'स' यहेङ् ।
दे'स'सु'स'य'स' — et passe à la ligne qui suit *yāvat* (ci-dessous 167. 4).

1) Mss. *evamākāṣṭhānu kṛtācittama etam artha*, et *kṛta*, *kṛteṣa*.

2) Mss. *yāvad asthānu ayu sthāna*. — Tib. *གནས་མེད་ གནས་ཡིན་ འདི་*
ཉི་ཀུལ་པས་ གནས་པར་ གསུངས་ རེས་བྱ་བའི་ བར་དུ་ ... asthānam sthānabhr-
taṃ (?) idam jīnena sthānam uktam iti yāvat.

3) La lacune n'est pas indiquée dans les Mss.; nous restaurons le texte
d'après le tibétain. *འགགས་པ་ འགགས་པར་ མི་ འཇུར་ཏེ། མ་འགགས་པ་ ཡང་ འགག་*
མི་ འཇུར། འགག་པའི་པ་ ཡང་ རེ་བཞིན་ མིན། མ་ཞུས་ གང་ཞིག་ འགག་པར་

निरुध्यते निरुध्यमानभावात् । निरोधद्वयप्रसङ्गाच्च । यतश्चैवं त्रिष्वपि कालेषु निरो-
धासंभवः तस्मान्नास्त्येव निरोध इति । कुतस्तत्सकृच्चारिस्थित्युत्पादसंभवः स्यात् ॥
अपि च प्रागुत्पादप्रतिषेधाद[Tib. 65b] संभव एव निरोधस्येत्याह ।

विमज्जातं निरुध्यते ॥ इति ॥

- 5 अपि चायं निरोधः स्थितस्य वा भावस्य स्यादस्थितस्य वा । उभयथा च न युज्यते
इत्याह ।

स्थितस्य तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

स्थितस्य निरोधवि⁽¹⁾रुद्धस्य नास्ति निरोधः ।

नास्थितस्यापि भावस्य निरोध उपपद्यते ⁽²⁾ ॥ २७

- 10 अस्थितस्याभावस्याविद्यमानस्य निरोधो नास्ति । इति सर्वथा नास्ति निरोधः ॥

किं चान्यत् । इह यदि निरोधः स्यात् । स तथैवावस्थया तस्या एवावस्थायाः
स्यादन्यया वान्यस्या अवस्थायाः स्यात् । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

འགྲུར། །གལ་ནེ་ མེ་རྟག་པ་ ཞེས་བྱ་བ་ འགའ་ཞིག་ ཡོད་ན་ནི། དེ་ དངོས་པོ་ འགགས་
པ་ འམ་ མ་འགགས་པ་ འམ། འགགས་པ་ཞིན་པ་ ཞིག་ལ་ འགྲུར་བ་ ཞིག་ན། །དེ་ལ་
འགགས་པ་ འགག་གོ་ ཞེས་བྱ་བ་ ཞི་ མི་རྩུང་སྟེ། འདས་པ་ དང་ ད་ལྟར་པ་ གཏེས་
འགལ་བའི་བྱིར་རོ། །མ་འགགས་པ་ལ་ ཡང་ མི་རྟོགས་ནེ། འགག་པ་ དང་ བལ་བའི་
བྱིར་ དང་། གང་ཞིག་ མ་འགགས་པ་ ཞི་ རི་ལྟར་ འགག་པར་འགྲུར་ ཞེས་ བན་ཚུན་
འགལ་བའི་བྱིར་རོ། ॥

(a) Mdo XVII: བགགས་པར་.

1) Ms. *nirodhani*°.

2) དེ་ཞིག་ དངོས་པོ་ གནས་པ་ལ། འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྲུར་རོ། དངོས་
པོ་ མི་གནས་པ་ལ་ ཡང་། འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྲུར་རོ། ॥

तथैवावस्थयावस्था न हि सैव निरुध्यते ।

अन्ययावस्थयावस्था न चान्यैव निरुध्यते⁽¹⁾ ॥ २८

तथैव तावत्तीरावस्थया सैव क्षीरावस्था न निरुध्यते । स्वात्मनि क्रियावि-
रोधात् । नाप्यन्यया दध्यवस्थया क्षीरावस्था निरुध्यते । यदि हि क्षीरदध्यवस्थयोर्वा-
गपथं स्यात् । स्यात्तयोर्विनाशविनाशकभावः । न तु दध्यवस्थायां क्षीरावस्थास्ति । 5
यदा च नास्ति तदा कामसती विनाशयेत् । यदि विनाशयेत् । खरविषाणतोदणतामपि
विनाश[50a]येत् । तस्मादन्ययाप्यवस्थया नैवान्यावस्था [Tib. 66a] निरुध्यते ॥

अत्राह । यद्यपि तथैवावस्थया सैवावस्था अन्यया वावस्थयान्यावस्था न नि-
रुध्यते । तथापि क्षीरावस्थयास्तावन्निरोधोऽस्ति । ततश्चोत्पादोऽपि स्यादिति ॥

उच्यते । अहो व्रतातिव्रजतामात्मनो भावान् प्रकटयति । ननु च पूर्वोक्तेन न्यायेन 10

यदेव सर्वधर्माणामुत्पादो नोपपद्यते ।

इत्युक्तं ।

तदेवं सर्वधर्माणां निरोधो नोपपद्यते⁽²⁾ ॥ २९

इति स्फुटतरमेव प्रतिपादितं भवति ॥

अपि च । निरोधो नाम यदि कश्चित्स्यात्स सतो वा भावस्य स्यादसतो वा । तत्र । 15

सतश्च तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

1) गदस'स्रवस' दे'यीस' गदस'स्रवस' दे। दे'तेन' अगग'स' तेन' मे'अशुम् ।
गदस'स्रवस' गदस'गैस' गदस'स्रवस'दे। गदस' यन' अगग'स' तेन' मे'अशुम् ॥

2) गद'के' के'स' द्रुमस'स्रमस'उद'थे। श्रु'स' अमद'स'मे'अशुम्स। दे'के'
के'स' द्रुमस'स्रमस'उद'थे। अगग'स' अमद'स'मे'अशुम्स ॥

स्वभावादप्रच्युतस्य भावस्य निरोधो न युक्तो । यस्मात् ।

एकत्वे न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ३०

निरोधो हि नामाभावः । स यस्य भवति स नैव भवति । ततश्च सतो भावस्य निरोध इति ब्रुवता भावभावयोरेकाधिकादुपपत्ता भवति ॥ एकत्वे सत्युभयं न युज्यते । यदि तदानीं भावः स्यात् । तदा निरोधेनाभावेनाविज्ञादा[व]व्यपदेशो [5]युक्तः । अथाभावः । सोऽप्यस्य न युज्यते आभविरोधिना⁽²⁾ भावत्रयेणाविषोगात् ॥ [Tib. 66b] तस्मादेकत्वे सति भावाभावयोः स पदार्था नैव भावो नाप्यभाव इति युज्यते ॥ अथ वा परस्परविरुद्धत्वादात्मिकावधारदेकत्वे सति न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते ॥ एवं तावत्सतो भावस्य निरोधो न युक्तः ॥

10 इदानीं ।

असतोऽपि न भावस्य निरोध उपपद्यते ।

अविद्यमानस्याभावस्य न विनाशोऽस्ति वन्द्यातनयस्येवाविद्यमानत्वात् । अतः

एवाह ।

न द्वितीयस्य शिरसः केदनं विद्यते यथा⁽⁴⁾ ॥ ३१

१) *देहिणं देहस्यैव* ॥ *देहिणं स' अद्य' स' मे' अद्यु' र' । गति' न' देह' न' देह' स' र' । देह' स' मे' स' अद्य' स' मे' ॥*

Ce sūtra nous donne l'axiome essentiel de la philosophie des Mādhyamikas. Si quelque chose existait, être ou illusion, ce quelque chose demeurerait. Du *keśa-nikatva*, ou momentanéité, découle logiquement la *śūnyatā*, ou vacuité; on n'est pas plus Vedāntin.

2) Mss. *āveśodbhāvyapadeśo yuktah*. — *देहि' के' अद्य' स' देह' स' मे' अद्य' स' मे' अद्य' स' मे' ॥*

देह' स' मे' अद्य' स' मे' अद्य' स' मे' ॥

3) Mss. *avirōdhino* — «parce qu'il n'est pas disjoint de la qualité existence, laquelle est contradictoire à la non-existence».

4) *देह' स' मे' अद्य' स' मे' अद्य' स' मे' ॥* *देहि' स' मे' अद्य' स' मे' ॥*

प्रति[50b]द्वाप्तस्यैव नराणां द्वितीयस्य शिरसो दृष्टान्तत्वेनोपादानात्परिपूर्ण-
तानिर्देशः सेति⁽²⁾ नोपात्तं ॥ तदेवमसतो भावस्य निरोधो न संभवति सतोऽपि न । यद्यो-
भयथापि न संभवति स केनात्मना स्थितः । नास्त्येव निरोध इति प्रतीयतां ॥

किं चान्यत् । यदि निरोधो नाम भावानां निरोधक⁽³⁾ इति कल्प्यते तस्येदानीं
किमन्यो निरोध इष्यते उत न । यदीष्यते तन्न युज्यते ।

5

न स्वात्मना निरोधोऽस्ति निरोधो न परात्मना ।

कथं पुनर्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

उत्पादस्य यथोत्पादो नात्मना न परात्मना⁽⁴⁾ ॥ ३३

तत्र यथा ।

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

10

इत्यादिनोत्पादः स्वात्मानं नोत्पादयति⁽⁵⁾ [Tib. 67a] । एवं निरोधोऽपि स्वात्मानं
न निरोधयति । कथमिति । उच्यते ।

अनिरुद्धो निरोधोऽयं स्वात्मानं नाशयेत्कथं ।

अथ नष्टो नाशयति नष्टे किं नाशयते पुनः ॥

1) *narāṇām* manque dans la version tibétaine.

2) Sic Mss. *seti*. — *མཐོང་པ་མ་ ཚད་པ་ཉིད་རུ་ འགྱུར་པས་ མེད་པ་ ལེན་ ཏེ་*
བར་མ་བཞོན་ཏེ་ དེའི་ཕྱིར་ = *drṣṭāntatvenopādātān nirdeṣṭāparipūrṇatvān nāstīti*
nopātām tasmāt | *evam*. . . . — Comme chacun sait que cette seconde tête n'existe
pas, l'auteur ne dit pas que cette tête n'existe pas et la phrase peut rester incom-
plète.

3) *nirodhaka* n'est donné dans les Lexx. qu'en composition.

4) *འགག་པ་ རང་གི་པད་ཀ་ཉིད་ཀྱིས་* | *ཡོད་མེན་ འགག་པ་ གཞན་གྱིས་ མེན་*
ཇི་ལྟར་གྱེ་པ་ རང་ རང་ བློ་ | *གཞན་གྱིས་ བཞེད་པ་ མ་ཡིན་ བཞེན་* || — Mdo XVII
hgag-par ran-gi. . .

5) Voir ci-dessus VII. 13 (p. 157 l. 7).

इति स[म]मुत्पादेन वक्तव्यं । एवं च स्वात्मना न निरोधोऽस्ति ॥ निरोध इदानीं
परात्मनापि नास्ति । कथं । तत्र यथोत्पादे गदितमन्य उत्पाद⁽¹⁾यत्येनमित्याद्येवं निरो-
धोऽपि वक्तव्यं ।

अन्यो विनाशयत्येनं नाशो यद्यनवस्थितिः ।

5

अथाविनाशो नष्टोऽयं सर्वं नश्यतु ते तथा⁽²⁾ ॥

इति । तदेवं परात्मनापि निरोधो न संभवतीति नास्ति निरोधस्य निरोधः ॥

अथ मन्यसे नास्त्येव निरोधस्य निरोध इति तदुक्तं । यदि हि निरोधस्य नि-
रोधो न स्यात्तदा निरोधरहितत्वात्संस्कृतलक्षणमवच्छीयते । तदेवं यदि विनाशस्य
विनाशः परिकल्प्यते तथापि न युक्तो विनाशः । अथ न परिकल्प्यते तथापि न युक्त
10 इति । कथं सिद्धानीं विनाशो यो[51a]ह्यते परस्य ॥ अथ स्यात्तद्याप्येवमेव विचारे सति
विनाशो [भवतो ऽपि] न युज्यते । ततो [य] उपोद्देशो न तेनैकश्चोच्यो भवतीति⁽³⁾ ॥

उच्यते । नैवेदं चोच्यं मयापतति । किं कार्णं । ये स्वात्मना निःस्वभावा भावास्ते
च निःस्वभावा एव सन्तो [Tib. 67 b] बालानामिदं सत्याभिनिवेशिनां व्यवहारपथमुपयाति
अविचारप्रसिद्धेनैव न्यायेनेति तेषु नास्ति यथोदितविचारवतारोऽस्माकं । मायास्वप्न-
15 न्धर्वनगरादिवत्तु लौकिकाः पदार्थाः निरूपयत्तिका एव सन्तः सर्वलोकस्याविद्यातिमिरो-

1) Voir ci-dessus VII. 19 (p. 162 l. 8).

2) Les deux stances, correspondant à VII. 13. 19, ne figurent pas dans le recueil des Kārikas (Mdo XVII).

3) Sic Cambr.; Paris et Calc. *parasparam* — Tib. *ཀུན་གྱི་*.

4) Le même nyāya est cité plus haut p. 34, n. 1.

5) Manque dans le tibétain.

6) Mss. *gasmān mamā niḥsvabhāva*.

7) *འདི་གཤམ་པ་མཛོད་པ་ཞེས་པ་*

पक्षमतिर्नयनस्य प्रसिद्धिमुपगता इति परस्परपेक्षयैव केवलं प्रसिद्धिमुपगता बालैर-
भ्युपगम्यते । यथोक्तं शतके ।

अलातचक्रनिर्माणस्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकातःप्रतिश्रुतामरीच्यर्थैः समो भवः ॥ इति ।

तस्मात्सत्युत्पाद उत्पाद्यं सत्युत्पाद्य उत्पादः । सति निरोधे निरोध्यं सति 5
निरोधे निरोधे इत्येवं लौकिकस्य व्यवहारस्याभ्युपगमात् । कुतोऽस्मत्पक्षे समप्रस-
ङ्गिता भवितुमर्हति ।

यस्तु विनाशस्योक्तुकत्वमभ्युपेत्य क्षणिकतां संस्काराणामाह । तस्य निर्वेतुक-
त्वात्खपुष्पवद्विनाशाभावात् । कुतः क्षणिकत्वं भावानां सेतस्यति । कुतो विनाशरक्षितानां
संस्कृतत्वमपीति सर्वमिवासमञ्जसे तस्य ज्ञायते ॥ ज्ञातिप्रत्यये ज्ञारामर्यां संस्कृतलक्षणानां 10
च संस्कारस्कन्धात्तर्भावं वर्णयता भगवता ननु संकेतुकत्वं स्पष्टमादर्शितं विनाशस्य ।
ज्ञाति[Tib. 68a]मात्रपेक्षत्वाच्चास्य क्षणभङ्गोऽपि सुखसाध्य इति सर्वं सुस्थं ज्ञायते ॥

1) Mss. *malinacetasaḥ pra*°. Mais མེག་མེག་མེག་ མེག་ མེག་མེག་མེག་མེག་.

2) = XIII. 25. (Voir Muséon, 1900.) La même stance est citée ci-dessous
ad XXVI. 3.

3) *dhūmikā* = *Nebel (P. W.) = ལྷ་མེག་ = ལྷ་མེག་ = **mahikā* (Foucaux).

4) Mss. *atrayā* — *abhra*, voir Sam. Rāja, 28. 25. «De même qu'il n'y a
aucun nuage dans le ciel et que tout-à-coup apparaît un cercle de nuages...».

5) Les Mss. portent: *nirodhye nirodhaḥ yathā nirodhe nirodha ity evam...*

6) Mss. °*kasyāvya-vahāra*°.

7) Mot nouveau, mais très régulier.

8) Sur le *nirhetukatra* du *vināṣa*, voir ci-dessus 29, n. 5, Chap. XXI. 4 et
Album Kern. p. 113. — Notre auteur ne s'écarte pas, quoi qu'il paraisse, de
la thèse bouddhique que la «destruction» est sans cause: si on se place au
point de vue du *laukika vyavahāra*, c'est-à-dire, au point de vue de l'expérience
vulgaire, il faut admettre le *jūtipratyaya jarāmarapā*; et l'auteur blâme ceux
qui introduisent dans la théorie du *saṃskṛta* (enseignement conforme à la *saṃvṛti*,
à l'expérience) la thèse du *nirhetukavināṣa*, laquelle est contradictoire au *lokavya-
vahāra*. C'est confondre les deux enseignements, c'est mêler les deux vérités. —
Voir J. As. 1903, II. p. 357 et suiv.

9) ལྷ་མེག་མེག་ ལྷ་མེག་

अथ स्यात् । विनाशो हि नामभावो । यथाभावः किं त[51b]स्य हेतुना कर्तव्यं ।
अतो निर्हेतुको विनाश इति ॥ ननु च भावेऽपि हेतुभावप्रसङ्गो भवति । भावो हि नाम
विद्यमानो । यश्च विद्यमानस्तस्यैव⁽²⁾ [किं] हेतुना प्रयोजनं । न हि ज्ञातं पुनरपि ब्रन्यते ।
तस्मात्सर्वत्रैव हेतुभावप्रसङ्गादयुक्तमेतत् ॥

- 5 अथि च । यद्योत्पादः सहेतुकः पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् । एवं विनाशोऽपी-
ष्यतां । विनाशो हि न सर्वदा भवति । उत्पादात्पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् ॥ यच्चोच्यते
यथाभावस्तस्य किं हेतुना कर्तव्यमिति तदयुक्तं । यस्मान्न वयं विनाशस्य हेतुना किं
वित्तिक्रियमानमिच्छामः । किं तर्हि विनाश एव क्रियत इति वर्णयामः ॥ नन्वेवं सति
क्रियमानत्वाद्दिनाशोऽपि मावः प्राप्नोतीति चेदिष्यत एवेतत् । विनाशो हि स्वद्वयापेक्ष-
10 या भावो । रूपादिधर्मनिवृत्तिस्वभावत्वात् न भावः ॥ अथि च मरणमपि द्विविधकार्यप्रत्यु-
पस्थानं संस्कारविध्वंसनं च करोति । अपरिज्ञानानुपच्छेदं [.] [Tib. 68b]
चेत्यागमात्⁽⁴⁾ । कथं न सहेतुको विनाशः ॥ अथि च कल्पितभावाभावलक्षणायाश्च शून्य-
चेत्यागमात्⁽⁵⁾

1) Mss. *bhavato bhāvo* — དཔུང་པོ་ལ་ ཡང་ ལྷ་མོ་དེ་ལ་ གལ་པར་འགྱུར་པ་ མ་

ཡིན་ནམ།

2) Mss. *tasya ca hetunā*.. ཡོད་པ་ གང་ ཡིན་པ་ དེ་ལ་ རི་ ལྷ་མོ་ དགོས་པ་ ཅེ་

ཞེས་ ཡོད་དེ།

3) Mss. *°prasāṅgādayayuktam*.

4) Mss. *vividhakāryapratyupasthāna*°..... *aparījñātānupacchedam ca*;
Calc. *°jñānupaccheda*, Paris *°jñānuparichadam ca*. — གཤམ་ཡང་ འཆི་བ་ ཡང་

ཐུ་བ་ གཉིས་སུ་ ཉེ་མར་གནས་པ་ ཡིན་དེ། འདྲ་ཐུན་ འཆིག་པར་ ཡང་ ཐུན་ རྟོ་
ཡོད་སུ་མི་མེས་པ་ ལྷ་མོ་འཆད་པའི་ ལྷ་ ཡང་ འཕྱིན་ པའི་ ཞེས་ཐུ་བའི་ ལུང་.... —

འཕྱིན་པ་ = to remove = to emit, to exhibit. — Je comprends: ... et détruit
[ou manifeste] l'ignorance qui est la cause de la non-interruption de la série
aparījñānam samtānānucchedahetum api nirākaroti ou *aviṣkaroti* ou *ākṣipati*).

तायाः परेण भावत्रयतामभ्युपगच्छता कथमभावस्य भावत्वं नाभ्युपगतं भवति । भावत्वाच्च कथमसंस्कृतत्वं शून्यतायाः स्यात् । अतः सर्वमभ्युपेतं विहीयते भवता ॥

अत एव वदयति ।

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथं ।

न संस्कृतं हि निर्वाणं भावभावौ च संस्कृती⁽¹⁾ ॥

5

इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । यद्युत्पादस्थितिभङ्गाः संस्कृतस्य निषिद्धाः । तथापि संस्कृतमस्ति विशेष-
पलनणमुक्तं । तथा हि काठिण्यदि[52a]कं [सास्नादिकं]⁽³⁾ च तस्य विशेषलक्षणमुप-

Il est certain que l'*aparijñāna* s'oppose à l'interruption du *saṃtāna* (सुद), ou du moi : si la mort détruit l'ignorance, ou la manifeste en transportant le *vijñāna* ignorant et souillé (*saṃkliṣṭa*) dans une vie nouvelle, c'est une autre affaire. — 'अपि' dans le sens de *karoti* ferait double emploi avec 'अपि'.

Voir diverses listes de *marāṇas*, Aṅg. N. I^a, p. 111, *saṃmutimaraṇa*, *khaṇika*^o, *samuccheda*^o; Vis.-m. (J. P. T. S. 1893), p. 100, *samuccheda*^o, *khaṇika*^o, *saṃmuti*^o, *kāla*^o, *akāla*^o; p. 137, *saṃkhatalakṣhaṇa*, *ekabhavapariṣṭāpanajivitin-driyapraśandhavioccheda*.

Cette dernière mort correspond évidemment à «ce qu'on appelle la mort» (*saṃmutimaraṇa*), dans laquelle on distingue le *kāla*^o et l'*akālamaraṇa*. En tant que *saṃkhatalakṣhaṇa*, la mort est dite *khaṇikamarāṇa* : c'est le *kṣaṇabhaṅga*. Reste le *samuccheda*^o *marāṇa*; ne serait-ce pas l'interruption définitive de la série, le *nirvāṇa* entravé par l'*aparijñāna* ?

5) Mss. *kalpitābhāvābhāva*. རྟན་པ་མེད་ རྟོག་པོ་མེད་པའི་ རྟོག་པོ་མེད་ མཆོད་

འདྲེན་པོ་མེད་པའི་

1) = XXV. 13. — Variante *asamskṛtam ca* = རྟན་པ་མེད་པའི་. — *na saṃskṛtam* serait, ce semble, traduit རྟན་པ་མེད་པའི་.

2) Mss. *lakṣaṇam ayuktam* མཆོད་པའི་ རྟན་པོ་. — Ci-dessous *vice-saṇa*^o.

3) Le tibétain ajoute རྟོག་པོ་མེད་པའི་.

दिश्यते । तस्मात्संस्कृतस्य सद्भावात्तद्वत्तत्त्वमप्यस्तीति ॥ उच्यते । स्यादेवं यदि
संस्कृतमेव वस्तु स्यात् । कुतो । यस्मात् ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धिर्नास्ति संस्कृतं ।

यदा यद्येतेन न्यायेनोत्पादस्थितिभङ्गा एव निषिद्धाः । तदा कुतः संस्कृतं वस्तु
५ तद्विशेषणलक्षणमप्यस्तीति ॥

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतं तत्प्रतिपत्तासंस्कृतसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं
यद्यसंस्कृतमेव स्यात् । यस्मात् । [Tib. 69a]

संस्कृतस्याप्रसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतं⁽¹⁾ ॥ ३३

अत्रिके आकाशाप्रतिसंख्याननिरोधनिर्वाणान्यसंस्कृतानोति कल्पयति । अग्रे
10 शून्यतां⁽²⁾ तथालक्षणामसंस्कृतां परिकल्पयति । तदेतत्सर्वं संस्कृतस्याप्रसिद्धौ सत्यां
नास्त्येवेति स्पष्टमादर्शितं ॥

1) ཞེ་ནང་གནས་ནང་འདིག་པ་དག། མ་གུབ་བྱུང་ན་ འདུལ་བྱས་མེད།
འདུལ་བྱས་རབ་ཏུ་མ་གུབ་ན། འདུལ་མ་བྱས་ནི་ཇི་ལྟར་བྱུང།

2) *nirvāṇa* = *pratisamkhyānīrodha*. — Voir Album Kern, Les trois
asamskṛtas, p. 111.

3) *tatha* = vrai, voir Sam. N., V. 430: *cattūrimāni tathāni avitathāni anānītathāni*... (voir ci-dessus p. 41, n. 4); d'où *tathatā* = vérité, réalité. — Pour la doctrine dont parle notre auteur, voir Kathāv. XIX. 5. *sabbadhammānaṃ tathatā asamkhatā ti?* (Dans l'article Schools of Buddhist Belief, Rhys Davids, J. R. A. S. 1892, p. 33 du tiré à part, on lit: *sarvadharmatāṭhatā*...). Les Uttarapathakas répondent: «Oui, tous les *dharma*s dans leur réalité sont *asamskṛtas*, — parce qu'ils n'ont pas de réalité». La doctrine officielle: *yesaṃ rūpādīnaṃ ... rūpādīsabhūvatā, (tesaṃ) samkhatā tathatā nāma*. Un Mādhyamika répondrait: «Si la forme etc. avait pour *svabhāva* la forme etc., ce *svabhāva* serait *samskṛta*; mais...». — La *tathatā* du *loka*, des *skandhas*, des *dharma*s est le vide. C'est aussi ce qu'on veut dire quand on dit que les *mahābhūtas* reposent en dernière analyse sur *Pāṇḍya*, car *asamskṛtatatā bhagavān ākāśasya nākaṇa kena cit sthāpitam* (Prajñā p. 273. 18). — *bhūtātathatā* = *gūṇyatā*.

अत्राह । यद्युत्पादस्थितिभङ्गा न सतीत्यवधारितं यत्तर्हीदमनावरणज्ञानिना
मुनिना संस्कृतस्य भित्तव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते व्ययोऽपि स्थित्यन्यथा[व]त्तमपि⁽³⁾ इत्यु-
दाहृतं तत्कथं वेदितव्यमिति ॥ उच्यते ।

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतं ॥ ३४

5

यथा मायादयः स्वभावेनानुत्पन्ना⁽⁴⁾ अविद्यामाना⁽⁵⁾ मायादिशब्दाद्या मायादिविज्ञा-
नगम्याश्च लोकस्य । एवमेतेऽपि लोकप्रसिद्धिमात्रेणोत्पादा⁽⁶⁾ [दा]यः स्वभावेनाविद्यामाना⁽⁷⁾
अपि भगवता तथाविधविनियजनानुग्रहकृत्किर्तुणा निर्दिष्टा इति ।

अत एवोक्तं⁽⁸⁾ ।

1) *anūvaraṇajñānin*. — La Bodhi consiste dans la délivrance (*prahāṇa*) du double *āvaraṇa*, *kṛpā*°, *jñeyāvaraṇa*. La connaissance qui en résulte est respectivement *nirmala* (= *akliṣṭa*) et *anūvaraṇa*. (Bodhisattvabhūmi, I. vii).

2) Voir ci-dessus p. 145, n. 1.

३) རྩེ་ལམ་ རི་བཞིན་ ལྷོ་མ་ བཞིན་། རི་བཞི་སྤང་ཆེར་ རི་བཞིན་ཏུ། རི་བཞིན་
བསྐྱེད་ ཏང་ རི་བཞིན་ གནས། རི་བཞིན་ཏུ་ རི་ འཇིག་པ་ གསུངས། ॥ — Mdo XVII
skye (= *janma*) au lieu de *bskyed* (*utpāda*).

4) མ་སྐྱེས་པ་ ཡིན་པ་ = *anutpannāḥ santaḥ*; voir ci-dessous n. 7.

5) doivent être appelées *māyā*, etc., sont connues par des connaissances qui sont *māyā*, etc.

6) = རྩེ་པ་; voir ci-dessus n. 3.

7) ཡིན་པ་ མ་ཡིན་པ་.

8) *jana* manque dans le tibétain.

9) *Samādhiraśasūtre*. — La deuxième stance = p. 29, 20-21 (Édition de la B. T. S.); la troisième = 29, 8-9.

त्वक्स्नायुमांसास्थिसमुच्छ्रये च
उत्पाद्य संज्ञां मम पत्निरेषा⁽¹⁾ ।
मूढा हि बाला जनयति रागं
स्त्रियो न जानन्ति यथैव मायां⁽²⁾ ॥

यथा कुमारी मुपिनात्तरस्मिन्⁽³⁾
सा पुत्र जा[52b]तं च मृतं च पश्यति ।
ज्ञातिगतितुष्टा मृति दीर्घनास्थिता [Tib. 69b]
तथोपमान् ज्ञानद्य सर्वधर्मान् ॥

यथैव गन्धर्वपुरं मरोचिका
यथैव माया मुपिनं यथैव ।
स्वभावशून्या तु निमित्तभावना⁽⁵⁾
तथोपमान् ज्ञानद्य सर्वधर्मान् ॥

10

तथा ।

1) Mss. *mama patnir eṣām*. ... चुष'अनुष'ल' अरै'रग'गी। कुन'म' यैर'
चुम'अनु'मेस' वञ्जेर'रुष' वै। *chun-ma* = épouse. — Je ne comprends pas la lec-
ture *hāi-dag-gi* = *eṣām*. — Ex conject. अरै' रग'गी = *sā mama patnir iti*
saiṁjñām utpādya.

2) «...et ne comprennent pas que les femmes ne sont qu'illusion». — La
sattvasamjñā est le principe du *rāga*. — Voir ci-dessus p. 52, c, Aug. N. IV. 57,
Çikṣās. 245. a.

3) मै'लम'रु'

4) मै'रग'ल' — Mss. °*sthitā*, °*syitā*; B. T. S. °*syitā*.

5) Sic Mss. et B. T. S. — मऊ'रु'म' श्लै'म'म' ह'म'रै'र'ग'गी' श्लै'न'।

संस्कृत⁽¹⁾संस्कृतसर्वविविक्ता
 नास्ति विकल्पन तेषामृषीणां ।
 सर्वगतीषु असंस्कृतप्राप्ता
 दृष्टिगतेहि सदैव विविक्ता ॥

नित्यमरुक्त घडुष्ट समूहाः

5

तस्य⁽²⁾ सभावसमाहितचित्ता⁽³⁾ ।

एष समाधिबली बलवत्तो

यो इमु ज्ञानति शून्यकधर्मान् ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यध्वङ्गकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नप्रदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कृतपरोक्षौ

नाम सप्तमं प्रकरणं ॥

10

1) Mss. *saṃskṛtāsaṃskṛtadharmav°*. — འདུས་ལྷན་ འདུས་མ་ལྷན་ ལྷན་
 རྟེན་པ་.

2) Le tibétain a le pluriel ལྷན་དག་; il construit: *ye jñānti tatsamān
 dharmān, ye nītyam araktāḥ...*, *teṣāṃ cittāṃ svabhāvasamāhītaṃ, te samādhi-
 balino balavantaḥ*.

3) Sic Mss.

VIII.

कर्मकारकपरीक्षा नामाष्टमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावतो विज्ञानादयः संस्कृता धर्माः । तद्धेतुक-
र्मकारकसद्भावात् ॥ उक्तं हि भगवतो⁽¹⁾ । अविद्यानुगतोऽयं भित्तवः पुरुषपुद्गलः पुण्यानपि
5 संस्कारानभिसंस्करोति अणुणयानपि धानिंश्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति । इत्यादिना
कर्मणां कारको व्यपदिष्टः तत्कर्मफलं च विज्ञानादिकं संस्कृतमुपदिष्टं । यस्य च कार-
कोऽस्ति तदस्ति तद्यथा घटः⁽²⁾ । यत्रास्ति न तस्य कारकः तद्यथा कूर्मरोमप्रावारस्येति ॥
उच्यते । स्याद्विज्ञानादिकं संस्कृतं यदि तस्य निष्पादककर्मकारकौ स्यातां । न तु
[Tib. 70a] स्तः । यस्मात् ।

10

सद्वृतः कारकः कर्म सद्वृतं न करोत्ययं ।

कारको नाप्यसद्वृतः कर्मासद्वृतमीकृते⁽⁴⁾ ॥ १

तत्र करोतीति कारकः कर्ता । कुर्वाणस्यैव किं चित्कारकव्यपदेशो नाकुर्वा-
णस्य । तच्च कर्णं सद्वृतस्य वा कर्तुः परिकल्प्ये[53a]त । असद्वृतस्य वा । सदसद्वृतस्य
वा ॥ क्रियत इति कर्म करोतीप्सिततमं । तदपि त्रिविधं सद्वृतमसद्वृतं सदसद्वृतं च ॥

1) Voir ci-dessous ad XXVI, 10. — Comp. *Āikṣāśā*. 223. 1; Warren, 180.

2) Paris, Cambr. *ghaṭāḥ*.

3) Voir ci-dessus p. 100, n. 1.

4) *ཕེད་པོ་ཡིན་པར་གྱུར་པ་ རེ། ལས་ལྷ་གྱུར་པ་ མེ་ ཕེད་ནོ། ཕེད་པོ་ མ་ཡིན་
གྱུར་པ་ ཡང་། ལས་ལྷ་མེ་གྱུར་པ་ མེ་ ཕེད་ནོ།*

5) Cf. Pāṇ. I. 4. 49.

तत्र सद्भूतः कारकः क्रियायुक्तः सद्भूतं क्रियायुक्तं कर्म न करोतीत्येका प्रतिज्ञा ।
 इदानीमसद्भूतेषु क्रियारहितोऽसद्भूतं क्रियारहितं कर्म न करोतीत्यपरा प्रतिज्ञा ।
 तत्राद्यां प्रसाधयितुकाम आह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं ।

क्रियानिवन्धनत्वात्कारकव्यपदेशस्य । करोति क्रियायुक्त एव कश्चित्सद्भूतः 5
 कारकव्यपदेशं लभते । ततश्च तस्यैवंविधस्य क्रियाहेतुकलब्धकारकव्यपदेशस्यापरा
 क्रिया नास्ति यया कर्म कुर्यात् । क्रियाभावाच्च यदा कारकः कर्म न करोति । तदा का-
 रकानिरेष्यतमकर्तृकं कर्म स्यात् । न चाकर्तृकं कर्म संभवति । वन्द्यामूनोरिव घटकरणा-
 मिति । एवं तावत् ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं

10

इति दोषप्रसङ्गात्सद्भूतः कारकः [Tib. 70b] कर्म न करोति ॥ इदानीं सद्भूतमपि कर्म का-
 रको न करोतीति प्रतिपादयिष्याह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः⁽¹⁾ ॥ २

सद्भूतं नाम कर्म क्रियायुक्तं । तस्येदानीं क्रियानिवन्धनलब्धकर्मव्यपदेशस्यापरा
 क्रिया नास्ति यया कर्म क्रियेतेति । एवं तावत्सद्भूतस्य कर्मणः क्रिया नास्ति । यदा 15
 नास्ति परा क्रिया । तदा कारकस्तत्सद्भूतं कर्म नैव करोति । यदा च न करोति कर्मणो
 द्वितीयक्रियाभावात् । तदा अकर्मक एवाविद्यमानकर्मक एव तस्य कर्मणः कारकः स्यात् ।
 न चैतद्युक्तं । न ह्यकृतानन्तर्यकर्मण आनन्तर्यकर्मकारकत्वं दृष्टमि[53b]त्येवं सद्भूतः कारकः

1) ཡིན་པར་གྱུར་པ་ ལྷ་པ་ མེད། ལྷེད་པོ་མེད་པའི་ ལམ་སུའདྲ་ འགྱུར།
 ཡིན་པར་གྱུར་པ་ ལྷ་པ་ མེད། ལམ་མེད་ ལྷེད་པ་ལོར་ ཡན་ འགྱུར། ॥ Mdo XVII porte
 au troisième pāda མེད་པར་གྱུར་པ་ = asadbhūtasya.

2) མཚོན་པ་མེད་པའི་ལམ་

सद्वृत्तं कर्म न करोति । इति संसाध्येदानीं यथाऽसद्वृत्तमपि कर्मासद्वृत्तः कारको न करोति
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति यच्चसद्वृत्तोऽसद्वृत्तं कर्म कारकः ।

अहेतुकं भवेत्कर्म कर्ता चाहेतुको भवेत् ॥ ३

- 5 असद्वृत्तः कारको यः क्रियारहितः । क्रिया च कारकव्यपदेशे हेतुरिति क्रियार-
हितः कारकोऽपि निर्हेतुकः स्यात् । कर्माप्यसद्वृत्तं निर्हेतुकं स्यात् । सति चाहेतुकावा-
दाभ्युपगमे कार्यं च कारणं च सर्वमपोदितं स्यादित्याह ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते । [Tib. 71a]

- तत्पेव हि हेतोर्भ्युपगमे हेतुना यन्निष्पाद्यते तत्कार्यं । तस्य च यो निष्पादकः
10 तत्कारणमिति पुष्यते । तच्चथा घटस्य मृदा⁽²⁾ हेतुर्घटः कार्यं तस्य च चक्रादप्यः सहकारि
कारणं ॥ अहेतुकवादाभ्युपगमे तु हेतुनपेक्षत्वात् मण्डूकनृपाशिरोमणिमयघटवन्न स्यादयं
घटः । [अ]सति घटे कुतस्तत्कारणमिति । एवं ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते ।

ततश्च ।

- 15 तदभावे क्रिया कर्ता कारणं च न विद्यते⁽⁵⁾ ॥ ४

1) गण'हे' छेद'स्य' म'श्रु'म'स्य । लष'शु'म'श्रु' छेद'न' वै । लष'ल' शु'दे'
मेद'म' ल'श्रु' । छेद'स्य' प'न' शु'मेद' ल'श्रु' ॥

2) Ci-dessous mrd.

3) D'après le tibétain *ākācapuspavat*.

4) D'après le tibétain *kutas tatsahakārīkāraṇam*.

5) शु' मेद'न' वै' लष'शु' स' । शु' प'न' लष'स'म'ल'श्रु' । दे' मेद'
न' वै' शु' स' । छेद'स्य' स' छेद' मे'मे'श' ॥

तद्भावे कार्यकारणाभावे । किं कुर्वाणस्य क्रिया संभवेत् । कस्यां वा क्रियायां
कुम्भकारस्य स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं स्यात् । न चापि मृदां तादृत्स्यप्रवृत्त्या साधकतमत्वेन
करणात्वं युज्यत इति । एवं तावत् ।

तद्भावे क्रिया कर्ता करणं च न विद्यते ॥

ततश्च ।

5

धर्मार्थमी न विद्येते क्रियादीनामसंभवे ।

इह यदा देवदत्तः प्राणातिपातविरतिक्रियास्वातन्त्र्यात्कर्ता सन् स्वतन्त्रकार्येण
करणभूतेन प्राणातिपातविरतिक्रियां करोति । तदास्य धर्म उपजायते । एवं दशस्वपि
[54a] कुशलेषु कर्मपथेषु कुशलक्रियानिष्पाद्येषु रत्नत्रयमातापितृतदन्यपूज्यपूजादिल-
क्षणेषु च कुशलधर्मप्रारम्भेषु योज्यं ॥ एवमधर्मोऽपि प्राणातिपातादिलक्षणे कुशलविपर्ययेण 10
क्रियाकर्तृकरणाभवाभावे सति कर्मणामभावप्रसङ्ग [Tib. 71b] उद्भावनीयः । यदा चेवं
धर्मार्थमी न संभवतः । तदा तत्फलमपि नास्त्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

धर्मे चास्त्यधर्मे च फलं तज्ज्ञं न विद्यते⁽⁶⁾ । ५

धर्मार्थमज्ञानमिष्टानिष्टफलं सुगति⁽⁷⁾दुर्गत्योर्धर्मधर्मयोर्भावे सति न स्यात् ॥

ततश्च ।

15

फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गायोपपद्यते ।

मार्गः ।

4) Mss. *tādālpapru*° देदे'सदगा'तेद'गुष' ते'स'गुद'स'व'स'.

5) «being the most effective (instrument)». Voir *Sāṃkhyasūtravṛtti*
II. 39.

6) पु'स'व'स'स'ग'स' मे' रे'ग'स'द'। केष' द'स' केष'मे'द' य'द'स'य'द'। केष'
द'स' केष'मे'द' मे'द'द'। दे'व'स'सु'द'स'दे' व'स'स'सु' मे'द'॥

7) *sugatidurgatyor* manque dans le tibétain.

यदि किं फलमिच्छा⁽¹⁾निष्ठं [स्यात्] । स्यान्नैविकस्य मार्गस्य ध्यानाद्व्यसमाधिस-
मापत्तिलक्षणं⁽²⁾ स्वर्गः । तदानीं [तदर्थं] लौकिकमार्गभावना ज्यायसी स्यात् ।⁽³⁾ कुमतिगम-
नकर्मपथविरतिसाफल्यं च स्यात्⁽⁴⁾ । यदि च मोक्षलक्षणं निर्वाणं फलं स्यात् । तदर्थं लो-
कोत्तरा⁽⁵⁾र्याष्टाङ्गमार्गभावनासाफल्यं स्यात्⁽⁶⁾ ॥ यदा तु फलं नास्ति तदा ।

5

फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गायोपपद्यते ।

मार्गः ।

किं चेवं फलाभावे सति ।

सर्वक्रियाणां च निरर्थक्यं प्रसज्यते⁽⁷⁾ ॥ ६

या अपि ह्येताः कृषिवाणिज्यवृत्तादिकाः क्रियाः फलार्थं प्रारभ्यन्ते । ता अपि
10 सर्वाः फलाभावे सति नोपपद्यन्ते इति । एवं सर्वक्रियाणां निरर्थक्यं प्रसज्यते भवतां । न
चासां निरर्थक्यं । तस्मान्निरवशेषदोषविषयवृत्ताकारभूतोऽयं स्वर्गापवर्गा[प]वादी नरकादि-

1) *iṣṭāmiṣṭam* manque dans le tibétain.

2) *°lakṣaṇam* [*phalam*], c'est-à-dire *svargaḥ*. — वसम'ग'र' र' ग'र'ग'स'

मे'र'स' म'र'र'र'र'र' र' र'र'.

3—3) Manque dans le tibétain.

4) Mss. *yadi cetokṣalakṣaṇam nirvāṇaphalam*.

5) र'र'ग'र'र'र'र'र' र'.

6) *sūphalyam* manque dans le tibétain.

7) र'र'स'स' मे'र' र'र' र' । म'र'र'र'र'र'र' र' म' मे'र'र' । स'र'

र'र' र' र'र'र'र' र' । र'र'मे'र'र' र' र'र'र'र'र' ।

8) Sic Mss. — र'र'र' र' र' र'र'र'र' र' र' र'र'र'र'र'र'र'र'.

र'र'र' — Peut-être faut-il lire *gla-bkol*, = gages — service = *bhṛti*.

9) *viṣavṛkṣa* manque dans le tibétain.

10) Mss. *sanmārgāpavargāvādi narakādi*, °*vargādi*. — म'र'र'र' र' र'र'.

र'र'र' र' र'र'र'र'र'.

महापायप्रपातवर्तनहेतुदष्टादष्टहेतु⁽¹⁾पदार्थविरोधीति कृत्वा सद्भिः सद्भूतः कारकोऽसद्भूतं
कर्म करोतीति पक्षो निकृष्ट एवेति त्याज्यः [54 b] ॥

तदेवं प्रतिज्ञाद्वयं संसाध्येदानीमुभयद्वयः कारक [Tib. 72a] उभयद्वयमपि कर्म न
करोतीत्याह ।

कारकः सदसद्भूतः सदसत्कुरुते न तत् ।

5

तत्र यदेतत्सदसद्भूतं कर्म क्रियायुक्तमक्रियायुक्तं च । तत्सदसद्भूतः कारको न
करोतीति । यस्मात् ।

परस्परविरुद्धं हि सञ्जासच्चैकतः कुतः ।⁽⁴⁾

एकः पदार्थ एकस्मिन् काले क्रियायुक्तश्चाक्रियायुक्तश्चेति न पुष्यत एवेतत् ।
ततश्च सदसद्भूतोऽपि कारकः सदसद्भूतं कर्म न करोति । अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः ॥ 10

एवं समे पक्षे दूष[ण]मुद्भाव्य विषमपक्षस्यापि निराचिकीर्षया आह ।

सता च क्रियते नासत्तासता क्रियते च सत् ।

कर्त्रा ।

सता सद्भूतेन तावत्कर्त्रा क्रियायुक्तेनासद्भूतमसदक्रियायुक्तं कर्म न क्रियते ।
यस्मात् ।

15

सर्वे प्रसज्यन्ते दोषास्तत्र त एव हि ॥⁽⁵⁾ ८

1) *varāna* manque dans le tibétain.

2) म'मधेन'यदे' कुते' रदे'स'ये.

3) *Ms. kurute na hi.*

4) घेदे'स'ये'म'शु'म'शु'म'य'स'। शु'म'शु'म'दे'म'ये'दे'र'। यै'दे'र'म'
यै'दे'शु'म' उ'गा'य'। य'दे'कु'दे'र'म'य'स' ग'य' यै'दे'॥

5) घेदे'स'ये'म'दे' शु'म'य'यै'स'। म'शु'म'य'स' ये'म' ये'दे'र'। म'शु'म'य'स'
शु'म'शु'म' ये' ये'दे'र'। ये'दे'र' य'दे' कु'दे'र' ये'दे' य'य'य'म'य'शु'म'॥

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं⁽¹⁾ ।

इत्येवं तावत्सद्भूतः कारकः कर्म न करोति । नाप्यसद्भूतं कर्म क्रियते । असद्भूतं हि कर्महेतुकं भवेत् । ततश्च ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते⁽²⁾ ।

5 इत्यादिना सर्वं दूषणमापद्यते । तस्मात्पूर्वोक्तिरेव हेतुभिर्दूषितत्वादस्य विषमपक्षस्य न पुनर्हेतोरुपादानमनुष्ठीयते ॥ यथा चैतत्सता कर्त्रासत्त्वम् न क्रियत इति प्रतिपादितं । एव-
मसता कर्त्राऽक्रियायुक्तेन सत्त्वम् न क्रियत इति व्याख्येयमुक्तपथानुसारेण [Tib. 72b] ॥

एवं तावद्विषमपक्ष एवैकपदपरामर्शेन दूषणमभिधायेदानीमेकैकस्य पदस्य पद-
पपरामर्शेन दूषणाभिधानमाह ।

10 नासद्भूतं न सद्भूतः [55a] सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तिरेव हेतुभिः⁽³⁾ ॥ १

स कारकः सद्भूतो ऽसद्भूतं कर्म सदसद्भूतमेव वा न करोतीति । कथमित्याह
पूर्वोक्तिरेव हेतुभिरिति ॥ तत्र सद्भूतस्य क्रिया नास्ति इत्यादिना सद्भूतः कारको न
करोति । असद्भूतमपि कर्म न क्रियते । अहेतुकं भवेत्कर्म⁽⁵⁾ । हेतावसति कार्यं चेत्यादिना
15 विक्रितदोषात् । सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते ।

परस्परविरुद्धे हि सञ्जासञ्चैकतः कुतः⁽⁷⁾ ।

इति वचनात् । एवं तावत्सद्भूतः कारको ऽसद्भूतं [सदसद्भूतं] च कर्म न करोति ॥

1) = VIII. 2 A.

2) = VIII. 4 A.

3) छेद'य'यै' वै' शु'र'म' ५५' । स'र'य'य'य' ५५' वै' म'शु'र' ५५' । शु'र'म'
शु'र' म' छेद' । ग'र'य'य'य' ग'र' ५५' शु'र'म' ५५' ।

4) = VIII. 2 B.

5) = VIII. 3 B.

6) = VIII. 4 A.

7) = VIII. 7 B.

इदानीमसद्भूतोऽपि कारकः सद्भूतं कर्म सदसद्भूतं च कर्म न करोतीत्याह ।

नासद्भूतोऽपि सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तिरेव हेतुभिः⁽¹⁾ ॥ १०

असद्भूतः कारको निर्हेतुको भवेत् । हेतावसति कार्यं च इत्यादिनोक्तदोषादसद्भूतः
कारको न करोति ॥

5

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः⁽³⁾ ।

इति प्रसङ्गात् [सद्भूतं कर्म⁽⁴⁾ न क्रियते] ॥ सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते [73 a]

परस्परविरुद्धं हि सञ्चासञ्चैकतः कुतः⁽⁵⁾ ।

इति वचनात् ॥

इदानीं सदसद्भूतोऽपि कारक एवैव एवोभयत्रापः सन् यथा सद्भूतमसद्भूतं च भिन्न-⁽⁶⁾ 10
संकेतं कर्म [न] करोति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति सदसद्भूतो न सन्नासञ्च कारकः⁽⁷⁾ ।

कर्म तस्य⁽⁸⁾ विज्ञानीयात्पूर्वोक्तिरेव हेतुभिः⁽⁹⁾ ॥ ११

1) छेद'स'येर' वै' म'श्रु'स'य' । अथ'वै' श्रु'र' द'न' सठ'स' 'द'न' । श्रु'स'म'
श्रु'स' 'मै' छेद'दे' । ग'द'कै'ग'स' ग'द'दु'स'श्रु'ग' छेद'र' ॥

2) = VIII. 4 A.

3) = VIII. 2 A.

4) अथ'श्रु' श्रु'स' 'द'न' सठ'स' य'न' 'मै' छेद'दे' — Voir ci-dessous l. 12.

5) = VIII. 7 B.

6) Mss. *bhinnasamkata*. ग'द'य'न'दु'द'स' = quel qu'il soit.

7) Mss. *na san nāsan na kārakah*.

8) Mss. *karma kartum* °, *karmakan* *tu* °. — अद्वै' = *tatra*.

9) छेद'स'येर' श्रु'र' म'श्रु'र' वै' । अथ'श्रु' श्रु'र' द'न' म'श्रु'स'य' । मै' छेद'
अद्वै' य'न' ग'द'कै'ग'स' वै' । ग'द'दु'स'श्रु'ग'म' स'स'य'म' ॥

परस्परविरुद्धं हि सञ्ज्ञासञ्चैकतः कुतः ।

इति वचनात्सदसद्भूतः कारको न करोति ॥

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः ।

5 इति प्रसङ्गात्सद्भूतं कर्म न क्रियते ॥ अ[55b]सद्भूतमपि कर्माहेतुकं हेतावसति कार्यं
चेत्यादिनोक्तदोषाच्च क्रियते ॥

यतश्चैवं समपक्षेषु विषमपक्षेषु च कर्तुः कर्मणाश्च सर्वथा सिद्धिरयुक्ता । तस्माद्युक्तं
विद्यत्त एव विज्ञानादयः संस्कृता धर्माः संस्कृतस्वभावास्तद्धेतुवार्त्तकर्मकारकसद्भावादिति
तदयुक्तं ॥

10 अत्राह । किमवधारतमेतद्वचता न सन्ति भावा इति ॥ न हि । भवतस्तु सस्वभा-
वभाववादिनः स्वभावस्य भावानां वैधुर्यात्सर्वभावपवादः संभाव्यते । वयं तु प्रतीत्योत्प-
न्नत्वात्सर्वभावानां स्वभावमेवं नोपलभामहे । तत्कस्यापवादं करिष्यामः ॥

यथोक्तमार्परत्वावित्यां ।⁽¹⁾

मरोचिं⁽²⁾ तोषमित्येतदिति मत्वागतोऽत्र सन् ।

15 यदि नास्तीति ततोयं गृह्णीयान् । मूढ एव सः ॥

मरोचिप्रतिमं [Tib. 73b] लोकमेवमस्तीति गृह्णतः ।

नास्तीति चापि मोक्षो ऽयं । सति मोक्षे⁽³⁾ न मुच्यते ॥

अज्ञानकल्पितं पूर्वं पश्चात्तद्वार्त्तनिर्णये ।

यदा न लभते भावमेवाभावस्तदा कुह ॥ इति ।

1) Voir ci-dessus p. 185. 7 (Kandjour, Mdo VIII, Feer 248).

2) Mss. *paricinto yam*. श्लेषा'कु'ल' वै' लै' कु' देश । वसमस'ने

3) Mss. *salī moho* — Voir l'étymologie de *mohu* dans la *Vajramanḍadh.*
ci-dessus p. 50, n. 6.

तदेवं निःस्वभावानां सर्वभावानां कुतो यथोक्तप्रकारसिद्धिः । तस्माच्छ्रौक्तिकं
विपर्यासमभ्युपेत्य सांवृतानां पदार्थानां भरीचिकाबलकल्पानामिदं प्रत्ययतामात्रमभ्युपग-
मेनैव प्रसिद्धिर्नान्येनेत्याह ।

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ १२

5

इह कुर्वाणस्य कर्मनिरूपेतस्य कारकत्वाभावात् 'कर्मपितृय कारकस्य कारकत्वं
भवति । कारकेण चाक्रियमाणस्य ⁽²⁾ [कस्य] चित्कर्मत्वाभावात् 'क्रियमाणस्यैव कर्मव्य-
पदेशात्' तं कारकं ⁽³⁾ प्रतीत्य कर्म प्रवर्तत इत्येवं कर्मकारकयोः परस्परपेत्तिकीं सिद्धिं
मुक्त्वा नान्यत्सिद्धिः [56a] कारणं पश्यामः ॥ यथा च कर्मकारकयोः परस्परपेत्तिकी सिद्धिः '
एवमन्येषामपि भावानामित्यतिदिशन्नाह ।

10

एवं विद्योदुपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणः ।

कर्तुश्च ।

एवमित्यनेना[न]तरां कर्मकारकप्रसङ्गं दर्शयति ॥ उपातिरूपादानं 'घनेन चो-
पात्तिक्रियामाह । सा च स्वसाधनं कर्तारमुपादातारं कर्म चोपादानं सन्निधापयति । तयो-
श्चोपादयोपादात्रोः परस्परपेत्तयोः कर्मकारकवदेव सिद्धिर्न स्वाभाविकी ॥ [Tib. 74a] 15
वास्मात्पुनः स्वाभाविकी न भवति इत्याह व्युत्सर्गादिति कर्मणः कर्तुश्चेति । इति शब्दो

1) डेद'स' लस'ल' सहेद'सुस' मेद' । लस' ल' डेद'स' देदेद'ल' सहेद'ल'स'
लसुद'स' म'ग'हेग'स'म' । सुव'स'दे' सुवे' म'म'सेद'दे' ॥ — Cité ci-dessus 14. 24.

2) Mss. *kāraṇena, kāraṇam*.

3) लस'ल'ल'ल'

4) Mss. *evam vidyān u°*.

5) लस'ल'स'

6) डेद'स'स'

केतुपरांशः । व्युत्सर्गो व्युदासः⁽¹⁾ । ततश्चायमर्थ उपपद्यते । यैरेव केतुभिः कर्तुः कर्मणाश्च व्युत्सर्गो⁽²⁾ ऽस्माभिरुक्तः । तैरेव केतुभिरूपादाता⁽³⁾ उपादेयं च प्रतिषिद्धं वेदितव्यं ॥ न च केवलमनयोरेन्योन्यापेक्षिकी सिद्धिः कर्तुश्च कर्मणाश्च प्रतिषेधनावसेया । यपि च ।

कर्मकर्तृभ्यां शेषान् भावान् विभावयेत्⁽⁵⁾ ॥ १३

५ प्राज्ञ इति वाक्यशेषः । कर्मकारकोपदेयोपादातृव्यतिरिक्ता येन्ये भावा अन्यत्र न कर्मात्तृगमनरूपव्यदर्शनलक्ष्यलक्षणोत्पाद्योत्पादकाः ।⁽⁷⁾ तथावयवावयविगुणगुणिप्रमाण-प्रमेयादयो निरवशेषा भावास्तेषां कर्तृकर्मविचारेण स्वभावतोऽस्तिबलं प्रतिषिध्य परस्परपेक्षिकमिव सिद्धिं प्राज्ञो निर्मुक्तुर्ब्रह्मातिमरणादिवन्धनेभ्यो मोक्षाय⁽⁸⁾ विभावयेत् ॥

एषां च विस्तरेण विचारो मध्यमकावतारादिभ्योऽवसेयः ॥

10 ननु च शेषान् भावान् विभावयेदित्यनेनैवोपादानोपादात्रोरधिगतत्वाद्भावादानोपादानं पुनरुक्तं । सत्यमेतत् । तथापि तद्विचारे प्रा[56 b]धान्यज्ञापनार्थमुपादानोपादात्रोर्भेदेनोपादानं । तथा क्लृप्तेषु प्रकारेषु भूपसानयोरेव विचारो भविष्यतीति ॥

1) *vyutsarga* 'स'.

2) *Mss. vyutsargaḥ so smābhir.*

3) *के'स'वेद'स'.*

4) *के'स'स'स'स'.*

5) *दे'स'दे' के'स'वेद' मे'स'स'स'। ल'स' स' सु'स'स'। ग'स'स'स'स'। सु'स'स' स' स' ल'स'स'ग'स'। स'स'स' सु'ग'स'स' मे'स'स'स'॥*

6) *मे'स'स'स'.*

7) *Mss. atha. दे'स'दे'स'.*

8) *Mss. durikṣayāya, duṣṭakṣayāya. — mokṣāya est une conjecture de l'éditeur de la B. T. S. — Le tibétain porte simplement prajñā vibhāvayet.*

9) Voir ci-dessus p. 13, n. 3.

10) *Mss. api gatatvāt.*

अत एवोक्तं भगवतर्योपालिपृच्छायां⁽¹⁾ ।

भय दर्शित नैर्यिकं [Tib. 74 b] मे सत्वसकृन् सवेजित नैके ।

न च विव्यति कश्चिद् सत्त्व यो द्युतु गच्छति घोरमपायं ॥

न च कारकु कारण सत्ति येद्वि कृता असितोभरशस्त्राः ।

कल्पवशेन तु पश्यति तत्र कायि पतन्ति अपायित शस्त्राः ॥

5

चित्रमनोरमसज्जितपुष्पाः स्वर्णविमान ब्रलन्ति मनोहाः ।

तेष्वपि कारकु नास्तिद् कश्चि तेभ्य च स्थापित कल्पवशेन ॥

कल्पवशेन विकल्पितु लोकः संज्ञगच्छेण विकल्पितु बालः ।

सो च गच्छे अगच्छे असभूतो मायमरीचिसमा हि विकल्पाः ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रवतीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्मकारवाप- 10

रीता नाम प्रकरणमष्टमे ॥

1) Même fragment cité ci-dessus p. 53, n. 4.

IX.

पूर्वपरीक्षा नाम नवमं प्रकरणं

अत्राह । पटुक्तमेवं विद्याडुपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणाः कर्तुश्चेति¹⁾ तदपुक्तं ।

यस्मात् ।

5

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

भवन्ति यस्य प्रागेभ्यः सोऽस्तीत्येके वदन्त्युत ॥ १

यस्योपादातुर्दर्शनश्रवणाध्यापरसनादीनि वेदनास्पर्शमनस्कारादीनि च भवन्ति स
उपादाता पूर्वमेभ्य उपादानेभ्यो ऽस्तीति सांमितीया⁽³⁾ वदन्ति ॥ किं कारणं । यस्मात् ।

कथं ह्यविद्यमानस्य दर्शनादि भविष्यति ।

10

भावस्य तस्मात्प्रागेभ्यः सोऽस्ति भावो व्यवस्थितः ॥ २

इह विद्यमान एव देवदत्तो धनोपादानं कुरुते नाविद्यमानो वन्ध्यातनयः । एवं
यदि [57a] तावत्पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वं व्यवस्थितो न स्यात् । नासौ दर्शनादिकस्यो-

1—1) Ci-dessus p. 189 l. 11 (VIII. 13).

2) लृ' रन' ङ' 'व' 'स' 'स' 'र' 'न' । ङ' 'स' 'स' 'र' 'न' । ङ' 'स' 'स' 'र' 'न' ।
ग' 'न' 'ग' 'स' 'र' 'न' । ङ' 'स' 'स' 'र' 'न' । ङ' 'स' 'स' 'र' 'न' ।

3) म' 'स' 'स' 'र' 'न' । — Voir ci-dessus p. 148, n. 1. — Rock hill, Life
of Buddha, p. 182, 183, 186, 194.

4) र' 'स' 'स' 'र' 'न' । लृ' 'स' 'स' 'र' 'न' । ङ' 'स' 'स' 'र' 'न' ।
र' 'स' 'स' 'र' 'न' । र' 'स' 'स' 'र' 'न' । र' 'स' 'स' 'र' 'न' ।

पादानमकरिष्यत् । तस्मादस्त्यसौ घनात्प्रगेव [Tib. 75a] स्थितदेवदत्तवद्दर्शनादिभ्यः
पूर्वं पुद्गलो योऽस्थोपादानं करिष्यतीति ॥ उच्यते ।

दर्शनश्रवणादिभ्यो वेदनादिभ्य एव च ।

यः प्राग्व्यवस्थितो भावः केन प्रज्ञप्यतेऽथ सः⁽¹⁾ ॥ ३

योऽसौ पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वमस्तीति व्यवस्थाप्यते । स केन प्रज्ञप्यतां । पुद्ग- 5
लप्रज्ञेतर्हि दर्शनादिकं कारणं । स यदि तेभ्यः प्रागव्यवस्थितोऽस्तीति वक्तव्यते । तदा
दर्शनादिनिर्पेतः स्यात् । घटादि[व] पटः । यच्च स्वकारणनिर्पेतः स निर्हेतुको धनादि-
निर्पेतधनिकवन्नास्तीत्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

विनापि दर्शनादीनि यदि चासौ व्यवस्थितः ।

अमून्यपि भविष्यन्ति विना तेन न संशयः^(३) ॥ ४

10

यदि मन्यसे दर्शनादिभ्यः पूर्वं पुद्गलो नामास्ति । स दर्शनादिकमुपादानमुपादत्त इति । नन्वेवं सति निरस्तसेषयममून्यपि दर्शनादीनि विना पुद्गलेन भविष्यन्ति ॥ तथा हि देवदत्तो धनसंबन्धात्पूर्वं धनव्यतिरिक्तो व्यवस्थितः सन्नर्थान्नभूतमेव पृथक्सिद्धं धनमुपादत्ते । एवमुपादातुरपि स्वात्मव्यतिरेकेणार्थान्नभूतं दर्शनादिकमुपादानं स्यात् । न तु संभवतीत्याह ।

15

1) ལྷ་ དང་ ཉུང་ལ་སོགས་པ་ དང་། ཚོར་པ་ལ་སོགས་ ཉིད་ཅིས་ནི། ལྷ་ལོང་
དངོས་པོ་གང་ གནས་པ། དེ་ནི་ གང་གིས་ གང་གས་པ་རྒྱུ༥

2) Mss. *ghatāḍipatāh*. གཏཱ་པ་ནང་གླུ་པ་ལྟར། — Voir 203, n. 4 — De même que le *patā* est indépendant du *ghata*.

3) ལྷ་བ་ལ་སོགས་མེད་པར་ཡང་། གལ་ཏེ་དེ་ནི་གནས་ལྗང་ན། དེ་མེད་
པར་ཡང་དེ་དག་ནི་ ཡོད་པར་འགྱུར་བར་ཐེ་ཚོམ་མེད།

अव्यते केन चित् [कश्चित्] किं चित्केन चिदव्यते ।

कुतः किं चिद्विना कश्चित्किं चित्कं चिद्विना कुतः⁽¹⁾ ॥ ५

इह बोद्धव्येन कारणेन किं चित्कार्यमभिव्यज्यते [Tib. 75b] ऽङ्कुराख्यं । तेन च कार्येण किं चित्कारणमभिव्यज्यते बोद्धव्यमस्येदं कारणाभिदमस्य कार्यमिति ॥ एवं यदि केन चिदर्शनादिकेनोपादानेन कश्चिदा[57b] त्मस्वभावोऽभिव्यज्यते । अस्यायमुपा-
दतेति । केन चिच्चात्मना किं चिदुपादानं दर्शनादिकमभिव्यज्यते । इदमस्योपादानमिति । तदानीं स्यात्परस्परपेक्षणोक्तपादानोपादानोः सिद्धिः ॥ यदा तूपादातारं विना पृथक्सिद्धं दर्शनादिकमभ्युपगम्यते । तदा तन्निराश्रयमसदेव । तस्मान्नास्त्युभयोरपि सिद्धिः । इति न युक्तमेतत् । दर्शनादिभ्यः पृथगवस्थित उपादतेति ॥

10 अत्राह । यदुक्तं दर्शनश्रवणादिभ्य इत्यादि⁽²⁾ । अत्रोच्यते । यदि सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः

प्रागवस्थित इत्यभ्युपगम्यते स्यात् । स्यादेष दोषः । यदा तु ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः कश्चित्पूर्वो न विद्यते ।

किं तर्ह्येकैकस्मात्पूर्वो विद्यते । यदा चैवं तदा ।

अव्यते दर्शनादोनामन्येन पुनरन्यदा⁽³⁾ ॥ ६

16 [यदा] दर्शनेन ऋष्टेत्यभिव्यज्यते न तदा श्रवणादीन्युपादाय प्रज्ञप्यते । ततश्च पूर्वा-

1) ཅེ་ཡིས་ གང་ཞིག་ བསལ་བར་ཕྱེད། གང་གིས་ ཅེ་ཞིག་ བསལ་བར་ཕྱེད།
ཅེ་མེད་ གང་ཞིག་ ག་ལ་ ཡོད། གང་མེད་ ཅེ་ཞིག་ ག་ལ་ ཡོད།

2) = IX. 3; p. 193 l. 3.

3) Mss... *daranādānām apy eva punar anyadā*. — ལྟ་ལ་སྟོགས་པ་ བཅས་ཅད་ཀྱི།
ལྟ་མེད་ གང་ཞིག་ ཡོད་པ་མེད། ལྟ་སྟོགས་ནད་ནས་ གཞན་ཞིག་གིས། གཞན་ཀྱི་ཆེ་ན་
གསལ་བར་ཕྱེད། — *gsal* alterne avec *bsal*. — *Buddhapālita* *nan-nas*
gzhan-dag-gis. — *nan-nas* = from among, out of.

इति ॥ प्रतिक्रियं च कारकभेदात्कुत एतदेवं भविष्यतीति प्रतिपादयन्नाह । एवं चैतन्न
युज्यत इति ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे⁽¹⁾ 'एवात्रे ह्यात्मन इन्द्रियात्तरगमनप्रसङ्गः पुरुषस्य
स्यात्' चातायनात्तरोगमनवदिति ॥ अस्याचार्यभावविवेको दूषणमाह । सर्वगतस्या-
त्मनो नेन्द्रियात्तरगमनमस्तीत्युक्तः प्रसङ्गदोष इति ॥ तदेतदुक्तं स्वयूध्यपरिकल्पि-
तपुल्लवादनिरासस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य च सर्वगतत्वाप्रतिज्ञानात् । तस्माद्युक्त [Tib. 76 b]
एव प्रसङ्गदोषः ॥

अथापि यद्योक्तदोषपरिज्ञिकीर्षया ।

दृष्टान्य एव श्रोतान्यो वेदकोऽन्यः पुनर्यदि ।

10 परिचल्यते । तदपि न युक्तं । एवं ह्रीष्यमाणे ।

ཡོད་ལྷུང་ན། རེ་ནི་ རེ་ལྷུང་ མི་ རིགས་སོ།། Buddhapālita: gal-to re-rei sha-
rol-na | Ita-po de-ñid ñan-po de | tshor-ba-po yañ de-ñid hgyur....

1) Cette citation correspond à la *vr̥tti* de Buddhapālita (Mdo, XVII)
fol. 230a 7: རེ་ རེ་ལྷུང་ན། མི་ རིགས་སོ། ཅིའི་ཕྱིར་ གེ་ན། གླེ་ཤུ་ ལྷུང་ལྷུང་
ཐ་དྲ་པར་ འགྲོ་བ་ བཞིན་ཏུ་ བདག་ རྟེན་པར་ གཞན་ཏུ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་པར་འགྲུར་
བའི་ཕྱིར་རོ། བདག་ རི་ རྟེན་པར་ གཞན་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ མི་ འོད་དོ། — Notre
texte: བདག་ ཅིག་ ཡོད་ན་ རི། རྟེན་པར་ གཞན་ལ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་པར་འགྲུར་ནི།
གླེ་ཤུ་ལྷུང་ ལྷུང་ གཞན་ཏུ་ ཏེ་པར་འགྲོ་བ་ བཞིན་ནོ། — Si le *draslar* est le même
que le *protar*, il faut que l'âme, étant une, passe d'un organe à un autre, comme
un homme irait d'une fenêtre à une autre fenêtre. — Bhāvaviveka niera la
conséquence (*prasaṅga*), parce que l'âme est donnée comme omniprésente (*sarva-
gata*). — *ekatve* n'est pas représenté dans Buddhapālita. — Sur le *sarvagatatva*,
voir ci-dessus 116, n. 8, Nyāyabindu 115, 10.

Peut-être faut-il lire *prasaṅgaḥ syāt puruṣasya* v°. — Les Mss. sont très
fautifs *ekatve hy atnāna ... prasaṅgaḥ | puruṣasya syāt || vātāyanarajopagama-
navaditi*.

2) Mss. *svayuthāp*. — རྟེན་གྱི་ གླེ་ཤུ་ — Voir ci-dessus p. 76, n. 1.

सति स्याद्ब्रह्मरि श्रोता ब्रह्मं चात्मना भवेत् ॥⁽¹⁾ १

तद्यथा गोरन्यो ऽश्वो । न किं गवि सति न भवति यौगपद्येन । एवं यदि ब्रह्मरन्यः
श्रोता स्यात् । स ब्रह्मरपि सति स्याद्यौगपद्येन । न चैवमिष्यत इति नास्त्यन्यत्⁽²⁾ ॥
अपि चैवं सति ब्रह्म एवात्मानः प्राप्नुवन्ति ब्रह्मश्रोतृवेदनादीनां पृथक्पृथक्किमभ्युपग-
मात् । तस्मादेकैकस्मादपि दर्शनादेः पूर्वं नास्ति पुद्गलो नाम कश्चित् ॥ 5

अत्राह । विद्य[58b]त एव पूर्वं स सर्वभ्यो दर्शनादिभ्य आत्मा ।⁽³⁾ अथ नतं यद्यस्ति
केन प्रत्ययतेऽथ स इति यदुच्यते । इह दर्शनादिभ्यः पूर्वं नामद्वय[1]वस्थायी चत्वारि
महाभूतानि सन्ति यतः क्रमानामद्वयप्रत्ययं षडायतनमिति दर्शनश्रवणादीन्त्युत्पद्यते ।
तस्मादर्शनादिभ्यः पूर्वं चतुर्महाभूतोपादानमेवास्तीति ॥ एवमपि ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

10

भवन्ति येभ्यस्तेष्वेव भूतेष्वपि न विद्यते ॥⁽⁴⁾ १०

येभ्यो महाभूतेभ्यो दर्शनादिकमुत्पद्यते । तेष्वपि महाभूतोपादाननिमित्तकोऽप्येष
⁽⁵⁾ न युज्यते पूर्वणैव हेतु[ने]त्यभिप्रायः । तत्र यथा पूर्वमुक्तं ।

कुतः किं चिद्विना कश्चित्किं चित्कं चिद्विना कुतः ।⁽⁶⁾ इति [Tib. 77a]

1) ग'व'ते' लु'मं' ग'द'न'ते'न'। न'द'म'मं' ग'द'न' ह'र' ग'द'न' व'। लु'मं'
य'न'कै' न'द'म'र' न'द'न'। य'न'ग' ग'न' म'न'म'न'ते'न' न'द'न'॥

2) Voir ci-dessus II. 6.

3) उ'श्वे' ग'व'ते' ते' य'न'न'ते'ने' ग'न'ग'न' ग'न'ग'न'म'र' न'द'न' न'द'न' ग'न'ग'न'।
ने'न' य'न'न'म'र'न'ते' = *atha esa yady asti sa kena prajñāpyata itī manyate*
yadi, tatra ucyate.

4) Mss. *teṣu eva*. — लु' न'द' न'द'न'ग'न'ग'न'म'र' न'द'न'। ह'र'म'न'ग'न'ग'न'ग'न'म'
य'न'। ग'न'ग'न' न'द'न'म'ने' न'द'न'ने'न'न'। ते'ने' य'न'म'म'य'न'॥

5) Mss. *'py eva na yu^o, 'py eṣa nai yū^o*. — *eṣa* = *upādātār, draṣṭār, etc.*

6) IX. 5b.

इहापि तथैव वक्तव्यं । महाभूतोपादानाद्यश्चात्मा पूर्वं सिद्धः स्यात् । स महाभू-
तान्युपादाय स्यात् । न चैवं निर्हेतुकत्वात् । यश्च नास्ति स कथं महाभूतान्युपादास्यति ।
इति दर्शनोपादानवद्भूतोपादानेऽपि ह्येषामुक्तमेवेति न पुनरुच्यते ॥

घत्राह । यद्यप्येवमात्मा प्रतिषिद्धस्तथापि दर्शनादिकमस्त्यप्रतिषेधात् । न चा-
5 नात्मस्वभावानां घटादीनां दर्शनादिसंबन्धोऽस्ति । तस्मात्संबन्धी विद्यत एवात्मेति ॥
उच्यते । स्यादात्मा यदि दर्शनादीन्येव स्युः । [न तु] सन्ति । यस्य दर्शनादीन्युपादानं स
पदा नास्तीति प्रतिपादितं । तदा तस्मिन्नात्मन्युपादातर्यसति कुतो दर्शनादीनामुपादानभू-
तानामस्तिवमित्याह ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

10 न विद्यते चेद्यस्य स न विद्यत इमान्यपि ॥ ११

यस्य दर्शनादीनि परिकल्प्यन्ते स यदा नास्तीत्युक्तं । ननु तदैव दर्शनादिकमपि
नास्तीति स्पष्टमादर्शितं भवति । ततश्च दर्शनाद्यभावान्नास्त्येवात्मेति ॥

घत्राह । किं खलु भवतो निश्चितमेतन्नास्त्यात्मे[59a]ति ॥ केनैतदुक्तं ॥ ननु
चानन्तरमेवोक्तं दर्शनाद्यभावादात्मापि नास्तीति ॥ उक्तमेतदस्माभिः । न त्वस्यार्था भवता
15 [Tib. 77b] सम्यग्निश्चितो यतो भावद्वय घात्मेति परिकल्पितः स स्वभावतो न विद्यते ।
तस्य च मया स्वभावाभिनिवेशनिवर्तकमेव वचनमुक्तमसद्विपर्ययप्रतिपक्षेण । न त्वस्या-

1) Mss. *anātmās*°.

2) ལྟ་ ཅད་ ཉན་ལ་སྟོན་པ་ ཅད་ རྟོག་པ་ ཅད་ལ་སྟོན་པ་ ཡང་ གང་གི་
ཡིན་པ་ གལ་ཏེ་ མེད། དེ་དག་ གུང་ བེ་ ཡོད་པ་ཡིན།

3) Mss. *kenaitad yuktam*. — དེ་ སྐད་ སྟུག་ སྟུག་ — Correction proposée
dans l'édition de la B. T. S.

4) Mss. *parikalpitaḥ sarvasrabhāt*°.... དེ་ ཡང་ ངོ་མོ་ཉེད་ཀྱིས་ — Peut-
être *sa eva eva*°.

भावः परिकल्पितः । द्वयं ह्येतत्परित्याज्यं यच्च भावेऽवभिनिवेशो यश्चाभावेऽवभिनिवेशो
इति । यथोक्तमप्यिदमेव⁽¹⁾ ।

यस्तत्वात्मा ममानात्मा तेनात्मानियमानः सः ।

नन्वनित्येषु भावेषु कल्पना नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

प्राक् च यो दर्शनादिभ्यः सांप्रतं चोर्ध्वमेव च ।

न विद्यते ऽस्ति नास्तीति निवृत्तास्तत्र कल्पनाः⁽⁴⁾ ॥ १२

प्राक्तावद्दर्शनादिभ्यः आत्मा नास्ति । तत्र हि तस्यास्तित्वाभावात् ॥ दर्शनादिस-
कभूतोऽपि नास्ति । पृथक्पृथगसिद्धयोः सकभावाददर्शनात् शशशृङ्गयोरिव । आत्मोपादा-
नयोश्च परस्परनिरपेक्षयोः पृथक्पृथगसिद्धत्वात् । सांप्रतमपि नास्ति ॥ ऊर्ध्वमपि । यदि 10
हि पूर्वं दर्शनादीनि स्युः । उत्तरकालमात्मा स्यात् । तदानीमूर्ध्वं संभवेत् । न चैवमकर्तृकस्य

1) Çataka, X, 8. — Voir Muséon, 1900, p. 289. Notre version porte
ཁྱེད་ཀྱི་བདག་གང་ངའི་བདག་མེད། དེས་བདག་དེས་མེད་དེ་ཕྱིར་བཤད།
དངོས་པོ་མེད་ཀྱང་མེད་པ་མེད་པ་ལ། རྟོག་པ་དེས་ཀྱང་ཉེ་བར་སྟེ། Il faut lire au second
pāda *nes-med-phyir de med*. — La version du Mdo XVIII (fol. 11b 5) pour le
second pāda དེས་དེ་[བ]དག་མེད་མ་དེས་ཕྱིར་; pour le quatrième རྟོག་པ་སྟེ་བར་
འགྲུར་མེད་ཅེས་ = *nanv anityeṣu bhāveṣu kalpanā na jāyate [nopajāyate]*. Dans
la première version où manquent la négation et l'interrogation, *nāma* est repré-
senté par དེས་; mais ཉེ་བར་སྟེ་ = *upajāyate*.

2) Mss. *yaç ca vātma*.

3) Mss. *na sv anā*.

4) གང་དེག་ལྟ་ལ་སྟགས་པ་ཡི། ལྟ་ལ་ད་ལྟ་ཕྱི་ན་མེད། དེ་ལ་ཡོད་དོ་
མེད་དོ་དེས། རྟོག་པ་དག་ཉེ་བར་འགྲུར།

5) Mss. *prthak siddhayoh, siddhatvāt*.

कर्मणोऽसिद्धत्वात् ॥ यश्चैवमात्मा दर्शनादिभ्यः प्राक् पश्चाद्युगपच्च परीक्ष्यमाणो नास्ति ।
तस्येदानीमनुपलब्धस्वभावस्यास्तित्वं नास्तित्वं वा कः परिकल्पयेत्प्राज्ञः । तस्मात्कर्म-
कारकवदेवोपादानोपादात्रोः परस्परपेक्षा सिद्धिर्न स्वाभाविकीति [Tib. 78a] स्थितं ॥

यत एवोक्तं भगवता आर्यसमाधिराजमहार्कः ।

5

तद्धि कालि सो दशबलो [अ]नघो
जिनु भाषते इमु समाधि[59b]वरं ।
मुपिनोपमा भवगती सकला
न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ॥

10

न च सलु लभ्यति न जीवु नरो
इमि धर्म फेनकदलीसदृशाः [Tib. 43a] ।
मायोपमा गगनविद्युसमा
दृक्चन्द्रसंनिभ मरीचिसमाः ॥

15

न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो
परलोक संक्रमति गच्छति वा ।
न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं
फलु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥

20

न च शाश्वतं न च उक्ते पुनो
न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः
न च सो पि कृत्स्न पुनरास्पृशति
न च अन्यु कृत्स्न पुन वेदयते ॥

1) D'après le tibétain *°rājasūtre*. — Voir ci-dessus p. 109 et suivantes.

न च संक्रमो न च पुनरागमनं
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिह
 न च सत्त्वं चारमुपशास्त्रगति ॥

धनुत्पादं शास्त्रं अनिमित्तपदे
 सुगतान् गोचरं विनान् गुणा ।
 बलं धारणी दृष्टबलान् बलं
 बुद्धानियं वृषभिता परमा ॥

5

॥ श्रुत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमवृत्तौ पूर्वपरीता नाम
 नवमं प्रकरणं ॥

10

तत्रेध्यते यत्तदिन्धनं दाह्यं काष्ठादिकसंभूतं । तस्य दग्धा कर्ताग्निः । तत्र यदि ता-
वद्यदिन्धनं स एवाग्निरिति परिकल्प्यते । तदा कर्तृकर्मणोरैकत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टं
घटकुम्भकारयोश्चेत्तृक्तेत्ययोश्चैकत्वप्रसङ्गात् । तस्य चानभ्युपगमात् ॥ अथान्यत्वमेवम-
पि । यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । तदेन्धननिरपेक्षस्याग्नेरुपलब्धिः स्यात् । न हि घटाद-
न्यः पटस्तन्निरपेक्षो न दृष्टः । न चैवमिन्धननिरपेक्षोऽग्निरिति न युक्तमेतत् ॥ अपि च । 5
यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात्तदानीं ।

नित्यप्रदीप्त एव स्यादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैषर्थात् चैव चाकर्मकः सति ⁽²⁾ ॥ २

इन्धनात्पृथग्भूतोऽग्निरिष्यमाणो नित्यप्रदीप्त एव स्यात् । अप्रदीपनहेतुकाश्च [Tib.
79a] स्यात् । पुनरारम्भवैषर्थं च स्यात् । एवं च सत्यकर्मक एव स्यात् ॥ 10

अनुमेवार्थं प्रतिपादयितुकाम आह ।

परत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैषर्थं नित्यप्रदीप्तः प्रसज्यते ⁽³⁾ ॥ इति । ३

तत्र प्रदीप्यते तदिति प्रदीपनमिन्धनं । प्रदीपनं हेतुरस्येति प्रदीपनहेतुकः । न
प्रदीपनहेतुकः अप्रदीपनहेतुकः । यदि प्रदीपनादन्योऽग्निः स्यात्तदेन्धननि[60b]रपेक्षः 15
स्यात् । यो हि यस्मादन्यः स तन्निरपेक्षो दृष्टः । घटादिव पटः । ततश्च प[र]त्र निरपेक्षत्वा-

1) Mss. *tadānam*. — Correction de l'éditeur de la B. T. S.

2) कृणु'तु' अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ । अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ । अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ । अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ ।
कुम्भ'स' र्वैरु'तु' अग्नौ । र्वैरु'तु' अग्नौ । र्वैरु'तु' अग्नौ । र्वैरु'तु' अग्नौ । — Mss. *tadā-*
lambavaiyarthiyam ... *evam yā karmakṣatī*. — Voir ad XXII. 1.

3) गण'तु' अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ । अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ । अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ । अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ ।
कृणु'तु' अस्मत्तैरु'तु' अग्नौ । कुम्भ'स' र्वैरु'तु' अग्नौ । र्वैरु'तु' अग्नौ । र्वैरु'तु' अग्नौ ।

4) Tib. = *ghaṭapataṭavat*.

दप्रदीपनहेतुकः स्यात् । प्रदीपनसापेक्षस्य ह्यग्नेस्तद्भावे स्यान्निर्वाणं । यदा तु प्रदीपन-
निरपेक्षस्तदा निर्वाणप्रत्ययवैकल्यान्नित्यप्रदीप्त एव भवेत् । नित्यप्रदीप्ते चाग्नौ सत्यग्नेर-
परिनिर्वाणार्थं चास्योपादानसंधुत्तणादिकं व्यर्थमेव स्यात् । एवं च सत्यकर्मकोऽग्निः कर्ता
स्यात् । न चाविद्यमानकर्मकस्य कर्तृत्वं बन्ध्यासुतस्येव⁽²⁾ । तस्मादिन्धनाद्ग्रेरन्यत्वमिति न

5 युज्यते ॥

अत्राह । यदेतदुक्तं ।

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् । इति ।

तदयुक्तं । इहान्यत्वे ऽपि सत्यग्नीन्धनयोर्न विनेन्धनेनाग्नेरस्तित्वं । यस्माज्ज्वालाप-
रिगतोर्गो⁽³⁾ दाक्षलक्षणा इन्धनं । तदाश्रयेण [Tib. 79b] चाग्निरूपलभ्यते [न] पृथक् । यदा
10 चैतदेवमग्निसंबन्धोदेवेन्धनव्यपदेशो भवति । इन्धनाश्रयेण चाग्निरूपलभ्यते न पृथक् ।
तदा अन्यश्चेदिन्धनादग्निरित्यादिदोषप्रसङ्गस्य नास्त्येवावसर इति ॥ अथ यत्तस्याप्ययु-
क्तानुद्भावयन्नाह ।

तत्रैतस्मादिध्यमानमिन्धनं भवतीति चेत् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥ 8⁽⁴⁾

15 यदि मन्यसे ज्वालापरिगतोर्गो दाक्षलक्षणा इन्धनं तदाश्रयश्चाग्निरिति । एवमपि
परिकल्प्यमान इन्धनमग्निर्दृक्तीति नोपपद्यते । यस्मात् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥

1) Mss. *sādhuḥṣana, sādḥ°*.

2) Mss. °*sutasya ca*.

3) Paris et Calc. *parigata* — འཕྲུལ་ རྒྱུ་ — Ci-dessous l. 15 et
205. 1 uniformément *parigata*.

4) དེ་ལ་ གཤམ་ནི་ འདི་ ལྷུ་ཏུ། རྟེན་པ་ཞིན་ ལུང་མེད་ ཡིན་ རེ་མཁ་ན། གང་ཅི་
དེ་ཅེས་ དེ་ ཡིན་ན། གང་གིས་ ལུང་མེད་ དེ་ རྟེན་པ་ཅེས། — *Buddhapālita* (282b 5)
sreg-gin buḍ-gin — *etasmāt* n'est pas représenté dans le tibétain.

इहेन्धनमग्निर्दहतीति परिकल्प्यमाने ज्वालापरिगतं दाह्यमिन्धनमिति । न चैत-
द्व्यतिरेकेणापरमग्निं पश्यामो येनेन्धनं दह्येत । यस्मादेतावन्मात्रमिदं [61a] मुपलभ्यते
पडुत ज्वालापरिगतं दाह्यमात्रं । यदा चैतद्व्यतिरिक्तो नास्त्यग्निः तदा केन तदिन्धनं
दाह्यतां । तावन्मात्रमिदं यदा । इध्यमानमात्रमिदं यदेत्यर्थः । तस्माद्व्यतिरिन्धनं दहति
तद्व्यतिरिक्ताग्न्यभावात् । यदा चैवं तदा कुतः कस्य चिज्ज्वालापरिगतिरिति स एव दोषो 5
न वेपते⁽²⁾ ॥

अपि चान्यत्वाभ्युपगमे अग्निन्धनयोरिव्यमानव्यपदेशाभावात्कुत इध्यमानमिन्धनं
कुतो वेन्धनमग्निर्दह्यतीति प्रतिपाद्यत्वाह ।

अन्यो न प्राप्स्यतेऽप्राप्तो न धत्त्यत्यदहन् पुनः ।

न [Tib. 80a] निर्वास्यत्यनिर्वाणः स्थास्यते वा स्वलिङ्गवान्⁽³⁾ ॥ ५ 10

यदीन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । सोऽन्यत्वादन्धकारमिवेन्धनं न प्राप्नुयात् । न च
धत्त्यत्यप्राप्तत्वाद्विकृष्टदेशावस्थितमिवेत्यभिप्रायः । एवं चेध्यमानमिन्धनं भवतीति
नोपपन्नमेव । ततश्चाग्नेर्निर्वाणं न स्यात् । अनिर्वाणश्च स्वलिङ्गवानिव स्थास्यति प्रदीप्त
इत्यर्थः ॥ वाशब्दो ऽवधारणे ऋष्टव्यो विकल्पार्थो वा । स्वलिङ्गवानेवाग्निः स्थास्यति
यदि वा नास्त्यन्यत्वमग्नेरिन्धनादिति । समुच्चये वा अन्यो न प्राप्स्यति न धत्त्यति न च 15
निर्वास्यति स्वलिङ्गवांश्च स्थास्यति । तस्मादपुक्तमिन्धनादन्यत्वमग्नेः ॥

अत्राह । अपुक्तमग्निन्धनयोरन्यत्वं यस्मान्न प्राप्स्यतेऽप्राप्तो न धत्त्यत्यदहन् पुन-
रित्यादि तदपुक्तं । दृष्टा ह्यन्यत्वे स्त्रीपुरुषयोः प्राप्तिरेवमग्निन्धनयोरपि भविष्यतीति ॥
उच्यते ।

1) Mss. *parigata iti, parigatariti*.

2) Cet emploi de *vepate* (*nivartati*, *वर्त्तते*) est digne de remarque.

3) ग०द०'सु०' मे' सु०' सु०'मे०'र० । श्रेण'स०' मे' अ०'सु०' मे'श्रेण'र० । अ०'स०'
मे' अ०'सु०' मे'अ०'र० । स०'ह०'ग०' र०' य०' अ०'सु०'स०' ग०'र० ॥

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निरिन्धनं प्राप्नुवाद्यदि ।

स्त्री संप्राप्नोति पुरुषं पुरुषश्च स्त्रियं यथा⁽¹⁾ ॥ ६

स्यादेतदेवं यदि स्त्रीपुरुषवत्परस्परानपेक्षाग्नीन्धनयोः सिद्धिः स्यात् । न त्वस्ती-
त्याह ।

5

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निरिन्धनं काममाप्नुयात् ।

आग्नीन्धने यदि स्यातामन्योन्येन तिरस्कृते⁽²⁾ ॥ ७ [Tib. 80 b]

न त्वेवं संभवति यदिन्धननिरपेक्षाग्निः स्यात् । अग्निरपेक्षं चेन्धनमिति ।
तस्माद्दृष्टान्तवैयर्थ्यं । अन्योन्यापेक्षाधीनज्ञाननां सत्यन्यत्वे येषां प्राप्तिः सिद्धा तेषामेव
दृष्टान्तत्वेनोपादानं न्याय्यं स्यात् । ते च न संभवन्तीति न युक्तमेतत् । अन्यत्वे सति प्रा-
10 तिरस्तीति ॥

अत्राह । यद्यप्यग्नीन्धनयोः स्त्रीपुरुषवत्परस्परनिरपेक्षा सिद्धिर्नास्ति । तथापि
परस्परपेक्षा तावदस्ति । ततश्चास्त्येवाग्नीन्धनयोः स्वद्वयसिद्धिः परस्परसापेक्षत्वात् । न
क्षयिष्मानयोर्वन्ध्यापुत्रद्वहित्रोः परस्परपेक्षता दृष्टेति ॥ उच्यते । एवमपि ।

1) རི་ཁྱུར་ བྱང་མེད་ གླེན་པ་ རྟེན་། གླེན་པ་འདྲ་ བྱང་མེད་ བྲན་པ་བཞེད་། ཀལ་ཏེ་
མེད་ལས་ མེ་ ཀལ་ན་ན། མེད་ རྟེན་ བྲན་པར་ བྱང་པར་འགྱུར་།

2) ཀལ་ཏེ་ མེ་ རྟེན་ མེད་དག་ བློ། ཀའིག་གིས་ ཀའིག་ཀྱི་ བསལ་འགྱུར་ན།
མེད་ལས་ མེ་ ཀལ་ན་ཏེད་ ཡིན་ ཡང་། མེད་ རྟེན་ བྲན་པར་ འདོད་ལ་ རག་།

3) Mss. *anyonyāpekṣāyōr na janmanā saty*.... — ཀལ་ན་ཏེད་ ཡིན་ ཡང་
མན་ཚུན་ བཞེས་པ་ལ་ རག་ལས་ ཏེ། གླེན་པར་གྱུར་པ་ ཀང་དག་ བྲན་པར་ བྱུལ་པ་ ཏེ་
དག་ ཏེད་དཔེར་ ཏེ་པར་དཔོན་པར་ རིག་པར་འགྱུར་ན། = *anyāve saty api paraspā-*
rāpekṣādāhīnā jātā ye prāpakūḥ siddhās teṣām eva On ne peut apporter
comme exemples que des êtres dont la naissance soit interdépendante.

4) Mss. *parasparāpekṣā*.

5) Mss. *yāvad*. — Tib. རེ་ཞིག་.

यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्पेक्ष्यामिं यदीन्धनं ।

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्यामिरिन्धनं⁽¹⁾ ॥ ८

अस्येन्धनस्यायमग्निर्दाहकः कर्तव्येव यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्व्यवस्थाप्यते । अस्याग्ने-
रिदमिन्धनं कर्मेत्येवमग्निमपेक्ष्य यदीन्धनं । तत्कतरदनयोः पूर्वनिष्पन्नं । किमिन्धनं
यदपेक्ष्यामिः स्यात् । उतोऽग्निमपेक्ष्येन्धनं स्यात् ॥ तत्र यदीन्धनं पूर्वनिष्पन्नमिति 5
कल्प्यते । तदयुक्तमग्निनिर्पेतस्यानिध्यमानस्येन्धनत्वाभावात् । तृणादिः सर्वस्य चैवेन्ध-
न[त्वा]प्रसङ्गात् । अथ पूर्वमग्निः पश्चादिन्धनमिति । तदप्ययुक्तमिन्धनात्पूर्वसिद्धस्याग्नेरसं-
भवात् । निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् [Tib. 81a] पश्चाच्चापेक्षया निःप्रयोजनत्वात् । तस्मान्नास्त्यत्र
किं चित्पूर्वसिद्धे यदपेक्ष्येतरस्य सिद्धिः स्यात् ॥ अथापि मन्यते पूर्वमिन्धनं पश्चादग्नि-
रिति । एवमपि ।

10

यदीन्धनमपेक्ष्यामिरग्नेः सिद्धस्य साधनं ।

भविष्य[62a]ति । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भविष्यतीति परिकल्प्यते । एवं तर्हि सि-
द्धस्य सतोऽग्नेः पुनरपि साधनं स्यात् । विद्यमानस्यैव यदर्थस्य सिद्धत्वापेक्षया पुष्यते ।
न ह्यविद्यमानो देवदत्तो गृहे कं चिदपेक्षते ॥ एवं यथाग्निर्विद्यमानो न स्यात् । नासा-
विन्धनमपेक्षते । तस्मादस्ति त्वमग्नेरभ्युपेयं । तदा च किमस्येन्धनस्यापेक्षया पुनः कर्तव्यं । 15
न हि सिद्धोऽग्निः पुनरिन्धनेन कर्तव्यो यदर्थमिन्धनापेक्षासाफल्यं स्यात् । तस्मादिन्धन-
मपेक्ष्यामिर्भवतीति न युक्तं ॥

अपि च । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भवतीति परिकल्प्यते ।

एवं सतीन्धनं चापि भविष्यति निर्गमिकं⁽²⁾ ॥ ९

1) ग'ल'हे' मैद' स'ल्ले'स' मे' ङी'ल'। ग'ल'हे' मे' स'ल्ले'स' मैद' ङी'ल'। ग'ल'
स'ल्ले'स' मे' र'द' मैद' ङ'ल्लु'र'स'। र'द'स' सु'स'स' ग'ल'दे'ग' ङी'ल'॥

2) ग'ल'हे' मैद' स'ल्ले'स' मे' ङी'ल'। मे' सु'स'स'ल' सु'स'स'स'ङ'ल्लु'र'। सु'र'

यदीन्धनमसिद्धं स्यात् 'नैव तदग्निनापेक्ष्येत' । असिद्धस्यापेक्षायोगात् । तस्मान्नि-
ग्रिकस्येन्धनस्य सिद्धिरभ्युपेया न चैवमेतदिति न युक्तमेतदिति ॥

अथ मतं यौगपद्येनैवेन्धनसिद्ध्याग्निसिद्धिरग्निसिद्ध्या चेन्धनसिद्धिः । ततश्च एक-
स्यापि पूर्वसिद्धनभ्युपगमात्तत्र यदुक्तं ।

5 कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्याग्निरिन्धनं । इति ।

तदयुक्तमिति ॥ उच्यते । एवमपीष्यमाण उभयस्यापि नास्ति सिद्धिः । यस्मात् ।

योऽपेक्ष्य [Tib. 81b] सिध्यते भावस्तमेवापेक्ष्य सिध्यति ।

यदि योऽपेक्षितव्यः स सिध्यतां कमपेक्ष्य कः ॥ १०

तत्र यदि यो ऽग्न्याख्यो भावो यमिन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । इन्धनाख्यश्च
10 भावो योऽग्निनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः स यदि तमेवाग्न्याख्यं पदार्थमपेक्ष्य सिध्यति
कथ्यतामिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा चाग्न्यभावे सतीन्धनस्य सिद्धिरिव
नास्ति । तदा ऽकारणस्येन्धनस्याभावात्कुतस्त[62b]हेतुको ऽग्निः प्रसेतस्यति ॥

एवं य इन्धनाख्यो भावो यमग्न्याख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । अग्न्याख्यश्च भावो य
इन्धनाख्येनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः । स यदि तमेवेन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । कथ-
15 तां किमिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा ह्यीन्धनाभावे सत्यग्नेः सिद्धिर्नास्ति
तदा निष्कारणस्याग्नेरभावात्कुतस्तद्वेतुकमिन्धनं ॥

इतश्चाग्निन्धनयोः परस्परापेक्षयापि सिद्धिरसतो सिद्धासिद्धयोरपेक्षाभावादिति
प्रतिपादयन्नाह ।

सङ्ग्रह'सत्' मे'द'ल' ५८ । मे' मे'द'स' दे' अग्न्यु'स' ५९ ॥ — Mdo XVII. me
sgrub-pa-la me med-par yan.

1) ग'ल'दे' द'स'स' ग'द' स'स'स' अग्न्यु'स' दे'दे'द'ल' ५८ स'स'स'स' दे' ।
स'स'स'स' ग'द' ५९ दे'अग्न्यु'स'दे' । ग'द'ल' स'स'स'स' ग'द'दे'ग' अग्न्यु'स' ॥

योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्षते कथं ।

अथाप्यपेक्षते सिद्धस्त्वपेक्षास्य न युज्यते⁽¹⁾ ॥ ११

यो ह्याप्याख्यो भाव इन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति सोऽसिद्धो वेन्धनमपेक्षते सिद्धो वा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरविषाणवन्नेन्धनमपेक्षते । अथ सिद्धः [Tib. 82a] सिद्धत्वात्किमस्येन्धनापेक्षया । न हि सिद्धं पुनरपि साध्यते वैषय्यात् । एवमिन्धनेऽपि 5 वाच्यं ॥ तस्मान्नाप्येन्धनयोः परस्परपेक्षया योग्यत्वेन वा सिद्धिरिति ॥ यतश्चैवं तस्मात् ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निर्न ।

अथ स्यादपेक्ष्याग्निस्तर्हि भविष्यतीति । एतदपि न युक्तमित्याह ।

नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ।

अन्यत्रप्रतिषेधादकेतुकत्वप्रसङ्गाच्च ॥

10

यथा चाग्निपेक्ष्य वानपेक्ष्य वेन्धनं न संभवति । एवमिन्धनमपीत्याह ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं न नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं⁽²⁾ ॥ १२

एतच्चानन्तरमेव गतार्थत्वात् पुनरुच्यते ॥

अत्राह । किमनयास्माकमतिमूर्खमेतत्किं प्रयोजनं । ये⁽³⁾ वयं ब्रूवो यस्मादग्निनेध्य-

1) རྟོག་པོ་ བཞུག་ འགྲུག་ ལྷན་པ། རེ་ མ་གྲུག་ན་ རི་ལྷན་ བཞུག་
ཅི་སྟེ་ གུག་པ་ བཞུག་ རེ་ རེ་ བཞུག་པར་ མེ་རིགས་སོ།

2) རྟོག་ལ་ བཞུག་པའི་ མེ་ མེད་དོ། རྟོག་ལ་ མ་བཞུག་ མེ་ ཡང་ མེད། མེ་ལ་
བཞུག་པའི་ རྟོག་ མེད་དོ། མེ་ལ་ མ་བཞུག་པའི་ རྟོག་ ཡང་ མེད། ॥ Variantes aux
pādas impairs : me med-de cin med-na.

3) gata = གོ་བར་ཐད་པ་.

4) Voir ci-dessus p. 68, n. 5. — རྟོག་པ་ རྟོག་པ་མོ་.

5) Mss. ye bhāvantu vāyam. Le tibétain a seulement ཁོ་པོ་ཅག་ རེ་ = va-
yam eva....

मानमिन्धने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवाग्नीन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a] यद्यग्निरिन्धनं दहेत् । यदीन्धनेऽग्निः संभवेत्स इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याहुः ।

आगच्छत्यन्यतो नाग्निरिन्धनेऽग्निर्न विद्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तात्तावत्कुतश्चिदन्धतोऽग्निरागमनं नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चक्रेतुकस्याग्नेरागमनाभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रयोजनभावात् । तत्रापि चेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । आगच्छत्यन्यतो नाग्निः [Tib. 82b] ॥ तथेन्धने
ऽप्यग्निर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

अथ स्याद्विद्यमानस्यापि मूलोदकादिवदभिव्यञ्जकप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-
मानत्वं । अरुणानिघर्षणादभिव्यञ्जकप्रत्ययसंभवात्तु पश्चादुपलब्धिरिति । इदमेव तावत्सं-
10 प्रधार्यति ॥ किं पुनर्मूलोदकादीनामभिव्यञ्जकैः प्रत्ययैः क्रियत इति । तत्र स्वल्पं
तावन्न क्रियते विद्यमानत्वात् । अभिव्यक्तिः क्रियत इति चेत् । केयमभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि सैव क्रियते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यवादात्यागश्चैवं
ज्ञायतेऽभिव्यक्तैः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्वल्पस्य चोत्पत्तिप्रत्ययनिर्पेक्ष-
त्वात्खपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात् ॥

15 अपि चेयमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानभिव्यक्तस्य वा । तत्र
तावद्यदभिव्यक्तं तत्राभिव्यज्यते तस्याभिव्यक्तिवैयर्थ्यात् । अनिष्टदोषप्रसङ्गाच्च । अन-
भिव्यक्तमपि नाभिव्यज्यते खपुष्पवद⁽⁵⁾भिव्यक्तत्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain: [na tu dahati.tathā] yadāndhane....

2) सक्त्वा'वैन' सङ्ग'स'मकुं'द'स'स'.

3) कु'द'कु'ल'सै'स'.

4) Voir la discussion de l'*abhiivyakti* (मद्वै'स'ङ्ग'स'स'), Bodhicaryāv. IX. 133 et suiv.

5) मद्वै'स'ङ्ग'स'स'स'स'स'स'स'.

अथापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं क्रियत इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
 स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्रियत इति [Tib. 83a] कुतः स्थौल्यापा[दानमभिव्यक्तिः ।
 सौहृदस्य च निर्हेतुकस्यासंभवात्कस्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
 इन्धनेऽग्नेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपजायते ।
 इत्यसत्यमेवैतदुपलभते भवान् ॥

5

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां दूषणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतेः⁽⁴⁾ ॥ १३

अग्निनेन्धनं दक्ष्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं दूषणं गम्यमानगतागत-
 दूषणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावद्दग्धं नैव दह्यते ।

10

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दक्ष्यमानं न दह्यते⁽⁵⁾ ॥

इत्यादिना । यत एवमतो नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह⁽⁶⁾ ।

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्राविन्धनानि न तेषु सः⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) ऽग्नयः'प'तेरः.

2) Les Mss. portent *sthaulyasya*; mais le tibétain ལ་པ་ཏེན་.

3) *āpādana* = ལ་པ་པ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་ མེ་ཁོང་སྟེ། མེད་ལམ་མེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན། དེ་པལྟོན་
 མེད་གི་ལྷག་མ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་པགོམ་པས་ པསྟན།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མེད་ཏེན་ མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མེད་ལས་ གཞན་ལམ་མེ་ཡང་མེད། མེ་ནི་
 མེད་དང་ལྷན་ མ་ཡིན། མེ་ལ་ མེད་ དེར་ དེ་མེད། — Cité ad XVI. 2.

तत्र ।

यदिन्धनं स चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदित्यनेनाग्नीन्धनयोरेकत्वप्रतिषेधादिन्धनं पुनरग्निर्न ॥

अन्यथेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् ।

5 इत्यादिनान्यत्रस्य प्रतिषेधान्नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ॥

तत्त्वान्यत्वेभयपक्षप्रतिषेधादेव तद्वत्पक्षाधाराधेयपक्षाणामप्यर्थतः [Tib. 83 b] प्रतिषिद्धत्वात्तानपि [नि]गमयन्नाह ।

नाग्नि[64 a]रिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ॥ इति ।

तत्राग्निरिन्धनवान्न भवति । इन्धनमस्यास्मिन् वा विद्यत इति व्यतिरेकेण
10 वा व्युत्पादेनाव्यतिरेकेण वा । तत्र व्यतिरेकेण तद्यथा गोमान् देवदत्तः । अव्यतिरेकेण
बुद्धिमान् देवदत्तो ब्रूवानित्यादि । अग्नीन्धनयोश्च पक्षद्वयस्यापि प्रतिषिद्धत्वादिन्धनवा-
नग्निरिति प्रतिषेधो विहितः ॥ अन्यच्च कुण्डं दध्न आधार्तां प्रतिपद्यते । न चेन्धनादन्य-
त्नमेरस्तीति नामाविन्धनानोति युज्यते ॥ नापीन्धनेऽस्त्यग्निरन्यत्रप्रतिषेधादिति ।
एवमाधाराधेयताप्रतिषेधोऽप्यर्थत उपवादित एव ॥

15 यथा चाग्निः पञ्चधा विचार्यमाणो न संभवति । एवमात्मापीत्यतिदिशन्नाह ।

अग्नीन्धनान्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वो निर्विशेषेण ।

तत्रोपादीयत इत्युपादानं पक्षोपादानस्कन्धाः⁽³⁾ । यस्तानुपादाय प्रज्ञप्यते स उपा-
दाता यहीता निष्पादक आत्मेत्युच्यते । अकृत्कारविषयत्वादाकृति उत्पादितोऽङ्गमानो-

1) tadvat = दे' र'न' अङ्क'. ādhāra = हेर' ādheya = सहेर'स'.

2) Mss. tām api gamayan. दे'र'ग' अङ्क' सहेर'स'सु'सहेर'स'.

3) D'après le tibétain. Les Mss. portent ity upādānam . yaç copādānaskan-
dhāns tām upādāya.

4) Mss. ādita. सहेर' = nikṣipta, āhita.

ऽस्मिन्निति ॥ तदस्यात्मन उपादानस्य च यः क्रमः⁽¹⁾ सिद्धिः । स सर्वोऽग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यातोऽवगतव्यो निर्ववशेषेण ॥

कः पुनः सर्वस्य निर्ववशेषस्य⁽⁹⁾ च भेदः । सर्वग्रहणेनैव [Tib. 84a] पञ्च पक्षाः समन-
त्तरप्रक्राप्ता अभिसंबध्यन्ते । सर्व एते पञ्चापि पक्षा अग्नीन्धनवदात्मोपादानयोरेव्यविकला
लौकिकीयाः । यश्चैषां प्रतिपादन उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निर्ववशेषेणात्मोपादान- 5
नयोः प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वात्मना प्रतिषेधसाम्यमग्नीन्धनाभ्यामात्मोपादान-
नयोर्वेदितव्यमित्युपदर्शनार्थं सर्वो [64b] निर्ववशेषेणेत्याह ॥ तत्र यदेवोपादानं स एवा-
त्मेत्येवं कर्तृकर्मणोरेकत्वप्रसङ्गात् पुञ्यते । नाप्यन्यदुपादानमन्य उपादाता स्कन्धव्य-
तिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात् । परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वान्यत्वप्र-
तिषेधाच्च स्कन्धवानप्यात्मा न भवति । अन्यत्वाभावाच्च नात्मनि स्कन्धा न स्कन्धेष्वा- 10
त्मा । यत एवं पञ्चषु प्रकारेष्व्वात्मनो न सत्त्वं । तस्मात्कर्मकारकवदेवात्मोपादानयोः पर-
स्परप्रेक्षिकी सिद्धिरिति स्थितं ॥

यश्चापमात्मोपादानयोः क्रमः स नानयोरेव किं तर्हि ।

सार्धं घटपटादिभिः ॥⁽⁴⁾ १५

निर्ववशेषैः पदार्थैः सर्वथा व्याख्यातो वेदितव्यः । घटादयो हि कार्यकारणभूता भव- 15
यवावपविभूता लक्षणलक्ष्यभूता [Tib. 84b] गुणगुणिभूता वा स्युः । तत्र मृदपञ्च-
क्रमसूत्रसलिलकुलालकारकव्यापामादयो घटस्य कारणभूताः । घटः कार्यभूतः । कपालादयो

1) Sic Mss. — शुभ्रसदिः'सि'स' = *siddhikramāḥ*.

2) Mss. *niravapeṣaḥ ca*. — गुह' रन' म'लुष'स'व'.

3) शुभ्रस'सु' = *sambandhaniya*.

4) मे' रन' मेन'शैष' स'र' रन' रै । ऊ'स'र'ल्लन'सदि' 'सि'स' गुह । सुम'
सुम'सै'र' रन' लुष'उ'ग' । म'लुष'स' रै' इम'स'स'स' ॥ — Mdo XVII.
ñe-bar-len-pai.

5) Mss. °*calilakulālakāla*° ह'म'ल'ल'ल' ल'ल'ल'ल' ल'ल'ल'ल' ल'ल'ल'ल'.

नीलादयो वा अवयवभूताः । घटो ऽवयवी । पृथुबुध्नलम्बौष्ठदीर्घप्रीवत्वादीनि लक्षणानि ।
घटो लक्ष्यः । श्यामत्वादयो गुणाः घटो गुणी । इत्येवं व्यवस्थाप्यामीन्धनवत्क्रमो योऽयः ।
एषां च घटादीनामात्मोपादानयोश्च मध्यमकावतारप्रकरणाद्याख्यानमवसेपे ।

तदेवं कर्मकारकवदात्मोपादानयोर्धटादीनां च परस्परपेक्षितत्वां सिद्धौ व्यवस्थि-
5 तायां तथागतवचनाविपरितार्थ[त्वा]बोधाभिमानितया तीर्थ्यमतोपकल्पितपदार्थव्यवस्थां
सौगतप्रवचनाश्रितेनोपनीयातिमूळतया ।

आत्मनश्च सतत्त्वं ये भावानां च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशन्ति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान् ॥ १६

तत्र [65a] सक्तु तेन वर्तत इति सतत् । स[ता]तो भावः सतत्त्वमपृथक्त्वमनन्यत्वमे-
10 कत्वमित्यर्थः । तदेतत्सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न तानाचार्यः शासनार्थपण्डितान् [Tib. 85a]
मन्यते ॥ तद्यथा । आत्मा उपादानेन प्रज्ञप्यते येन सक्तैव तेनोपादानेन संभवति । स न
पृथगव्यतिरेकेणैव भवतीत्यर्थः । एवं येन कारणेन मृदादिना घटः प्रज्ञप्यते तदव्य-
तिरेकेणैव स भवति न पृथक् । एवमात्मनो भावानां च सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न ते परम-

1) Mss. °aviparītārbbhabādhā° རོན་ཕྱིན་ཅི་མ་མོག་པ་ ཡིན་པར་ རྫོམ་པ་ཉིད་
ཀྱིས་ = aviparītārtha-abhimānitayā.

2) གཤམ་རབ་ལས་ ཁོང་ཏུ་ཕུན་པའི་ རོན་ཉིད་ཏུ་ གཤམ་ནས་ = °pravacana-
adhigata-arthatvena upanīya.

3) གང་དག་ བདག་ དང་ དངོས་པོ་ རྣམས་། དེ་བཅས་ཉིད་ དང་ བ་དང་པར་།
རྫོན་པ་ དེ་དག་ བསྐྱེད་རྒྱུ་། མཁས་པོ་ ལྷན་ཏུ་ མི་ སེམས་སོ་།

4) Tib. = tad atra satattvam.

5) Mss. tadvyatirekeṇa. བམེ་དང་པ་ཉིད་ཏུ་.

गम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शास्त्रतोच्छेदरहितस्योपादायप्रज्ञान्यभिधान[स्य] तच्च पश्यति ।

पृथक् पृथक् च ये निर्दिशन्ति । पृथगित्यात्मानं पृथगुपादानं पृथक्कार्यं पृथक्कारणमित्यादिनान्यत्वं पश्यन्ति । धूमनपि न शासनस्यार्थकोविदानाचार्यो मन्यते ॥ पद्योक्तं ।

एकत्वान्यत्वरहितं प्रतिश्रुत्कोपमं जगत् ।

5

संक्रान्तिमासाद्य गतं बुद्ध्वास्त्वमानन्दितः ॥ इति ॥

एवं चाग्नीन्धनपरोक्षयाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकालालिप्सितैरपि नैव व्यर्द्धयते रागद्वेषमोक्छुताशनैरपि वेति ।

पद्योक्तं भगवता ।

यद्य गगणु न ज्ञातु दग्धपूर्वं

10

सुवज्रमि बाल्पशतैर्हि दक्षमानं ।

गगनसम विज्ञानमान धर्मान्

सोऽपि न दक्षति ज्ञातु साग्रिमध्ये ॥

1) བརྟེན་ནས་ གནལ་པའི་ མེང་ཅན་གྱི་ — Ci-dessus (187, n. 3) བརྟེན་ནས་པ་ = *prajñāpti*; voir XVII. 2.

2) Sic Mss. — འཕྲོ་ ཏང་ འཇིག་པ་ ཏང་ བྲམ་པར་ = *saṃkrāntivyayarahitam*, °*vyayavigatam*; ou, plus exactement འཇིག་པ་ = *uccheda* opposé à *saṃkrānti* (passage de l'être d'une existence dans une autre, ou d'un *kṣaṇa* à un autre *kṣaṇa*).

3) Le tibétain donne une lecture plus intelligible: རུག་མཐའི་ མེ་དག་གམ་ = *yugāntajvālābhir vā*. — Mss. Calc. *kalpenākālālipsitaiḥ*, Paris °*lapsitair*, Camb. °*ātmanair*. — *kalpāntakālāgnijvalanair*?

4) Mètre *Puṣpitāgrā*. — Voir Ed. Müller, *Der Dialect der Gāthās des Lalitavistara*, p. 31.

5) Mss. *dharmāns te*. དེ་ནི་ གནལ་པར་ མེ་ནང་ ཡོང་ མི་འཇོག་ = *kva-cana na dahyati jātu so 'gnimadhye*.

सर्विहि⁽¹⁾ ज्वलमाणि बुद्धतेत्रे
 प्रणिधि करोति समाधिषे स्थित्वा ।
 ज्वलत⁽³⁾ अयु पशान्यतामशेष
 पृथिवि विनम्रि⁽⁴⁾ [पि] नैवऽस्यान्यथात्वं ॥

5 तथा ।

अरुणि⁽⁶⁾ यद्य चोत्तरारुणि [Tib. 85b]
 कृस्तव्यायामु त्रयेभि संगतिः ।
 इति पत्ययतोऽग्निं ज्ञायते
 ज्ञातु कृतकार्यं लघू⁽⁸⁾ निरुध्यते ॥

10

अथ पपिडतु कश्चि मार्ग[65b]ते
 कुतऽयम्मामतु कुत्र याति वा ।

1) Mss. *sacihē*. — *sarvīhi* = *sarvinhi*, *sarvasmin*.

2) Mss. *samādhīhe*.

3) Mss. *jvalanta*. — «Que toutes ces champs de Bouddha enflammés s'éteignent sans exception!»

4) Mss. *vināci*. — *pi* d'après le tibétain གྲུ་ — *naivā 'sya*. — Mss. *nai-
vā'sya* — ས་རྒྱལ་ཤིག་ གྲུ་ དེ་ལ་ འགྲུ་ལ་ མེད།

5) Les stances qui suivent sont-elles extraites du Lalitavistara? Voir p. 211 de Rājendralāl, Bodhicaryāv. ad IX. 108 (p. 342), Çikṣās. 240. 1. —
 Mètre Vaitaliya {-----|
 {-----} ॥

6) Il est difficile d'expliquer ces accusatifs.

7) འདྲི་གསུམ་ འདུ་ས་པ་. — *hastavyāyāmu* doit être scandé -----.

8) Mss. *laghu*. — Voir la note de M. C. Bendall.

9) Mss. *kuta ayam ā°*.

XI.

पूर्वापरकोटिपरीक्षा नामैकदशमं प्रकरणं

यत्राह । विद्यत एवात्मा संसारमद्वावात् । यदि क्वात्मा न स्यात्कस्य पाप्मन-
 तिके संसारः ⁽²⁾ अज्ञिवंजवीभावेन जन्ममरणपरंपरया संसरणं स्यात् । उक्तं हि भगवता ⁽⁸⁾ अन-
 5 वरायो हि भित्तवो ज्ञातिजन्ममरणसंसार इति । अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानां तृष्णासंयो-
 जनानां तृष्णागण⁽⁴⁾पटुत्वद्वानां संसरतां संघावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत इति ॥ यदा च भग-
 वदुपदेशात्संसारोऽस्ति तदा संसरतांप्यस्ति स चात्मोद्यत इति ॥ [Tib. 86a]

1) Mss. *pañca*°.

2) Mss. *ājavamjābījābhāvena*. — M. Vyut. § 224, ²⁴ *ājavarjāvasamāpanna*
 et variante *ājavam* j°. — *འགྲོ་བ་ ཅད་ འོང་བའི་ རི་ཤར་ རྩོམ་ ཅད་ འཆི་བ་ གཅིག་*
ནས་ གཅིག་ཏུ་ བརྒྱུད་པས་ = *gamāgamībhāvena* — M. J. S. Speyer compare
 Jāt. m. 90. 10 (*āmajjato nimajjataṣ ca*) et il conjecture *ājavarjāvasamābhāvena*. —
 M. F. W. Thomas compare Harṣacar. (Bomb. 1892), p. 286. 8, transl.
 p. 255. 26.

3) Voir Saṃ. N. II. 178. 193, III. 144. 151; Divya 197. 5; Kathāv.
 I. 1. 159. — *anavarāgraṣṭyātā*, M. Vyut. 37. 10; Dh.-s. 41. — *anavarāgra*
 = *anamatagga* = *aṇavayagga* (Māhārāṣṭri Erzählungen, 38. 17). — Comp.
aṇorapāra (Guérinot, Jivaviyāra, J. As. 1902, I, p. 277). — Voir cependant
 Fischel, Gr. der Pr. Spr., § 251 qui apporte un grand nombre d'exemples et
 croit à une dérivation de *Vnam*, dessen Anfang sich nicht wegbeugt = sich nicht
 verändert = endlos.

4) Mss. °*gardūra*° — P. W. *gaṇḍu*, *gaṇḍula* = *Knoten — *སྐྲ་པའི་ ལུ་གུ་*
བརྒྱུད་ཀྱིས་ བཅེངས་པ་ — *lu-gu-brgyud*, «rope to which the lambs are fastened, or
 strung». — «Attachés comme des moutons...». — Voir P. W. *gaḍḍārikā*.

5) *saṃsartar*, mot nouveau.

उच्यते । स्यादात्मा यदि संसार एव स्यात् । कथं । यस्मादस्य ।

पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराम्यो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमं⁽¹⁾ ॥ १

कोटिर्भागो देश⁽²⁾ इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देश इत्यर्थः । यदि हि संसारो नाम
काश्चित्स्यात् । नियतं तस्य पूर्वमपि [66a] स्यात्पश्चिममपि घटादीनामिव । उक्तं च भगवता । 5
अनवराम्यो हि भिन्नवो ज्ञातिजन्मरूपसंसार इति । यदेव [अवराम्ये⁽³⁾ न] स्तः संसारस्यानव-
राद्यवचनात्संसार एव नास्त्येति ननु स्पष्टमादेशयामास भगवान् । तस्मान्नास्ति संसारः
पूर्वापरकोट्यनुपलम्भात् [अस्तीति] चक्रवदिति स्थितं ॥

अत्रेदं विचार्यते । यदि पूर्वं चापरं च संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाहुः
तस्मात्तर्हि संसारक्षयाय प्रतिपत्स्यामह इत्येवं वो भिन्नवः क्षिप्तितव्यमिति ॥ उच्यते । 10
अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानामित्यादिविशेषणोपादानात्तेषामेवायमनवराम्यः संसार इति
प्रतीयते । न पुनस्तत्त्वज्ञानानिलवजातसमुन्मूलिताविद्यानिवर्णतद्वर्णाः । तेषां तु लो-
कोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धाशेषक्लेशवासनामूलनिःशेषपादपानां भवत्येवास्त इति विज्ञेयं ॥

1) གློ་མཐུང་། གློ་མ་ལྔ་ རེས་ ལུས་ཚེ། སྐབ་པ་ཆེན་པོས་ མེད་ རེས་ ཀུན་དུངས།
འཁོར་པ་ ཐོག་མ་ མཐུང་ མེད་དེ། དེ་ལ་ གློ་མེད་ ཕྱི་མ་ མེད། Mdo XVII, troi-
sième pāda ཐོག་མ་ བ་མ་ མེད།

2) bhāga = རྩེ། deça = ཚེ་ཤས་.

3) Mss. *yaś eva gataḥ*, ... *sataḥ*. — Voir ci-dessous p. 220. 12. — Le tibétain ne confirme pas la conjecture; il porte *yasmād evaṃ saṃsāro 'navarāgra uktas tasmāt saṃsāra eva*.....

4) མགའ་མེའི་ འཁོར་ལོ་ བཞུན་ནོ།

5) Mss. *upādānās teṣām*. — ཏེ་བར་བཞོན་པས་.

6) Mss. *°jñānenaiva ca na balāt*. — ཤེས་ཀྱི་ རྒྱུ་ནི་ མཉམས་ཀྱིས་.

कथं [Tib. 86b] पुनरादिरहितानामतोपदेश इति यावत् ॥ दृष्टमेतद्वाच्येषु त्रीणा-
दिष्वान्यभावेऽपि दृष्टनादिसंपर्कादसंभवावः ।

यथोक्तमार्यदेवप्रदिः⁽²⁾ ।

यथा बीजस्य दृष्टोक्तो न चादिस्तस्य विद्यते ।

5

तथा कारणवैकल्यान्नन्मनोऽपि न संभवः ॥ इति ॥

स चातोपदेशो लौकिक एव व्यवहारे स्थित्वा संसारचार्कावबद्धानामुत्साहनाथं
सन्नानां देशितो लौकिकज्ञानापेक्षया । वस्तुकिंचित्तायां तु संसार एव नास्ति⁽⁴⁾ 'तत्कुतोऽस्य'
परित्यजः⁽⁵⁾ 'प्रदीपावस्थायां रज्जूरूपपरित्यज्यत् ॥

अत्राह । यद्येवं लौकिकज्ञानापेक्षयातत्रादिरपि किं नोच्यते⁽⁶⁾ ॥ उच्यते । अहेतु-
10 कदोष[66b]प्रसङ्गात् । लौकिकज्ञानापेक्षयापि संसारस्यदेरभाव इत्युभयथाप्यदेरभाव
एवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्यप्यवराग्रे न स्तः संसारस्य तथापि मध्यमस्त्यप्रतिषेधात् । ततश्चा-
स्ति संसारो मध्यमद्वावात् । इह यत्रास्ति न तस्य मध्यमस्ति तद्यथा कूर्मरोमप्रावरणा-
स्येति ॥ कास्यः खल्वसि । ननु च भोः ।

15

नैवायं नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

1) Mss. *rahitānām ekopadeṣa iti*. — *स'म' र्हित'नाम् एकोप'दे'ष' ।*

2) *Āṭaka*, VIII. 25. (Voir Muséon, N. S., I, p. 289.)

3) *saṃsāracāra*, Bodhicaryāv. p., VII. 21; *bhavaacāra*, M. Vyut. 245. 224, Bodhicaryāv. I. 9, Rāṣṭrapālāp. 21. 13.

4) Mss. *avastuka*°. *र'हित'स' सोम'स'म' र्हित'स' ।*

5) N'est pas représenté dans le tibétain. — Le serpent-corde n'est pas détruit quand on voit à la lumière que c'est une corde.

6) C'est-à-dire : pourquoi ne pas admettre que le *saṃsāra* a eu un commencement comme on admet qu'il peut avoir une fin, pourquoi ne pas dire de l'*ādi* ce qu'on dit de l'*anta*?

अग्रमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अवरमित्यवसानमत्तो व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरुतश्च प्रतिषिद्धस्तस्य कुतो मध्ये भविष्यति । ततश्च संज्ञामात्रकमेव विपर्ययसपरवशमानसानां संसार आदिमध्यावसानत्रिरुक्तिवदाकाशवदलातचक्रादिवदिति भावः [Tib. 87a] । संसाराभावाच्च नास्त्यात्मेति ॥

यत एवं संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति । अत एव संसाराभावाज्ज्ञातिज्ञा- 5
मरणादीनां पूर्वापरसकृत्क्रमा अपि नैव सतीत्याह ।

तस्मान्नात्रोपपद्यते पूर्वापरसकृत्क्रमाः⁽¹⁾ २

यथा च नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेन्नरामरणमुत्तरं ।

निर्जरामरणा ज्ञातिर्भवेज्ज्ञापितं चामृतः⁽²⁾ ॥ ३

10

यदि पूर्वं ज्ञातिर्भवेत् । तदा मरणरुक्ता स्यान् च नरादिरुक्तिः^[1] ज्ञातिर्युष्यते ऽसंस्कृतत्वप्रसङ्गात् । नरामरणरुक्तस्य भावस्य ज्ञाती परिकल्प्यमानायामन्यत्रामृतस्यैव देवदत्तस्य प्रथममिह ज्ञातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान् संसारः स्यादहेतुक-
दोषश्च । अभूवमतीतमध्यानमित्येवं पूर्वोक्तकल्पना च न [67a] स्यात् । अभूत्वा च पूर्वं पश्चादिकोत्पादः स्यात् ॥

15

1) गद'ल' खेग'म' मष'ल' मेद'य। दे'ल' दसु'ष' बै' ग'ल' प्य'द। दे'छे'र'
दे'ल' छ' छे' द'द'। छु'द'छे'ग' मे'म'य' मे' लष'द'र्ये॥ — Mdo XVII गद'ल'
खेग' म'म' मेद'य।

2) गल'दे' छे'य' छ'र' लसु'र'य। क' मे' छे'म' प्ये'द'दे' छे'य' क'मे'दे'
य' द'द'। म'मे'य'र' प्य'द' छे'य'र'लसु'र'॥ — Cité ci-dessus p. 12. e.

अथ स्यादद्वादीनां यथा पूर्वं विनापि ग्रामरणासंबन्धात्प्रथममेवोत्पादो दृष्ट एव-
मात्मनोऽपीति ॥ नैवं । साध्यसमत्वात् । अद्वादीनामपि हि स्वबीजनिरोधे समुत्पत्त्यमा-
नत्वान्नान्यत्राविनष्टानामुत्पाद इति सममेतत्पूर्वेणा ॥

अथ स्यादन्यदेव वृत्ताद्वीजमतोऽन्यत्र⁽¹⁾ विनाशपूर्वक एव वृत्तस्योत्पाद इति ॥ नैवं ।
5 कार्यकारणयोरन्यत्वस्य [Tib. 87b] सिद्धत्वात् । तथा च वक्ष्यति⁽³⁾ ।

प्रतीत्य यथ्यद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

न च बोद्धाद्वत्स्यान्यत्वमतः साध्यसममेतत् । यतश्चान्यत्रामृतस्योत्पादो नास्ति
न पूर्वं ज्ञातिरतोऽभ्युपेया ॥

10 अथ पूर्वं ग्रामरणं पश्चाज्ज्ञातिः । एवमपि ।

पश्चाज्ज्ञातिरपि भवेत्ग्रामरणमादितः ।

अहेतुकमज्ञातस्य स्यात्ग्रामरणं कथं⁽⁴⁾ ॥ 8

ज्ञातिप्रत्ययं ग्रामरणमिति वचनाज्ज्ञातिहेतुकं ग्रामरणमुक्तं भगवता । पश्चेत्पूर्वं
स्यात्तदा निरहेतुकं स्यात् । तस्मान्न युक्तमेतत् ॥ यतोऽप्युक्तं ।

15 यथ उक्खिते लोठम्मि उक्खेवे अत्थि कारणं ।

पडने कारणो णत्थि अणो उक्खेवकारणात् ॥ इति⁽⁵⁾ ।

1) Mss. *amra*, *asra*, *agra*. — Transcrit dans le tibétain 'ཨ་མ་' = *amra* (CKDr.).

2) གནས་པ་མ་ཞིག་ལ་སྒྲུབ་པ་ལྟེན་པ་ཅན་.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) གཤམ་ཏེ་སྐྱེ་བ་འཕྱེ་འགྱུར་ལ། རྒྱུ་མེ་སྤྱི་བ་ཡིན་ན་ནི། རྒྱུ་བ་མེད་པ་ནི་མ་མེ་
ནི། རྒྱུ་མེད་པར་ནི་རྒྱུ་འགྱུར་ལ།

5) Restitution conjecturale. — གང་ལས། བོད་པ་ བཏེགས་པར་གྱུར་པ་ནི།

यथाप्यत्र तेषः पतनकारणं नान्यत् । एवमिहापि ज्ञातिमेव कारणत्वेन विनाशस्य
वर्णयामो नान्यत् । इति नास्त्यहेतुकता विनाशस्य । ज्ञातिहेतुकत्वाच्चास्योद्गमनमेव [वि-
नाशस्य] हेतुरिति कृत्वा एषापि गाथा मुनोता भवति ।

एविमे सैखता धम्माः सैभवन्ति सकारणाः ।

स भाव एव धम्माणां ये विभोत्ति समुद्रताः ॥ इति ⁽²⁾

5

इदानीं सकृभावेनापि ज्ञाति[67b]अरामरणानामसद्भावं प्रतिपादयन्नाह ।

न अरामरणेनैव ज्ञातिश्च सकृ युज्यते ।

चिपेत ब्रायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयोः ⁽³⁾ ॥ ५

सहेण'स' वै' कु' प'द'गु' । सहेण'स' ल'द'ण' कु'ल'स' वै' । ग'द'ण'स' ल'द'स' वै' मे' ।

स'हेण ॥ = *utksipyamāṇe hi loṣṭe syād utkṣepa eva kūraṇam | patane nāsty anyad*

utkṣepakūraṇād. — Mss. *yatrāpy uktam | yathā utkhittire tra (tru) sti utkheg*
ca ni kūraṇam ne tvī | amkastvike vathe (a ekattvikke the) ca kūraṇād iti ॥
atrāpy atra. — J'ai surtout tenu compte de la citation de Kumārila (*Mīmāṃ-*
sāntantravārt., Ben. S. S., p. 171.9) dans le curieux passage où il tire argu-
ment, contre l'autorité des Écritures bouddhiques, de la langue incorrecte dans
laquelle elles sont rédigées (*prasiddhāpabhraṣṭadeṣabhāṣābhyaḥ 'py apabhraṣṭa-*
tarāṇi...). Voir J. R. A. S. 1902, p. 370. Le lecteur qui se reportera au J. R.
A. S. voudra bien noter les corrections suivantes qui m'ont été indiquées par
M. A. Barth; p. 370, note 2, ligne 2 *pratīyate*, ligne 10 *°tāniṣṭatā°*, ligne 11 *eva*
viplutam. La récente édition du livre de Kumārila sera, le cas échéant, utilisée
dans une note finale. — *yatha* appelle le *evam* de la stance ci-dessous 223. 4 — *pa-*
ḍane et *loḍhammi* sont justifiés par Pischel §§ 218, 304.

1) Mss. *āgamanam*, *°odgamanam* — सु'द'स' वि'ण' अ'है'ण'स' वै' कु' — Voir
ci-dessous, l. 5 *samudgatāḥ*.

2) Mss. *eva me saṃkhyātā°* et *saṃkhatau*. — हे'ल'र' अ'दु'स'सु'स'क'स'दे'ण'
— *yaṃ* = *yad*. — Un des Mss. donne *dharmāna vibhavantī*. — La première ligne
est citée par Kumārila, loc. cit. *ime sakkadā dhammā sambhavanti sakkāraṇā,*
akāraṇā viṇasanti anuppyattikāraṇāt (?). — Voir Pischel § 76 (*sakkada*, etc.).

3) कु'स' द'स' वै' क'मै'द'ण' । ल'द'ण'स' द'स' स'प'द'ण' । कु'स'द'ण'स' वै'
अ'है'ण'स' वै' । ग'हे'ण'ग' कु'स'द'ण'स' वै' । — Mss. *na jarāmaraṇam caiva...*

यदि सङ्भावो ज्ञातिग्रामरण्यानां स्यात् ॥ तदा ज्ञायमानस्य [Tib. 88a] मरणं
स्यात् । न चैतद्युक्तं । न च परस्परविरुद्धत्वादात्मिकान्धकारवदेककालता युक्ता । न चैवं
लोके दृष्टं यज्ज्ञायमान एव म्रियत इति ॥ अपि चाहेतुकत्वं ज्ञात्यादीनां सङ्भाववत्त्वन्यायां
स्यात् ॥ न हि सङ्भूतयोः सव्येतरगोविषाणयोरन्योन्यहेतुकता दृष्टेति न युक्तमेतत् ॥

5 तदेवं ।

यत्र न प्रभवत्येते पूर्वापरसङ्क्रमाः ।

प्रपञ्चयन्ति तां ज्ञातिं तज्ज्ञारामरणं च किं ॥ ६

यस्यां ज्ञातौ यत्र ग्रामरण्या एते पूर्वापरसङ्क्रमा न सन्ति तां ज्ञातिमनुपलभमाना
धर्माः किं प्रपञ्चयन्ति । किंशब्दोऽसंभवे । नैव प्रपञ्चयतोत्यर्थः ॥ अथ वैवमविद्यमानेषु
10 ज्ञात्यादिषु तां ज्ञातिमविद्यमानां बालाः किं प्रपञ्चयन्ति तच्च ग्रामरण्यां यत्र संविद्यते ।
तस्मादवस्तुक एव बालानां प्रपञ्च इत्यभिप्रायः ॥

यथा च संसारस्य पूर्वा कोटिर्नास्ति । एवमन्येषामपि भावानामित्याह ।

कार्यं च कारणं चैव लक्ष्यं लक्षणमेव च ।

वेदना वेदकश्चैव सत्यर्या ये च के चन ॥ ७

15

पूर्वा न विद्यते कोटिः संसारस्य न केवलं ।

सर्वेषामपि भावानां पूर्वा कोटी न विद्यते ॥ ८

1) गद'ल' झ' छे' लुङ'उग'गी । र्म'स'दे'रग' म'स्ते'सदि । छु'स' रे' र'न'
क'मे' रे । उ'पे'छे'र' र' स्ते'स'उ'उ' ॥

2) ल'वे'र'स' ल'स'ल'दे'ग' स्ते'छे' म'स'ल' । प'र'म'प'र'स'र' म' र'द'छे । सु'
र'न' ल'स'स'स'उ'र'न' र'न' र' । म'ळ'र'र'न' र'न' र' म'ळ'र'ग'दे'र'न' । म'ळ' र'न' म'ळ'
स'र'र'न' र'न' र' । र'र' प'र' ग'द'र'ग' उ' प'न' सु'न' । र'दे'स' र'म'स'स'म'स'स'उ'र'
र'न'ल' प'न' । स्ते'छे' म'स'ल' र' प'र' म'प'र' ॥

तत्र यदि पूर्वं कारणं पश्चात्कार्यं स्यात्कार्यकं कारणं निर्हेतुकं स्यात् । अथ [Tib. 88b] पूर्वं कार्यं पश्चात्कारणमेवमपि कारणात्पूर्वं कार्यं निर्हेतुकमेव स्यात् । अथ युगपत्कार्यकारणे स्यातामेवमुभयमप्यहेतुकं स्यात् । एवं लक्ष्यलक्षणे वेदान्वेदकी च योऽर्थः ॥ न च केवलं संसा[68a]रस्य व्याख्यानेन कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं । अपि च येऽप्यन्ये पदार्था ज्ञानज्ञेयप्रमाणप्रमेयसाधनसाध्यावयवावयविगुणगुणपदादयस्ते- 5
षामपि पूर्वा कोटी न विद्यत इति योऽर्थः ॥

अत एवार्थरत्नमेघसूत्रे आर्यसर्वनीवरणविष्कम्भिणा महाबोधिसत्त्वेन भगवान्
स्तुतः ।

आदिशान्ता क्षान्त्यपन्नाः प्रकृत्यैव च निर्वृताः ।

धर्मास्ते विवृता नाथ धर्मचक्रप्रवर्तने ॥ इति ॥

10

तथा ।

आदित शून्य घनागत धर्मा

नो गत⁽³⁾ अस्थित थानविविक्ताः ।

नित्यमसारक मायसभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्वि ॥

15

यान्⁽³⁾ च पभाषति धर्म जिनस्य⁽⁴⁾

तत्र च पश्यति नोऽन्तयताये⁽⁵⁾

1) Voir *Œikṣās.* p. 7, n. 2 et Index p. 370; Ed. Huber, *Itinéraire de Ki Ye*, Bulletin de l'École Française, II, p. 258. — Notre stance est citée, sans indication de source, *Subhāṣitasamgraha*, Muséon, N. S. IV. 894. 13.

2) Mss. *nāgata, anāgata*. — *नोद'स' मेद'.*

3) Mss. *yam ca*. — *यान'स'.*

4) Mss. *janasyo*. — *जुवा'सदे' केश' दे' यान'स' स'स'स'स'.*

5) Mss. *taṃ ca na manyatī so 'kṣayātāyāḥ*. — *देस' यान' मे'स'स'स' ५' मे'स'स'स'.*

आदिनिरात्मनिसत्त्वमि धर्मा-
स्तान् च पभाषति नो क्षयताये ॥

कल्पित⁽³⁾ बुद्ध्यति कल्पितमात्रं
अस्तु न लभ्यति संस्रमाणे ।

5

कोटि मल्लक्षण⁽⁴⁾ या पुरि आसी-
देति अनागति प्रत्ययताये ॥

कर्म क्रिया च पवर्तति एवं
होन⁽⁵⁾ उत्कृष्टतया समुद्ध्यति ।

जडु⁽⁶⁾ कं धर्म सदा प्रकृतये

10

शून्य⁽⁷⁾ निरात्म विज्ञानथ सर्वान् ॥ इत्यादि ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपाशेपरचितायां [Tib. 89 a] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्ती
पूर्वापरकोटिपरीक्षा नामैकादशमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *nīśavini*. — ཆོས་ འདི་ ལྷ་ནས་ བདག་མེད་ སེམས་ཅན་མེད་ — *ādi-nirātma-nīśattvā ime*.

2) དེ་དག་ རང་ཏུ་སྒོལ་ གུང་ མེ་ཟད་འགྱུར། — Mss. *no ca kṣayeti*. — *kṣaya-tāye* = *°tāe* = *°tāyai*.

3) བདག་སྒྲུབ་ = *kalpitvā; vuccati* = བསྐྱེད་ = *decyate*.

4) Mss. *vyāpuri āsī | deti*. — གང་དག་ རྩོད་ཐུང་ མཐའ་ བེ་ མཆོད་ཉིད་མེད། མ་འོངས་ཏུ་ གུང་ ཤེས་བར་སྤྱོད་པའི་ཕྱིར། ॥ *yāh (?) pūrvaṃ kotir eva alakṣaṇā anūga-takāle 'pi pratyāyanārtham*.

5) བར་དང་ བ་མ་དག་ཏུ་ = *madhyama-utkrṣṭa*. — Pour le mètre *hīna-utkrṣṭa°*.

6) Mss. *jaḍuka, jaḍḍuka*. — ལྷུན་ = *jaḍa*.

7) = *prakṛtiḥ* = རང་བཞིན་ རྩོད་.

XII.

डुःखपरिज्ञा नाम द्वादशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एवात्मा तत्संबन्धिडुःखसद्भावात् । इह हि पञ्चोपादानस्कन्धा
 डुःखमित्युच्यते तच्चास्ति । तेन च डुःखेन कस्य चिद्विवेकव्यं न निराश्रयेणेति । अतो
 विद्यत एव डुःखस्याश्रयः । स चात्मेति ॥ उच्यते । स्यादात्मा यदि डुःखमेव स्यात् । तद्धि 5
 भवत्स्वयं कृतं वा भवेत्परकृतं वा उभ[68b]यकृतं वा हेतुरहितं वा । सर्वथा चेष्ट्यमाणं
 तत्कार्यमेव नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

डुःखमित्येक इच्छति तच्च कार्यं न युज्यते⁽²⁾ ॥ १

तत्रैके वादिनः स्वयं कृतं डुःखमिति प्रतिपन्नाः । अपरे पुनः परकृतं । अन्ये चोभ- 10
 यकृतं । केचिदहेतुसमुत्पन्नमेव डुःखमिति प्रतिपन्नाः । सर्वथा च तदुःखमिष्ट्यमाणं कार्यं
 कर्तव्यं न युज्यते । तदेतत्प्रतिज्ञामात्रकमिति । तत्प्रतिपादयन्नाह ।

1) *pañcopādānaskandhāḥ* = *upādānam*, ci-dessus p. 212. is. — Pour la définition du *dukkha*, voir Bep. IX. 350. 4, M. Vyut. 112 *samkṣepena pañcopādānaskandhaduḥkham*, et ci-dessous XXIV. 1 (fol. 149b).

2) 'स'ङ्गे' सुग'सङ्ख' यद'ग'स' सुख । गद'ङ्ख' सुख' द' ग'ङ्ख' ग'स'
 सुख । सु'मे'द'य'स' सु'द'य'स' सु'द'य' । दे'दे' सु'य'स' मे'सु'द'य' ॥ — Voir ci-dessus
 p. 55. 3.

sayamkata, *paramkata dukkha*, *sukha*, Sam. N. II, p. 19, Udāna, VI. 5 (p. 70), Kathāṇ., VII. 6.1 et XVI. 3. — Voir l'opinion des Mahāsāṃghikas, d'après Vasumitra (Wass. 242, n. 4; Mdo, XC, fol. 172a).

स्वयं कृतं यदि भवेत्प्रतीत्य न ततो भवेत् ।

स्कन्धानिमानमी स्कन्धाः संभवन्ति प्रतीत्य हि⁽¹⁾ ॥ २

⁽²⁾ यस्मादिमान् ⁽³⁾ मरणोत्तिकान् ⁽⁴⁾ स्कन्धान् प्रतीत्येम औपपत्त्यांशिकाः ⁽⁵⁾ स्कन्धा उत्प-
द्यन्ते तस्मात्स्वयं कृतं दुःखमिति नोपपद्यते ॥

1) ग'ल'ते' मदग'गीस' सुस' सुम'र'। दे'सु'र' व'हे'र'र'स'ल'सु'र' मी' ल'सु'र'।
ग'द'सु'र' सु'द'सो' ल'दे'र'ग'ल'। व'हे'र'र'स' सु'द'सो' ल'दे'र'ग' ल'सु'र' ॥ — Mdo XVII
phuñ-po de-dag-la | brten-nas phuñ-po de-dag. — Il faut lire phuñ-po hdi-
dag-la | phuñ-po de-dag. comme dans la version du commentaire de Buddha-
pālita (Mdo XVII, fol. 242 b 6); et d'après l'analogie de notre commentaire à la
ligne suivante: amī maraṇāntikāḥ (ल'दे'र'ग'), ima aupapattiyāṃcīkāḥ (दे'र'ग').

Mss. *skandhān imān amī skandhāḥ* et à la ligne suivante *skandhān imān*.
— J'hésite à corriger *skandhān amūn ime skandhāḥ*, *skandhān amūn*; car, au
troisième sūtra, *amī* désigne les nouveaux skandhas, *ebhir* les anciens.

2) Le tibétain présente ici un passage qui n'est pas représenté dans nos
Mss. Par le fait, ceux-ci ne fournissent pas le commentaire de la première ligne
de la Kārikā. Voici le texte tibétain et un essai de traduction.

दे'ल' मदग'गीस' र'स'सु'र' व' मदग'र'द'गीस' र'स'सु'र'स'दे' दे'र'र'। ग'ल'ते'
मदग'गीस' सु'ग'व'सु'र' सु'स'स'सु'र'र' दे'। सु'ग'व'सु'र'ल'सु' र'द'गी' द'सो' दे'र'र'सु'र'
सु'ग'व'सु'र'ल'सु' र'द'गी' द'सो' दे'र'र' सु'स'स' [89b] ल'सु'र'र'। दे'दे'सु'र' र'हे'र'र'
ल'सु'र'स'ल'सु'र'स' मी' ल'सु'र'र'। सु' र'द' सु'र'ल' मी' सु'स'स' ल'सु'र'स' मी'
ल'सु'र'र'। र'स'सु'र'स'दे' दे'र'र'। र'द'गी' द'सो' य'द'स'दे'सु'र'र'। य'द'स' म' य'र'
स'स' दे' र'द'गी' द'सो' सु'र'स' म' य'र'र'। ल'दे' र' र'हे'र'र'ल'सु'र'स'ल'सु'र'स' य'द'
य'र'र'। ल'दे'र'र'।

ग'द'सु'र' सु'द'सो' ल'दे'र'ग'ल'।

व'हे'र'र'स' सु'द'सो' दे'र'ग' ल'सु'र'स'दे' सु'र' र'।

ग'द'गी'सु'र'। ल'हे'र'स'दे' सु'स'सु'र' सु'द'सो' ल'दे'र'ग'ल'...

tatra svayam iti svātmanā ity arthaḥ. yadī svayam duḥkhaṃ kṛtaṃ bhavet

इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यमीभ्य इमेभ्यो स्युरेभ्यो वामी परे यदि ।

भवेत्परकृतं दुःखं परैरेभिरमी कृताः⁽⁷⁾ ॥ ३

यद्यमीभ्यो मरणात्तिकेभ्यः स्कन्धेभ्य [इम] औपपत्त्यांशिकाः स्कन्धा अन्ये स्युरेभ्यो
वा औपपत्त्यांशिकेभ्य⁽⁹⁾ अमी मारणात्तिकाः स्कन्धाः परे स्युः । स्यात्तदानीं परकृतं दुःखं । 5
न चैषामन्यत्वं दृष्टे केतुफलसंबन्धावस्थानात्⁽¹⁰⁾ । वह्यति हि ।⁽¹¹⁾

*tenaiva duḥkhasvarūpeṇa tad eva duḥkhasvarūpam kṛtam syāt. tasmāt pratītya-
samutpannam na syāt, hetupratyayanirapekṣam na syāt(?) . ity arthaḥ . svarūpa-
sadbhāvāt . abhāvāt eva svarūpam na kārakam asti . tat pratītyasamutpannam eva
tadyathā : skandhān amūn ime skandhāḥ sambhavanti pratītya hi . yasmāt . ma-
raṇakūlikān amūn*

^a 'मै' doit être supprimé.

3) *imān* = འཛིན་ལ་ = *amūn*; voir la note 1.

4) འཇིག་པོའི་ རྩ་སྐྱེ་ སྤྱད་པོ་ (= *marāṇāntika*). — Comparer *māraṇāntika*
(Çikṣ.). — *marāṇāntika duḥkha*, Bodhicaryāv. p. ad II. 41.

5) སྐྱེ་པོའི་ ཆར་གོ་གས་པོའི་ སྤྱད་པོ་ et aussi, plus simplement, ཆའི་སྤྱད་པོ་.
— Nos Mss. donnent ci-dessous *°āṃçika*, lecture du Çikṣūs. — Voir ce livre,
p. 226 et les mêmes fragments du Çālistamba dans Bodhicaryāv. t. p. 311,
IX. 73 (mauvaises lectures). — M. Vyut. 223. 269, 270 *marāṇāṃçika*, *upapat-
tyaṃçika*.

6) Mss. *nopapadyante*.

7) གལ་ཏེ་ འདི་ལས་ རེ་ གན་ རེད་ | གལ་ཏེ་ རེ་ལས་ འདི་ གན་ན། སྐྱེ་
བསྐྱེད་ གན་ཐུས་ ཐུས་ འཕྱར་ཤིང་ | གན་ རེ་དག་གིས་ རེ་ ཐུས་ འཕྱར་ || — Plus
correctement *Buddhapālita* (243 a 2) *gzhan-de-dag-gis hdi byas-pas | sdug-
bsñal gzhan-gyis byas-par hgyur*.

8) Mss. *aupapattyaṃçika*.

9) Mss. *ime*.

10) གན་ས་པ་ མེད་པོའི་སྤྱད་ = *sambandha-sihāna-abhāvāt*.

11) Chap. XVIII. 10.

प्रतीत्य पश्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोक्तिं नपि शाश्वतं ॥ इति ।

अतः परकृतमपि दुःखं न संभवति । यदि ह्यन्यत्वे स्यात्¹ तदा सत्यन्यत्वं
ह्येतैः परभूतैः स्कन्धैरमी⁽¹⁾ परभूताः कृता इति पुक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृत-
5 मापि दुःखं न संभवति ॥

अथ स्यान्न ब्रूमो यस्मादुःखेनैव दुःखं कृतमतः स्वयं कृतमिति । किं तर्हि [69a]
स्वपुद्गलेन यस्मात्स्वयमेव [Tib. 90a] कृतं नापरेण कृता दत्तमित्यतः स्वयं कृतं दुःख-
मिति ब्रूमः ॥ उच्यते ।

स्वपुद्गलकृतं दुःखं यदि दुःखं पुनर्विना ।

10 स्वपुद्गलः स कतमो येन दुःखं स्वयं कृतं⁽⁴⁾ ॥ ४

⁽⁵⁾येदेतन्मनुष्यदुःखं पञ्चोपादानस्कन्धलक्षणं स्वयं पुद्गलेन कृतमिति परिवर्त्यते
कल्प्यतामसौ पुद्गलो येन तदुःखं स्वयं कृतं । यदि तावद्येन दुःखेन स्वपुद्गलः प्रज्ञप्यते
तदेव दुःखं तेन कृतमिति स भेदेन कथ्यतामिदं तदुःखमयमस्य कर्तेति ॥ अथापि मनुष्य-
दुःखोपादानेन पुद्गलेन तदेव दुःखं कृतं स्यात्¹ न तर्हि स्वपुद्गलकृतं तत्परपुद्गलकृतमेव

1) Tib. རྟེ = ime.

2) གང་ཟག་ བདག་གིས་.

3) Mss. nāspareṇa. — Le texte est altéré. — གནས་ཤིས་ རྩམ་ནས་ འདི་ལ་
ཁྱེད་ = nāsmāi pareṇa kṛtvā dattam.

4) གལ་ཏེ་ གང་ཟག་བདག་གིས་ རྟེ། ལྷུག་བསྐྱལ་ རྩམ་ན་ གང་ བདག་གིས་།
ལྷུག་བསྐྱལ་ རྩམ་པའི་ གང་ཟག་ རྟེ། ལྷུག་བསྐྱལ་ མ་གོས་གས་ གང་འིག་ ཡིན།

5) yad = yadi.

6) Mss. sa hedena, sa dehena. — ལྷེ་ རྟེ་ བཟློན་ རྟོགས་སེ་ = vibhajya tat
kathyatām.

स्यात् ॥ अथोपादानभेदेऽपि पुद्गलभेद इष्यते । एतच्च नास्ति । उपादानव्यतिरिक्तस्य मि-
त्रस्य पुद्गलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं तावत्स्वपुद्गलकृतं दुःखं न भवति ॥

अत्राह । क एवमाह स्वपुद्गलकृते दुःखमिति । किं तर्हि परपुद्गलज्ञं दुःखं । अन्य
एव देवदुःखं⁽¹⁾ खान्मनुष्यपुद्गलः⁽²⁾ । मनुष्यपुद्गलश्च देवदुःखं कृत्वा यस्माद्देवपुद्गलाय ददाति तेन
च देवदुःखेन देवपुद्गलः प्रज्ञप्यते तस्मात्तस्य पुद्गलस्य तदुःखं परपुद्गलज्ञमेव भवति ॥ 5
उच्यते ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि यस्मै प्रदीयते ।

परिण [Tib. 90b] कृत्वा तदुःखं स दुःखेन विना कुतः⁽³⁾ ॥ ५

यदि देवदुःखं मनुष्यपुद्गलकृतं । तेन च मनुष्यपुद्गलेन तदुःखं कृत्वा परस्मै देवपु-
द्गलाय प्रदीयत इति स देवपुद्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयतेति । एवं ता- 10
वदपरपुद्गलज्ञस्य दुःखस्य प्रतिग्राहक एव नास्ति [69b] ॥

इदानीं यच्च ददात्यसावपि नास्तीत्याह ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि कः परपुद्गलः ।

विना दुःखेन यः कृत्वा परस्मै प्रकृणोति तत्⁽⁵⁾ ॥ ६

1) 'मुदि' सुग' सञ्ज' ।

2) 'मेदि' ग' न' ज्ञ' ।

3) ग' ल' 'ते' ग' न' ज्ञ' ग' ल' र' 'ल' र' 'ने' । सुग' सञ्ज' ल' 'ल' सु' न' 'र' ग' ल' र' 'ल' र' ग' ल' र' ।
सुग' सञ्ज' ल' 'दे' सु' न' ग' न' सु' र' 'ने' । सुग' सञ्ज' ल' 'म' ग' ल' र' 'ल' र' 'ने' 'ल' र' 'ने' ॥ -
Mss. *kṛtvā yad duḥkham*; mais voir le commentaire. — *ci-ltar (ji-ltar) = katham*.

4) Mss. *pudgalayasya*, °*kṣasya*. — ग' न' ज्ञ' ल' सु' न' स' ।

5) ग' ल' 'ते' ग' न' ज्ञ' ग' ल' र' 'ल' सु' न' 'र' ग' न' 'ने' 'ने' सु' न' 'र' ।
ग' ल' र' 'ल' सु' न' 'ने' ग' न' ज्ञ' ग' ल' र' । सुग' सञ्ज' ल' 'म' ग' ल' र' 'ल' र' 'ने' ग' न' 'ने' 'ने' ॥

येनोपादानेन स [मुन्यु⁽¹⁾पुद्गलः प्रज्ञप्यते स मनुष्योपादानव्यतिरिक्तः कतमो यो देवपुद्गलाय देवदुःखं कृत्वा प्रक्षेप्यति । तस्मात्परपुद्गलत्रयमपि दुःखं न संभवति । ततश्च ।

स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेर्दुःखं परकृतं कुतः ।

परो हि दुःखं यत्कुर्यात्तत्तस्य स्यात्स्वयं कृतं ॥ ७

- 5 यदि देवपुद्गलदुःखं मनुष्यपुद्गलेन कृतत्वात्परकृतं भवति । ननु मनुष्यपुद्गलस्य स्वयं कृतमेव तद्वति । एतच्च नास्तीत्युक्तं । ततः स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेर्यदा मनुष्यपुद्गलेन स्वयं तदुःखं न कृतं तदा कुतः परपुद्गलस्य देवाख्यस्य तदुःखं परकृतं भविष्यतीति । अतोऽपि परकृतं दुःखं न संभवति ॥

इदानीं प्रकरणात्तरेणापि पक्षद्वयासंभवं प्रतिपादयन्नाह ।

- 10 न तावत्स्वकृतं दुःखं न हि तेनैव तत्कृतं [Tib. 91a] ।

परो नात्मकृतश्चेत्स्यादुःखं परकृतं कथं ॥ ८

इतश्च स्वपराभ्यां दुःखस्य कारणं न युज्यते यस्मान्न तावत्स्वकृतं दुःखं । किं कारणं । यस्मान्न तेनैव हि तत्कृतं स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः स्वकृतं नास्ति । [न] परकृतमपि । यस्माद्योऽसौ परः करोतीति परिकल्प्यते स एव तावन्नात्मना कृतो

1) Mss. sa pudgalaḥ — मैदै'गद'त्रण' देर' गद'गस'य'.

2) Mss. sa devaduhkham.

3) यद'ग'गैस' सुष'य' म'सु'य'य'स'। सुष'य'स'य' गद'य'स' ग'य' सुष'। गद'य'स' सुष'य'स' गद' ये'य'। दे'दे' दे'य' यद'ग'सुष' य'सु'॥

4) दे'दे'ग' सुष'य'स' यद'ग'सुष' मी'य'। दे'दे'य'स' दे' दे' म' सुष'। ग'य'दे' गद'य' यद'ग' म' सुष'य'। सुष'य'स' गद'य'स' ग'य' य'सु'॥ Mss. au troisième pāda paro nātmakṛtāḥ ce syāt. — D'après le Commentaire paro nātmakṛto yasmāt.

नात्मना निष्पन्नः ' तस्यापि क्लृप्तप्रेतणात् । यश्च स्वात्मना न निष्पन्नः स कथमवि-
द्यमानस्वभावः सन् परं करिष्यतीति न युक्तमेतत् ॥

इदानीमुभयकृतमपि दुःखमसदित्याह ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि ह्येकैकेन दुःखस्य का[70a]रणं स्यात् ' स्यात्तदानीमुभाभ्यां कृतं दुःखं । न 5
चैकैककृतं तदुक्तदोषात् । न चैकैकेन प्राणातिपाते ऽकृते द्वाभ्यां कृत इति व्यपदेशो
दृष्टः ॥

इदानीं निर्हेतुकमपि दुःखं यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पराकारास्वयंकारं दुःखमहेतुकं कुतः ॥ इति । §

परेणाकारोऽकरणमस्येति पराकारः । [न] स्वयंकारोऽस्येत्यस्वयंकारः । यदि दुःखं 10
स्वयंकृतं नास्ति परकृतमपि नास्ति यथोक्तेन न्यायेन ' तदिदानीं कुत एव निर्हेतुकं
भविष्यति ख[Tib. 91b]पुष्पसौगन्ध्यवत् । दुःखाभावात्कृतस्तस्याश्रयभूत आत्मा ॥

यथा च चतुर्धा विचार्यमाणं दुःखमसदेवं बाह्या अपि बीजाङ्कुरघटपटादयो भावा
वेदितव्या इति प्रतिपादयन्नाह ।

न केवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

15

सर्वेषां

बाह्यानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते ॥ १०

1) Mss. °pātena kṛtena kṛtam iti.

2) ग'ल' ढे' रे'रेष' सुष' सुम्भ'। सुग' सञ्ज'ल' ग'रिष' ग'ष' सुष' स'र'
अ'सुम्भ'। स'र'ग'ग'ष' म' सुष' ग'रिष' म' सुष'। सुग' सञ्ज'ल' सु'मे'र' ग'ल' अ'सुम्भ' ॥

3) Tib. = *pareṇa akaraṇam*.

4) Mūlamadhyamaka. सुग' सञ्ज'ल' अ'स'र' ढे'ग' इ'म' स' स'दे'। षे'र' म'

पूर्ववत्सर्वं समं योष्ये ॥ यदि खल्वेषां डुःखादीनां चातुर्विध्यासंभवस्तत्कालमेव
तर्हीदीनां प्रकारेणैषां सिद्धिरिति ॥ उच्यते । स्वभावतो यद्येतानि डुःखादीनि स्यु-
र्निर्णयतमेषां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमेन प्रकारेण सिद्धिः स्यात् । न त्वस्ति । तस्मात्स्व-
भावतो न सति डुःखादीनीत्यवसीयते । अथ विपर्ययमात्रलब्धात्मसत्ताकायां⁽¹⁾ डुःखा-
5 दिसेवृतेः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था मृग्यते तदा कर्मकारकपरीक्षाप्रकरणविकृतविधिना
यद्योदितपक्षचतुष्टयतिरस्करेणोदप्रत्ययतामात्रार्थप्रतीत्यसमुत्पादसिद्ध्या सिद्धिरभ्युपेया ॥
यथोक्तं ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते डुःखं तया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति ।

10 [उक्तं⁽⁸⁾ च भगवतोर्वोपासिपृच्छायां ।

. [70b]
.
.]

⁽⁴⁾
तथा ।

ཡིན་པ་ མ་ཟད་ གྱི། རྩེ་རོལ་ རྒྱུ་མ་ལོ་རྒྱུ་མ་ལོ་ ཡང་། རྒྱུ་མ་ བཞི་པོ་ ཡོད་མ་ཡིན།

Dans notre Commentaire, au deuxième pāda མ་ཡིན་གྱི། རྒྱུ་མ་ལོ་རྒྱུ་མ་ལོ་རྒྱུ་མ་ལོ་ ཡང་། ... = *sarveṣāṃ api bhāvānām*...

1) Voir ci-dessus 68. s, 73. 7.

2) Tib. = °*samutpādasiddhīr abhyupeyā*.

3) Les Mss. reproduisent ici quatre stances, citées ci-dessus pp. 53. 7—54. 4 et 191. 2—9. — La version tibétaine les omet, ainsi que la mention: *uktam ca*...

4) Au lieu de la mention *tathā*, nous avons བཞི་པོ་ལྟར་འདས་ཀྱིས་ གཏུང་། ...
... | རྩེ་ཐུ་ཕུ་ལ་ལོ་སྐོས་པ་ གཏུང་སྐོས་ = *bhagavatā ca* *ityādy uktam*.

संवृति⁽¹⁾ भाषितु धर्म विनेन
 संस्कृत [संस्कृत⁽²⁾] पश्यथ एव ।
 नास्तिह भूत⁽³⁾त्वात्म नरो वा
 एत⁽⁴⁾त्कु लक्षण सर्वज्ञस्य ॥

कृष्णशुभं च न नश्यति⁽⁵⁾ कर्म
 आत्मन कृत्वा च वेदयितव्यं [Tib. 92a] ।
 नोऽपि तु संक्रम कर्मफलस्य
 नो च अहेतुक प्रत्यनुभोति ॥

सर्वि भवा अलिका वसिकाश्च
 रिक्तक तुच्छक फेनसमाश्च ।
 मायमरीचिसमा सद शून्या
 देशितु संवृतु ते च विविक्ताः⁽⁶⁾ ॥

5

10

1) གཤམ་ཐུ་ནི་ = *saṃvṛtitaḥ*.

2) འདུལ་བྱས་ འདུལ་མ་བྱས་ ཡིན་ དེ་ལྟར་ ལྟོས།

3) ཡང་དག་ཉིད་ཐུ་ བདག་ དང་ ཡོད་མེད་དེ། *nara est omis.*

4) Mss. *etuku*; voir Mhv. I. 384 (ad 18. 1). Le tibétain porte འདྲི་འདྲོ་
 = *idr̥ṣa*.

5) Mss. *paçyati*. Tib. མི་འདྲིལ་སྟེ།

6) ལྷ་ཡིས་ བཤད་ གུང་ དེ་དག་ དཔེན་པ་ ཡིན། = *śabdēna deçitā api te*
viviktāḥ.

XIII.

संस्कारपरीक्षा नाम त्रयोदशमं प्रकरणं

यतश्चैवं समनस्तृप्तिप्राप्तप्रकरणविधिना स्वपरोभयकृत[त्व]महेतुसमुत्पन्नत्वं च
निद्वय्यमाणं भावानामसदन्यश्चोत्पादको विधिरसन् । [71a] उत्पन्नद्वयत्वेन चैते भावा
अविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनानां बालपृथग्जनानां व्याप्ति । तस्मान्निःस्वभावा एव सन्तो 8
बालानां विसंवादका मायाकारितुरगादिवत्तदनभिज्ञानां न तु विज्ञानां । अत एव सर्वध-
र्मस्वाभाव्यापरोक्षधीनयनः समुन्मूलिताशेषाविद्यावासनश्चतुर्विपर्यासविपर्यस्तात्राणसत्त्व-
परित्राणायाविपरीतनैःस्वाभाव्योपदेशतत्परो बुद्धो जगद्विबोधको महाकारुणिकः ।

तन्मृषा मोषधर्म यद्गवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणः संस्कारास्तेन ते मृषा ॥ १

10

⁽³⁾ सूत्रं उक्तं तन्मृषा मोषधर्म यदिदं संस्कृतं [Tib. 92b] । एतद्धि खलु भिन्नवः
परमं सत्यं यदिदममोषधर्म निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणा इति । तथा । [नास्त्यत्र

1) Mss. °svabhāvvyaparokṣādhīnayanah. སྟོའི་ལྷན་ ཆོས་ཐམས་ཅད་ཀྱི་ རང་

པལྱེན་ ལྷན་ཏུ་མ་ལྷུང་པ་ མངའ་པ།

2) བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་ ཆོས་ གང་ཤིག། བསྐྱེད་ རེ་ རི་ བརྒྱན་ ལེས་
གསྐྱུངས། འདུ་ཕྱེད་ ཐམས་ཅད་ བསྐྱེད་པའི་ ཆོས། རེས་ན་ རེ་དག་ རྒྱན་པ་ ཡིན། —

Cité ci-dessus p. 42. 10.

3) Voir ci-dessus p. 41. 4 et suiv.

4) *yaḍ uta a°*, p. 41. 4.

तद्यथा⁽¹⁾ वा अद्वितयता वा मोषधर्मकमप्येतत्⁽²⁾ प्रलापधर्मकमप्येतदिति ॥ तदनेन न्यायेन यन्मोषधर्म⁽³⁾ तन्मृषेत्येवं यस्मादुक्तवान् तद्यागतो भगवान् । सर्वे च मोषधर्माणाः संस्कारास्तस्मान्मोषधर्मकत्वेन ते संस्कारा मृषा भवन्ति ।⁽⁴⁾ चित्रकरयत्नदारिकावत् । लक्ष्मणोपेत-यत्नमयवार्णवच्चितोदयनवत्सराज्ञवत्⁽⁵⁾ । तत्र विसंवादकं मोषधर्मकं वितथव्यात्यास्तात-
5 चक्रवत् ॥

अतो [निः]स्वभावत्वेन मृषा सर्वसंस्कारा मोषधर्मकत्वात् । मरीचिकादिज्ञवत् ॥ यत्तु सत्यं न तन्मोषधर्मकं । तद्यथा निर्वाणमेकं⁽⁵⁾ । ततश्च विहितयोपपत्त्याऽस्माच्चागमा-
त्सिद्धे सर्वभावानां नैःस्वभाव्यं । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति च प्रज्ञापारमिता
अर्धशतिकापाठात्⁽⁶⁾ ॥

- 10 अत्राह । यद्येवं मोषधर्मकत्वेन सर्वसंस्काराणां मृषा[71b]त्वं प्रतिपादितं भवता । नन्वेवं सति न सति सर्वे भावा इति सर्वपदार्थापवादिनी मिथ्यादृष्टिरेव स्यात् ॥ उच्यते । सत्यं मोषधर्मकाः सर्वसंस्कारा येऽप्यापि भवन्ति मुष्णन्ति । ननु च भोः ।

तन्मृषा मोषधर्मं यद्यदि किं तत्र मुष्णते ।

1) Manque dans les Mss. et dans le tibétain.

2) Le tibétain porte འདི་ནི་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ། = *vinācadharmakam etat*.

3) གང་པས་ནིང་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནི་ནི་...

4—4) Manque dans la version tibétaine. Mss. °*mantrasabhavārāṇa*°, °*mabha*°. — Mahāsena s'empara d'Udayana au moyen d'un éléphant artificiel, voir Kathās., XII, init.; Harṣacarita, VI sub fin. Schiefner, Mahākā-
tyāyana und König Tschanḍa Pradyota, pp. 36—7 (*māyāmātāṅga*, H.-c. = *kapaṭakūṅjara*, Comm. = *yantrahasti*, K.-s.). — Communiqué par M. F. W. Thomas.

5) *ekam* manque dans la version tibétaine.

6) Sic Mss. — Çer-phyin, VI, 8 (A. M. G. II, p. 201). — Même citation, *uktam bhagavatā*, ci-dessous XXII, 11, *prajñāpāramitābhīdhanūt*, XXIV, 14, *dyvārḍhaṇatikāyām*, XXIV, 18. — Voir l'édition de Rājendralāl, p. 405.

यदास्माभिस्तन्मृषा मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किं तत्र मुष्यते । किं तत्राभावो भव-
ति । कश्चिद्यदि [Tib. 93a] पदार्थो ऽभविष्यत्स्यात्तस्यापवादाद्भावदर्शनान्मिथ्यादृष्टिः ।
यदा तु पदार्थमेव के चिन्न पश्यामस्तदा किं तत्र मुष्यते । नैव किं चिद्भावो भवतीत्ययु-
क्तोऽयमुपालम्भो भवतः ॥

अत्राह । यद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किं पुनरनेनागमेन प्रतिपाद्य[त] 5
इति ॥ उच्यते ।

एतत्तुक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकं⁽¹⁾ ॥ २

यदेतदुक्तं भगवता तन्न भावानामभावपरिदीपकं । किं तर्हि शून्यतापरिदीपकं
स्वभावानुत्पादपरिदीपकमित्यर्थः ॥ यथोक्तमनवतप्तक्रुदापसंक्रमणसूत्रे ।

यः प्रत्ययैर्ज्ञापति स ह्यज्ञातो

10

नो तस्य उत्पादु सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ॥

1) ग'ल'ते' सञ्जु'ळ'स' ग'द' षी'स'। दे' हु'र' दे'ल' उ'दे'स' सञ्जु'। स'डे'स'
द'ल'र'स'ल'स' दे' ग'सु'द'स'स'। स'दे'ते'र' षी'द'स'स'स'स'स' षी'स'॥

2) Le tibétain a simplement स'दे'ल'स' = *sūtrāt*. — Voir Kandjour, Mdo XII, foll. 317—390 (Ann. M. G. p. 253), Nanjio, № 437, traduit A. D. 308, Anavataptanāgarājapariprechāsūtra, qui est nommé par Wassilieff, Bouddhisme p. 327, comme un des sūtras «des ausschliesslich echten Sinnes» au point de vue des Mādhyamikas. — Sur Anavatapta, lac ou *nāga*, voir notamment Burn., Intr. 171, 330, 396 et Lotus 3; Fujishima, Bouddh. japonais, 55. — Notre stance est citée (sans indication de source et avec variantes) Bodhicaryāv. p. IX. 2 (Bibl. Ind. p. 355. 10 et Bouddhisme p. 241, n. 1), Subhās. sgr. (Muséon, N.S. IV, 395. 22), et ci-dessous, trois fois, au chap. XXIV.

3) Mss. °*ānu*.

(1) घत्राह । नायमागमो भावस्वभावानुत्पादं परिदीपयति किं तर्हि निःस्वभावत्वं
स्वभावस्यानवस्थायित्वं विनाशित्वमिति ॥ कुत एतदिति चेत् ।

भावानां निःस्वभावत्वमन्यथाभावदर्शनात् ॥⁽⁸⁾

विचार्यमाणानामन्यथात्वं विपरिणामदर्शनादित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । यदि भावानां
5 स्वभावो न स्यात्तदानीं नैवैषामन्यथात्वमुपलभ्ये[72a]त । उपलभ्यते च परिणामः । तस्मा-
त्स्वभावानवस्थायित्वमेव सूत्रार्थ इति विज्ञेयं ॥

इतश्चैतदेवं । यस्मात् ।

अस्वभावो भावो नास्ति भावानां शून्यता यतः ॥ ३⁽⁹⁾

यो ह्यस्वभावो भावः स [Tib. 93b] नास्ति । भावानां च शून्यता नाम धर्म इष्यते ।
10 न चास्ति धर्मिणि तदाश्रितो धर्म उपपद्यते । न ह्यस्ति बन्ध्यातनये तच्छ्यामतोपपद्यत
इति । तस्मादस्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

1) L'adversaire prend la parole.

2) Ce sūtra définit le *niḥsvabhāvatva* (ou *śūnyatā*) comme étant le *svabhāva* *vināśitva*.

3) = On dit que les êtres n'ont pas de *svabhāva* parce qu'on voit que leur *svabhāva* est sujet au changement. — Par le fait, le changement prouve l'existence du *svabhāva*.

4) *vicāryamāṇānām* n'est pas représenté dans le tibétain.

5) ཡོངས་སུ་འགྱུར་པ་.

6) D'après le tibétain; Mss. *niḥsvabhāvo*.

7) Le sūtra cité p. 237. 11.

8) Mss. *nāsvabhāvaḥ ca bhavo nāsti*. — Voir ci-dessous 245. 9.

9) རོངས་རྒྱུ་པོ་མེད་པའི་ཡོངས་སུ་འགྱུར་པ་ ལྷན་ཕྱིར་རོ། རོངས་པོ་
པོ་མེད་པའི་ཡོངས་སུ་འགྱུར་པ་ ལྷན་པོ་མེད་པའི་ཡོངས་སུ་འགྱུར་པ་ ལྷན་པོ་མེད་པའི་ཡོངས་སུ་འགྱུར་པ་ ॥ — Notre commentaire
au troisième pāda རོངས་པོ་མེད་པའི་ཡོངས་སུ་འགྱུར་པ་ = *bhāvasvabhāvo nāsti*.

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चेन्न विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्याद्योऽप्ये विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्या-
दिति ॥

अत्रोच्यते । एवमपि परिवर्त्यमाने ।

5

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते⁽¹⁾ । 8

इह यो धर्मो यं पदार्थं न व्यभिचरति स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । अपरप्र-
तिबद्धत्वात् । अग्रेरौप्यं हि लोके तदव्यभिचारित्वात्स्वभाव इत्युच्यते । तदेवौप्यम-
प्सूपलभ्यमानं परप्रत्ययसंभूतत्वात्कृत्रिमत्वान्न स्वभाव इति । यदा चैवमव्यभिचारिणा
स्वभावेन भवितव्यं तदास्याव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्यादभावः । न ह्यग्रेः शैत्यं प्रति- 10
पद्यते । एवं भावानां सति स्वभावाभ्युपगमेऽन्यथात्वमेव न संभवेत् । उपलभ्यते चैषामन्य-
थात्वमतो नास्ति स्वभावः ॥

अपि चायमन्यथाभावो भावानां नैव संभवति यदर्शनात्सस्वभावता स्यात् । यथा च
न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव युज्यते ।

15

युवा न जीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णो न जीर्यते⁽²⁾ ॥ ५

1) गण'हे' ह'स'हे' मे'न'। ग'द'तु'ल'शु'र'य' ग'द'ग' प'द'। ग'ल'हे' ह'स'
हे' प'द'ग'। हे'ल'सु'र' य' ग'द'तु'ल'शु'र'॥

2) हे'हे'ल' य' ग'द'तु'ल' मे'न'। ग'द'तु'ल'ल' प'द' प'द'म'प'द'। ग'द'
शु'र' ग'द'तु'ल' मे' क'शु'। ग'द'शु'र' क'श'य' प'द' मे' क'शे'॥

तस्यैव तावत्प्राग्वत्प्रागवस्थायां वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्वं नोपपद्यते ।
 [Tib. 94a] तथा हि यूनो युवा[72b]वस्थायामेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं ॥ अथाप्य-
 वस्थान्तरप्राप्तस्यैवान्यथात्वं परिकल्प्यते । तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्वं नाम ज्ञायाः
 पर्यायः । तद्यदि यूनो नेष्यतेऽन्यस्यैव शीर्णस्य भवतीति । तदपि न युज्यते । यस्मान्न हि
 5 शीर्णस्य पुनर्ज्ञाया संबन्धो निःप्रयोजनत्वात् । किं हि शीर्णस्य पुनर्ज्ञाया संबन्धः
 कुर्यात् । तादागमनाक्षरेण⁽¹⁾ शीर्णताभावाज्जीर्णो जीर्यत इति न युज्यते । अथ यून एवा-
 न्यथाभावस्तदयुक्तं । अप्राप्तज्ञावस्थस्य युवेति व्यपदेशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरु-
 द्धत्वात् ॥

अपि च ।

10

तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेदधि ।

अथ स्यात्⁽²⁾ । क्षीरावस्थापरित्यागेन दध्यवस्था भवति । अतो न क्षीरमेव दधि
 भवतीति ॥ उच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेष्यते परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य कस्य चिदधिभावो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ६

किमुदकस्य दधिभावो भवतु । तस्मादसंबन्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यती-
 15 ति ॥ तदेवमन्यथात्वासंभवात्कुतस्तदर्शनात्सस्वभावता भावानां प्रसेत्स्यतीति न युक्त-
 मेतत् ॥

1) Le tibétain porte དེ་མེད་པར་ རྒྱུ་ལ་ཁྱེད་ ཡོད་པས་ = *tadantareṇa jīr-
 natāyā bhāvat.*

2) Mss. *athāsyaḥkṣīra.*

3) གལ་ནེ་ དེ་ཁྱེད་ གན་ གཞུང་། འོ་མ་ཁྱེད་ བྱི་ རྩུང་རྩུང་། འོ་མ་ལས་
 གན་ གང་ཞིག་ བྱི་ རྩུང་ དེས་སྟེ་ ཡིན་པར་ རྩུང་ ॥ — Mss. au troisième pāda:
kṣīrād anyasya kasyārtha ā°.

यथोक्तमार्यरत्नाकरमहायानसूत्रे⁽¹⁾

यो न पि ज्ञायति नो चुपपथी
नो द्यवते न पि जीर्यति धर्मः ।
तं त्रिनु दर्शयती नरसिंह-
स्तत्र निदेशयि सत्त मर्क्षी⁽²⁾ ॥

5

यस्य स्वभावे⁽⁴⁾ न निश्च्यति कश्चि
नो [S]परभावतु केन चि लब्धः⁽⁵⁾ । [Tib. 94 b]
नात्तरतो नपि बाहिरतो वा
लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

शात गती कथिता सुगतेन
नो च गती उपपद्यति का चि ।
तत्र च व्योहर्सी गतिमुक्तो
मुक्तकु मोच[73a]यसी बद्धसत्त्वान् ॥

10

1) Voir ci-dessus p. 90, n. 2. — Les trois premières stances, p. 91, 2-7.

2) Mss. *deçayati*.

3) Sic Mss. — Tib. རེ་མཐོ་ཅན་ བཞུ་སྤྲུག་དག་ དེ་ལ་ བཞོད་ = *tatra niveçayati sattvaçatāni*.

4) Pour le mètre *yasya sabhāvu*.

5) གཞན་ ཡང་ མ་ཡིན་ ལུས་ ཡི་ རྟོན་པ། Même version, p. 91. 4.

6) Lire *upalabhyati* རྟོན་པ་.

7) Pour le mètre *voharasi*. — དེ་དག་ འགྲོ་ལས་ སྒོལ་བར་ རྒྱུ་བར་གསུངས།
= *tāç ca gatimuktā vyākhyātāḥ*.

सर्वं वदेसि निरात्मक धर्मान्

सत्त्व⁽²⁾ यादृतु मोक्षसि लोकं ।

मुक्त स्वयं गतितो गतिमुक्तो

तेन सि पारगतो न च तीर्णो⁽⁴⁾ ॥

5

पारगतो सि भवार्णवतीर्णः⁽⁵⁾

पारगतो न च लभ्यति कश्चि ।

पारु न विद्यति नापि अपारु

पारगतोऽस्मि वदेसि च वाक्यं ॥

वाचं⁽⁶⁾ न विद्यति यां च वदेसि

10

ये पि वदेसि न विद्यति तं पि ।

यस्य वदेसि न विद्यति सोऽपि

यो पि विज्ञानति सोऽपि असतो ॥

तत्र प्रणष्टुं ब्रह्म इमु सर्वं

चित्तधविकल्पनिवेशवशेन ।

1) Mss. *vadāmi*.

2) Mss. *sarvatu*. 'सर्वसत्त्व' 'सर्वसत्त्व' = *sattvagrāhāt*.

3) 'सर्वसत्त्व' 'सर्वसत्त्व'.

4) 'सर्वसत्त्व'.

5) 'पारगतो' 'सि' 'भवार्णवतीर्णः' = *pāragato 'si maharṣi bhavasya*.

6) Mss. *vāra na*.

7) 'लभ्यति' = *labhyati*.

8) 'भ्रान्तः' = *bhrānta*. — Voir p. 248, n. 5.

9) *niveṣa* = 'निवेशः'. — Le mètre est irrégulier.

शान्त विज्ञानति यो नरु धर्मा-
स्तेहि तथागतु दृष्ट स्वयंभूः ॥

शान्त प्रज्ञानति धर्मप्रणीतान्
प्रीति स विन्दति तेषति सत्त्वान् ।
सो भवती जितु जितन⁽⁴⁾ ज्ञेशान्
आत्म⁽⁵⁾ ॥

5

तेन विज्ञानित बोधि ज्ञानानां
बुद्धि⁽⁶⁾ बोधयते स जगं पि । इत्यादि ॥

यच्चोक्तमस्वभावो भावो नैवास्ति शून्यता च भावानामिष्यते । तस्मादस्ति शून्य-
ताश्रयो भावस्वभाव इति । एतदपि न युज्यत इत्याह ।

10

यद्यशून्यं भवेत्किं चित्तस्याच्छून्यमिति किं चन ।

न किं चिदस्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति⁽⁸⁾ ॥ ७

1) Mss. *ye na ca*. श्लेष'सु' गद'देव'.

2) लेश'मलेश'.

3) Mss. *toṣasi, toṣati*.

4) Mss. *jīva ca*. जित'मदन' कुल'दस' दे'जित' कुल'सद' अश्रुत ।

5) Mss. *v(t)āma jīno ca arā(o)ma(e) sthitaṣ ca*. — यदग'जित' कुल'सद' अश्रुत'देन' गद'स'समेत ।

6) Mss. *puṣpiya bādha*. सदन'कुल'दस' दे' अश्रु'स' मेष'सद'अश्रुत ।

7) Voir ci-dessus p. 240. 8.

8) गद'दे' श्रुत'मेत' अद'सद' अद'सद' अद'सद' अश्रुत ।
मेश्रुत' अद'सद' अद'मेत' श्रुत'सद' अद'सद' गद' अश्रुत ॥

यदि शून्यता नाम का चित् [Tib. 95a] स्यात्तदाश्रयो भावस्वभावः स्यात् । न त्वेवं । इह
 किं शून्यता नामेति सर्वधर्माणां सामान्यलक्षणमित्यभ्युपगमादशून्यधर्मभावादशून्यतेष्व
 नास्ति । यदा चाशून्याः पदार्था न सन्ति । अशून्यता च नास्ति । तदा प्रतिपत्तिरिष्यते-
 त्वाच्छून्यतापि खपुष्पमालावन्नास्तीत्यवसीयतां । यदा च शून्यता नास्ति तदा तदाश्रया
 5 अपि पदार्था न सन्तीति स्थितमविकलं ॥

अत्राह । त्रीणि विमोक्षमुखानि⁽¹⁾ शून्यतानिमित्ताप्रणिष्ठा[78b]ष्यानि विमुक्तये
 विनियेभ्यो भगवता निर्दिष्टानि सर्वतीर्थिकमारमतासाधारणानि सौगत एव प्रवचने
 समुपलभ्यन्ते । येषामुपदेशार्थमेव बुद्धा भगवतोऽशेषतीर्थ्यवादमहामोक्षान्धकारानुगत-
 गति जगदेकप्रदीपा नैरात्म्योपदेशाविच्छिन्नशिखा उत्पद्यन्ते । स भवांस्तथागतप्रवच-
 10 नव्याष्यानव्याज्ञेनेदानो तामेव शून्यतां प्रतिज्ञेमुमाख्यवानित्यलं भवता स्वर्गापवर्ग-
 मार्गसमुच्छेदेनेति ॥

उच्यते । अहो यत भवानत्युन्मुख इवात्यन्तविपर्ययाभिर्वाणापुरगामिनं शिवमुज्जु
 परमं पन्थानमवधूय भावाभिव्येष्टव्याकुलितं संसारकात्तारानुगमेव मार्गं मोक्षपुरगामि-
 त्वेन [Tib. 95b] समाश्रितो⁽³⁾ निर्मुक्तुः सन् संसाराटवीकात्तारः⁽³⁾ सद्भिर्⁽⁴⁾पालभ्य एव सन्न-
 15 भिमानाभिव्येष्टयश्च परवशतया तानेवोपालभते । ननु भो निर्वशेषक्लेशव्याधिचिकित्स-
 कर्मकृविद्यारजैः ।

1) Voir ci-dessus p. 48, n. 4. — Dh.-s. LXXIII; Dh. sūi, § 248; Atthas. § 474; Nettip. 90. 119. 126; Vis. magga (J. P. T. S. 1891) p. 155. — *vimokṣā nāma dhāraṇā pratilabdā*, Rāṣṭrap. 50. 4.

2) ལུ་སྟེན་གསལ་པའི་ གཞུང་ལུགས་ = *sarvatīrthikasamaya*°. — Mss. *tīrthika-māra-mata*, lecture peu admissible.

3—3) Ces mots ne sont pas représentés dans la version tibétaine.

4) Mss. °*kāntārāsadbhir*. — དམ་པ་དག་གིས་ ལྷན་པར་བྱ་བ་ཡིན་པའི་ནུ་
 = Alors que vous devez être réprimandé par les bons.....

5) *abhīmāna* = མདོན་པར་དུ་བྱེད་པ་.

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणां त्रिनैः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् बभाषिरे ॥ ८

इह सर्वेषामेव दृष्टिकृतानां सर्वप्रकृतिनिवेशानां यन्निःसरणमप्रवृत्तिः सा शून्यता ।
न च दृष्टिकृतानां निवृत्तिमात्रं भावो⁽⁴⁾ । ये तु तस्यामपि शून्यतायां भावाभिनिवेशिनस्तान्
प्रत्यवाचका वयमिति⁽⁵⁾ कुतोऽस्मदुपदेशात्सकलकल्पनाद्यावृत्त्या मोक्षो भविष्यति । यो 5
न किं चिदपि ते पण्यं दास्यामोत्युक्तः⁽⁷⁾ सचेद्देहि भोस्तदेव मय्यं न किं चिन्नाम पण्य-

1) कुल'स'कुमस'श्रैस' श्रुद'स'श्रैर । कु' गुल' रेस'स'रुसुद'स'स' गसुद'स' ।
गद'रग' श्रुद'स'श्रैर । कु'स' । रे'रग' ससुस'स'मेर'स'स' गसुद'स' ॥ — Notre commen-
taire, *sgrub-tu-med-par*. — Cité Subhāṣitas., Muséon, IV, 397.23 et Bep.
IX. 33 qui traduit *niḥsarana* par *nes-par-hbyin-pa* et *asādhyā* par *gso-bya-*
min-pa. — रेस'स' = *ni, nis, prati* (Foucaux, Grammaire p. 191).
रुसुद'स' = to emit, to remove (*mḥ-sārayati*), est le «transitif» de रुसुद'स'.

Pour la doctrine du vide, ci-dessous XXV. 10 et Bodhic. p., IX, 83 a. *cūnyatāvā-*
sanādhānād hīyate bhāvavāsanaḥ । *kim cin nāstīti cābhyaśāt sāpi paṇcāt pra-*
hīyate ॥

2) कु'स'सुद'स'.

3) Sur la lecture *niḥsarana*, Mhv. I. 433. *pratisarana*, Bendall, Mu-
séon, IV, p. 399, n. 6. — *aprayrtti* = र्प्रैर'स'. — Il y a (M. Vyut. 82) six
niḥsaraniyadhātu à savoir *maitrī, karuṇā, asmimānasamudghāta, animitta;*
et trois (Itivuttaka § 72, § 43) *nekkhammam (kāmānaṃ nissaraṇam), āruppam*
(*rūpānaṃ ...*), *ajātam.... asaṅkhatam (jātassa.... saṅkhatassa)*. — Le suffixe
anīya doit s'entendre comme dans *tapaṇīya = tūpajanaka* (Aṅg. N. I^a p. 115),
vedanīya, vedanīya (Abhidh. k. v. Soc. As. 303 b): *kartary anīyaḥ karaṇe vā*.
(Voir Bodhic. p. 16. 1, et sources grammaticales citées in loco.)

niḥsaranaḥprajña (grāvaḥ), M. Vyut. 48. 31.

4) Sic Mss. — कु'स'सुद'स'कुमस' र्प्रैर'स'कु'स' रे'र'स'स' यद' स'यिद'वे ॥
गद'रग'... = ... *bhāvah. ye tu*.

5) Mss. *avācakā rayam*. रे'रग'स' रे' र्प्रैर'स'स' रे' श्रै.

6) *iti* = रे'र'सुद'.

7) Mss. *sarva dehi, sa ca dehi*.

मिति ब्रूयात्स केनोपायेन शक्यः पण्याभावं प्राकृत्यितुं । एवं येषां शून्यतायामपि भावा-
भिनिवेशः केने[74a]दानां स तेषां तस्यां भावाभिनिवेशो निषिध्यतामिति । अतो मक्ता-
भैषज्येऽपि दोषसंज्ञित्वात्परमचिकित्सकैः मक्तवैद्यैस्तथागतैः प्रत्याख्याता एव ते ॥

यथोक्तं भगवतार्यारत्नकूटमूत्रे ⁽¹⁾ । यन्न शून्यतया धर्मान् शून्यान् करोति 'अपि तु
5 धर्मा एव शून्याः । यन्नानिमित्तेन धर्माननिमित्तान् करोति 'अपि तु धर्मा एवानिमित्ताः ।
यन्नाप्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति 'अपि तु धर्मा एवाप्रणिहिताः । [Tib. 96a]
यैवं प्रत्यवेक्षा इयमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षा । ये हि काश्यप
शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रतिसरति तानहं नष्टप्रणष्टानिति वदामि । इति प्रवचनात् ॥
वरं खलु काश्यप सुमेरुमात्रा पुद्गलदष्टिराश्रिता न लेवाभावाभिनिवेशिकस्य शून्यताद-
10 ष्टिः । तत्कस्य हेतोः । सर्वदष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यता निःसरणं । यस्य खलु पुनः
शून्यतैव दष्टिस्तमक्तमचिकित्स्यमिति वदामि । तद्यथा काश्यप ग्लानः पुरुषः स्यात्तस्मै
वैद्यो भैषज्यं दद्यात्तस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत्किं
मन्यसे काश्यप अपि तु स पुरुषस्ततो ग्लान्यान्मुक्तो भवेत् ॥ नो ह्येदं भगवन् गाढतरं
तस्य पुरुषस्य ग्लान्यं भवेद्यस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य कोष्ठगतं न निःसरेत् ॥ भगवा-

1) Voir p. 45, n. 1. — རྟོག་མཆོག་ བརྟེན་པའི་མདོ་.

2) ཆོས་རྒྱམས་ལ་ ཡང་དག་པར་ རོ་སོར་རྟོག་པ་ ཞེས་བྱའོ།

3) རྟོང་པ་ཉིད་ཏུ་ དམིགས་པས་ = *gūnyatālambanena*.

4) རྟོག་པ་.

5) དེ་དག་ བྱི་ ངས་ གསུངས་ངས་ འདི་ལས་ ཉམས་ རབ་ཏུ་ཉམས་ རྟེན་ བཤད་

ནོ། = *tān aham asmāt pravacanān naṣṭān prapaṣṭān iti vadāmi*.

नाह । एवमेव काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यता निःसरणं । यस्य खलु पुनः शून्यतैव दृष्टि-
स्तमकमचिकित्स्यमिति वदामि ॥⁽¹⁾

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कारपरिता
नाम त्रयोदशमं प्रकरणं ॥

1) Le rapport étroit du Ratnakūṭa et du sūtra de Nāgarjuna est digne de remarque. — La théorie de la *durgrahītātā*, des dangers que présente une fausse conception des doctrines bouddhiques, et en particulier de la *gūṇyatā*, est développée dans un grand nombre de textes. (Voir Dogmatique Bouddhique, I, p. 26 = J. A. s. 1902, II, p. 258.) — La *gūṇyatā* est couramment comparée à un serpent, qu'il faut saisir au bon endroit. Cette métaphore (*alagarda* = *alagadda*) est développée dans un sūtra que cite Buddhaghosa, Sum. Vil. p. 21; mais il s'agit de la doctrine bouddhique en général, *duggahītattā bhikkhave dhammāṇam*. — Pour l'école du Kathāvatthu (XIX. 2) les *skandhas* sont vides par l'absence d'*ātman* (*anattalakkhaṇa*), le *nirvāṇa* seul est *animitta*, *apraṇihita*. Les Andhakas ont tort de ne pas distinguer le sens des expressions scripturales (*avibhajjavādī-vāda*).

XIV.

संसर्गपरीक्षा नाम चतुर्दशमं प्रकरणं

घत्राकृ । घस्त्येव भावस्वभावस्तत्संसर्गोपदेशात् । इह यत्रास्ति न तस्य संसर्ग-
स्तद्यथा बन्ध्यासुता[74b]डुक्त्रिः । घस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः⁽¹⁾ । चतुः प्रतीत्य
5 द्वयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञाने । त्रयाणां संनिपातः [Tib. 96b] स्पर्शः । स्पर्शसकृन्ना
वेदनेति विस्तरः । तथा संज्ञा च वेदना च संसृष्टावेतौ धर्मौ न[1]संसृष्टाविति [संस्काराणां⁽³⁾
संसर्गोपदेशः] । तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥

उच्यते । स्यादेतदेवं यदि संसर्ग एव भवेत् । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

द्रष्टव्यं दर्शनं द्रष्टा त्रीण्येतानि द्विशो द्विशः ।

10

सर्वशश्च न संसर्गमन्योन्येन ब्रजत्युत⁽⁵⁾ ॥ १

तत्र द्रष्टव्यं द्वयं दर्शनं चतुर्द्रष्टा विज्ञानं । एषां त्रयाणां द्विशो द्विशः संसर्गो ना-
स्ति । चतुषो द्वयस्य च चतुषो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य द्वयस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं
द्विशो द्विशः संसर्गो न भवति । सर्वशोऽपि त्रयाणामप्येषां युगपच्च संसर्गो नास्ति ॥

1) Sur le *samsarga* de l'œil et de la couleur, etc., *Çikṣās.* 268. 9.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 5.

3) འདྲ་ཐེད་རྒྱུ་ལ་ རེ་སྒྲ་མར་ བསྐྱེད་པ་ ཡང་ ཡིན་ནོ།

4) Mss. *bhavato bhāvet.*

5) བསྐྱེད་པ་ རྒྱ་པ་ རྒྱ་པ་ལོ། གསུམ་ལོ་ རེ་དག་ གཉིས་གཉིས་ རང་། བམས་ཅན་
ཡུང་ རེ་ བམས་ཅན་རུ། སྒྲ་མར་འགྲུར་པ་ ཡོད་མ་ཡིན།

यथा च ऋष्टव्यदर्शनद्रष्टृणां द्विशो द्विशः सर्वशश्च संसर्गाभावः ।

एवं रागश्च रक्तश्च रञ्जनीय⁽¹⁾ च दृश्यतां ।

रागस्य रक्तस्य च संसर्गो नास्ति । रागस्य⁽²⁾ रञ्जनीयस्य च । त्रयाणामपि युगपत्संसर्गो नास्ति । यथा चैषामेवं ।

त्रैधेन शेषाः क्लेशाश्च शेषाण्यायतनानि च⁽³⁾ ॥ २

5

अन्योन्येन संसर्गं न व्रजन्ति । त्रयः प्रकारास्त्रिधा त्रिधाभावस्त्रिधं । तेन त्रैधेन शेषाः क्लेशा द्वेषमोहादयस्त एते द्वेषद्विषद्वेषणीयादिना त्रैधेन श्रोत्रश्रोतृश्रोतव्यादिना च [Tib. 97a] ॥ कस्मात्पनुरेषां संसर्गो नास्तीत्याहुः ।

अन्येनान्यस्य संसर्गस्तच्चान्यत्वं न विद्यते ।

ऋष्टव्यप्रभृतीनां यत्र संसर्गं व्रजन्त्यते⁽⁴⁾ ॥ ३

10

यदित्ययं यस्मादर्थे । यदि ऋष्टव्यादीनां परस्परमन्यत्वं स्यात् । तदा क्षीरोदकयो-
रिवान्येनान्यस्य संसर्गः स्यात् । तच्चान्यत्वं यस्मादेषां ऋष्टव्यप्रभृतीनां न संभवत्यतो नैते
संसर्गं व्रजन्ति ॥ अपि च ।

1) Mss. *rañjanīyaṣ ca.*

2) Mss. *rāgasya raktasya rañjanīyasya ca.* Il faut ajouter *raktasya rañja-*
nīyasya ca.

3) དེ་བཞིན་ འདོད་ཆགས་ ཆགས་པ་ དང་། ཆགས་པར་བྱ་བ་ ཉེན་མོངས་པ།
ལྷག་མ་རྣམས་ དང་ གླེ་མཆེད་ཀྱི། ལྷག་མ་འདྲ་ རྣམ་པ་ གསུམ་གྱིས་སོ།། Dans cette
version (Mūlam.), *dr̥c̥yatām* (2ème pāda) n'est pas traduit. Notre commentaire, au
lieu de *ñon-moñs-pa* porte *lta bya ste, kleṣāḥ* n'est pas traduit. — Au 4ème pāda,
commentaire: *rnam gsum-ñid-kyis-so.*

4) གཞན་ དང་ གཞན་ཏུ་ སྤང་ འགྱུར་། གང་ཕྱིར་ བཏུ་བྱ་ལ་ མོགས་ལ།
གཞན་ དེ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ། དེ་ཕྱིར་ སྤང་བར་ མི་ འགྱུར་རོ།

न च केवलमन्यत्वं द्रष्टव्यादेर्न विद्यते ।

कस्य चित्केन चित्तमार्थं नान्यत्वमुपपद्यते ॥ ४

न च केवलं कार्यकार[75a]णभावस्थितानां द्रष्टव्यादीनामन्यत्वं न संभवति । घट-
पटादीनामपि पदार्थानां सर्वेषां नैव संभवतीत्यवसीयतां ॥ यथा चैषां द्रष्टव्यप्रभूतानां
5 परस्परतोऽन्यत्वमसत्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यत्त्वान्यदन्यदते ऽन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च यत्तस्मात्तदन्यत्वोपपद्यते ॥ ५

इह पदेतद्वटाख्यं वस्तु पटादन्यदिति व्यपदिश्यते । तदेतदन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यद्वव-
ति ।⁽³⁾ अन्यवस्तु[न ऋते] ऋते ऽन्यतो विना[न्य]दन्यदन्यन्न भवति । यच्च पटाख्यं वस्तु अन्यद्व-
10 टाख्यं वस्तु प्रतीत्यान्यद्ववति । तस्मात्पटाख्याद्वस्तुनस्तद्वटाख्यं वस्तु नान्यद्ववतीत्यव-
सीयतां । यस्माद्यत्प्रतीत्य यद्ववति [Tib. 97 b] तस्मात्तदन्यन्न भवति । सापेक्षत्वाद्दीक्षा-
ङ्कुरवत् क्रुस्वदीर्घवच्चेति । तथा च वदयति ।

प्रतीत्य यद्यद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁴⁾ ॥

15 अत्राह । यदि घटादन्यः पटः स्यात्तं च पृथग्भूतं पटमपेक्ष्यान्यो घटः स्यात्तदा को
दोष इति ॥ उच्यते ।

1) यद्वा 'सु' वा 'सै' गण' । अम' अ' गण' । ग' अ' अ' । मे' स' म' म' अ' । ग' । य' ।
ग' । स' । अ' अ' गण' । ग' अ' स' अ' । मे' । अ' ।

2) ग' अ' अ' । ग' अ' अ' । स' अ' अ' । ग' अ' । ग' अ' मे' स' म' ग' अ' ग' अ' मे'
अ' । ग' । स' अ' अ' । ग' । य' । स' । मे' । मे' । ग' अ' मे' । अ' ।

3) Mss. *anyatas tu r̥te 'nyato* à quoi correspond द' अ' स' । ग' अ' मे' स' म'
= *anyavastuna r̥te*.

4) = XVIII. 10.

यद्यन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

तदन्यदन्यदन्यस्मादुते नास्ति च नास्त्यतः ॥ ६

एकोऽत्रान्यशब्द उपदर्शने । अपरश्चार्थान्तरपरामर्शा । अन्यश्च प्रसिद्धोच्चारणमित्य-
न्यशब्दत्रयोपादाने । यदि क्षेत्रद्वयाख्ये वस्तु पटादन्यस्मादन्यत्स्यात् ⁽³⁾ । तद्व्याख्ये वस्त-
न्यस्मादपि पटाख्यादुतेऽन्यद्वेत् । तदा च पटनिरपेतस्यैव ⁽⁴⁾ एकैकस्य घटस्यान्यत्वं 5
भवेत् । यद्धि यस्मादन्यत्तत्तेन विनापि सिद्ध्यति । तद्यथा स एव घटो न स्वद्वयपनिष्पत्ता-
वन्यं पटमपेक्षते । एवमन्यत्रमपि यदि घटस्यान्यस्मात्पटादुते भवेत् [75b] । तदानो पट-
निरपेतस्य घटस्य परत्वं स्यात् । न त्वेकैकस्य पटनिरपेतस्य घटस्यान्यत्वं दृष्टं । तस्मा-
दन्यद्ववतीति ब्रुवता यदपेक्ष्य यदन्यतस्तदन्यत्र भवतीति स्फुटमभ्युपेते भवति ॥

अत्राह । यदि खल्वन्यत्वमेवं [Tib. 98a] कुतश्चित्कस्य चित्रास्ति । नन्विदमपि 10
तदा न संभवति वक्तुं । यस्मादन्यत्प्रतीत्यान्यदन्यद्ववतीति तस्मादेव तदन्यदन्यत्र भव-
तीति ॥ उच्यते । यत एव हि परस्परपेक्षिकी भावानामन्यत्वसिद्धिरत एवान्यदित्युच्यते
लौकिके व्यवहारे स्थिता । वस्तुतस्तु परीक्ष्यमाणमन्यत्वं न संभवतीति ब्रूमः ॥

यदि तर्ह्येवमप्यविद्यमानेऽप्यन्यत्वे लोकसंवृत्या पटादन्यो घट इति व्यपदिश्यते ।
अथ कस्माद्विज्ञाङ्कुरयोरप्येवमन्यत्वं न व्यपदिश्यते ॥ 15

उच्यते । नैव हि लोको घटपटयोरिव बीजाङ्कुरयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते । घटपटयोरिव
जन्यजनकत्वाभावप्रसङ्गात् । यौगपद्यभावप्रसङ्गात् । अपि च यस्माद्विज्ञमात्रमुत्पत्ता बीजाकार्ये

1) ग'अ'ने ग'अ'न' के' ग'अ'न'अ'न' ग'अ'न' । दे'अ'ने ग'अ'न'अ'न'अ'न' ग'अ'न' अ'न्यु' ।
ग'अ'न'अ'न'अ'न' के' ग'अ'न' अ'न्यु'अ' । प'अ'न'अ'न' दे'अ'न'अ'न' अ'न' अ'न' ॥

2) Mss. *arthākṣara*.

3) Mss. *anyasmāt*.

4) Les Mss. *ponctuent*.

5) Ci-dessus 252. a.

वृक्षमुपदर्शयति पुमान् लोकेऽपि वृक्षो मयोति इति । तस्माद्लोकेऽपि कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परत्वमिति व्यवस्थाप्यते ॥

अत्राह । यदि पदार्थात्तरे पदार्थात्तरसापेक्षा परबुद्धिः स्यात्स्यादेष दोषः । ⁽¹⁾ तस्मात्तदन्यत्र भवतीति । न त्वेवं ब्रूमः । किं तर्हि इहान्यत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति । तच्च ⁽²⁾ 5 समवेतं स पदार्थः पदार्थात्तरनिर्पेक्षयापि पर इत्युच्यते । तस्माद्वृक्षदोषानवसरोऽस्मत्पक्ष इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यद्यन्यत्वमेव स्यात् । न त्वस्ति । [Tib. 98b] इहेदमन्यत्वं कल्प्यमानमन्यस्मिन् वा क[76a]ल्प्येतानन्यस्मिन् वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्वमनन्यस्मिन् न विद्यते ।

- 10 तत्रान्यस्मिन्नन्यत्वमस्तीति कल्प्यते । किं तदानीमन्यत्वंपरिकल्पनया । अन्यव्यपदेशसिद्ध्यर्थं हि भवताऽन्यत्वं परिकल्प्यते । स चान्यव्यपदेशो विनाप्यन्यत्वेन सिद्ध एव यस्मान्नब्रह्मान्यव्यपदेश एव पदार्थेऽन्यस्मिन्नन्यत्वं कल्प्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ इदानीमनन्यस्मिन्नन्यत्वमन्यत्वं नास्ति । यस्मादनन्य उच्यत ⁽⁶⁾ एकस्तत्र चान्यत्वविरुद्धमेकत्वमस्तीति । अतो विरोधादनन्यस्मिन्नन्यत्वमन्यत्वं न संभवति ॥ यच्चेदानीं
- 15 नान्यस्मिन्नानन्यस्मिन् विद्यते ⁽⁷⁾ तद्वतिरिक्तस्य पदार्थात्तरस्यासंभवादेतद्वतिरिक्तेऽपि

1) *tasmāt* = तस्मात्.

2) Tib. ཅེ་ཡང་ཡིན་ལ་ ལྷན་པར་.

3) Mss. *samacetam*, *samacedam* — ལྷན་པར་.

4) Mss. *anyatvam api pari*°.

5) Mss. *vyapadeṣe*.

6) གཞན་མ་ཡིན་པ་ ཅེ་ གཅིག་ཉིད་ལ་ ལུ་ལ་.

7) *tad* = ཅེ་དག་ལས་ = *anya-ananya*°.

ते⁽¹⁾ परिणवृत्त लौकिक शूरा

येहि [५]स्वभावत ज्ञातिमि धर्माः । [77 a]

कामगुणैर्हि⁽²⁾ चरन्ति घमङ्गाः

संग विवर्जिप सत्त्व विनेति⁽⁴⁾ ॥

नो पि च सत्त्व न जीविक कश्चि

5

सत्त्वहितं च करोति जिनेन्द्राः ।

* * * * *

सत्त्व न घस्ति करोति च घर्थ⁽⁶⁾ ॥

सत्त्व न विद्यति घत्र कदा चि

(7)

* * * * *

10

7)

* * * * *

तस्य न विद्यति वेदन लोके ॥

1) Mss. ye. गद'रग' रद'सदेव'मेव' ऊँ' रदे' मे'स'य। रस'र'मे' दे'रग'
रदे'ग'दे'व' सु'रद'र'र'र'र'।

2) *laukika?* Tib. = *loke?*

3) Mss. °gunair bhi°.

4) रदु'र'स'र'र'र'।

5) मै'र'स'र'र'र' = *narendrah*. — Mss. *karoti, karonti*.

6) शेष'स'र'र' र'र'स'मे'व' र'र' र'र'र'र'र'र'। र'र'र'र'र'र'र' र' र' र'
र'ग'र'स'के॥ र'र'र'र'र'र' = *asatsv api sattveṣu karonty ortham, teṣām*
tad eva mahātustūḥ. — Mss. *imu dastu rute ca mahāntam satva na asti karoti*
ca artham.

8) Mss. *devam asagatayo dhimukta, tasya na vidyati...*; — *tem devam...*
गद'रग' ऊँ'र'र'र'र'र' र'र' सु'र'र'। र'र'ग' र'र' र' र'र'र'र' र'र' र' र'
yeṣām dharmatītyām tasyām adhimuktis teṣām mano bhavē 'saktam.

(1)
तथा ।

भावितुं मार्गं पवर्तितुं ज्ञानं

शून्यकं धर्मं निरात्मकं सर्वि ।

येन विभावितं भोक्तुमि धर्मा-

6

स्तस्य भवेत्प्रतिष्ठानमनन्तं ॥ इत्यादि ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संसर्गपरीक्षा
नाम चतुर्दशमं प्रकरणं ॥

1) देश'सु'यसि' यम्'य' ५५ । दे'यदे'५ ।

अथ स्यादिष्यत एव हेतुप्रत्ययसंभूतत्वात्स्वभावस्य कृतकत्वं । तस्मात्कृतकस्यैव
स्वभावस्याभ्युपगमात्कृतकत्वप्रसङ्गो नास्माकं बाधक इति ॥ एतदपि न युक्तमित्याह ।

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथं⁽¹⁾ [Tib. 100b] ।

कृतकश्च स्वभावश्चेति परस्परविरुद्धत्वादसंगतार्थमेव तत् ॥ इह किं स्वो भावः
5 स्वभाव⁽²⁾ इति व्युत्पत्तेर्यः कृतकः पदार्थः स लोके नैव स्वभाव इति व्यपदिश्यते तद्यथा
अपामौष्ण्यं⁽³⁾ धातुपिशाचप्रयत्ननिष्पादितः कर्केटादीनां⁽⁴⁾ पद्मरागादिभावश्च । यस्तु कृतकः
स स्वभावस्तद्यथा श्वेरीष्ण्यं ज्ञातानां पद्मरागादीनां पद्मरागादिस्वभावश्च । स हि तेषां
पदार्थात्तरसंपर्काव्रणितत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

तदेवमकृतकः स्वभाव इति लोकव्यवहारे व्यवस्थिते व्यभिचानो ब्रूमो यदेत-
10 दौष्ण्यं तदप्यग्नेः स्वभावो न भवतीति गृह्यतां कृतकत्वात् । इह मणीन्धनादित्यसमाग-
मादर्णिनिर्धर्मणादेश्चोर्केतुप्रत्ययसापेक्षतैवोपलभ्यते । न चाग्निव्यतिरिक्तगौष्ण्यं संभ-
वति । तस्मादौष्ण्यमपि हेतुप्रत्ययव्रणितं । ततश्च कृतकं । कृतकत्वाच्चापामौष्ण्यवत्स्व-
भावो न भवतीति स्फुटमवसीयते ॥

ननु च गोपालाङ्गनाम्नप्रसिद्धमेतदग्नौष्ण्यं स्वभाव इति ॥ किं खल्वस्माभिरुक्तं
15 न प्रसिद्धमिति । एतत्तु वयं ब्रूमो नायं स्वभावो भवितुमर्हति स्वभावलक्षणवियुक्तत्वात् ।

1) २८'स'देह' सुष'स'उह' देह'सु' । हे'पु'सु'उ' सु'स'स'सु' । — La
seconde partie du sūtra, ci-dessous p. 262. 11.

2) Calc. insère ici les lignes 9 et 10, depuis *loka*^o jusque *svabhāvo*.

3) *apānoṣṇyam, āyāmaṣṇyam*. — Tib. *udakasya*...

4) Sic Mss. — ६'स'सु' स'स'सु' २'स'स' — « habile dans la transfor-
mation des pierres (*nor-bu*) ». — La contrefaçon du rubis avec le chrysobéryl n'est
pas mentionnée dans les sources de L. Finot, Lapidaires indiens, p. XLJ.
— L'expression *dhātupīṣā*, non confirmée par le tibétain, reste douteuse.

5) गे'गे'सु' २'स'स'स'स'.

5) Mdo XVII རང་བཞིན་ རྟག་ རྟེ་ བཙུམ་མེན་ རང་། གཞན་ལ་ བཞུགས་པ་
མེད་པ་ ཡིན། Commentaire: རང་བཞིན་ རྟེ་རྟག་ རྟེ་ ce qui donne un pāda faux.
རྟག་ = *hi* (Jäschke 248a, Candra Dās, 612b). — Akutobhaya et Bud-
dhapālita རྟེ་བཙུམ་མེན་ རང་། གཞན་ལ་.....

ऽप्यव्यभिचारि निजं रूपमकृत्रिमं । पूर्वमाभूत्वा पश्चाद्यन्न भवति । यच्च हेतुप्रत्ययसापेक्षं
न भवत्यपामौष्ण्यवत्पारावारवदीर्घरुस्त्ववद्धा । तत्स्वभाव इति व्यपदिश्यते ॥ किं
खलु [अत्रो⁽¹⁾] तदित्यं स्वद्वयमस्ति ॥ न तदस्ति न चापि नास्ति स्वद्वयतः । यद्यप्येवं
तथापि [Tib. 102a] श्रोतृणामुच्चासपरिवर्जनार्थं संवृत्या समारोप्य तदस्तीति ब्रूमः ।

5 यथोक्तं भगवता ।⁽³⁾

अनन्तरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

श्रूयते देश्यते चापि समारोपादनन्तरः ॥ इति ॥

इहापि च वक्ष्यति⁽⁴⁾ ।

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

10 उभयं नोभयं चेति प्रज्ञान्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति ॥

यदि खलु तदध्यारोपाद्भवद्विस्तीत्युच्यते कीदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मता
नाम सैव तत्स्वद्वयं । अथ केयं धर्माणां धर्मता । धर्माणां स्वभावः । कोऽयं स्वभावः ।
प्रकृतिः । का चेयं प्रकृतिः । येयं शून्यता । केयं शून्यता । नैःस्वभाव्यं । किमिदं नैःस्वा-

1) उ' मेरे' २८'ची' ६'स' रे'वा' सु'सु'स' रे' प'र'र'स' वे'र । Les mots *na tad asti* ne sont donnés que dans le Ms. de Paris.

2) Sur le *trāsa* qu'inspire la *śūnyatā*, voir Bodhic. IX. 53. — Ce thème est fréquemment développé dans les sūtras de la *Prajñāpāramitā*.

3) Cette stance est citée Bodhic. p., 365. 9, avec la mention *yaḍ uktaṃ* et la variante *śūnyate deṣyate cārthah*. Les versions tibétaines divergent pareille-
ment གློ་བཟགས་པ་ལས་ ཡི་གེ་མེད། དེ་ནི་ ཉན་ཞེས་ གློ་བཟགས་ ཡིན་ et Bep. དོན་
གང་ ཉན་ཞེས་ གློ་བཟགས་ ।

4) = XXII. 11.

5) Mss. *tadadhyāropekṣo bha°*, °*ropekṣo*. — *adhyāropa* = གློ་བཟགས་ = *sa-māropa*.

भाव्यं⁽¹⁾ । तथा । केपं तथा । तथाभावो ऽविकारित्वं सदैव स्थायितो⁽²⁾ । सर्वदा⁽³⁾ [79a] नुत्पाद्
एव क्त्वादीनां परिनिपेतत्वादकृत्रिमत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावज्ञातं येनात्मना विगताविद्या-
तिमिराणामार्याणामदर्शनयोगेन विषयत्वमुपयाति तदेव स्वप्नपमेषां स्वभाव इति व्यव-
स्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणं ।

5

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ।

इति व्यवस्थापयाम्बभूवुराचार्या इति विज्ञेयं ॥ स चैष भावानामनुत्पादात्मकः [Tib. 102b]
स्वभावो ऽकिञ्चित्त्वेनाभावमात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयं ॥

यथोक्तं भगवता⁽⁵⁾ ।

भावानभावानिति यः प्रज्ञानति

10

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।

[यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते]

स अयानिमित्तं स्पृशते समाधिं ॥ इति ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावो नास्ति भावानां तथापि परभावस्तावदस्ति तदप्रतिषे-
धात् । सति च परभावे स्वभावोऽपि भविष्यति । स्वभावमत्तरेण परभावाप्रसिद्धेरिति ॥ 15
उच्यते ।

कुतः स्वभावस्याभावे परभावो भविष्यति ।

1) D'après le tibétain: *tathābhāvāvikāritvam*.

2) Ponctué d'après le tibétain.

3) D'après le tibétain *sarvabhāvanutpāda*: རྣམ་པ་སྐྱེ་མཁའ་ལྡན་

4) Mss. *ūcāryānām*. — Voir la stance Madh. avatāra (fol. 249 a 4) ...
rūpadvayan vibhṛati sarvabhāvāh, citée et commentée Bodhic. p. 361.4.

5) Cité ci-dessus p. 133.9.

स्वभावः परभावस्य [परभावो हि कथ्यते⁽¹⁾ ॥ ३

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित्स्वभावात्तरापेक्षया पर इति व्यपदिश्यते । यदि
(2) क्षेमैरौषण्यं स्वभावः स्यात् । द्रवस्वभावसलिलसपेक्षया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा
तु मुमुक्षुभिर्विचार्यमाणस्य कस्य चित्स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परभा-
5 वाञ्छ स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः । तथापि भावस्तावदस्त्यप्रतिषेधात् । स
च भावो भवन् स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तस्मात्स्वभावपरभावोऽपि भविष्यत इति ॥
उच्यते ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते [79b] भावः कुतः पुनः ।

10 स्वभावे [Tib. 103a] परभावे वा सति भावो हि सिध्यति⁽⁴⁾ ॥ ४

भावो हि परिकल्प्यमानः स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न
स्त इति तयोर्भावाद्भावोऽपि नास्तीत्यवसीयतां ॥

अत्राह । यद्यपि भवतो भावः प्रतिषिद्धस्तथाप्यभावोऽस्ति प्रतिषेधाभावात् ।
ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिद्वन्द्विसद्भावादभाववदिति ॥ उच्यते । स्याद्भावो यद्यभाव
15 एव स्यान्न तस्तीत्याह ।

1) རང་བཞིན་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ག་ལ་ ཡོད། གཞན་གྱི་
དངོས་པོའི་ རང་བཞིན་ ཅི། གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ ཡིན་ ཞེས་ བཞིན།

2) Mss. *yadi nāgner*.

3) C'est-à-dire examiné avec le *prajñācāstra*; voir Bodhic. p. IX, 93. 151.

4) རང་བཞིན་ རང་ ཅི་ གཞན་དངོས་དག། མ་གཏོགས་ དངོས་པོ་ ག་ལ་ ཡོད།
རང་བཞིན་ རང་ ཅི་ གཞན་དངོས་དག། ཡོད་ན་ དངོས་པོ་ འགྲུབ་པར་འགྱུར།
= ... *parabhāve ca*.....

भावस्य चेदप्रसिद्धिर्भावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावमभावं ब्रुवते ज्ञानाः ॥ ५

इह हि यदि भावो नाम कश्चिदभविष्यत्स्यात्तस्यान्यथाभावादभावः । घटादयो हि वर्तमानावस्थायाः प्रच्युताः सत्तोऽन्यथाभावमापन्ना अभावध्वनिवाच्या भवन्ति लोके । यदा त्वमी घटादयो भावद्वयत्वेनैवासिद्धास्तदा कुतोऽविद्यमानस्वभावानामन्यथात्वमिति । अतो- 5
भावोऽपि नास्ति । तदेवं सर्वथा स्वभावपरभावभावभावेष्वनुपपद्यमानेष्वविद्यातिमिरो-
पकृतमतिनयनतया विपरीतं

स्वभावं परभावं च भावं चाभावमेव च ।

ये पश्यन्ति न पश्यन्ति ते तद्वत् बुद्धशासने ॥ ६

ये हि तथागता [Tib. 103b] प्रवचनाविपरीतव्याख्यानागिमानितया । पृथिव्याः 10
काठिण्यं स्वभावः । वेदनाया विषयानुभवः । विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः स्वभाव
इत्येवं स्वभावं भावानां वर्णयन्ति । अन्यद्विज्ञानमन्यद्रूपमन्यैव च वेदेनेत्येवं परभावं वर्ण-
यन्ति⁽¹⁾ । वर्तमानावस्थे च विज्ञानादिकं भावत्वेन ये वर्णयन्ति विज्ञानादिकमेव चातीतता-
मापन्नमभाव इति । न ते परमगम्भीरस्य [80a] प्रतीत्यसमुत्पादस्य तद्वत् वर्णयन्ति । यस्मा-
द्यथोदितोपपत्तिविरूद्धं स्वभावपरभावादीनामस्तित्वं । न चोपपत्तिविरूद्धं पदार्थस्वभावम- 15
नुवर्णयन्ति तथागताः स्वयमविपरीताशेषपदार्थतत्त्वसंबोधात् ॥

1) गण'ते' रदँष'यँ म' शुव'र। रदँष'मेर' अशुव'मर' मे' अशुम'रं।
रदँष'यँ गण'र'रु'शुम'र' रै। रदँष'मेर'पैर'मर' श्रु'यँ श्रु ॥

2) गद'रग' मर'मदेर' गण'र'रदँष' रद'। रदँष' रद' रदँष'मेर'रैर' लु'म।
दे'रग' मर'म'श्रु'म'म'र'र' रै'रै'र' म'मेर'म' म'पैर'रै' ॥

अत एव बुद्धानामेव भगवतां वचने⁽¹⁾ प्रमाणमित्युपवर्णयन्ति विचक्षणाः सोपपत्ति-
कालेनाविसंवादकत्वात्। अत एव च श्रोतेभ्यः प्रकीर्णशेषदोषेभ्य आगतत्वात् 'आगमय-

1) La parole des Bouddhas seule fait autorité parce que, étant appuyée sur des preuves (*sopapattikatvena* འཕྲད་པ་དང་པུན་པ་སྒྲུབ་པ་), elle est *avisamvādaka* (Nyāyabinduṭ. 3. 15). — De nombreux textes établissent les droits de la spéculation libre [... *yuktipratīsarāṇo bhavati; na 'asthaviṛeṇābhijñānena* (?) *etā pudgalena tathāgatena vā saṃghena vā ime dharmā bhāṣitā*] *iti pudgalapratīsarāṇo bhavati* ... non pas que les Tathāgatas se trompent peut-être, mais parce qu'il faut connaître *kālapadeśas* et *mahāpadeśas* (cp. Dīgha N. II 124) — Bodhisattvabhūmi, I. xvii]. Non moins nombreux et très significatifs ceux qui ordonnent d'accepter la parole du Maître, même quand on ne la comprend point. Le premier des caractères de la *samyakcintanā* est l'*acintyavarjana*, «ne pas s'arrêter à ce qui est incompréhensible» (cp. Sum. Vil. p. 22); le troisième, d'examiner ce qui doit être examiné (*kim cid yuktyā paricārayati*); le quatrième, de croire ce qui ne doit pas être examiné (*kim cid adhimucyate*) en disant: «ceci n'est intelligible qu'aux Tathāgatas» (*tathāgatagocarā ete dhārmāḥ*. — Cp. Ratnakūṭa dans Qikāś. 55. 4 et sources J. As., 1903, II, p. 264). — Par l'*adhimukti*, confiance, adhésion (*adhimucyase sampratyēṣi gradadhāsi*, Bodhic. p. VIII. 63), le fidèle possède la Prajñā à l'état de cause (*adhimuktīcaritasya hetubhūtā prajñā*, Bodhic. p. 349), en attendant qu'il acquière l'*abhisamaya*, le *jñāna* (*jñānapratīsarāṇa* opposé à *viññāna*). — *adhimokṣa* ailleurs est défini *nīcīte vastuni tathāivāvādhāraṇam* (Abhidh. k. v., Soc. As. 243 b. 6); *tadaadhimuktas, tadārāmas, teṣv eva sāradaṛṣṭi* (Bodhisattvabh. I. xvii).

2) Mss. *aptebhyāḥ prahīnādoṣadoṣebhyāḥ agatatvāt āgamayatīti... abhi-
mukhyāgamanād vā* — དེ་ཉིད་ཀྱི་ཕྱིར་ ཉེས་པ་མ་ལུས་པ་སྒྲུབ་པ་ ཡིད་ཆེས་པ་
དག་ལས་ འོངས་པ་དེ་ཕྱིར་རམ། ཀྱན་ཏུ་གོ་བར་ཕྱིན་པ་སྟེ། དེ་ཁོ་ན་ཉིད་ ཀྱན་ནས་ གོ་
བར་ཕྱིན་པ་དེ་ཕྱིར་རམ། མདོན་ཏུ་ཕྱོགས་ནས་ འཕྱོ་བ་སྟེ། དེ་ལ་ བརྟེན་ནས་ འཇིག་རྟེན་
མུ་དན་ལས་ འདས་པར་ འཕྱོ་བ་དེ་ཕྱིར་ རྟོགས་པ་དེ་སངས་རྒྱས་ཀྱི་ གསུང་ ཉིད་ ལུང་ཏུ་
རྒྱུ་པར་བཞག་ལ།

འོང་བ་ = arriver (*āgam*). — གོ་བ་ = comprendre. — འཕྱོ་བ་ = partir, se mouvoir, entrer (*gam*). — Voir ci-dessus 31, n. 1. 94, n. 1.

La définition de l'*āpta* est classique, *prahīnādoṣatvam avehi cāptatām prahīnādoṣo hy arjantaḥ na vakṣyati* (Buddhacar. IX. 66). — Voir Nyāyabindu, p. 117. — Pour les logiciens bouddhiques, l'*āgama* fait partie de l'*anumāna*, voir Abhidh. k. v. citée J. As. 1902, II, 264, n. 1.

तीति समत्तात्तन्नं गमयतीति वाभिमुष्यादमनाद्वा तदश्वयेण लोकास्य निर्वाणगम[ना]त्सं-
बुद्धवचनस्यैवागमत्वं व्यवस्थाप्यते । तदन्यमतानां तूपपत्तिविपुक्तावान्न प्रामाण्यमागमा-
भासत्वं च व्यवस्थाप्यते । यस्माच्चैतानि स्वभावपरभावभावभावदर्शनानि [Tib. 104a]
युक्तिविधुरत्वात् तन्नानि । अत एव मुमुक्षूणां विनयजनानां

कात्यायनाववादे चास्ती[ति] नास्तीति चोभयं ।

5

प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभाविना ॥ ७

उक्तं हि भगवता आर्यकात्यायनाववादसूत्रे⁽²⁾ । यद्वूपसा कात्यायनायं लोकोग्गस्तितां
वाभिनिविष्टो नास्तितां च⁽³⁾ तेन न परिमुच्यते । ज्ञातिजग्राव्याधिमरणशोकपरिदेवदुःख-
दौर्मनस्योपायात्तेभ्यो न परिमुच्यते ।⁽⁴⁾ पाँच्चगतिकात्संसारचारुकागारबन्धनान्न परिमुच्यते ।
मातृमरणसंतापदुःखान्न परिमुच्यते । पितृमरणसंतापदुःखादिति विस्तरः ॥

10

इदं च सूत्रं सर्वनिकायेषु पठ्यते । तदस्मादिगमाद्यथोपवर्णितायाश्चोपपत्तेर्नाहिति

1) सँठम'ल्ल'क' दँ'स' दँ'स' दँ'स'मे'स'। म'ल्ल'क'स'स' गू'ह'ल'ल'क'। ग'द'स'स'
द'ग'ल'स' के' पँ'द'स' दँ'। मे'स' ग'द'स'ग' द'ग'ग'स'स' ग'स'द'स'॥ — La version
de notre commentaire ग'द'स'ग'द'स' द'ग'ग'स'स' म'द'स'॥ — Ce sūtra est cité ci-
dessus p. 43. 1.

2) Comparer Sam. N. II, p. 17 (XII. 15) *Kaccāyanagotto: sammādiṭṭhi sammādiṭṭhi bhante vuccatī. kittāvatā nu kho bhante sammādiṭṭhi hotīti. — dāyānissito kho ayaṃ Kaccāyana loko yebbhuyyena atthitā cēva natthitā ca.*

3) Sic Mss.

4) Ms. *pañca*°. — Voir ci-dessous, XVII. 1. Six ou cinq *gatis*, voir Chavannes, Inscr. de Bodh-Gayā, p. 13, qui cite Lotus (pp. 81, 377) etc. — Kathāv. VIII. 1, six, d'après les *Andhakas* et *Uttarūpathakas*.

5) *सँ'स' स'म'स'उ'द'* = dans toutes les écoles. — Minayeff nous a fait connaître une formule plus intéressante: *sarvanikāyāntareṣu iti Tāmraparāṇyānikāyādiṣu* (d'après l'Abhidh. k., Recherches, p. 227).

Dans le *bhāṣya* du *Madhyamakāvatāra* (I. 6) le *Kātyāyanas*. est allégué en vue de prouver que la connaissance de la *śūnyatā* est commune aux *Śrāvakas* et aux *Bodhisattvas*.

6) Mss. *usmad*°.

प्राज्ञः स्वभावपरभावभावाभावदर्शनं तत्रागतवचनादत्यन्तविरुद्धमास्थातुं भग[80b]वता
प्रतिषिद्धत्वात् ॥

किंविशिष्टेन भगवता ' भावाभावविभाविना । भावाभावौ विभावयितुं शीलमस्येति
भावभावविभावी ' यथावस्थितभावाभावाविपरीतस्वभावपरिज्ञानाद्भावाभावविभावीति
5 भगवानेवोच्यते । तेन भगवता भावाभावविभाविना यस्मादस्तित्वं च नास्तित्वं चोभयमे-
तत्प्रतिषिद्धं [Tib. 104b] तस्मान्न युक्तं भावाभावदर्शनं तद्वमित्यास्थातुं ॥

तथा⁽¹⁾ । अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तो नास्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तः । यदेनयो-
र्द्वयोश्चयोर्मध्यं तद्वत्प्यमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविज्ञप्तिकमियमुच्यते काश्यप
मध्यमा प्रतिषद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षेति ॥

10 तथा⁽²⁾ ।

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता
शुद्धी अशुद्धीति श्मेऽपि अन्ता ।
तस्मादुभे अन्त विवर्त्तयित्वा
मध्येऽपि स्थानं न करोति पण्डितः ॥

15

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः
शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ।
विवादप्राप्त्या न दुर्खं प्रशाम्यति
अविवादप्राप्त्या च दुर्खं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्रारु । यदि पुनरेवमग्रादीनां स्वभावत एवास्तित्वं स्यात्को दोषः स्यात् ॥

20 उक्तदोषः ।

1) Citation du Ratnakūṭa, voir ci-dessous fol. 106b. — Comparer Sam. N. II, p. 17 = *sabbam atthiṭṭi kho Kaccāyana ayam eko anto . sabbam natthiṭṭi ayam dutiyo anto . etc te Kaccāyana ubho ante anupagamma majjhena Tathāgato dhammam deseti.*

2) Samādhiraṭṭa; voir ci-dessus 135. 10 — 136. 2.

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वत्रूपेणाविद्यमानस्य खपुष्पस्येवान्यथात्वं भविष्यति । तस्मा-⁽¹⁾
दविद्यमानप्रकृतिकस्यान्यथात्वानुपलम्भादन्यथात्वस्य च दर्शनादस्त्येव स्वभाव इति ॥
उच्यते । यदि तावकेन मतेन प्रकृत्या [स्व]भावेन[1]संविद्यमानस्यान्यथा[त्वा]भावादन्य-
थात्वस्य च दर्शनात्प्रकृतिरित्युच्यते । एवमपि ।

5

प्रकृतौ कस्य च सत्यामन्यथात्वं भविष्यति । §⁽²⁾

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्यथात्वं भविष्यति ।
तस्मात्प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं नास्तीति सर्वथान्यथात्वासंभव एव । ततश्च नास्ति
[Tib. 105 b] प्रकृतिर्भावानामिति विज्ञेयं ॥

यच्चाप्युक्तमन्यथात्वस्य दर्शनात्नास्ति प्रकृतिरिति⁽³⁾ तदपि परंप्रसिद्धान्य[था]त्वं-
10 र्शनमधिकृत्योक्तं । न तस्माभिः कदा चिदपि कस्य चिदन्यथात्वमभ्युपेतं ॥ तदेवमत्यन्ततः
प्रकृतावसंविद्यमानायां सर्वधर्मेष्वसंविद्यमा[81 b]नेष्वस्वभावेषु तदन्यथात्वे चासंविद्यमाने
यो कीदानीमस्तित्वं नास्तित्वं च भावानां परिकल्पयति । तस्यैवं परिकल्पयतो निय-
तमेव ।

अस्तीति शाश्वतप्राक्ते नास्तीत्युच्चेदर्शनं⁽⁴⁾

1) Mss. *tasmāt vi°*.

2) ཨང་པལྷོན་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ན། ཀལན་རུ་འགྱུར་པ་ ཀང་གི་ ཡིན། ཨང་པལྷོན་
ཡོད་པ་ ཡིན་ན། ཡང་། ཀལན་རུ་འགྱུར་པ་ རི་ལྟར་ རུང་། = *prakṛtau katham ca*
satyām.....

3) Voir ci-dessus 270. 10.

4) Mss. *paraprasiddhyā*.

5) *gūḥvataḍṛṣṭi* = *bhāva°*; *uccheda°* = *vibhava°*, Mh.v. III. 448. s. — Les textes abondent sur ce thème; citons seulement, pour le *sassata*, Majjh. I. 326, pour l'*uccheda*, Dīgha, I. 55. — Le Mh.v. croit, comme les Nikāyas, que la théorie du *pratītyasamutpāda* (*sahetudṛṣṭi*) suffit à éviter les deux *antas* (ci-dessus 1, n. 4). Notre auteur va affirmer, et démontrer, qu'elle est insuffisante.

प्रसज्यत इति वाक्यशेषः । तच्चैतच्छ्रुतौच्छेददर्शनं स्वर्गापवर्गमार्गात्तरायकरत्वा-
द्यस्मान्मकानर्थकारं ।

तस्मादस्तिवनास्तित्वे नाश्रयित विचक्षणः ॥ १०

कस्मात्पुनर्भावाभावदर्शने सति शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भवतीति । यस्मात् ।

अस्ति यद्धि स्वभावेन न तन्नास्तोति शाश्वतं ।

5

नास्तीदानीमभूत्पूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते ॥ ११

यत्स्वभावेनास्तीत्युच्यते स्वभावस्यानपायितान्न तत्कादा चिदपि नास्तीति । एवं
भावस्यास्तित्वाभ्युपगमे सति शाश्वतदर्शनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वत्र-
पगभ्युपेत्येदानीं तद्विनाशत्वात्नास्तोति पश्चादभ्युपगच्छन् उच्छेददर्शनं प्रसज्यते ॥ यस्य तु
भावस्वभाव एव नोपपद्यते न तस्य शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भावः [Tib. 106a] स्वभावात् 10
पलम्भात् ॥

ननु ⁽⁴⁾ च भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छतो मा भूदावदर्शनभावाच्छाश्वतदर्शन-
मुच्छेददर्शनं तु निपतं प्रसज्यत इति ॥ नैवमभावदर्शनं भवति । यो हि पूर्वं भावस्वभाव-
मभ्युपेत्य पश्चात्तन्निवृत्तिमालम्बते तस्य पूर्वोपलब्धस्वभावापवादात्स्यादभावदर्शनं । यस्तु

1) ཡོད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཀླུ་པར་ འཛིན། མེད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཀླུ་པར་ ལྟ། དེ་ཕྱིར་
ཡོད་ དང་ མེད་པ་ལ། མཁས་པས་ ཀུན་པར་ མི་ བྱའི། Mss. *asti yad va yad hi*.
Cité Pañcakramat, p. 40, l. 45, avec de mauvaises lectures: *asti yac ca*.

2) གང་ཞེས་ རང་པའི་ཕྱིས་ ཡོད་པ། དེ་ནི་ མེད་པ་ མེད་པས་ ཀླུ། རྩོན་
བྱུང་ ཏྲུམ་ མེད་ ཅེས་པ། དེས་ན་ ཀླུ་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར། — Notre commen-
taire porte བཀླུ་ au lieu de ཀླུ་.

3) Mss. *yat svabhāvena nāsti*. — L'auteur démontre que toutes les *dr̥ṣṭis*
ont pour racine la *satkāyadr̥ṣṭi*.

4) Objection que nous rencontrons souvent: les *Mādhyamikas* ne sont-ils
pas des *nāstikas*?

तथाविधविनियमनबोधानुरोधान्तु परमार्थदर्शनस्योपायभूतत्वात्त्रियार्थत्वेन भगवता
महाकरुणापरतत्त्वतया विज्ञानादिवादो⁽¹⁾ देशितः साम्प्रतीयपुद्गलवादवत्⁽²⁾ न नीतार्थ इति
विशेषः ॥

यद्योक्तमार्गसमाधिराजभट्टारके⁽³⁾ ।

5

नीतार्थसूत्रान्तविशेष ज्ञानति

यद्योपदिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गल सत्त्व पूरुषो

नेयार्थतो ज्ञानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चार्यान्तयमतिनिर्देशादिषु विस्तरेणा बोद्धव्यमिति ॥ भावाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गो

10 पावतावतंससार इत्यवत्य [Tib. 107 a] मुमुक्षुभिरेतद्दर्शनद्वयनिरासेन सद्भिर्मध्यमा प्रति-
पद्वावनीया यथावदिति [82 b] ॥

एतच्चोक्तं भगवता ।

⁽⁴⁾ भाव अभाव विभावयि ज्ञानं

सर्वि अचित्तयि सर्वि अभूतं ।

15

ये पुन चित्तवशानुग बालाः

ते दुःखिता भवकोटिशतेषु⁽⁵⁾ ॥

1) D'après le tibétain *vijñānavādo*. — Le parallélisme recommande cette lecture.

2) Voir ci-dessus 148, n. 1, 192, n. 3. Vasumitra, Bhavya (Wassilieff et Rockhill) s'accordent avec le Kathāv. pour attribuer aux Sāṃmitiyas la croyance au *pudgala*.

3) Voir ci-dessus p. 44, 2—5.

4) Voir en effet ci-dessus p. 48. 4.

5—5) Samādhirāja, probablement. — Cité ci-dessous, Chap. XXI ad finem, avec variantes; mais la version tibétaine est la même: *समस'रुद' वसस'*

(1)
 भवान्भवानिति यः प्रजायती
 स सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।
 यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।
 स घनमित्तं स्पृशने समाधिं ॥ इति ॥

(2)
 तथा ।

5

स्मराम्यक्तं पूर्वमतीतं अध्वनि⁽³⁾
 घचित्तिये कल्पि नराणमुत्तमः ।
 उत्पन्नु⁽⁴⁾ लोकार्थकरो मर्षो
 नामेन⁽⁵⁾ सोभावममुद्रतोभूत ॥

स ज्ञातमात्रो गगने स्थित्वा
 सर्वाणां धर्माणामभावदेशयि ।
 तदानुवृत्तं कृत नामधेयं
 शब्देन सर्वत्रिसकृत्⁽⁷⁾ विज्ञेयी ॥

10

ཡམ་ བསམ་ཅན་འབྱུང་མེད་པས། དངོས་ དང་ དངོས་མེད་ བཤེས་པ་ རྣམ་པར་ཤིག།
 = *sarvācintyāt sarrābhūtāt bhāvābhāvajñānam vinācaya*. — Voir ci-dessus
 p. 269 n. 1 la traduction de *vibhāvin*.

1—1) = 133. 9—12 et 265. 11. — Manque dans le tibétain.

2) = *Samādhirāja*, p. 26.

3) Mss. *atītam adhvani*.

4) ཀལྱིངས་ཀྱི་ རོན་ = *kolārtha*, mauvaise lecture du traducteur tibétain?

— Amar. Koça, *uḍupas tu plavaḥ kolaḥ*...

5) L'éditeur de la B. T. S. corrige *nāmnā hy asau*.

6) B. T. S. *abhāvagāyā*. — མྱོད་པ་.

7) སྐབས་པར་བྱས་ = *kṛtita*.

देवा पि सर्वे प्रमुमोचु शब्दं
 घभावनामेति जिना भविष्यति ।
 यो ज्ञातमात्रः पदसप्त प्रक्रम-
 न्नभाव धर्माण समं प्रकाशयी ⁽¹⁾ ॥

5

⁽²⁾ बुद्धो [य]दा भेष्यति धर्मराजः
 सर्वाण धर्माण प्रकाशको मुनिः ।
 तृणगुल्मवृक्षौषधिशैलपर्वते
 घभाव धर्माण रवो भविष्यति ॥

10

यावत्ति शब्दास्तद्दि लोकधातौ
 सर्वे क्यभावा न हि कश्चि भावः ।
 तावत्ति ह्यो तस्य तथागतस्य ⁽³⁾
 रवु निश्चरी लोकविनायकस्य ॥ इति ॥

⁽⁴⁾ भवतीति भावः सत्ता । न विद्यते सत्ता स्वभावः सर्वभावानामित्यभावाः सर्वधर्माः
 शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापारमितापाठात् ⁽⁴⁾ । भावस्वभावस्यानुपपत्तेः ॥

15

⁽⁵⁾ घभाव धर्माण रवो भविष्यति ॥

इत्यादिना सूत्रार्थो ज्वगत्तव्यः ।

1) B. T. S. *dharmāṇa bravūti nāyakaḥ*. — कु'प'स' ङ'स' द'स' स'
 मे'द'स' स' = *dharmāṇa pakāṣayī jino*.

2) Voir ci-dessous fol. 110a.

3) Manque dans le tibétain.

4-4) Manque dans le tibétain.

5) Je restitue les quatre dernières lignes d'après le tibétain.

ङ'स' द'स' स' मे'द' स' ङ'स' प'द'स' स' । दे'स' सु'व'प'स' स' स' स'

पावन्ति शब्दास्तहि लोकधातौ

सर्वे क्त्वाभावा न हि कश्चि भावः ।

इत्यादि ' भूत्वा अभावप्रतिषेधविवक्षितत्वात् ' भावाभावार्थ एव स्वभावभावार्थः ।]

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां [Tib. 107 b] प्रसन्नपद्यायां मध्यमकवृत्तौ

स्वभावपरीता नाम पञ्चदशमं प्रकरणं ॥

5

मदेति रेंगं विदुः कुतः सत्तु । अद्वैतज्ञेयदेव हि त्रुटिं श्रुत्वा यदस्य । । अस्मत्तु
 नदेति मदेति उच्यते मदेति मदेति । अस्मत्तु सत्तु । अस्मत्तु सत्तु ।
 नदेति सत्तु । अस्मत्तु सत्तु । अस्मत्तु सत्तु । अस्मत्तु सत्तु ।
 नदेति सत्तु । अस्मत्तु सत्तु । अस्मत्तु सत्तु । अस्मत्तु सत्तु ।

XVI.

बन्धनमोक्षपरीक्षा नाम षोडशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसरणं संसृ⁽⁸⁸⁾ति-
 गतिर्गत्यत्तरगमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतिर्गत्यत्तरगमनं
 6 संसारः स्यात् । न ह्यविद्यमानानां बन्ध्यामूनुसंस्काराणां संसरणं दृष्टं । तस्मात्संसारस-
 द्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि संसार एव
 भवेत् । न त्वस्ति । इह यदि संसारः स्यात्स नियते संस्काराणां वा भवेत्सन्नस्य वा । किं
 चात उभयथा च दोष इत्याह ।

संस्काराः संसरति चेन्न नित्याः संसरति ते ।

10

संसरति च नानित्याः सन्नेष्ट्येष समः क्रमः⁽⁸⁾ ॥ १

तत्र यदि संस्काराः संसरतीति परिवर्त्यते । किं ते नित्याः संसरत्युत्तानि-
 त्याः । तत्र न नित्याः संसरति निष्क्रियत्वादनित्यानां च घटादीनां सक्रियत्वोपलम्भात् ।

1) *saṃskāras* = les cinq *skandhas*, comme l'explique Buddhaghosa; cp. Childers, 454a 3. — Childers, 453 b 5, corrige l'interprétation que Bur-
 nouf a donnée (Intr. p. 505) du problème *Buddho ti ko satto vā saṅkhāro vā ...*
 «The word *satta* applies to the living and moving being as a person or individual
 only [*pudgala*], the separate elements of which the being is composed belonging
 to the *saṅkhārāloka*».

2) Mss. *kim vāta*; non représenté dans le tibétain.

3) गण'ते' अमु'ष्टे' अस्मि' देह' देह' कृ' कृ' म' अस्मि' म' कृ' कृ'
 कृ' य' अस्मि'म' अस्मि' । अस्मि' अस्मि' य' अस्मि' अस्मि' अस्मि' ॥

4) «Parce que le *nitya* est inactif. Allusion à l'argumentation reproduite
 dans le *Sarvadarśanas*. (Muséon, N. S. II), trad. fr. notes 19 et suiv. — Rien
 n'existe que ce qui est capable d'action (*arthakriyāsamartha*, Nyāyab. et
 Wass. 272) et le *nitya* est *niṣkriya*, donc inexistant.

अथानित्याः । ये क्षणित्यास्त उत्पादसमनन्तरमेव विनष्टाः⁽¹⁾ । ये च विनष्टाः कुतस्तेषाम-
विद्यमानत्वाद्व्यासूनुसंस्काराणामिव क्वचिद्वनमनित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः ।

अथापि स्यादनित्या एव सत्तो हेतुफलसंबन्धपरम्पर्याविच्छिन्नक्रमाः संतानेन च⁽²⁾

1) «L'anitya disparaît immédiatement après sa naissance», en d'autres termes, *anitya* = *kṣaṇika*. Il y a de bonnes raisons pour croire que certains sūtras (et le Bouddha lui-même?) entendaient tout autrement l'*anityatva*: Est *anitya* ce qui n'est pas éternel (*cāpata*, *dhruva*, *avipariṇāmadharman*), ce qui est destiné à périr; est *kṣaṇika* ce qui dure le temps d'une pensée (*ekacittakṣaṇika*), ce qui est momentané (Abhidh. k. v. Soc. As. 225b 1: *kṣaṇikaḥ kṣaṇe bhavaḥ kṣaṇo 'syastīti vā*) et n'a pas de durée. — Bhagavat enseigne que le *saṃskṛta* a trois caractères, naissance, durée (*sthiti*), destruction (voir ci-dessus p. 145, n. 1); et ceci rappelle fort la doctrine Jaina. — L'orthodoxie du Kathāvattu, contre les Pubbaseliyāparaseliyas, distingue des degrés dans l'*aniccatā*, XXII. 8. *eko lahu bhijjati eko cirenā ti*. Il est faux que tous les *saṃkhatadhammā* soient *ekacittakṣaṇikā*, car, s'il en était ainsi, l'objet de la connaissance visuelle et la connaissance visuelle naîtraient et mourraient ensemble (voir aussi XI. 6).^(*) — Wassilieff (p. 277—8) nous apprend que la même question divisait les Vaibhāṣikas et les Sautrāntikas: «Les Vaibhāṣikas divisent les choses (Substanzen) en éternelles et non-éternelles, et bien qu'ils rangent sous cette seconde catégorie tous les composés, ils ne les appellent pas instantanés, «augenblickliche» (mais seulement non-éternels, «nicht-ewige»). Les Sautrāntikas disent aussi: Toute chose, en tant que composée par la réunion de causes, est instantanéité: car elle existe seulement au moment de la naissance (c'est-à-dire que l'existence d'une chose est seulement une série de moments de naissance). On ne peut pas distinguer en elle le caractère (स्ति) de la naissance de celui de la destruction...». — Le Kathāvattu appartient à l'école des Vibhajyavādins, et il semble que ce nom caractérise une secte qui «distingue». Un exemple est fourni par Kathāv. XIX. 2. Bhagavat a dit que tous les *saṃskṛtas* sont vides: il veut dire «vides de personnalité», et non pas «vides de caractères» (voir ci-dessus). — Cp. le *vibhajyavyākaraṇa* (M. Vyut. § 86. a).

(a) Je dois avouer que je m'écarte de l'interprétation de M. Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief* p. 37. — Le texte du commentaire n'est pas sans difficultés: *tattha yasmā sabbe saṃkhatadhammā aniccā tasmā ekacittakṣaṇikā yeva . samānāya hi aniccātāya eka lahu bhijjati eko cirenā 'ti ko ettha niyamo 'ti yesaṃ laddhi . . .*. — [L'édition: ... *cirenā 'ti . ko . . .*]. M. R. D. comprend: «Are all qualities only momentary in thought? No . . .». — Je comprends: «La non-éternité étant également [affirmée par Bhagavat], d'où viendrait cette distinction que certaines choses disparaissent vite, d'autres après un temps?». — Le sens de *ekacittakṣaṇika* me paraît établi par XI. 6 où est rappelée la définition du *samādhi*: *ekacittakṣaṇe uppannā ekaggaṭā*.

2) *saṃtāna*, voir ci-dessus p. 85, n. 3 et ci-dessous 288. 1.

वस्था⁽¹⁾ नास्ति 'तदा संतानोऽपि नास्ति तद्भावाच्चास्ति भवता⁽²⁾ संसार इत्यनित्यानामपि संस्काराणां नास्ति संसार इति ॥

अत्रैके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सन्नः संसरतीति ॥ उच्यते । सन्नेऽप्येष समः क्रमः । सन्नः संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः स [समवा⁽³⁾त्सन्नेऽपि समो [84a] निपतति । तस्मात्सन्नेऽपि न संसरति ॥

अत्राह । नैव हि सन्नसंस्काराणां संसरानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्माद्दिक् संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्तीत्युक्तं [Tib. 109a] । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वावक्तव्यतावन्नित्यात्वेनानित्यात्वेनाप्य-

1) D'après le tibétain [ca].

2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. 'kramah sa matyātsatye 'pi sato nī°. — samatvāt manque dans le tibétain.

4) D'après le tibétain. — Mss. *tatvānyatvāvāpyetāvan*. — La thèse du *sattva* «indescriptible» est la thèse des *Pudgalavādins*, voir Bodhic. p. IX. 60 ad finem (cité partiellement, ci-dessus p. 64, n. 3) *pudgalavādināḥ tu punar antaścārātīrthikāḥ skandhebhyas tattvānyatvābhyām avācyaṃ pudgalanāmānam ātmānam icchanti, anyathā tīrthikasiddhāntābhīnīveṣadārṣaṇaṃ syāt*. — Comme le remarque le docteur tibétain cité par Wassilieff (p. 270), on ne peut admettre l'existence d'un moi personnel, «das Ich als Persönlichkeit», sans cesser d'être bouddhiste; aussi les hérétiques déguisés que sont les *Pudgalavādins*, *antaścārātīrthikas*, *tīrthiyappakkantakas*, *saugatamanyas*, soutiennent-ils que le *pudgala* n'est ni différent des *skandhas*, ni identique aux *skandhas*. «Da Buddha, indem er sagte, dass der *pudgala* das ist, was die Last trägt [Bhārahārasūtra, Saṃ. N., voir J. As. 1902, II, p. 266-8], nicht bestimmt hat, ob es ewig oder nicht ewig ist, so 'nennen wir diesen *pudgala* oder das Ich als unausdrückbar, unerklärbar»

(*गद'त्रग'शम' यरग'नि' सङ्केत'सु'मेद'य*). En ce qui regarde les *Vātsīputriyas* (Wass. p. 252): «Der *pudgala* ist weder identisch mit den *skandhas*, noch (etwas) von den *skandhas* Getrenntes». — Pour les *Samprāntivādins* (Wass. p. 258), «Der *pudgala* existiert in der absoluten Idee»; c'est-à-dire, si je ne me trompe, *paramārthataḥ*, réellement.

Voir ci-dessus p. 64. 10 la discussion de l'*avācya*ti.

वक्तव्यता व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चोक्तदोषप्रसङ्ग इति ॥ उच्यते ।

पुद्गलः संसरति चेत्स्कन्धापतनधातुषु ।

पञ्चधा मृग्यमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति ॥ २

यदि पुद्गलो नाम कश्चित्स्यात्सं संसरेत्⁽²⁾ न त्वस्ति । यस्मात्स्कन्धापतनधातुषु
5 पञ्चधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं कृत्वा ।

इन्धने पुनर्गन्निं नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्नविन्धनानि न तेषु सः⁽³⁾ ।

अग्निन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः⁽⁴⁾ ॥

इत्येवं स्कन्धापतनधातुस्वभाव आत्मा न भवति । नापि तेभ्यो व्यतिरिक्तः । न स्कन्धा-
10 पतनधातुमान् । न स्कन्धापतनधातुष्व्वात्मा । नात्मनि स्कन्धापतनधातवः । इत्येवं
पञ्चधा मृग्यमाण आत्मा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन ॥ यश्चेदानो स्कन्धापतनधातुष्वेवं
विचार्यमाणः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि
नास्ति संसारो बन्ध्यासुतस्येवाविद्यमानत्वात् ॥ अपि चायमात्मा

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

15 विभवश्चानुपादानः कः स किं संसरिष्यति ॥ ३ [Tib. 109b]

1) गण'ते' गण'क्का' अ'वि'र' दे'र'। सु'द'स' श्रु'म'के'र'। त'म'स' क'म'स'। दे'र'।
क'म'स'। त'स'। स'उ'र'। मे'र'। ग'द'दे'र'। अ'वि'र'स'र'। अ'श्रु'र' ॥

2) दे' अ'वि'र'स'र'। अ'श्रु'र' — Mss. syāt saṃsaret.

3) = X. 14.

4) = X. 15 (212. 16).

5) ते'स'र'वे'र'। स'स'। ते'स'र'वे'र'। स'र'। अ'वि'र'। स'। स'दे'र'। स'र'। अ'श्रु'र'। स'दे'र'।
मे'र'। ते'स'र'वे'र'। मे'र'। दे'र'। ग'द'। उ'दे'र'। अ'वि'र'। स'र'। अ'श्रु'र' ॥

तत्रज्ञस्युपादानकारणरहितत्वान्निरुक्तुकः स्यात् ॥ यश्चानुपादानो निरञ्जनोऽव्यक्तो नि-
रुक्तुकः कः स न कश्चित्सः । नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चासति [तद्]भावदेवोपादानमपि
निरुपादातृकं नास्तीति किं संसरिष्यति । नास्त्येव तथ्यत्संसरिष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वा
किमित्येतत्संस्रणक्रियाविशेषणं ततश्चाविद्यमानत्वान्नैव संस्रणक्रियां करिष्यति । एवं
5 तावत्पूर्वोपादानपरित्यागेन संस्रणमयुक्तं ॥

अथापरित्यागेन । तथापि नोपपद्यते । किं कारणं । पूर्वस्या[परि]त्यागाद्भुत्तरस्य
च यत्कृपायस्मादेकस्यात्मनो ह्यात्मकता स्यात् । न चैतदिष्यत इति [Tib. 110 a] ।
तस्मादपरित्यागेनापि संस्रणं नास्ति ॥

अथ पूर्वोत्तरयोर्भवयोर्मध्यं घात्तराभविक्कस्सन्धसेभवत्तिश्च⁽¹⁾ सोपादानत्वात्सोपादानं⁽²⁾

1) Mss. *antarābhavika* — སྤེན་པ་བར་དོའི་ ལྷུང་བོ་ ཡོད་པ་མ་ དེ་དག་གིས་ དེ་
ཏེ་བར་ལེན་པ་དང་བཅས་པའི་ཡུལ་ ཏེ་བར་ལེན་པར་ འཁོར་ ཡང་ སྤེན་པ་ མེད་པར་
སྐབ་པར་ མེ་འཕྱར་རོ་ ཇེ་ན། — Abhidh. k., 307 b 7 *yatra kulāntarābhaviko vipā-*
kaḥ. antarābhavare bhavaḥ. evam aupapattibhaviko 'pi...

Sur l'état intermédiaire བར་དོ་ ou བར་མ་རྟོ་, voir Jäschke p. 367 et
Chandra Dās, p. 367: ce terme désigne essentiellement «the intermediate state
between death and rebirth», état plus ou moins long, mais qui ne dépasse pas
40 jours (Jäschke), ordinairement de 48 jours (Ch. D.).

Le Bar-do-thos-grol-chen-po, «Direction for the departed soul to
find the way to eternal happiness» (J. enseigne comment on passe directement de
cet état dans le *nirvāṇa*, et aussi comment on l'évite absolument (*bar-do gcod-*
pa); il énumère (Ch. D.) diverses catégories de *bar-do* dont l'*antarābhava* est la
sixième. — Ch. D. donne d'autres listes, intéressantes (où il faut lire *skye-gnas*
et non *skye-d-gnas*).

Voir J. R. A. S. 1897, p. 466, note et J. As., 1902, II, p. 299, où est donnée
la bibliographie pâlie et sanscrite. Les documents principaux sont fournis par le
Kathāv., par Wassilieff, par Rockhill (Vasumitra, Bhavya, que j'espère
publier prochainement) et par l'Abhidh. k. v.

2) Mss. *°sambhavāt taiva ca sopādānatvād upādānaṃ s°*. — Peut-être:
°sambhavāt taic ca tatso°.

3) *upādānaṃ* est inadmissible; d'après le tibétain *upādāya saṃsarato...*

संसारतोऽपि न विभवताप्रसङ्ग इति ॥ तदपि न युक्तं पूर्वभवपरित्यागापरित्यागाभ्यामा-
त्तराभविक्तस्कन्धसंसारोऽपि तुल्यप्रसङ्गत्वात् ॥

युगपत्यागोपादानाददोष इति चेत् ' उच्यते । किमेकदेशेन पूर्वोपादानं त्यजत
एकदेशेनात्तरा[85a]भवोपादानं संचरति ' अथ सर्वात्मना । तत्र यद्यवयवेनेति परिक-
ल्प्यते ' तदा द्यात्मकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । अथ सर्वात्मना ' एवमपि स एव विभव- 5
ताप्रसङ्ग आपद्यते । एतावांस्तु विशेषो यदत्तराभवसंचारेऽतिसामीप्यात्सूक्ष्मं कालमनुपा-
दानः स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्य[ग]भिन्नपदार्थस्य विषये युगपत्यागोपादाने
द्वेष्टे ' न ह्येकस्य देवदत्तस्य सर्वात्मना गृहाद्गृहं संचरत एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे
संभवतः ॥ अथैकेन पदेनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युगपत्यागोपादाने परिक-
ल्प्यते । नन्वेवं सति पादद्वयपदद्वयात्मकतात्मनः स्यात् ' अंशेन पूर्वत्रावस्थानादंशेन चोत्त- 10
रत्रावस्थानादनेकावयवता प्रसज्येत । तस्माद्यौगपद्येनापि [Tib. 110b] त्यागोपादाने न
संभवत इत्यपरिहार एवायं ॥ तस्मादत्तराभवोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वथा-
त्मनोऽपि नास्ति संसारः ॥

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति ' तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं ॥

अत्रारु । विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । इह यो नास्ति न तस्य प्रति- 15
द्वन्द्वो विद्यते तद्यथा बन्ध्यामनोरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं ' तस्मा-
दस्ति संसार इति ॥ उच्यते । स्यात्संसारो यदि तत्प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं स्यात् । न त्वस्ती-
त्याह ।

1) Mss. *vibhavati*, °ti — *vibhavatū*° est recommandé par ci-dessous l. 5.

2) कुं'प' — Comparer la discussion Bodhic. IX. 81 et suiv.

3) शैर'प'स'म'र'र' कुं'प'र'.

4) Mss. *antarābhavaparyupādānasya sa eva ...* शैर'प'स'म'र'र' ले'र'

प'प' ५५.

संस्काराणां न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते ।

सत्त्वस्यापि न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

यदि निर्वाणं नाम किं चित्तस्यात्तत्परिकल्प्यमानं संस्काराणां नित्यानां वा परि-
कल्प्येतानित्यानां वा । तत्र नित्यानामविकारिणां किं नि[85 b]र्वाणं कुर्यात् । अनित्या-
नामपि [अ]संविद्यमानानां किं निर्वाणं कुर्यादिति । सर्वं पूर्वेण तुल्यं । न कथं चिदिति
न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥

अथ सत्त्वस्य निर्वाणं परिकल्प्यते । तदपि नित्यस्य वा[नित्यस्य वा] पूर्ववन्नोप-
पद्यते ॥

अथ नित्यानित्यत्वेनावाच्यस्य परिकल्प्यते । नन्वेवं सति निर्वाणोऽप्यात्मास्ती-
त्युपेतं भवति संसार इव । अपि च सोपादानस्यैवात्मनोऽवाच्यता युज्यते न च निर्वाण
[Tib. 111 a] उपादानमस्तीति कुतोऽस्यावाच्यता ॥ भवतु वा तद्वान्यत्वावाच्यतात्मनोऽपि
तु किमसौ निर्वाणोऽस्ति । उत नास्ति । यद्यस्ति । तदा मोक्षे[ऽपि] तस्य सद्भावाच्चित्त्यता
स्यात् । अथ नास्ति । तदानित्य आत्मा स्यात् । ततश्च तद्वान्यत्वावाच्यतावच्चित्त्यानित्य-
त्वेनाप्यात्मनोऽवक्तव्यतेति न स्यात् ॥ अथ निर्वाणोऽप्यात्मनोऽस्ति त्वनास्तित्वेनावाच्य-
ते विष्यते । एवमपि किमसौ तत्र विज्ञेयोऽथ⁽⁵⁾ न । यदि विज्ञेयो । न तर्हि निरूपादानोऽसा-
वात्मा निर्वाणे विज्ञेयत्वात्संसार इव । अथ न विज्ञायते । तत्रासावविज्ञेयस्त्वप्यत्वात्ख-
पुष्पवन्नास्त्येवेति कुतोऽस्यावाच्यता ॥

1) འདྲ་ཕྱིན་ མུ་དན་འདྲ་བར་ བློ་ ཇི་ལྟ་སྤྱད་ ཡང་ མི་འགྲན་དོ། སེམས་ཅན་
མུ་དན་འདྲ་བར་ ཡང་ ཇི་ལྟ་སྤྱད་ ཡང་ འགྲན་མི་འགྲུར་ ॥

2) ཡོད་པ་མ་ཡོད་པ་.

3) Mss. *taā mokṣa tasya*. — དེ་འི་ཆེ་ བྱར་བར་གྱུར་པ་ན་ ཡང་ དེ་ ཡོད་པས་.

4) Mss. *tataḥ ca tanmatvāvācyaṭā tāvan nī°*.

5) Mss. *vijñeyārthena*. — འོན་ཏེ་ མ་ ཡོན།

अत्राह । यद्यपि त्वया संसारनिर्वाणे प्रतिषिद्धे तथापि बन्धमोक्षौ विद्येते । न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ संभवतः । तस्माद्बन्धमोक्षसद्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षाविव स्यातां ' न तु स्त इत्याह ।

5 न बध्यन्ते न मुच्यन्ते उदयव्ययधर्मिणाः ।

संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यन्ते न न मुच्यन्ते⁽¹⁾ ॥ ५

इह य इमे रागादयः क्लेशा बद्धानामस्वतन्त्रोत्पत्तौ बन्धनमिति व्यपदिश्यते । यैश्च बद्धाः पृथग्गतास्त्रिधातुके नातिक्रमन्तीति व्यवस्थाप्यते । तदेतद्भागादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्ययधर्मिणां तावत्तत्त्वणिकानां संस्काराणामुत्पादानन्तरध्वंसिनां न-
10 ष्ठानामसम्भवात् संभवति । रागादिबन्धनविच्छेदलक्षणोऽपि मोक्षो ऽनित्यानां संस्काराणा-
मविद्यमानत्वान्नैव संभवति । पूर्ववत्पूर्वोक्तविधिनेत्यर्थः । यथा च पूर्वोक्तविधिना संस्का-
राणां बन्धमोक्षौ न संभवतः । एवं पूर्ववदेव सत्त्वोऽपि न बध्यते [Tib. 112a] नापि मुच्यते ।
इत्येवं बन्धमोक्षावपि न स्तः ॥

अत्राह । यद्यपि संस्काराणां सत्त्वस्य वा बन्धो नास्ति । तथापि रागादिकमुपादा-
15 नाख्यं बन्ध[न]भूतमस्ति तत्सद्भावाद्विन्ध्योऽपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्[86b]पादानं
बन्धनं यदि कं चित्पदार्थं बध्नीयान्न तु बध्नाति । यथा च न बध्नाति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

बन्धनं चेदुत्पादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते नानुपादानः किमवस्थोऽथ बध्यते⁽⁴⁾ ॥ ६

1) མྱེ་འདྲིག་ཆོས་ཅན་ འདུ་ཕྱིན་རྒྱུ་མས། མེ་ འཕྲིན་ གྲོལ་པར་ མེ་ འགྱུར་རྟེ།
མྱེ་མ་པའི་ཕྱིན་ མེས་ཅན་ ཡང་། མེ་ འཕྲིན་ གྲོལ་པར་ མེ་ འགྱུར་རྟེ།

2) Voir p. 108, n. 2 et 296. 2. 4.

3) Mss. *baddho 'pi*.

4) གྲོལ་རྟེ་ རྟེ་པར་འཕྲིན་པ་ འཕྲིན་ རྟེ་པར་འཕྲིན་པ་ཅན་ འཕྲིན་ མེ་ འགྱུར་།
རྟེ་པར་འཕྲིན་མེ་ འཕྲིན་མྱེ། གནས་སྐབས་ གང་ཞིག་ འཕྲིན་པར་འགྱུར་།

तत्र विद्यमानोपादानः सोपादानः स तावद्भावो न बध्यते । यो हि सोपादानः स
 बद्ध एव । तस्य पुनरपि बन्धनयोगः किं कुर्यात् । यश्चाप्यनुपादानो बन्धनरहितोऽसावपि
 बन्धनरहितत्वात्तथागतवन्न बध्यते । अनुपादानो बन्धनरहितो बध्यत इति परस्परवि-
 रुद्धत्वाच्चायुक्तमेतत् । यथैवं निवृत्त्यमाणाः सोपादानो निरुपादानो वा न बध्यते । स इदानीं
 किमवस्थो बध्यतां । नास्त्येवासौ का चिदपरा ऽस्यावस्था यस्यां बध्येतेत्यभिप्रायः । यदा 5
 चैवं निवृत्त्यमाणे बन्धनं न कं चिदपि बध्नाति । तदा कं चिदप्यबध्नत उपादानस्य रागादे
 कुतो बन्धनत्वमिति । तस्माद्वन्धनमपि नास्ति ॥

अपि च [Tib. 112 b] ।

बध्नोपाद्वन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेद्यदि ॥

न चास्ति तत् ।

10

इह बन्ध्यव्यतिरेकेण बन्धनं निगडादिकं पूर्वसिद्धं सद्बन्ध्यं देवदत्तं बध्नातीति
 दृष्टे । एवं यदि बन्ध्येभ्यः संस्कारेभ्यः पुद्गलाद्वा बन्ध्यात्पूर्वं रागादिकं बन्धनं सिद्धं स्या-
 तेन पूर्वसिद्धेन बन्धनं स्यात्संस्काराणां पुद्गलस्य वा । तच्चैतन्न संभवति निराश्रयस्य रा-
 गादिकस्यासिद्धत्वात् । पूर्वसिद्धस्य च बन्धनस्य यथाद्वन्ध्येन सद् संबन्धस्य निष्प्रयोज-
 नत्वात् । बन्ध्यस्य च बन्धनात्पृथक् सिद्धस्य पूर्वबन्धनापेक्षानिःप्रयोजनत्वाच्च नास्ति 15
 बन्ध्याद्वन्धनस्य पूर्वसिद्धिः ॥ तस्मान्नैव बन्धनं कं चिदपि बध्नाति । न च कं चिदप्यब-
 ध्नतो बन्धनत्वं युक्तमिति नास्ति बन्धनं । बन्धनाभावाच्च बन्ध्योऽपि नास्तीति सिद्धं ॥
 यत्पुनरत्र शेषं दूषणं तत् [87 a] ।

1) Mss. *nirudhyamānaḥ*.

2) *nigada* = गुणः.

3) Mss. *pūrvasiddham sa dharmam deva*. — यदेव 'सद्' 'सु' 'व' 'गुण' 'देव'
 २३६२५ ।

4) Sic Mss. — *bandhaḥ*?

शेषमुक्तं गम्यमानगतामतिः ॥ ७

वेदितव्यं । श्लोकपाठपरिवर्तनेन

बद्धो न बध्यते तावदबद्धो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

5 इत्यादिना घोष्यं ॥

अत्राह । यद्यपि भवता बन्धनं प्रतिषिद्धं तथापि संसारचार्वाकाग्रावबद्धानाम-
त्राणानां सत्त्वानां महाकारुणिकैस्तथागतिः शीलसमाधिप्रज्ञात्मकस्वान्धत्रयोपदेशो यद-

1) गण'ते' सडे'मु'रे' झ'रे'वा'न' । ण'डे'व' ण'रे'व' ण'डे'व'र'ण' । रे' ण'र'
मे'रे' ण'ण'म' रे' । रे'र' र'र' म'रे'र' स'रे'म'स'स' स'स'र' ॥ — Voir ci-dessus Chap. II.

2) Mss. *bhagavatā*.

3) ण'रे'र'स'रे' स'रे'र'र' स'स'म'स'स'.

4) Mss. °skandho trayo daṣo 'yam muktaḥ sa... — सु'र'यो' ग'सु'म' ते'स'र'

स'स'र'स' ग'र'नी' रे'रे'र' ग'सु'र'स'स' स'र'स' रे'रे' रे'रे'ग' ण'रे'व'ण'रे'व' । — Sur ces
trois *skandhas*, voir notamment *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) fol. 378a où sont dis-
cuté les *nīvaranā* qui leur sont opposés; le *Triskandhaka* (Kandjour, Mdo
XXII, fol. 82—111) «explication des trois aggrégats, moralité, méditation et
habileté ou sagesse» (? — Feer, p. 274); *Itivuttaka* § 59. — En y ajoutant le
vimuktiskandha, et le *vimuktijñānadarśana*°, on obtient le groupe de Dh.-s. XXIII,
dit *lokottara* (voir ci-dessus p. 48.1, *Prajñāp.* 143, *Itivuttaka* § 104,
Nettip. p. 80). — Il y a un autre groupe de trois *skandhas* qui paraissent appar-
tenir essentiellement au Vinaya des Bodhisattvas, voir *Çikṣās.* 290. 1: *Āryagra-
dattaparipreçhāyām hi tri rūtres trir divasasya ca cūceḥ cūcivustraprāvṛtasya ca
Triskandhakariparivartanam uktam . tatra trayāḥ skandhāḥ pāpadeśanāpūṇyānu-
modanābuddhādhyeśanākhyaḥ...*; comparer *Bodhic.* p. II. 66, V. 98. 99, et les
sūtras cités dans *Çikṣās.* et *J. As.* 1904. II. p. 437. Ce *Triskandhaka* est
probablement celui de M. Vyut. 65. 59 et de Nanjio 1090, 1106. — L'épithète
du Bouddha M. Vyut. 1. 75 (*triskandhapathadaiṣika*) se rapporte aux trois
skandhas classiques, je veux dire, anciens.

On connaît un *Pañcaskandhaka*. — *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) 243b:
yathā Pañcaskandhake likhitaṃ tothedaṃ grahīlavayam. Les cinq *skandhas* sont
chanda, *adhimokṣa*, *smṛti*, *samādhi*, *prajñā*.

धमुक्तः स तावन्मोक्षोऽस्ति । न चाबद्धस्य पुंसो मोक्षः । तस्माद्वन्धोऽप्यस्तोति ॥ [उच्यते]
स्याद्वन्धो [Tib. 118a] यदि मोक्ष एव स्यात् । इकार्यं मोक्षः परिकल्प्यमानो बद्धस्य वा
परिकल्प्येताबद्धस्य वा । किं चात् । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

बद्धो न मुच्यते तावद्बद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्वन्धमोक्षयोः ॥ ८

5

तत्र बद्धस्य मोक्षो न संभवति बद्धत्वात् । अथ बद्धस्योपायेन पञ्चान्मोक्ष इति कृत्वा
बद्ध एव मुच्यत इति स्यात् । न तर्हि बद्धो⁽²⁾ मुच्यत इति वक्तव्यं तर्हि मोक्षो⁽³⁾ मुच्यत इति ।
वर्तमानसामीप्यादेव मुच्यत इति चेत् । यदि कदा चिदपि मोक्षः संभवेत्तदा समीपे स्यात् ।
यदा तु कस्यां⁽⁴⁾ चिदप्यवस्थायां मोक्ष इष्यमाणो बद्धस्य मोक्षसंभवेन मोक्षाभावः प्रतिपि-
पादयिषितस्तदा कुतो वर्तमानसमीपता । एवं तावद्बद्धो न मुच्यत इति स्थितं ॥

10

इदानीमबद्धोऽपि न मुच्यते । स हि मुक्त एव । तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्यात् ।
मुक्तानां चार्हतां पुनरपि मोक्षापेक्षत्वाद्वन्धतैव स्यात्तच्चार्हतोऽपि बन्धः स्यात् ॥

Cet emploi du mot *skandha* est ancien, Chānd. Up., *trayo dharmaskandhā yajño 'dhyayanam ānam*. — Par opposition à ces divers *skandhas*, dont le domaine est déterminé (*pratiniyutaviśayāḥ*), les cinq *skandhas*, *vedanā*, *saṃjñā sparśa*, *manaskāra*, *cetanā* sont dénommés *sarvatraga* (Abhidh. k. v.).

1) मेदेण । सत्तेन स' स' मे' ज्ञेय' हे । स' सत्तेन स' यन' ज्ञेय' मे' नञ् ।
सत्तेन स' ज्ञेय' सदेन' यिन' नञ् । सत्तेन स' न' ज्ञेय' स' रुष' गतेण' नञ् ॥

2) ज्ञेय' यि ।

3) Mss. *mokṣata*. ज्ञेय' स' नञ् ।

4) Mss. *tasyām*.

5) ज्ञेय' स' नञ् ।

6) Mss. *tataḥ cārhatāiva to 'pi bandhaḥ*. — देवे' धृम' रुष' सत्तेन स' यन' सत्तेन स' नञ् ।

अथ स्यादबद्धस्य मोक्षासंभवाद्वद्व एव मुच्यत इति । एवं सति बद्धे मुच्यमाने परि-
कल्प्यमाने बद्धत्वान्मुच्यमानत्वाच्च यौगपत्येन ब[87 b]न्धमोक्षोपेयातां । न च परस्पर-
विरुद्धत्वादालोक्य [Tib. 113 b] बन्धकारवदेकस्मिन् काले बन्धमोक्षोपेय उपपद्येते ॥ यतश्चैवं
बद्धावबद्धयोर्मोक्षासंभवस्तस्मान्मोक्षोपेय नास्ति तदभावाच्च बन्धनमपि नास्तीति सिद्धं ॥

- 5 अत्राह । यदि भवतैव संसारनिर्वाणे निषिद्धे बन्धमोक्षौ च प्रतिषिद्धौ । य एष
संसारविनिर्मुक्तूणामविद्यासाम्प्रदायिकारविविधकुदर्शनकठिनातिदीर्घलतासंच्छादितस-
त्पथं ज्ञात्यादिविविधार्पणव्यसनानिष्ठतरविपुलविपाकफलदानुशयविषवृत्तसंकुलं विं-
शतिशिखरसमुन्नततरातिपृथुसत्कायदृष्टिमहेश्वरपरिवेष्टितसर्वदिङ्मुखं विषयसुखाशीति-
पिच्छलविपुलमहातटविवरवाहितृष्णानदीमहापरिखं संसारमहादवीकात्तारं निस्ति-
10 तीर्षूणां परमाश्वासकरः कुशलो महाधर्मच्छन्दः । कदा नु खल्वहमनुपादानो निर्वास्यामि
कदा नु मे निर्वाणं भविष्यतीति । ननु स व्यर्थक एव संजायते ॥ यश्चाप्येवमुत्पादितकुश-
लामलविपुलधर्मच्छन्दानां कल्याणमित्रसंसेवादानशीलश्रुतचित्ताभावनादिक्रमो निर्वाण-
प्राप्तये ननु तस्यापि वैयर्थ्यं स्यादिति ॥

1) Ce sont les *anuṣayas* qui font murir le fruit, voir Nettip. p. 14 et 80 où ils sont comparés à un arbre; ci-dessous p. 304 n. 4 et Chap. XXIV, fol. 150 b.

2) Voir M. Vyut. § 208 *vinṣaticikharasamudgataḥ saṅkhyādrṣṭiṣṭāḥ, rū-
pam ātmā . . . , rūpavān ātmā*, etc.; *Subhāṣitasamgr.*, Muséon, N. S. IV,
p. 395. 4 citant Madh. avat. VI. 145. — *saṅkhyādrṣṭi* = འཇིག་ཚུགས་འཕྲི་བ་,
traduction qui a donné le change à Chandra Dās (p. 457), voir Muséon, N. S.
I. 234, V. 198.

3) Mss. °*cānti*°. — *viśaya-sukha-āṣṭa-atipicchilā*°.

4) རྒྱུ་མེ་འཆར་པར་འབབས་པས་, qui coule sans interruption (འབབ་ལྷོ་
= rivière). — *vivara* = Zwischenraum; il faut donc *avivara*.

5) Sur *chanda*, ci-dessus 52. 3. — *chandabala*, un des éléments de la *vīrya-
pāramitā*, Bodhic. p. VII, 46. — Je rencontre ici pour la première fois le *mahā-
dharmaacchanda* = *dge-bai chos-la ḥdun-pa chen-po*.

6) D'après le tibétain °*kuṣaladharmacchandānām*.

उच्यते । यो ह्येवं निःस्वभावेषु सर्वभावेषु प्रतिविम्बमरीचिकाज्जलात्तातचक्रस्व-
प्रमायेन्द्रजालसदृशेष्व्वात्मात्मीयस्वभावरक्षितेषु [Tib. 114a] विपर्ययासमात्रानुगमात्तमेव
सत्कायदृष्टिमहं ममेत्यहंकारममकारममुदाचारपरिग्रहेषोत्पाद्य मन्यते ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां ग्रहस्तेषामुपादानमकृष्टः⁽¹⁾ ॥ १

5

अहमनुपादानः सर्वोपादानरहितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य [88a] निर्वाणं
भविष्यतीत्येवं येषां मुमुक्षूणां ग्र[1]हो भवति । ननु तदेवाहंकारममकाराख्यं सत्कायदृष्ट्यु-
पादानमेषां मकृष्टको भवति । न चैवंविधमकृष्टाभिनिविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । नि-
रवशेषग्रहप्रकरणेनैव मोक्षावाप्तये यावदहं ममेति⁽³⁾ ग्राह्याभिनिवेशो यावच्च निर्वाणं नामा-
स्तोति⁽³⁾ ग्राह्याभिनिवेशो यावच्चोपादानत्यागाभिनिवेशस्तावन्नियतमेवानुपायेन निर्वाणं⁽⁴⁾ 10
प्रार्थयतां सर्व एवार्न्भा व्यर्था भवन्ति । तस्मान्मुमुक्षूणां सर्वमेतत्परित्याज्यं [Tib. 114b] ॥

यद्योक्तं भगवताप्यध्यापितमुष्टिमूत्रे । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद-

1) यदग' वै' लेङ्'मेङ्' छु'दङ्'अङ्'। छु'दङ्' यदग'गी'र' अष्टु'र'ङ्' लेङ्'।
दे'ल्ल'र' गङ्'दङ्' अङ्'ङ्' दे'पि। दे'र'लेङ्' अङ्'ङ्'स' केङ्'स' पिङ्'॥

— *grahaḥ* et non *grāhaḥ*, au troisième pāda, pour le mètre.

2) Mss. °*mahāgraho grahābhi*°, °*grahāvabhi*°.

3) Mss. *grāho 'bhinivego* — अङ्'ङ्'स' अङ्'ङ्'स' अङ्'ङ्'स'.

4) सप्त'स' पिङ्'स'.

5) देङ्'ङ्' गङ्'ङ्'स' कृष्ण'शु'.

6) Cette citation, que nous retrouverons ci-dessous Chap. XXIV ad finem, manque ici dans le tibétain (voir ci-dessous p. 299 n. 1.

अष्टु'र'स' सप्त'गङ्'ङ्'स' दे'मे'म'शु'ङ्' मङ्' — *muṣṭi*, retenir, conserver pour soi; voir M. Vyut. § 245. 1214, Chandra Dās, p. 184, Bodhisattva-

वोचत् । चतूष्पाभार्यसत्यानां यद्यभूतार्थादृशनाच्चतुर्भिर्विपर्ययैर्विपर्यस्तचित्ताः सन्ना एव-
 मिमगभूतं संसारं नातिक्रामसि ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतद्वोचत् । देशयतु
 भगवान् कस्योपलम्भतः सन्नाः संसारं नातिक्रामसि ॥ भगवानाह । आत्मात्मोपलम्भा-
 न्मञ्जुश्रीः सन्नाः संसारं नातिक्रामसि । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च
 5 समनुपश्यति तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान् पृथग्जनो ज्ञत्यतप-
 रिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपलभ्याभिनिविशते । अभि-
 निविष्टः सन् [रज्यते दुष्यते मुह्यते । स रक्तो दुष्टो मूढः सन्] त्रिविधं कर्माभिसंस्कारेति
 कायेन वाचा मनसा । सो ज्ञात्समारोपेण विकल्पयति । अहं रक्तोऽहं द्विष्टोऽहं मूढ
 इति । तस्य तद्यागतशासने प्रव्रजितस्यैव भवति । अहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । अहं
 10 संसारं समतिक्रमिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्षयामि । स [88 b]
 विकल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमेऽकुशला धर्माः । इमे धर्माः । प्रकृतव्या इमे धर्माः सा-
 नात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः सानात्कर्तव्यो । मार्गो
 भावयितव्यः । स विकल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्काराः । अदीप्ताः सर्वसंस्काराः । यन्महं
 सर्वसंस्कारेभ्यः पलाययं । तस्यैवमवेक्षमाणस्योत्पद्यते निर्वित्सृग्गतो मनसिकारोनि-

bhūmi I. viii (fol. 44 b) *sarvaṃ ca deçayati dharmamātsaryam akurvan n'atū-
 ryaṃustim dharmesu karoti*. — Cp. Jāt. II. 221. 20, 250. 17. — Mais, comme le
 remarque M. C. Bendall en me communiquant ces références, *muṣṭi* n'a pas
 nécessairement le sens que lui attribue le traducteur tibétain.

1) Mss. °*arthadarçanac*. — °*artha*° manque Chap. XXIV.

2) Voir ci-dessus 80, n. 2, 52, n. 7.

3) Voir ci-dessus p. 108, n. 2 et 290. 8.

4) Mss. *tasya kasyābhi*°. — Sur le *karma abhisamskṛta*, ci-dessus p. 187,
 n. 4, ci-dessous p. 303, n. 4 et 311. 1 la définition de *cetanā*.

5) La confusion *dveṣa* = *doṣa* entraîne la confusion *dviṣṭa* = *duṣṭa*.

6) Mss. *mokṣāmi*.

7) «Everything, O Bhikkhus, is burning». — Mahāvagga I. 21. 1.

8) *nirvid* ॐ.

मित्तपुरोगतः ॥ तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा येयमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यच्चकं समुदयं प्रवेक्ष्ये । स एभ्यो धर्मेभ्यः⁽¹⁾ श्रीतीर्यते वेदहीयते वितरति विबुगुत्सत उच्चस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं भवति ।²⁾ इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया । इदं समुदयप्रक्षाणं यदिदमेभ्यो धर्मेभ्योऽतीर्यते⁽³⁾ विबुगुत्सना ॥ तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति ॥ [तस्यैवं भवति] एषा सा निरो-
धसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्नमकं मार्गं भावयेयं । स एको रक्षोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन्⁽⁴⁾ शमयं प्रतिलभते । तस्य [तेन] निर्वित्सद्गतेन मनसिकारेण शमय उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्र[ति]लीयते⁽⁵⁾ प्रतिवहति प्रत्युदावर्तते तिभ्यश्चातीर्यते वेदहीयते । अनभिनन्दनाचित्तमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो । न मम

1) Mss. *attiyate*, *ārttiyate* et ci-dessous *attīyanā* (voir n. 2). — ཆོས་འདི་
རྒྱལ་གྱིས་ ཉེན་པར་འགྱུར། ཆེས་ རི་ཆོ་པར་ འགྱུར། མི་རྒྱལ་པར་ འགྱུར། རྩོད་
པར་ འགྱུར། — ཉེན་པ་ = *ārti*, *ārta*; *ārtiyate* = devenir *ārta*. — Voir Morris
J. P. T. S. 1886. p. 104, s. voc. *attīyanti*: *te sakena kāyena attīyanti harāyanti
jigucchanti* (Suttav. I. 68). See Jāt. I, 292, II 143, Therīg. v. 140, p. 187. We
also find the form *addiyati* (Th. g., Comm. p. 204) et *addito* (Ibid. v. 323, p. 155).
Cp. *santi bhagavataḥ cārāvakā ye 'nena pūṭikāyena ardiyamānā jehriyante vijugupsamānāḥ castram apy ādhārayanti* (Div. A v. 39. 7) — [*ardiyamāna* = distressed about]. — M. Vyut. § 99. 12.

2) ཆོས་འདི་རྒྱལ་གྱིས་ ཉེན་པ་.

3) *vijugupsanā* manque dans la citation Chap. XXIV et dans la version tibétaine qui y correspond.

4) *ṣamatha* རི་གནས་.

5) Mss. *cittam na pratiyate prativahati* — རི་ ཆོས་ཐུམས་ཅན་ལ་ རེས་ས་
ཕྱིར་ འགྱུར་པར་ འགྱུར་ཏེ། ཕྱིར་འཕྲོད་ཞིང་ ཕྱིར་ཕྱོག་པར་ འགྱུར་རོ། — Comp.
cittam paṭilīyati paṭikūṭati paṭivattati (Aṅg. N. IV. 47 et passim).

6) Comparer Dīgha N. I 84 et Sum. Vil. 225 *vimuttī'ambhīti nānam hoti, khīnā jāti, vusitaṃ brahmacariyaṃ, kataṃ karaṇiyaṃ, nāparaṃ itthattayāti*

भूय उत्तरि किं चित्कर्णीयं । अर्हन्स्मीत्यात्मानं संज्ञानाति । स मरणकालसमय उत्प-
त्तिमात्मनो समनुपश्यति । तस्य काङ्क्षा च विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचि-
कित्सापातितः कालगतो महानिर्येषु प्रपतति ॥ तत्कस्य हेतोः । यथापीदमनुत्पन्नान्
सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा [तथागते विचिकित्सां विमर्शितं चोत्पादयति ॥]

- 5 अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्मतेतद्वोचत् । कथं पुनर्भगवंश्चत्वार्यार्यसत्या-
नि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुश्रीरनुत्पन्नाः सर्वसंस्कारा दृष्टास्तेन दुःखं
परिज्ञातं । येनासमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रकीर्णः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः
सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भा-
वितः । येन मञ्जुश्रीरेवं चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति न विकल्पयति । इमे
10 कुशला धर्मा इमे कुशला धर्माः । इमे धर्माः प्रकृतव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं
परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो । मार्गो भावयितव्य इति ।
तत्कस्य हेतोः । तथा हि स तं धर्मं [न] समनुपश्यति यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्ज्ञाना-
स्त्वेतान्धर्मान् कल्पयन्तो रक्षन्ति च द्विषन्ति च मृशन्ति च । स न के चिद्धर्ममाव्यूकति
निर्व्यूकति । तस्यैवमनाव्यूकतोऽनिर्व्यूक्तस्त्रैधातुके चित्तं न सञ्जाति । अज्ञातं सर्वत्रैधा-
15 तुके समनुपश्यतीति विस्तरः ॥

pajānāti. Toute la description de la conquête des «hauteurs de l'Arahatship» par la connaissance des vérités, correspond étroitement à notre texte. La conclusion mahāyāniste du sūtra septentrional n'en est que plus intéressante. — Voir Vajracchedikā p. 26, *tat kim manyase Subhūte api nva arhata evam bhavati mayārhattvam prāptam?*

1) ॐ स'सि'दु'स'पु'स'सि'के' स'द'ग'र'स' ॐ स'स' म'सि'स'स' ।

2) *kāṅkṣā* = श्रे'ळ'म'.

3) श'स'र'स' ॐ स'स'.

4) ॐ स'द'स'स'स' स'द'ग'स'द'स'.

5) स'स' ॐ स'स'र'स' ॐ स'स'पु'स'स'पु'स' =*divinam ca...*

⁽¹⁾ अत एवास्मादगमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

न निर्वाणसमारोपो न संसारापकर्षणं ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते⁽¹⁾ । १०

यत्र हि नाम परमार्थसत्ये नैव⁽²⁾ न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति ।
अनुपलभ्यमानत्वात् । नापि संसारापकर्षणं संसारपरित्ययो न संभवति । कस्तत्र संसारो
[यो] विकल्प्यते त्तयार्थं [Tib. 114b] किं वा तत्र निर्वाणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते ॥ अथ
वा । यत्र निर्वाणे⁽³⁾ कस्य चित्सत्त्वस्य संसारादपकर्षणमुपनयनं निर्वाणे च समारोपणं प्रय-
त्नवतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरेष्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र किं निर्वाणं विक-
ल्प्यते । नैव किं चिद्विकल्पयितुं युक्त[89b]मविकल्पयतश्च निपते यद्योदितसंसारदृवी-
कात्तारातिक्रमो निर्वाणनगरपुरप्राप्तिश्च भविष्यतीति ॥ 10

अत एवोक्तमार्थमारदमनसूत्रे । अथ मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां वेलायां तद्याज्ञं
समन्वाहुर समन्वाहुरति स्म । यन्मारः पापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतलप्रपतित
उत्क्रोशति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि ॥ मञ्जुश्रीराह । अस्ति पापीयन्नेतस्माद्बन्धनाद्वा-

1) Nous retrouvons ici le tibétain, fol. 114a 6. ཀང་གི་ཕྱིར་རྒྱུ་ལ་ཐམས་ཅད་
ཅན་ཏུ་རྟོག་རྒྱུ་ལ། ཀང་ལ་མུ་དན་འདས་པ་བསྐྱེད་མེད། འཁོར་པ་བསལ་བའང་
ཡོད་མེད་ན། ཞེས་བྱ་བ། དེ་ལ་འཁོར་པ་ཅི་ཞིག་ཡིན། མུ་དན་འདས་པ་འང་ཅི་
ཞིག་བརྟག། རྟོག་རྒྱུ་ལ་འདི་བདེན་པ་ ཀང་ལ་... — Peut-être faut-il lire, contre les
Mss., *nirvāṇasamārope na na*

2) *naiva*, suspect, manque dans le tibétain.

3) Mss. *nirvāṇe na kasya*.

4) Mss. °*karṣaṇa apa*°, °*karṣaṇam upa*° — བསལ་པ་སྐྱེ་བ་དང་།

5) འཕགས་པ་བརྟན་བརྟུག་པའི་མདོ་.

कतरं बन्धनं येन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । तत्पुनः कतमद्यदिदमस्मिमानविपर्यास-
बन्धनं तृणादष्टिबन्धनमिदं पापीयन् बन्धनं । अतो बन्धनाद्वाकतरं बन्धनं न संविद्यते ।
तेन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । पेयालं ॥ अह् । किं त्वं पापीयन्नात्तमना भूया यदि
मुच्येथाः । अह् । आत्तमना भवेयं परमात्तमना भवेयं ॥

- 5 अथ खलु सुयामो देवपुत्रो मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतदवोचत् । उत्सृज मञ्जुश्रीमारं
पापीयांसं । गच्छतु स्वभवनं ॥ अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो मारं पापीयांसमेतदवोचत् ।
[Tib. 115a] केनासि पापीयन् बद्धो यदात्मानमुत्सृजयसि ॥ अह् । न ज्ञाने मञ्जुश्रीः केना-
स्मि बद्ध इति ॥ अह् । यथा त्वं पापीयन्नबद्धो बद्धसंज्ञो । एवमेव सर्वबालपृथग्जाना
अनित्ये नित्यसंज्ञिनः । 'दुःखे ऽदुःखसंज्ञिनः' अशुभे शुभसंज्ञिनः । अनात्मन्यात्मसंज्ञिनः ।
10 अद्वये द्वयसंज्ञिनः । अवेदनायां वेदनासंज्ञिनः । असंज्ञायां संज्ञासंज्ञिनः । असंस्कारे संस्का-
रसंज्ञिनः । अविज्ञाने विज्ञानसंज्ञिनः ॥ अयि तु खलु पुनः पापीयन् यस्त्वं मोह्यसे कुतो
मोह्यसे ॥ अह् । नाहं ज्ञाने कुतश्चिन्मोह्ये ॥ अह् । एवमेव पापीयन् येषां पि मोह्यसे । न

1) ང་རྒྱལ་སྤྱི་ཅི་ལོག་གི་ འཆིང་པ་.

2) Représenté par གཞན་ཡང་.

3) Mss. *suyāma d°*. — ལྷའི་ཕུ་ ར་པ་འཕྲུག་པ་ལ་ ཞིག་གིས་ — *hthab-bral*
= *mtkse-ma* = jumeau (Chandra Dās, d'après un lexique). — Les *Suyāmas*
sont une classe de dieux (P. W., Mahābh. et Vyut.) qui, d'après Chandra Dās,
sont délivrés (*bral*) d'adversaires (*hthab-ya*). — Le devaputra *Suyāma* apparaît
fréquemment dans le *Lalita*; cp. *Jāt.* I. 68.

4) Mss. *yas tram mokṣase kuto mokṣase*. གྲོལ་པར་འགྲུལ་ན་ གང་ལས་ གྲོལ་
པར་འགྲུལ་ = *yadi mokṣyase kuto mokṣyase*.

5) *jāne* manque dans le tibétain.

6) Mss. *mokṣe*, *mokṣye*.

7) Mss. *ye 'pi te mokṣante*.

ते कुतश्चिद्धिमोक्ष्यन्ते । अन्यत्र यासावसद्भूतसंज्ञा तां परिजानन्ति तां परिज्ञाय विमुक्ता
[90a]त्युच्यन्ते ॥

अत एवागमादसद्विपर्यासकल्पनामात्रलताबन्धनविच्छेदे विमोक्षो निर्वाणमित्यु-
च्यते त्वप्रोपलब्धदहनश्वात्तानिर्वाणवत्तद⁽¹⁾निसलिलैरिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ बन्धमोक्षपरिज्ञा ५
नाम षोडशमं प्रकरणं ॥

1) Le tibétain a simplement "'मे' འཇམ་དཔལ་ ལུ་དག་གིས་ བསད་པ་ བཞིན་ནོ॥

XVII.

कर्मफलपरीक्षा नाम सप्तदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाश्रयत्वात् ॥

यदीह संतानाविच्छेदक्रमेण जन्ममरणपरंपरया हेतुफलभावप्रवृत्त्या [Tib. 115b]

5 संस्काराणामात्मनो वा संसर्गो स्यात् । स्यात्तदानीं कर्मफलसंबन्धः । यथावर्णिते संसा-
राभावे तूत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वाच्चित्तस्य कर्मलिपिकाले ⁽³⁾ च विपाकस्यासद्भावात् कर्मफल-
संबन्धाभाव एव स्यात् । संसारसद्भावे तु सतीह कृतस्य कर्मणो जन्मात्तरेऽपि विपाकफ-

1) Mss. *maranāparasparayor hetu°*. ॲके'य' ग'उैग'ॲष'ग'उैग'ॲ' सङ्गु'य'
ॲ'उै'स' सु'.....

2) Mss. *°saṃbandho yathā paṇḍitaḥ, °te*. ॲ'स' सु'स'य' ॲ'स'य' मे'य'
ॲ'ॲ' = *yathāvarṇita°*.

3) Mss. *karmākṣayakāle vipākaḥ syāt sadbhāvāt*. ॲष' ॲये'य' ॲ'य'
ॲ' ॲ'य'य'सु'ॲ'य' मे'य'य'य' — *L'ākṣepa* du vœu du Bodhisattva (voir
ci-dessous fol. 106a init.) produit ses fruits *kulālacakraḥbraṇāṅkṣepanyāyena*
(Bodhic. p. IX. 36). — On peut entendre le composé *karmākṣepa* comme *kar-*
manā ākṣepa; c'est le fruit qui est projeté: *ākṣipyate*; cependant *narakeṣu kuṣa-*
lasya karmaṇas trividhasyaivākṣepo na caturvidhasya dṛṣṭadharmavedanīyaṃ
sthāpayitvā atra narakeṣu śīlavipākābhāvāt = Il y a, dans les enfers, projection
de trois espèces de bon *karman*, mais non de la quatrième (acte dont le fruit
mûrit dans la même existence) (Abhidh. k. v. Soc. As., 304b). — *ākṣepa* est glossé
par *āvedha* (Ms. *āvādha*): *karmākṣepavaçād, yathoktam karmāvedhavaçāt tāṃ tāṃ*
gatiṃ narakādīkāṃ gacchanti jvālāgamanayogena (Ibid. 236b 9). — Sur les divers
ghatas voir ci-dessous ad XVII. 33,

4) ॲ'य'य'ग'ॲ'य'.

लसंबन्धात्कर्मणां फलसंबन्धो न विरोधितो भवति । तस्माद्विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाश्रयत्वादिति ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणि किं वा तत्फलमिति । तत्प्रभेदविवक्षयेदमुच्यते ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुयाकुकं च यत् ।

नैत्रं स धर्मस्तद्वीक्षं फलस्य प्रेत्य चेह च ॥⁽¹⁾

5

तत्राहित⁽²⁾ उत्पादितो ऽहंमानोऽस्मिन्नित्यात्मा स्कन्धानुपादाय⁽³⁾ प्रज्ञाप्यमानः पुद्गल आत्मेत्युच्यते । चिनो[त्युपचिनो]ति शुभमशुभं कर्म विपाकादानसामर्थ्ये⁽⁴⁾ नियमयतीति चेतः चित्तं मनो विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतन्त्रयति⁽⁵⁾

1) सङ्गा'हेर' वेग'स'स'स'स'स' र'स' । ग'द'स'स' स'स'स'स'स' स'स'स'स'स'स' ग'स' । र' स'स' र' र' र' र' ग'द'स'स' । स'स'स'स'स'स' स'स'स'स'स'स'स' ।

2) र'स'स' स'द'स'स'स' ।

3) Voir ci-dessus 285, n. 4.

4) ग'स'स' स'स' र'स'स'स'स'स' र'स'स' र'स'... Cette étymologie de *citta*

est indiquée Lañkāv. 52 *cittena cīyate karma*, auquel on peut comparer le *cittena loka niyyati*, *parikissati* (Añg. N. II. p. 177, Atthas. § 211). — Il y a une différence essentielle entre le *karma kṛta* et le *karma upacita*. Ce dernier seul porte des fruits. Exemple: si on donne de l'or en croyant donner une pierre, on n'a pas donné de l'or: *tadyathā avyākṛtena cittena pāsāṇam dadā-mīti suvarṇaṇḍam dadāt . kṛtam tan na punar upacitam*. — C'est en raison des *anuṣayas* que les actes sont moralement qualifiés: *karmāṇi . . . anuṣayaṇācāḍ upacayam gacchanti*, *vipākanañiyamānā uttiṣṭhante*, *vipākāḍānāya niyatābha-vantīti arthaḥ* (Abhidh. k. v., Soc. As., 334 b 2, 337 b 9); ou, en d'autres termes, c'est la pensée seule qui opère l'*Abhisamskāra*. (Voir XVII. 5.)

Je crois que cette doctrine s'écarte de l'orthodoxie du Kathāv. XV. 11, *aññāṇaṃ kammaṃ añño kammupacayo ti?*

5) स'स'स'स'स' र'स'स'स'स'स'स' — Lire *nus-pa-la*.

6) र'स' र'स' स'स'स'स'स' = *manaḥ ca vijñānaṃ ca*. — Comp. Abhidh

k. v. citée Dh.-s. p. 69, Muséon, VI. p. 181.

7) र'स'स'स'स'स' — Voir ci-dessus p. 24, n. 4 et 290. 7.

रामादिल्लेश[90b]वशेन प्रवृत्ति निवारयतीत्यात्मसंयमकं । तदेतदात्मसंयमकं कुशलं
चेतः प्राणातिपातादिषु प्रवृत्तिविधारकं⁽¹⁾ दुर्गतिगमनाद्धारण्यतीति धर्म इत्युच्यते ॥

धर्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थापितः स्वलक्षणधारणार्थेन⁽²⁾ कुगतिगमनविधा-
रणार्थेन पाञ्चगतिका[Tib. 116a]संसारगमनविधारणार्थेन ॥ तत्र स्वलक्षणधारणार्थेन सर्वे
5 सास्त्रवा [ध्र]नास्त्रवाश्च धर्मा इत्युच्यते⁽³⁾ ॥ कुगतिगमनविधारणार्थेन दशकुशलादयो धर्मा
इत्युच्यते⁽⁴⁾ ।

धर्मचारी सुखं शैतेऽस्मिँल्लोके परत्र च⁽⁵⁾ ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणार्थेन निर्वाणे [धर्म] इत्युच्यते । धर्मशरणं गच्छतीत्यत्र ॥
इह तु कुगतिगमनविधारणार्थेनैव धर्मशब्दोऽभिप्रेतः ॥

10 किं पुनरात्मसंयमकमेवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुप्राक्तं च मैत्रं च

1) = hemmend, zurückhaltend (P. W.) = सङ्गोपायः ।

2) འདྲིམ་པ་ལྟེན་པས་ ।

3) Sur le sens du mot *dharmā*, voir Atthas. § 92 et suiv., Mme Rhys Davids, *Psychology*, p. XXXIII.

4) འདྲིམ་པ་ ।

5) Atthas. § 94 *attano pana sabhāvan dhārentīti dhammā. dhāriyanti vā paccayehi.* — Dans le même sens, *dhriyate tiṣṭhati vartate yaḥ sa dharmah*, dans la définition *naiyāyika* discutée par M. Walleser, *Phil. Grundlage* p. 98.

6) Mss. *ucyante*.

7) Voir *Dhammapāda* 168—9 et Ms. Dutrenil de Rhins, J. As. 1898 II. 214, 275. — *dharmā* a ici le sens de *guṇa*, comme Atthas. § 92, *adhammo nirayaṃ neti dhammo pāpeti sūgatin ti*.

8) Mss. *nirvāṇam uc°*. — ཐུ་དང་ལས་འདས་པ་ལ་ ཚེས་ ལེས་...

9) Mss. *°kam eva ca kam | cetah*. — གཅིག་ཏུ་ = *ekāntam*?

10) ཚེས་ ཡིན་ནས་ ལེན་། ལྷན་པ་ མ་ ཡིན་ཏེ། འོན་ ཅེ་ ལེན་. — La négation exige une lecture: *dharmā iti . nety āha, kim tarhi*.

यच्छेतो ऽसावपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्णाती-
ति परानुयाहकं चेतः । चतुःसंग्रहवस्तुप्रवृत्तं⁽²⁾ भयपरित्राणप्रवृत्तं च यच्छेतोऽसावपि धर्मः ॥
मित्रे⁽³⁾भवमविरुद्धं सन्नेषु यच्छेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यच्छेतस्तन्मैत्रचेतो मैत्रमेव वा⁽⁴⁾ । यच्चै-
तन्निविधं चेतो निर्दिष्टं स धर्म इत्युच्यते विपर्ययाधर्मो योध्यः ॥

यच्चैतन्निर्दिष्टप्रभेदे चेतस्तद्वीजं फलस्य । असाधारणं फलानिनिर्वृत्तौ यत्कारणं 5
तदेव [Tib. 117b] बीजमित्युच्यते । तद्यथा शाल्यङ्कुरस्य शालिवीजं । यत्तु साधारणं
नित्यादि न तद्वीजं कारणमेतत् । यच्चैतदेवमिहापोष्टस्य विषाकस्याभिनिर्वृत्तौ त्रिविधं
चेतो भवति बीजं । पुरु[91a]पकारादयस्तु कारणमेव ॥

कस्मिन्पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याह । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे
जन्मनि । इहेति दृष्टे जन्मनीत्यर्थः ॥ एतज्ज्ञानमाद्विस्तरेण बोद्धव्यं ॥ 10

एवं तावच्चित्तात्मकमेवैकं धर्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता ।

चेतना चेतयित्वा च कर्मोक्तिं परमर्षिणा⁽⁵⁾

1) Le tibétain répète le deuxième pāda du sūtra, — et porte རྩ་གི་སྒྲི་
(svaṣabḍa) au lieu de རྩ་གི་སྒྲི་ (ca°).

2) Mss. bhava°. — འཇིགས་པ་.

3) Tib. = mitrād bhavam.

4) ཡང་ན་ རྩམས་པ་ རྟེ་ ཀའིན་པཤེས་ཀྱིན་ ཡིན་ཏེ། བདག་ལ་ བན་འདྲིགས་པའི་
སེམས་ ཀང་ ཡིན་པ་ དེ་མེན་ཏེ་ རྩམས་པའི་ སེམས་ ཡིན་ཏོ། = *api ca mitratāiva*
maitram. ātmānugrāhakam yac cittaṃ tad eva maitracittam. བདག་ལ་ par erreur
pour ཀའིན་ལ་?

5) སྒྲེས་ཤིང་ཕྱིན་པ་. — M. Vynt. § 114. 1 *kāraṇahetu*. — Voir ci-dessous,
ad XVII. 33, la note sur les *phalas*.

6) རྩ་སྔོང་ མཆོག་གིས་ ལས་རྒྱམས་ རྟེ། སེམས་པ་ རྩ་ རྟེ་ བསམས་པར་ ཏེ།
— *karman* au pluriel.

परमार्थदर्शनादपिः । परमश्यासावृषिश्चेति परमर्षिः । सर्वाकारतया परमार्थगम-
नात्⁽²⁾ । श्रावकप्रत्येकबुद्धेभ्यो ऽप्युत्कृष्टतात्परमर्षिः संबुद्धो भगवान् । तेन परमर्षिणा
चेतना कर्म चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं सूत्रे⁽³⁾ ॥ यच्चैतद्विविधं कर्मात्मं
तस्यानेकविधो भेदः कर्मणः परिकीर्तितः⁽⁴⁾ ॥ २

४ कथं कृत्वा ।

तत्र यच्चैतनेत्युक्तं कर्म तन्मानसं स्मृतं ।

चेतयित्वा च यत्तूक्तं तत्तु कायिकवाचिकं⁽⁵⁾ ॥ ३

मनसिभवे मानसं । मनोद्वारेणैव निष्ठागमनात्कायवाक्प्रवृत्तिरपेक्षत्वाच्च [Tib.
118a] मनोविज्ञानसंप्रयुक्तैव चेतना मानसं कर्मत्युच्यते । तत्रशब्दो निर्धारणे ॥ यत्तु द्वि-

1) *darṣana* = གྲུགས་སྤྱི་མཉམ་པ་,

2) དོན་དུ་མ་ རྒྱུ་མ་ཐམས་ཅད་ཏུ་ གྲུགས་སྤྱི་མཉམ་པ་འདི་ཡིས་ ལ།

3) Bodhic. p. IX. 73, init. (cf. V. 6) et Abhidh. k. v. 309b 8 ... *cetanā karma cetayitvā cetivacanāt*. — Abhidh. k. v., *ibid.*, *anyathā cetanām aham*^(a) *bhikkavaḥ karma vadāmi cetayitvā cety etad virudhyate*. — Comparer la citation Kathā v. p. 393.5, reprise dans Atthas. § 250 *kim pan' etam kammam nāma? cetanū c'eva ekacce ca*^(b) *cetanāsampayuttakā dhammā. tattha cetanāya kamma-bhāve imāni suttāni: cetanā 'ham, bhikkhave, kammam vadāmi cetayitvā kammam karoti kīyena vācāya manasā*. — Nettip. 160. 16.

a) Ms. *cetanām antam*.

b) Édition *va*. Je corrige d'après une note que M^{de} Rhys Davids veut bien me communiquer.

4) ལས་དེ་དག་གི་ ཁྱེ་ཐག་ རེ། རྒྱུ་མ་ ཏུ་མར་ ཡོངས་སྤྱི་བསྒྲགས།

5) དེ་ལ་ ལས་ གང་ སེམས་པ་ རེས། གསུངས་པ་ དེ་ནི་ ཡིད་ཀྱིས་ འདོད།
བསམས་པ་[རྒྱ་] རེས་ རེ་ གང་ གསུངས་པ་ དེ་ རེ་ ལུས་ ཏང་ དག་གིར་ འདོད།

6) མཐར་ཐུག་པར་ འགྲོ་བའི་ཡིས་ — *niṣṭhāgata bodhisattva* (Bodhis. bh.

I, xvii) = *bodhisattva* parfaitement accompli, parvenu à un terme où l'*pupāya* finit = *phalastha*. — *atyantaniṣṭha nirvāna* (*ibid.* I. ii). — *Çikṣās. 251. 1 niṣeṣṭā hy ete dharmā niṣṭhāpūrā nirvāṇasamāh.* — Dh.-s. CVIII. *paramiṣṭhāvīrya*.

तीयं चेतयित्वा च कर्मव्युक्तं तत्पुनः कायिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कायवा-
ग्भ्यां प्रवर्तिष्य इत्येवं चेतसा संचिन्त्य यत्क्रियते तच्चेतयित्वा कर्मव्युच्यते ॥ तत्पुनर्दि-
विधं कायिकं वाचिकं च । कायवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च निष्ठागमनात् । एवं च त्रिविधं
कायिकं वाचिकं मानसं च⁽³⁾ । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भविमानं सप्तविधं संज्ञायत
इत्येवं तस्य वार्माणो भगवता बहुप्रकारो भेदेऽनुवर्णितः । कथं कथा ।

5

वाग्विष्ण्वन्द्वेऽविरतयो याज्ञाविज्ञप्तिर्संज्ञिताः ।

अविज्ञप्तय एवान्याः स्मृता विरतयस्तथा ॥ 8⁽⁴⁾

परिभोगान्वयं पुण्यमपुण्यं च तथाविधं ।

चेतना चे[91 b]ति सप्तैते धर्माः कर्माज्ञानाः स्मृताः ॥ 9⁽⁵⁾

तत्र व्यक्तवर्णोच्चारणं वाक् । विष्ण्वन्द्वेऽविरतयो⁽⁶⁾ शरीरचेष्टा⁽⁷⁾ ॥ तत्र कुशलाऽनुशला वा 10

1) Mss. *etac ca.* དེ་ལྟར་ཙམ་

2) Mss. *mānasam cātra tad api, cātra etad api.*

3) རག་ རང་ བསྐྱོད་ རང་ མི་སྤྱོད་པའི། རྣམ་རྟེན་སྤྱོད་མེད་ རྟེན་སྤྱོད་ གང་།
སྤྱོད་པའི་ རྣམ་རྟེན་སྤྱོད་མེད་པ། གཞན་རག་ རྩ་ རི་ རེ་བཞེན་ འདོད་།

4) ཁྱེད་མ་སྤྱོད་ལས་སྤྱོད་ བསྐྱོད་ནམས་ རང་། བསྐྱོད་ནམས་ མ་ཡིན་ རྒྱུ་ལ་རེ་
བཞེན། མེད་མ་པ་ རང་ རི་ ཆོས་ རེ་ བརྒྱན། ལས་སྤྱོད་ མེད་པ་ འདོད་པ་ཡིན།

5) ཡི་གེར་ གསལ་པོར་ བཞེད་པ་ — Cp. M^o Rhys Davids, *Psychology*,
193, n. 1. — *vāc* = *vāgviñāpti*.

7) གཤེད་པ་.

6) Mss. *vispanda, nispananda, nisyanda*. — བསྐྱོད་ = *prakamp, kṣubb, cal, ākamp, sambhram, tras*. — Il faut lire *vispanda*, qui est garanti par *kāyavip-
phandana* (Atthas. § 645, et trad. p. 192, n. 3); peut-être *nispanda*. — La
confusion est fréquente entre *syanda*, p. ex. *nisyandaphala* (= རྒྱུ་མ་སྤྱོད་པ་,

वाक् सर्वेव विरत्यविरतिलक्षणा⁽¹⁾ विज्ञप्तिमुत्थापिका सामान्येन वागिति गृह्यते । एवं कुशलो ऽकुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणा⁽²⁾ विज्ञप्तिमुत्थापको विष्यन्दः सामान्येन गृह्यते ।

यथा चैतद्विज्ञप्तेर्द्विधाभेद एवमविज्ञप्तेरपि । अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयो विरति-
 5 [Tib. 117b] लक्षणाश्चेति कृत्वा । तत्राविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अथप्रभृति
 मया प्राणिनं कृत्वा चौर्यं कृत्वा जीविका परिकल्पयितव्येति पापकर्मभ्युपगमनक्षणात्प्र-
 भृति तदकारिणोऽप्यकुशलकर्मभ्युपगमहेतुकाः सततसंमितमविज्ञप्तयः समुपज्ञायन्ते ।
 कैवर्तदीनां च ज्ञालादिपरिकर्मकालात्प्रभृति तदकारिणामपि या अविज्ञप्तय उपज्ञायन्ते ।
 ता एता अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥ यथा चैतास्तथान्या विरतिलक्षणाः कुश-
 10 लस्वभावा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अथप्रभृति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामीति⁽³⁾
 कायवागविज्ञप्तिपरिसमाप्तिकालक्षणात्प्रभृति तदुत्तरकाले प्रमत्ताद्यवस्थस्यापि याः कुश-
 लोपचयस्वभावा अविज्ञप्तय उपज्ञायन्ते । ता एता विरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥

ci-dessous XVII. 33 = pāli nissanda), puññābhisanda et Qikṣās. 130.2 (ཀླུ་པོ་
 de འཇོག་), et spanda, p. ex. niṣphalaspaṇḍavarjana, Qikṣās. 116.2—117.15,
 Bodhic. p. V. 54. — Les lectures de ces deux textes sont mauvaises.

1) Mss. 'lakṣaṇāḥ vi°, avi°. ལུས་པར་རྟེན་ལྟེན་མ་ཡིན་པའི་སྟོང་པ་ རྟེན་པའི་
 མཆོད་ཀྱིས་ཅན་ ཀུན་ནས་སྟོང་པར་ལྟེན་པ་, ce qui donne avijñapti.

2) Mss. 'lakṣaṇo vijñapti°. La phrase tibétaine est parallèle à celle qui
 précède, soit 'lakṣaṇo 'vijñapti°. Mais on a ci-dessous l. 4 yathā vijñapter.....

3) Mss. yathā caikav°, caitar° ཇི་ལྟར་ ལུས་པར་རྟེན་ལྟེན་ འདྲིའི་རྟེན་པ་.

4) ལྟག་པར་ ལྷན་མེ་ཆད་པར་ — M. Vyut. § 245. 856. — satatam = abhikṣnam,
 samitam = nīrantaram (A. k. v. 274 b 5).

5) Cette vijñapti (karmavācāna) constitue le maula karmapatha (Abhidh.
 k. v., fol. 312 a 3).

6) རྟེན་པས་རྟེན་པ་; ci-dessous p. 310.2 འཕེལ་པ་.

स्वयं परिभोगः परित्यक्तस्य वस्तुनः संघादिभिरुपभोगः । धन्वयो ऽनुगमो दायकसंताननः
 कुशलोपचय [Tib. 118a] इत्यर्थः ॥ धनुष्यं च तथाविधं परि[92a]भोगान्वयमित्यर्थः ।
 तद्यथा देवकुलादिप्रतिष्ठापनं यत्र सत्त्वा कृत्यन्ते । यथा यथा हि तत्कर्त्तौ प्राणिनो
 कृत्यन्ते तथा तथा तद्देवकुलान्युपभोगात्तत्कर्त्तृणां संतानि परिभोगान्वयमपुण्यमपि जायत
 5 इत्येवमुपपद्यं च तथाविधं भवति ॥

bhaktikṛtām caitye dānam puṇyam bhavati. — Objection: dānamānakriyā tarhi vyarthā prāpnotīti . yadi svacittād eva puṇyam bhaved cittaiva dānamānāv anuṣṭheyau, tata eva puṇyapṛāpteh, na tatkarṃsamamutthāpikāyā bhaktēh. — Réponse: prakṣṣātaratvāt . naitad evam . kasmāt . yasmād dānamānau cittamātreṇa cintayato yā bhaktis tata iyaṃ dānamānau kurvato bhaktiḥ prakṣṣātarā. La raison en est évidente: on tue bien plus son ennemi en le tuant en effet qu'en disant: «Je tue mon ennemi». (A. k. v. 334 b).

(a) *yassa bhikkhave bhikkhu cīvaram paribhuñjāmāno appamāṇam ceto-samādhim upasampajja viharati appamāṇo tassa puññābhisando kusolābhisando.... Il n'est pas sans intérêt de constater comment ce texte a été mis à contribution par les rédacteurs du Ratnarāṣis. (ap. Çikṣās. 138. s) tatra Kāṣyapa yo bhikṣur dāyakaṣya dānapater antikāc cīvarapīṇḍapātām paribhujyāpramāṇam cetaḥsamādhim samāpadyate 'pramāṇas tasya dāyakaṣya dānapateḥ puṇyakriyāvīpakaḥ pratikāṅkṣitavyaḥ na tv eva tasya puṇyanīṣyandasya kaṣcit kṣaya iti. — Voir Abhidh. k. v. 277 b 5 yat tarhi sūtram iti vistarāḥ . apramāṇam cetaḥsamādhim iti.*

(b) Le mérite de la *maîtrise* ne dépend pas de l'accueil fait au bienveillant.

1) Sur les dons faits au Saṃgha, leurs mérites, voir la théorie des *aupādhikapūṇyakriyāvastus*, dans Minayeff, Recherches, 168 et suiv.; Çikṣās. 138; Morris, J. P. T. S. 1885, p. 38; Abhidh. k. v. 277 b. — Les anciennes écoles ne sont pas d'accord sur le mérite des dons faits au Bouddha et au Saṃgha, voir Vasumitra et Bhavya.

2) Ms... *yathā hi tatkiṛtan prāṇino...*, *tatkiṛtito...* — Le tibétain n'a rien qui corresponde à *kiṛti*, gloire, renom, mais il répète le mot *devakula*. རྒྱུ་རྒྱུ་ལྷ་ཁང་དེར་སྤྲོ་ཆགས་དག་གསལ་པ་ དེ་ལྟ་ཏེ་ལྷ་རྒྱུ་ — On pense à la glose très douteuse de Hem., *kiṛti* = *prāsāda* (Med. = *prasāda*); mais *prāsāda* correspond à peine à *devakula*. — Fait-on dans les temples des sacrifices à la gloire du donateur?

3) = *cittasamāne*, dans le moi. — Comp. Abhidh. k. v., fol. 277 b 8. — Voir ci-dessus 281, n. 1 (2).

चित्ताभिसंस्कारमनस्कर्मलक्षणा चेतेना चेति ॥

संक्षेपेणैतत्सप्तविधं कर्म भवति । कुशलाकुशला वाक् ' कुशलाकुशलो विष्पन्दः ' कुशलमविज्ञसिलक्षणं ' अकुशलमविज्ञसिलक्षणं ' परिभोगान्वयं पुण्यं ' परिभोगान्वयमपुण्यं ' चेतेना चेति ॥

एते च सप्त धर्माः कर्माज्जनाः कर्मत्वेनाभिव्यक्ताः कर्मलक्षणाः स्मृताः ॥

5

अत्रैके परिचोदयति ॥ यदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमाविपाककालादवतिष्ठते अथ न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् । यदि तावत् '

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ॥ ६

यद्युत्पन्नं सत्कर्माविपाककालं स्वप्नप्रेणावतिष्ठत इति परिकल्प्यते तदियत्तं का- 10 लमस्य नित्यतापद्यते विनाशरक्षितत्वात् । पश्चाद्दिनाशसद्भावान्न नित्यत्वमिति चेन्नैतदेवं [Thb. 118b] ' पूर्वं विनाशरक्षितस्याकाशादिवत्पश्चादपि विनाशेन संबन्धाभावात् । विनाशरक्षितस्य चासंस्कृतत्वप्रसङ्गादसंस्कृतानां च विपाकादर्शनादविपाकत्वेन सदैवा- [व]स्थानान्नित्यताभ्युपगम एव कर्मणामुपपद्यते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे दोषः ॥ अथोत्पादानन्तरविनाशित्व[92b]मेव कर्मणामेवमभ्युपेतं । नन्वेवं सति ।

15

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ।

अभावीभूतं सत्कर्माविध्यमानस्वभावत्वान्नैव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥

1) ཡིད་ཀྱི་ལས་ཀྱི་ མཚན་ཉིད་ཅན་ སེམས་ མཐོན་པར་འདུ་བྱེད་པ་ སེམས་པ་.

— Voir ci-dessus p. 137, n. 4, 296 n. 4 et 303, n. 4.

2) གལ་ཏེ་ སྒྲིན་པའི་ རུས་ པར་དུ། གནས་ན་ ལས་ རེ་ ཉམ་པར་ འགུར། གལ་ཏེ་ འགགས་ན་ འགགས་གུར་པ། ཇི་ལྟར་ འཕྲས་ལུ་ བསྐྱེད་པར་འགུར། ॥

तत्रैवे निकायसंस्मरियाः परिहारे वर्णयन्ति । उत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात्संस्मारा-
णामनित्यत्वदोषस्तावदस्माकं नोपपद्यते । यच्चाप्युक्तं ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्त्वं फलं जनयिष्यतीति ।

अत्रापि परिहारं^(२) ब्रूमः ।

5 योऽङ्कुरप्रभृतिर्बीजात्संतानो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः कलमते बीजात्स च नाभिप्रवर्तते ⁽³⁾ ॥ ७

इह बीजं ज्ञाणकमपि सत्स्वज्ञातीयभाविफलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तस्यैव
संतानस्याङ्कुरकाण्डनालपत्राद्यभिधानस्य हेतुभावमप्युपगम्य निरुध्यते । यश्चायमङ्कुर-
प्रभृतिबीजातसंतानः प्रवर्तते । तस्मात्क्रमेण सत्कारिकावैकल्ये सति स्वल्पादपि
10 हेतोर्विपुलाफालप्रचय उपजायते ॥ ३३ते [Tib. 119a] बीजादिना बीजात्स चाङ्कुरादिसंतानो
नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्भावे भावित्वेन तद्भावे चाभावित्वेन बीजहेतुकत्वमङ्कुरादिसंता-
नस्य फलस्योपाद⁽⁵⁾र्शितं भवति । तदेवं ।

1) རྩེ་བ་ གཞན་དག་ ཁི་ཅག་. — Voir ci-dessus 76, n. 1 et 274, n. 3.

2) རྩུ་. — Mss. *kramam*, voir ci-dessous 313 l. 6.

3) རྩ་ལྷན་མཉམས་རྒྱན་གང་ནི། ས་བོན་ལས་ནི་མདོན་པར་འབྱུང་། དེ་ལས་
འབྲས་ཕྱ་ས་བོན་ནི། མེད་ན་དེ་ཡང་འབྱུང་མི་འབྱུང་༥ — Cette comparaison
du *samtāna* végétal et du *cittasamtāna* (*vr̥hisamtānasādharmya*) nous est connue
par plusieurs textes, voyez *Sarvadārganas*, note 186 (Muséon, N. S. III p. 46)
et *Abhidh. k. v.*, cité dans *J. As.* 1893, II. p. 299. *Gupamati* et *Vasumitra*
(*Vaibhāṣikas*) rejettent ces explications. — La succession *aiḥvara*, *kāṇḍa* etc.,
est classique dans l'exposé du *bāhna pratītyasamutpāda* (Çālistambas.).

4) Le grand fruit d'une petite cause; c'est un des caractères (*ākūra*) du *pratyayasamutpāda* (Çālistambas). Comp. Sum. Vil. 230. 29 *appakānam pi kāraṇānam vipulaphalaṇaṭilābhakāraṇena*....; même doctrine dans *Bodhisattva* *hūmi* I. xvii.

5) ou *ādarṣitam*. — *saṁtāna* = *phala*. ফলপ্রসূ অর্থ.

बीजाच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

बीजपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं⁽¹⁾ ८

यदीह बीजमप्रसूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्कुरादिविरोधिप्रत्ययसंनिध्यान्निरुध्येत⁽²⁾ । तदा तत्र कार्यसंतानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्यादुच्छेददर्शनं । यदि च बीजं न निरुध्येताङ्कुरादिसंतानश्च प्रवर्तते तदा बीजस्यानिरोधाभ्युपगमाच्छाश्वतदर्शनं स्यात् । न चैतदेवमित्यतो⁽³⁾ नास्ति बीजस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः ॥ यथा च बीजे ऽयं क्रमोऽनुवर्णित एव

यस्तस्माच्चित्तसंतानश्चेतसोऽभिप्रवर्तते ।

ततः [93a] फलमृते चित्तात्स च नाभिप्रवर्तते⁽⁴⁾ ॥ ९

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रयुक्ताच्चित्ताभ्यश्चित्तसंतानस्तद्धेतुकः प्रवर्तते⁽⁵⁾ । तस्मात्कुशलाकुशलचेतनापरिणाविताच्चित्तसंतानात्सकृत्कारिकाकारणसंनिधानावैकल्ये स-⁽⁶⁾ 10 तोष्टमनिष्टे फलमुपप्राप्यते मुगतिदुर्गतिषु । ऋते तु तच्चित्ताच्चित्तमक्षरेण स च नाभिप्रवर्तते । तदेवं ।

1) ग'द'स्यै'र' ष'सै'र'ल'ष' कु'र' र'द' । कु'र'ल'ष' अ'ष'स'सु' अ'सु'द'अ'सु'र'द'द' । ष'सै'र' अ'ष'स'सु'र'ि' श्ल'र' अ'सै'र' । र'ै'स्यै'र' क'द' सै'र' ह'ण' म' ष'ी'र' ॥ — XVII hbras-bu snon.

2) Mss. *jevalamgūrādivirodhaḥ pratyayasānnidhyani*°.

3) Mss. *°ucchedarçanapra*°.

4) शै'स'स'गु' कु'र' र'ै' ग'द' ष'ी'र'स' । शै'स'स'ल'ष' ऋ'द'र'स'अ'सु'द'स'अ'सु'र' । र'ै'ल'ष' अ'ष'स'सु' शै'स'स'ल'ष'द'ै'र' । शै'द'र' र'ै'अ'द' अ'सु'द' सै'अ'सु'र' ॥

5) Mss. *mat tasyā cittasamtānaḥ*...

6) *akuṣala* manque dans le tibétain.

7) Mss. *°cetanāya vibhāvita cittasamtānāt* — ष'ि'द'स'सु'स'श्लै'र'स' — Fou-

caux (d'après M. Vyut.) *bsgos-pa* = *paribhāvita*. — *bsgom-pa* a le même sens. — *bsgos-pa* (to stain, to anoint, to infect with disease) ne se prend, d'après Jäschke, que dans un mauvais sens; mais *to anoint* donne *vāsita* (Foucaux), un des termes consacrés pour indiquer que la série intellectuelle est «parfumée», imprégnée par les *samskāras*. (Voir Sarvadarç. traduction dans Muséon, N. S. II. p. 192, note 118.)

इत्यनेन । ⁽¹⁾अथ वा परिनिष्ठितरूपा एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवा[93b]च्या भवन्ति ।
 क्रियमाणरूपास्तु ⁽³⁾कुशलकर्मपथशब्दवाच्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणस्य एते दश कुशलाः
 कर्मपथा निष्पत्तौ हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ॥ कथं पुनरत्र प्रक्रान्ति ⁽⁴⁾कर्मविभागे दश कुशलाः
 कर्मपथा इति । [Tib. 120a] उच्यते ।

वाग्विष्यन्दो ऽविरतयो याश्चाविज्ञातिसंज्ञिता

5

इत्यादिना वाचिकास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चत्वारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनाभिध्या-
 व्यापादासन्ध-⁽⁵⁾दृष्ट्याख्यास्त्रयो मानसा व्याख्याताः । इत्येवं दशापि कुशलाः कर्मपथा अत्र
 व्याख्याताः ।

ते च यथोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिहेतवो भवन्ति ॥ अस्य च धर्मस्य रूपशब्दगन्ध-
 रसस्पर्शव्यलक्षणाः पञ्च कामगुणाः प्रेत्य चादृष्टे परलोको इत्यर्थः । इह चेतीकलोको इत्यर्थः । 10
 फलमुपभुज्यत इति ॥

एवं तावदैकनिकायिकैरान्तेपपरिहारे वर्णिते सति तान्प्रत्यपरे दोषमुद्राव्याख्या-
 न्तेपपरिहारं वर्णयन्त आहुः ।

1) *atha vā* est représenté par རྒྱལ་པོ་གཅིག་ཏུ་ན་

2) ཡོངས་སུ་མཐུངས་ཀྱི་གསལ་པོ་ངོ་ཅོ་ནི་

3) དེ་མཛུགས་པའི་ངོ་ཅོ་ནི་

4) སྒྲུབས་པའི་ཐུགས་པ་

5) བརྒྱུ་མེས་མེད་པ་ ཅད་། གཞོན་མེས་མེད་པ་ ཅད་། ཡང་དག་པར་ལྟ་བུ་
 རེས་པུ་བ་ = *anabhidhyā-avyāpāda-samyagdr̥ṣṭy-ākhyās*, lecture correcte.

6) Mss. *evam tāvad ekinikāyor ākṣepapayavihāre....tanprety apara do-
 ṣam udbhāvya yākṣepa°; ...tānprety..., ubhānyayā°*. — Le tibétain traduit
kaig cid ākṣepa°.... ཁ་ཅིག་གིས་ བརྒྱུ་མེད་པའི་ལན་ གནས་པ་ ཡིན་ ཅད་། གཞན་དག་
 གིས་ དེ་ལ་ ཞློན་ བརྒྱུ་མེད་པའི་ ལན་ གནས་ གནས་པའི་ཕྱིར་ སྒྲུབ་པ་

बह्वश्च मकृत्तश्च दोषाः स्युरपि कल्पना ।

यद्येषा तेन नैवैषा कल्पनात्रोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १२

- यदि बीजाङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसंताने शास्त्रतोच्छेददर्शनद्वयोपप्रसङ्गपरिहारः स्यात् 'तदा बह्वश्च दोषाः संख्याबहुत्वेन मकृत्तश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परपक्षे प्राप्नुवन्ति ।
- 5 कथं कृत्वा । यदि हि बीजसंतानदृष्टात्तेन शालिबीजाच्छात्पङ्कुरादिसंतान एव प्रवर्तते न विज्ञातीयः । शात्पङ्कुरादिसंतानाच्च शालिकलमेवोपज्ञायते । न बित्त्वफलं भिन्नज्ञातीय-
त्वात्⁽²⁾ । एवमिहापि कुशलचित्तात्कुशल[चित्त]संतान एव स्यात्स[94a]मानज्ञातीयत्वान्ना-
कुशलाव्याकृता⁽⁴⁾चित्तसंतानो [Tib. 120b] विज्ञातीयत्वात् । एवमकुशलाव्याकृतचित्ताद-
कुशलाव्याकृतचित्तसंतान एव स्यान्नान्यो भिन्नज्ञातीयत्वात् । कामरूपाव्यावचरानामव-
10 चित्तेभ्यः सदृशानामेव चित्तानां कामरूपाव्याव[व]चरानामव्यावामुत्पादः स्यान्न भिन्नज्ञा-
तोयानां । मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनारकतिर्यगाद्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः
स देव एव स्याद्यो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चाकुशलमपि कुर्वतां देवम-
नुष्याणां⁽⁵⁾ गतिर्योनिवर्णबुद्धीन्द्रियबलरूपभोगादिवैचित्र्यं न स्यादप्रापयतनं च । इष्यते
चेतत्सर्वमिति ॥ एवं बह्वश्च मकृत्तश्च दोषा यस्माद्बीजसंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रसज्यन्ते
- 15 तस्मान्नैषा कल्पनात्रोपपद्यते ॥

1) ग'ल'ते' सङ्ग'स' दे'र' अष्टु'र'ङ्ग'। ते'स'स' कें'स' म'स'र' अष्टु'र'। दे'ल'
स'स' र' सङ्ग'स' स्ते'। अदे'र' के' अष्ट'स' म'पी'र'ङ्गे'॥

2) Un des caractères (*ākāra*) du *pratītyasamutpāda* est de procéder *tat-sadyānuprabandhataḥ* (Gālistamba).

3) D'après le tibétain.

4) अ'र'द'र'म'स'स'ङ्ग'स' — *citta* manque ici dans le tibétain comme dans les Mss.

5) Paris et Camb. °*manuṣyāṇām rāgavi... nivarṇa*°; Calc. *rāgavirāga*....
अ'शे'स' र'द' स्ते'ग'ङ्ग'स' र'द' रे'ग'स' र'द' स्ते' र'द' — Voir ci-dessous ad XVI. 20.

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पनां यात्र योध्यते ।

बुद्धेः प्रत्येकबुद्धेश्चावकैश्चानुवर्णितां ॥ १३

का चासौ कल्पनेत्याह ।

पक्षे यथाऽविप्रणाशस्तथर्णमिव कर्म च ।

चतुर्विधो धातुतः स प्रकृत्या ऽव्याकृतश्च सः ॥ १४

5

इह कुशलं कर्म कृतं सदुत्पादानसममेव निरुध्यते न च तस्मिन्निरुद्धे फलाभाव-
प्रसङ्गः । यस्माद्यदैव [Tib. 121a] तत्कर्मेतिपद्यते तदैतस्य कर्मणो ऽविप्रणाशो नाम वि-
प्रयुक्तो धर्मः कर्तुः संताने समुपजायते ऋणपक्षस्थानीयः । तदेवं पक्षे यथा ऽविप्रणाशस्तथा
वेदितव्यः । यस्य चासावविप्रणाशाख्यो धर्म उत्पद्यते । ऋणमिव तत्कर्म वेदितव्यं । यथा
च ऋणपक्षावस्थानात्प्रयुक्ते ऽपि धने धनिनो न धननाशो भवति संबध्यत एव स काला- 10

1) खदख'कुख'कुमख' द'द' द'द'कुख' द'द' । कुख'खैख'कुमख'खैख' ग'द' ग'खुद'ख'
खै । खकुग'ख' ग'द'खैख' खैख' खखद'ख' । द' द' द'ख'दु' खखैख'ख'ख' ॥

2) द'द'द'कु' खै'ख'द' द'खैख' कु । खै'ख' ख' खै' सु'खैख' खैख' । द' द'
खमख'ख' कुम'ख'खै । द' ख'द' द'खैख' ख'द'ख'ख' ॥ — Comm., par erreur,
chu-mi-za — द'द' = témoin; कु' = *mudrā*, etc. — कु'ख'ख' = to be fruitless
in any work or action. — Mss. *dhātutaṣ ca*; voir p. 318. 6.

3) Mss. *avipraṇāṣākṣo* (= °*ākhyo*) *nāma*. — L'*avipraṇāṣa* (P. W. das nicht
spurlose Vorübergehen) ressemble fort à l'*adrṣṭa* (*apūra*).

4) ख'द'ख' म'खैख'ख'.

5) *ṛṇapattra*, manque dans P. W.

6) Mss. °*sthānād aprayukte*. — «Bien que l'argent soit prêté.....
(P. W., Harsac. 147. 4). — खु'द'ख' = *bhukte 'pi*.

तरेण पंच[94b]मेन धनस्कान्धेन⁽¹⁾ तथा विनष्टेऽपि कर्मण्यविप्रणाशाख्यधर्मात्तैरावस्था-
नातन्निमित्तकेन फलेनाभिसेव्यत एव कर्ता । यथा च ऋणपत्रं दातुर्धनाभ्यागमे कृत्वा
निर्मुक्तः⁽²⁾ सत्पुनरपि विद्यमानं वाऽविद्यमानं वा न धनाभ्यागमे समर्थमेवमविप्रणाशोऽपि
दत्तविपाकः सन् विद्यमानो वाऽविद्यमानो वा न शक्नोति निर्मुक्तपक्षवत्कर्तुः पुनरपि
5 विपाकसंबन्धं कर्तुं ॥

यथायमविप्रणाशोऽस्माभिर्मुक्तः सूत्रात्तरोक्तश्चतुर्विधो धातुतः स कामरूपाद्व्या-
वचरानात्रवेदात्⁽³⁾ ॥ प्रकृत्या ऽव्याकृतश्च सः । कुशलाकुशलत्वेनाव्याकरणादव्याकृत
एवाविप्रणाशः । यद्यसावकुशलानां कर्मणामकुशलः स्यात् । तदा कामं वोतरागाणां⁽⁷⁾ न
स्यात् । यदि च कुशलानां कुशलः स्यात् । समुच्छिन्नकुशलमूलानां स न स्यात् । तस्मा-
10 त्प्रकृत्यव्याकृत एवासौ ॥ किं च ।

1) Le tibétain ne traduit pas *pañcamena*; il porte རུས་གཞན་གྱི་ཆེ་བསྐྱེད་
དང་འཇམ་པའི་ཆོས་ཀྱི་སྤྱོད་པོ་.

2) *°antara°* manque dans le tibétain.

3) *nirbhukta*, manque dans P. W. — རྟོག་སྤྱོད་པ་ = ayant été goûté.

4) *asmābhir uktaḥ* (སྤྱི་སྐད་ཀྱི་) *sūtrāntaroktaḥ* (གསུང་སྐད་ཀྱི་).

5) *L'avipranāṣa* appartient soit au *kāmadhātu* , soit à l'*anāsrava*.

6) *L'avipranāṣa* est *avyākṛta*, car, résultant d'une action ancienne *akuṣala*, il existe dans la «série» du *vitāraṅa*, et réciproquement.

7) Les *vitāraṅas* sont de plusieurs classes *kāmadhātōr bhavāgrād vā vitā-
rāga iti kāmavitarāgo 'nāgāmī, bhavāgrāvitāraṅgo 'rhan* (Abhidh. k. v., ap. Mi-
nayoff, p. 217, note, qui cite Itiv. § 96).

8) Le *kuṣalamūlasamuccheda* est discuté dans Abhidh. k. v. Soc. As. fol. 317 et suiv.; il est parallèle au *kleṣaprahāṇa*; il résulte des vues erronées (*mithyā-
dr̥ṣṭi*), notamment de la négation du fruit de l'œuvre; il se produit dans le Jam-
budvīpa, dans le Pūrvavideha, mais non point dans le monde des dieux (car,
à peine nés, ils pensent: D'où viens-je? Où arrivé-je? Par quel acte? — il y a
donc *karmaphalapratyaksatva*), ni chez les damnés (*āpāyikas*), car leur esprit est
trop faible (*kliṣṭākliṣṭayor prajñayor adṛṣṭhatvāt*).

प्रह्णाणतो⁽¹⁾ न प्रहेयो भावनाहेय एव वा ।

स चायमविप्रणाशः प्रह्णाणतो न प्रहेयः⁽²⁾ । [Tib. 121b] पार्थग्ननिकानि कर्माणि दर्शनमार्गेनैव प्रहीयते⁽³⁾ । मा भूदार्थः पृथग्ननकर्मसमन्वागत इति⁽³⁾ । अविप्रणाशस्तु तत्क-

1) = *darṣanamārgapraheyaprahāṇataḥ* = en rejetant ce qui peut être rejeté par la vue des vérités. (Voir la note 3).

2) *Akutobhaya* (fol. 77a 6) = so 'yam *avipranāṣo duḥkḥādīdarṣana-praheyaprahāṇān na prahīyate. phalavyatikrame* (འབྲས་བྱ་འཕྲོ་བ་ན་) *bhāvanā-mārgeṇa prahīyate phalotpādanāc cāpi prahīyata eva. tasmād avipranāṣena jūyate karmaṇāṃ phalam.* — *Buddhapālita* (f. 265a 7) so *yam duḥkḥasa-mudayanirōdhamārgadarṣanapraheyaprahāṇān na prahīyate. so 'yam phala-anyatra-vyatikrame* (འབྲས་བྱ་གཞན་ཀྱི་འཕྲོ་བ་ན་) *bhāvanāyā praheyatḥ. tasmād avipranāṣena....* — *འཕྲོ་བ་* traduit ci-dessous (320, n. 8) *saṃkrama, vyatikrama*; on a ailleurs *saṃkrānti*. — *Comp. samatikram, M. Vyut. § 68. 2.*

phalavyatikrama = dépasser la conséquence, y échapper; comme quand, par exemple, avant d'avoir goûté le fruit d'un acte, on s'élève par la *bhāvanā* à l'état d'Arhat. Dans ce cas, l'*avipranāṣa* n'agit pas. De même, il n'agit plus quand il a produit le fruit: on dit donc qu'il est abandonné soit par le *phalotpādana*, soit par le *phalavyatikrama*.

3—3) Cette phrase, dans le tibétain, précède *pārthagjanikāni... འཕྲགས་པ་* ཡང་ མ་མཐར་ཐུག་པའི་ འབྲས་ དང་ ལྷན་པར་ འགྱུར་བྱ་ འོང་བས་ མཐོང་བའི་ འབྲས་ གྱིས་.... — འོང་བས་ paraît avoir un sens exactement opposé à *mā bhūt*. —

Le sens est certain: Comme 'l'*ārya* est dépourvu des actions d'un *pārthagjana*', il est évident que ces actions sont abandonnées par le seul *darṣanamārga*. Sur le *prahāṇa* par *darṣana* et *bhāvanā*, voir ci-dessous Chap. XXIV. — Il y a, pour l'*ārya*, ce que l'auteur appelle *pārthagjanakarmasaṃkrama*: passage au dessus des actes (et des *kīleśas*) d'un homme ordinaire, c.-à-d. d'un être non arrivé au fruit de la *srotaṃpatti*. Celle-ci est conquise par l'emploi du seul [*āryasatyā*]-*darṣanamārga*, par opposition à la qualité de *sakṛdāgāmin*, etc., qui suppose la *bhāvanā* et se trouve au dessus du *kāmadhātu*. — Le *sakṛdāgāmin* passe au dessus des actes du *pārthagjana* (c.-à-d. qu'il ne peut plus les accomplir) et au dessus des conséquences de ces actes.

र्मप्रक्राणेऽपि दर्शनमार्गेण न प्रक्षीयते । किं तु भावनामार्गेण ⁽¹⁾ तस्य प्रक्राणं भवति ।
धातुसमतिक्रमणप्रक्षेपे ⁽²⁾ एवेति वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशे
ऽपि न नश्यति । कर्मप्रक्राणे ऽपि न प्रक्षीयते ।

तस्मादविप्रणाशेन ज्ञायते कर्मणां फलं ⁽³⁾ ॥ १५

5 यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणः ⁽⁴⁾ प्रक्राणेन ⁽⁵⁾ प्रक्राणात्प्रक्राणतः ⁽⁶⁾ प्रक्राणं स्यात् ।
कर्मणश्च संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्मात्तर[95a]संमुखीभावेन विनाशः स्यात्को दोषः
स्यादिति । उच्यते ।

प्रक्राणतः प्रक्षेपः स्यात्कर्मणः संक्रमेण वा ।

यदि दोषाः प्रसज्येरंस्तत्र कर्मवधादयः ⁽⁷⁾ ॥ १६

10 यदि दर्शनमार्गेण पार्श्वग्निककर्मवदविप्रणाशः प्रक्षीयते । तदा कर्मणो [वि]नाश
एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चाप्यामिष्टानिष्टकर्मफलविपाकः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् ।

1) = གྲུང་' comme ci-dessous note 4.

2) ལམས་ལས་ ཡང་དག་པར་འདས་པས་ གྲུང་ ལྷན་པར་བྱ་བ་ ཡིན་ནོ།

3) *eva* est traduit par གྲུང་ — Quand l'agent passe d'un *dhātu* dans un *dhātu* supérieur, la conséquence des actes anciens ne l'accompagne plus : mais ce passage suppose la *bhāvanā*.

4) ལྷན་པས་ ལྷན་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། ལྷོམ་པས་ ལྷན་པ་ཏིང་ གྲུང་ ཡིན། དེའི་
ཕྱིར་ རྒྱུད་མི་བྱ་བ་ཡིས། ལས་ཀྱི་ འབས་སུ་ བརྒྱུད་པར་འགྱུར།

5) = ལྷན་པ་.

6) Manque dans le tibétain — *karmaṇaḥ prakṛāṇataḥ?*

7) = འདོར་བ་.

8) གལ་ཏེ་ ལྷན་པས་ ལྷན་པ་ ཏང་། ལས་ འཕྲོམ་པ་ཡིས་ འཛིན་ འགྱུར་ན།
དེ་ལ་ ལས་ འཛིན་ལ་ སྒྲིགས་པའི། ལྷོན་རྒྱུས་སུ་ནི་ བལ་པར་འགྱུར། = *karma-*
ṇaḥ saṃkramena ca naçyeta. — Comm. *hpho-ba-yis.. hjiḡs-la sogs...*

अकृतस्यैव कर्मणाः फलोदयः स्यात् । कर्मफलाभावदर्शनाच्च मिथ्यादर्शनं स्यादिति । एवं कर्मवधादयो दोषाः प्रसज्यन्ते प्रकृषातः प्रकृषत्वान्युपगमे सत्यविप्रणाशस्य । एवं कर्मणाः संक्रमेणपि योज्ये ॥

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणां ।

प्रतिसंघौ सधातूनमेक उत्पद्यते तु सः ॥ १७

5

भिन्नजातीयानि कर्माणि विषभागानि । सदृशानि सभागानि । तेषां सर्वेषामेव सभागानां च विषभागानां च कर्मणां [Tib. 122a] कामरूपाद्व्यधातुप्रतिसंधिषु सर्वकर्मापमर्दन एक एवाविप्रणाश उत्पद्यते । स चापि ⁽³⁾ [सि]धातूनां समानधातुकानामेवोत्पद्यते न विषभागधातुकानां ॥

कर्मणाः कर्मणो दृष्टे धर्म उत्पद्यते तु सः ।

10

द्विप्रकारस्य सर्वस्य विपक्षेणपि च तिष्ठति ॥ १८

स चायमविप्रणाशाख्यो धर्मः सर्वस्यैव कर्मणाः चेतनचेतयित्वास्वभावस्य सामान्या-

1) [समस'मकुंदस' लस' दे' क'मकुंदस' दन'। क'म'मकुंदस'य' समस' उर'। दे' दे' दे'न'मकुंदस'सु'र'य'न' के'। ग'दे'ग'य'। वि'द' सु'य'र' अश्रु'॥

2) [समस' मकुंदस' दे' समस'मकुंद'दमस'। — L'*avipranāṣa* disparaît, comme on a vu, quand il y a transition d'un *dhātu* (*kāma*°, etc.) dans un autre.

3) Notre Commentaire et les *Kārikās*: म'सु'द'य'न' के'स'ल' दम'ग'दे'स'। समस'उर' लस' दन' लस'। दे'। स'द'य'र' दे' सु'र'अश्रु'दे'न'। दम'य'र'सु'दे'न'। ग'दे'स'य'। वि'द'॥

Akuto bhaya (fol. 77 b 6) et Buddhapaṇḍita (fol. 266 a 2) के'दे'ल' दे' लस' दन' लस'। दम'य'ग'दे'स' समस'उर'। दे' दे' स'द'य' सु'र'अश्रु'दे'न'। दम'य'र' सु'दे'न'॥. *ekaika* (322. 1) est traduit dans Akuto bhaya स'द'य'र' सु'दे'न' ; dans notre commentaire दे'दे'.

न प्रणश्यति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामग्र्यो प्राप्य कालं च फलति खलु देहिनां ॥ इति⁽¹⁾ ॥

उच्यते ।

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणश्यति⁽²⁾ ॥ २१

- 5 इत्येवं भगवतोऽभिप्राय इति । अतो नायमस्माकं बाधको विधिरिति ॥ अवर्यं चैतदेवं विज्ञेयं निःस्वभावं कर्मेति । अन्यथा हि ।

कर्म स्वभावतश्चेत्स्याच्छाश्वतं स्यादसंशयं ।

अकृतं च भवेत्कर्म क्रियते न हि शाश्वतं⁽³⁾ ॥ २२

- यदि हि कर्म स्वभावतः स्यात् । मुक्तसंशयं तच्छाश्वतं स्यात् । स्वभावस्यान्यथा-
10 भावभावात् । ततश्चाकृतमेव कर्म भवेत्⁽⁴⁾ कर्तुः स्वतन्त्रस्य क्रियया यदीप्सिततमं तत्कर्म ।
एतच्च न पुश्यते⁽⁴⁾ किं कारणं । यस्मात्क्रियते न हि शाश्वतं । शाश्वतं हि नाम यद्विद्यमा-
नसत्ताकं⁽⁵⁾ । यच्च विद्यमानं तस्य करणानुपपत्तेस्तत्रैव कारणमपेक्षत इति ॥ शुभाशुभे कर्म-
ण्यकृत एव सकलस्य लोकस्य विपाको यस्मात्ततश्च ।

1) Fréquemment cité, par exemple neuf fois dans Div. Av. (voir J. P. T. S. 1886, p. 86), Bodhic. p. IX. 71, Abhidh. k. v., 221 a 9.

2) गद'स्यैर' लस' दे' श्ले'स'मे' । लदे'ल्ल' र'द'स'दे' मे' दे'स्यै' ।
गद'स्यै' दे' दे' म'श्ले'स' । दे'स्यै' ल्ल'र' म'ल्ल'स' ॥

3) ग'ल' दे' ल'स'ल' र'द'स'दे' ल्ल' । ह'ग'स' ल्ल'स'स' शे'ल्ल'मे' ।
ल'स' दे' ल'स'स'म'ल्ल' ल्ल' । ह'ग'ल' ल'स' मे' स्यै' ॥

4—4) Manque dans le tibétain.

5) ह'ग'स' दे'स'ल'स' ग'द'दे'ग' ल्ल'स'म'ल्ल'ल' ??

6) ल'स' ।

7) ल्ल' ।

8) Mss. °agubham karma kṛtam eva — दे'स्यै' ल्ल'स' र'द' मे' ल्ल'स'ल' ।

तानामेव विद्यमानत्वात्प्रारम्भवियर्थं स्यात् । घटं कुरु पटं कुर्वित्येवमादयश्च सर्व एव
लौकिकव्यवहारा विरुध्यन्ते । घटादीनां सर्वेषामेव विद्यमानत्वात् ॥ पुण्यकृदयं पापकृद-
यमिति च प्रविभागो न प्राप्नोति । उभयोरपि पुण्यपापकृतोरकृतयोरपि पुण्यपापयोः
प्रत्येकं विद्यमानत्वात् ॥ किं च ।

5

तद्विपक्काविपाकं च पुनरेव विपद्यति ।

कर्म व्यवस्थितं यस्मात्तस्मात्स्वाभाविकं यदि⁽¹⁾ ॥ २५

विपक्काविपाकस्यापि कर्मणः पुनर्विपाकदानमापद्यते स्वतत्त्वात्प्रच्युतत्वाद्विपक्का-
विपाकावस्थायामिव । तदेवं यदि कर्म स्वाभाविकमिति मन्यते यस्मात्तत्कर्म व्यवस्थि-
तमस्ति तस्मान्निःसंशयं यथोपवर्णिता दोषाः प्राप्तुवन्ति तत्स्वभावत्वे । तस्मान्निःस्वभावं
10 कर्म । यतश्च निःस्वभावं कर्म तस्माच्छास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गदोषो नैवास्माकमेवं व्याचल-
माणानामापद्यत इति ॥

अत्राह । विद्यत एव [Tib. 124a] स्वभावतः कर्म तत्कारणसद्भावात् । इह यत्रा-
स्ति न तस्य कारण[97a]मस्ति कूर्मरोमप्रावारस्येव । अस्ति च कर्मणः कारणं क्लेशाः ।
अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । उपादानप्रत्ययो भव इति वचनात्⁽²⁾ । तस्माद्विद्यत एव कर्म
15 स्वभावत इति ॥ उच्यते । अपुक्तमेव । किं कारणं । यस्मात् ।

कर्म क्लेशात्मकं चेदं ते च क्लेशा न तत्त्वतः ।

न चेत्ते तत्त्वतः क्लेशाः कर्म स्यात्तत्त्वतः कथं⁽³⁾ ॥ २६

1) रे' वै' इम' श्लै' श्लै' श्रु'र'य । प'न' र'न' प'न' 'रु' इम' श्लै' श्लै' श्रु'र' ।
ग'प' 'रे' र'न' स'द्वै' प'न' 'र' वै । ग'प' श्रु'र' प'न' 'ग'द' 'रे' 'प' श्रु'र' ॥

2) *karman* = *bhava*; *kleśa* = *upādāna*.

3) प'न' 'र' वै' श्लै' श्लै' श्रु'र' स'द्वै' 'र' वै । श्लै' श्लै' श्रु'र' 'रे' 'र' प'न' 'र' ग'
मै' । ग'प' 'रे' श्लै' श्लै' श्रु'र' प'न' 'र' ग' मै' । प'न' 'र' वै' प'न' 'र' ग' 'रे' 'र' प'न' 'र' ग' ।

इहेदं कर्म क्लेशात्मकं क्लेशहेतुकं ते च क्लेशास्तद्वतो न सन्ति ॥ वक्ष्य[ति] किं⁽¹⁾।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तद्वतः ॥ इति ।

तदेवं तावन्न तद्वतः क्लेशास्तद्वेतकं⁽²⁾ कर्म तदानीं कुतस्तद्वतो भविष्यति । तस्मान्नास्ति कर्म स्वभावतः ॥

5

अत्राह । विद्यन्त एव क्लेशाः कर्माणि च तत्कार्यसद्भावात् । इह किं क्लेशकर्मणां देहाख्यं कार्यमुपलभ्यते । यस्य च कार्यमुपलभ्यते तदस्ति । अविद्यमानस्य खपुष्पादेः कार्यादर्शनादिति ॥ उच्यते । स्युः क्लेशाः कर्माणि च यदि तत्कार्यं देहा⁽³⁾ विद्येरन् । न तु विद्यन्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

कर्म क्लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाहृताः ।

10

कर्म क्लेशाश्च ते शून्या यदि देहेषु का कथा⁽⁴⁾ ॥ २७

यथा कर्म क्लेशाश्च शून्यास्तथा प्रतिपादितं [Tib. 124 b] । ततश्च कर्म क्लेशा यदा न सन्ति । तदा तत्कार्याणां देहानामसत्त्वे का कथा भविष्यति । नास्ति त्वं तेषां पूर्वमेव सिद्धं यस्मात्तस्मान्नात्र कश्चिद्वक्तव्यविशेषोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । विद्यन्त एव स्वभावतः कर्म तत्फलभोक्तृसद्भावात् । यन्नास्ति न तस्य 15 फलोपभोक्तास्ति । तद्यथा गगनचूतफलस्येति । अस्ति च कर्मणाः फलोपभोक्ता ।

1) = XXIII. 2.

2) Mss. *kleśā yad atattvāhetukam*. *देहे क्लेशा देहात्तत्त्वहेतुकम्*.

3) Singulier dans le tibétain.

4) *दास' द'न' कुंम'द'स'स' द'ग' वै । दास' कुंम'स' वै कुंम'स' स'स' । ग'दा'दे' दास' द'न' कुंम'द'स'स' । दे' कुंम' दास'दा' द'कुंम' स'स' ॥*

5) *जा' स'दे' स'दे'.*

अविद्यानि[97b]वृत्तो जन्तुस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।

स भोक्ता स च न कर्तुरन्यो न च स एव सः ॥ २८

तत्राविद्याज्ञानं तमः संमोह इति पर्यायाः । अविद्या निवृत्तः क्लृप्तः । पाञ्चग-
तिकसंसारे पुनः पुनर्जायत इति जन्तुः सत्त्वः पुद्गलः प्राणीति तस्यैव पर्यायाः । तृष्णा रागः
5 सत्तिर्विसत्तिश्चेति⁽²⁾ पर्यायाः । संयोजनं बन्धनं । तृष्णा संयोजनमस्येति तृष्णासंयोजनः ।
तृष्णाबन्धन इत्यर्थः । यथोक्तं सूत्रे । अविद्यानिवृत्ताः सत्त्वास्तृष्णासंयोजना इति⁽³⁾ ॥

अथ च पुनरिदं पापं कर्म स्वयमेव कृतमस्य स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य इति
वचनात्⁽⁴⁾ । स च भोक्ता कर्मफलस्य । स च [न] कर्तुरन्यो न च स एव सः । तत्त्वान्यत्वा-
वाच्यत्वात् । तस्मात्फलोपभोक्तृसद्भावाद्स्त्येव कर्मेति ॥

10 अत्रोच्यते । स्यात्कर्माणाः [Tib. 125a] कर्ता कर्मफलस्य चोपभोक्ता यदि कर्मव
स्यात् । न त्वस्ति । कथं कृत्वा ।

न प्रत्ययसमुत्पन्नं नाप्रत्ययसमुत्पन्नं ।

अस्ति यस्मादिदं कर्म तस्मात्कर्तापि नास्त्यतः ॥ २९⁽⁵⁾

1) म'रेण' सञ्ज्ञेयस'मदे' श्रु'ये' ग'न'। श्रु'ये' श्रु'ये' रे' रे' न'व'ये'। रे' य'न'
श्रु'ये'य'स' ग'द'न' म'दे'दे'न'। रे'दे'न' रे' य'न' म'य'दे'दे'॥

2) श्रु'ये'य' न'न' म'दे'न'क'ग'स' न'न' क'ग'स'य' न'न' क'म'य'न'क'ग'स' य'।

3) *iti ne fait pas partie de la citation.*

4) Comparer pour la doctrine Div. A v. 54. 4, etc.

5) ग'द'ग' श्रु'ये' न' य'स' म'दे' रे'। श्रु'ये' य'स' श्रु'ये'य' म'य'दे'दे'न'। श्रु'ये'
म'दे' य'स' श्रु'ये' य'दे'म'दे'य'। रे'श्रु'ये' श्रु'ये'य'ये' य'न' म'दे'॥

कर्म चेन्नास्ति कर्ता च कुतः स्यात्कर्मज्ञं फलं ।

असत्यं फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥ ३०

यदि कर्म नाम किं चित्स्यात् 'तत्प्रत्ययसमुत्पन्नं वा भवेत्' अप्रत्ययसमुत्पन्नं वा । यदि तावत्प्रत्ययसमुत्पन्नमिष्यते तन्न युक्तं प्रत्ययपरीक्षायामुक्तदोषत्वात्⁽²⁾ । अथाप्रत्ययन्नितं निर्हेतुकं तदपि हेत्वावसति कार्यं च कारणं चेत्यादिना⁽³⁾ कर्मकारकपरीक्षायां विस्तरेण प्रतिपादितं । यतश्चैवं प्रत्ययसमुत्पन्नं वाऽप्रत्ययसमुत्पन्नं वा कर्मदे न संभवति । तस्मादस्य कर्मणः कर्तापि न संभवति ॥ यदा चैवं कर्म च कर्ता च नास्ति । तदा निर्हेतुकं कर्मज्ञं फलं कुतो भ[98a]विष्यतीति । असति च फले कुत एव फलभोक्ता भविष्यतीति । सर्वमेतत्स्वभावतो ऽसंविद्यमानमेवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्येवं नैःस्वभाव्यं भावानां व्यवस्थापितं भवति । यत्तर्हेतुदुक्तं भगवता स्वयं कृतस्य कर्मणः स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य इति तदेतत्सर्वममुना न्यायेनापाकृतं भवति । कर्मफलापवादाच्च प्रधाननास्तिको भवानिति ॥

उच्यते । न वयं नास्तिकाः । [अस्तित्व]नास्तित्वद्वयवादनिरासेन तु वयं निर्वाण- [Tib. 125b]पुरगामिनमद्वयपथं विद्योत्तयामः । न च कर्मकर्तृफलादिकं नास्तीति ब्रूमः किं तर्हि निःस्वभावमेतदिति व्यवस्थापयामः ॥ अथ मन्यसे । निःस्वभावानां भावानां व्यापारकरणानुपपत्तेस्तदवस्थ एव दोष इति ॥ एतदपि नास्ति । सस्वभावानामेव व्यापारदर्शनान्निःस्वभावानामेव व्यापारदर्शनात् । तथा हि निःस्वभावा एव सत्तो घटादयो लोके स्वकार्यकृत उपलभ्यन्ते ॥

1) ग'ल'दे' ल'स' द'न' छेद' मेद'न' । ल'स'ल्ले'स' ल'स'सु' ग'ल' प'द' । छे'ल्ले' ल'स'सु' प'द'मेद'न' । व'स'सो' ल' ग'ल' प'द' ॥

2) Chap. I.

3) = VIII. 4.

4) Voir ci-dessus 117, n. 7.

5) Mss. *pradhānān*°. — मेद'स'स'ग'ल्ले'स'.

यो ह्यत्र कर्मणः कर्ता स निर्मितकाकारः [Tib. 126 a] स्वभावशून्यः । तेन च स्व-
भावशून्येन स्वतन्त्रकर्त्रा यत्किं चित्कर्म क्रियते तदपि स्वभावशून्यं । तद्यथा निर्मितके-
नान्यो निर्मितको निर्मितस्तथा वेदितव्यं ॥

यद्योक्तमागमे ॥

एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

5

एकस्य तूष्णींभूतस्य सर्वे तूष्णींभवन्ति हि ॥

तस्माद्वयवादिनां माध्यमिकानां कुतो मिथ्यादर्शनं ॥ उक्तं चार्यसमाधिरात्रे⁽³⁾

यद् सगत्तु⁽⁴⁾ कथं कथेति नाथो

वीथिगतान्⁽⁵⁾ मनुजान् कृपायमानः ।

⁽⁶⁾ निर्मितं जिनु⁽⁷⁾ [तत्र] निर्मिनित्र

10

विचरति तेषु प्रणीतबुद्धधर्मान् ॥

1) *svatantra* manque dans le tibétain.

2) Dīgha N. II. p. 212. *ekasmim bhāsamānasmin sabbe bhāsanti nim-
mitā | ekasmim tuṇhī āsine sabbe tuṇhī bhavanti te ||* — Div. Av. 166. 8.
ekasya bhāṣyamāṇasya (?) ... ekasya tūṣṇābhūtasya sarve tūṣṇābhavanti te.

3) Édition de la B. T. S. p. 41, 4-5, 8-9. Les pādas d'ordre impair présen-
tent le schème —v—v—v—v—v—. Les pādas pairs —v—v—v—v—v—

4) = गगत्तु कर्मस'.

5) Mss. et B. T. S. *vīthigato*. — D'après le tibétain, il s'agit des hommes.

6) Mss. et B. T. S. *nirmitu*. कुल'स' देव'दे' सुल'स' कर्मस' सुल'दे'
= *nirmitān jinū tatra...* Le pluriel est confirmé par *teṣu*.

7) Donné par B. T. S.

8) — fait apparaître.

- प्राणिशतसकृन्⁽¹⁾ तं श्रुनिवा
 प्राणिदधयिमु⁽²⁾ वरायबुद्धज्ञाने ।
 कद् वय लभि⁽³⁾ ज्ञानमेववृषं
 घ्राणय⁽³⁾ ज्ञात्वा जिनोऽस्य⁽⁴⁾ व्याकरोति ॥
 5 रश्मिशतसकृन्⁽⁵⁾ अग्रमेयान्
 अश्वत्तिरि पादतलेहि⁽⁶⁾ धर्मराज्ञा ।
 सर्वि निरय शीतला भवति
 दुःखमपनीय मुखं च वेदयन्ती⁽⁷⁾ ॥
 धर्म दशबलप्रभाषिते⁽⁸⁾
 10 महमनुजान विशुद्ध भोति चतुः ।

इत्यादि ।

1) *taṃ* Mss. et B. T. S. — Il faut le pluriel.

2) Mss. *pranīdadhī citu*, B. T. S. *jīnu*; Cambr. Add. 916 *citta*. Tib. = *pranīdhim kar*. (ཤྲོད་ལམ་འདེབས་) . — *pranīdadhayimsu*, d'après les formes *stavayimsu*, *bhramayīṣu* (Ed. Müller, *Gāthās des Lalitavistara*, Weimar, 1874, p. 27).

3) Mss. *jñāna*, *jñātva*.

4) = *vākaroti*. ལྟངས་སྤྲོད་.

5) = B. T. S. p. 44. 21. — Cette stance, comme la suivante, manque dans le tibétain. L'édition (B. T. S.) présente d'ailleurs une lacune que j'ai pu combler grâce à l'obligeance de M. C. Bendall.

6) Mss. *anaṣivipādatarehi* Camb. Add. 916 (47a 7). *avaṣiri pādatalehi*; B. T. S. et Camb. Add. 1481 *avasariyā janalehi*.

7) D'après Cambr.-Mss. — Nos Mss. *duḥkha aparīta sukhaṃ bhaved ayanti*.

8) Mss. *prabhāṣita . trā (tro) mar(n)u manu°*. — L'œil des dieux et des hommes....

विनये च⁽¹⁾ पद्यते । पापभितुरप्रतिद्वयो भगवता भितुरभिनिर्मितस्तद्वचनेन शील-
वतोऽपि विशुद्धिप्रतिज्ञासंवासः प्रसन्न इति ॥

न च⁽²⁾ केवलं निर्माणदृष्टान्तेन नैःस्वभाव्यदर्शनमुपपद्यमानरूपमपि चामीभ्यो दृष्टा-
न्तेभ्यः स्फुटं नैःस्वभाव्य भावानां प्रतीयतामिति प्रतिपादयन्नाह ।

5 क्लेशाः कर्माणि देहाश्च [कर्तारश्च] फलानि च ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः⁽⁶⁾ ॥ ३३

तत्र क्लेशा रागादयः क्लिप्प्रसृति सञ्चितसंतानिनीति कृत्वा । कर्माणि कुशलाकु-
शलाने⁽⁸⁾ क्लानि । देहाः शरीराणिः [Tib. 127 b] कर्तार आत्मानः । फलानि विपाकाधिपत्य-

1) Mss. *vināya ca paçyate*. འདྲེལ་བ་ལས་ གུང་ | ཞེས་ འདོད་དེ།

Un autre extrait du *Vināya*, p. 46, n. 5.

2) Omis dans Paris et Calcutta.

3) དེ་དེ་ཆོ་ག་དགེ་ལོན་ — Le sens exige *tadvacanāt* et je crois qu'il faut cor-
riger དེ་དེ་ཆོ་གས་

4) Sic Cambridge. — Le tibétain traduit comme s'il lisait *viçuddhapa-
tijña* = demeurer avec des *bhikṣus* dont la *pratijñā* est pure.

5) འཐད་པའི་ངོ་ཤོ་

6) ཏོན་མོངས་ ལས་ དང་ ལུས་རྒྱལས་ དང་། བྱེད་པ་པོ་ དང་ འཐད་པ་བྱ་དག།
འི་ཐའི་གོང་མེད་ ལྷ་ལུ་ དང་། ལྷོ་ག་ལྷོ་ མེ་ལས་ འཐ་བ་ ཡིན།

7) Remarquer la forme neutre qui n'est pas sans exemple. — On a parlé
du *samkleṣa* et du *vyavādāna* de la «série». — Certaine école affirme que *kleṣa*
= *karma*; mais cette identification est en contradiction avec l'*Abhidharma*
(*karmakleṣayor aikyam syāt abhidharmavirodhah*).

8) Sic Mss. — *Abhidh. k. v., S. As. fol. 268b 5 āneṣyam iti eṣa kampanam
ity asya dhātor etad rūpam āneṣyam iti . yadā tv ānīṣyam iti pāṭhas tadā
irjyaib (?) prakṛtyantarasyañitad rūpam draṣṭavyam. — Ibid. fol. 286b 6 ānī-
jam iti . prakṛtyantaram tasyaiva tad rūpam vrajater etad rūpam āneṣyam
iti vā pāṭhaḥ . — ānīṣya = མེ་ག་ཡི་པ = *akāmpya* (A. k. v. 302b 5). — D'après*

निष्पन्दादीनि⁽¹⁾ । त एते क्लेशादयोर्धर्मा गन्धर्वनगरादिवन्निःस्वभावा वेदितव्याः । तस्मान्माध्यमिकानामेव भावानां स्वभावानभ्युपगमाच्छ्रुतोच्छेददर्शनद्वयप्रसङ्गो नास्तीति विज्ञेयं ॥

une note de M. Kern (Bodhicaryāṅg. p., *Bibl. Ind.*, p. 80, n. 4), ce mot n'a rien de commun, sauf le son, avec *īñj*, *īñg*; il se rattache au vieux mot védique *anedyā* = sanscrit *anindya*. — M. E. Leumann (Album Kern, p. 393) en même temps qu'il discute les formes *saminjati*, *sammijnjayati*, *nimijnjayati*, croit pouvoir établir qu'il existait un vieil adjectif bouddhique *aneja* dans la langue correcte, *āniñja* dans la langue populaire et conformément aux règles du prācrit. D'où le pāli *āneja* et le sanscrit bouddhique *āniñja*. — E. Müller, Simplified Gr. 8. — Comp. Candravyāk., Dhātup. I. 73 *ejr kampane*.

Voir Childers, s. voc. *ānejja*, *ānañja* (Add. *sañkhāro*); M. Vyut. § 244. 124. § 21. 49 *āniñjyo nāma samādhīh*; Udāna, III, 3 (pp. 26—7) *ānañja [samādhīh]*. — Pour la doctrine, Warren, Buddhism 179—180 (*karma leading to immovability*), Kathāv. XXII. 3., Puggalap. p. 60, Aṅg. N. II, p. 184, Abhidh. k. v. fol. 302b *yad atra (āhyāneṣu) vitarikitam vicaritam idam atrāryū iñjitam ity āhuḥ ... yad atra sukham sukham iti cetasa ābhoga idam atrāryū iñjitam ity āhuḥ ... triṇi dhyānāni señjitāny uktāni bhagavatā kim punaḥ kāraṇaṃ samādhīsaṃpekṣatayā señjitam eva, anyatramāñjyam uktam tadbhūmiṣu yataḥ karmavipākam prati neñjatīti, bhogaḍisaṃvartanānyam iti*.

1) རྣམ་པར་སྤྲིན་པ་ དང་ བདག་པོ་ དང་ ལྷུ་མཐུན་པ་རྣམས་དེ། — Le tibétain supprime le mot *ādi*. — Cinq *phalas* sont énumérés M. Vyut. 116. *niṣyanda*°, *adhipati*°, *puruṣakāra*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°; les mêmes Abhidh. k. v., fol. 324b 3 (*adhipati*°, *puruṣakāra*°, *niṣyanda*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°) et Bodhisattvabhūmi, I, viii, (*vipāka*°, *niṣyanda*°, *viśamyoga*°, *puruṣakāra*°, *adhipati*°).

Les explications fournies par ce dernier texte (Yogācāravāda), sont relativement claires: *niṣyandaphala* (a): *yat punar akuṣalābhyaśād akuṣalārāmatā samtiṣṭhate, akuṣalabāhulatā, ... pūrvakarmasādr̥cyaṇa vā paścāt phalānuvartanatā, tan niṣyandaphalam*. C'est le fruit, la disposition intellectuelle et morale qui résulte de l'*abhyāsa* d'après Çikṣās. 181. 10 et ceci confirme la définition de Bodhis. bh. — *nissando*, d'après Childers, «is pretty nearly a synonym of *phalam* or *vipāko*», ce qui est vrai pour les textes qu'il cite; mais on a Abhidh. s. VIII. 3 (J. P. T. S. 1884 p. 36) *sokādivacanam paṇ' ettha nissandaphalanidassanam*, et ceci paraît encore confirmer l'impression que ce fruit désigne les dispositions morales (*kaukr̥tya* &c.) qui résultent de l'acte.

(a) ལྷུ་མཐུན་པ་ (Bodhic. p. ad VI. 14 = Çikṣās. 181. 10) = cause sufficient to produce observed effect. (Chandra Dās, sans référence).

adhipatiphala: *sarveṣām indriyāṇām dvāvimṣatīnām svena sven 'ādhipatyena yat phalam nivartate tad adhipatiphalam. tathā prāṇair aviyoḡo jivitendriyasya*. (Voir ci-dessus *adhipatipratyaya*, 76, n. 7, 87, n. 2, et ci-dessous).

puruṣakāraphala: tout produit de l'industrie humaine.

अत्र च कर्मफलसंबन्धविचारे कुचोद्यशेषोपपरिहारो मध्यमकावतराद्विस्तरेणा-
वसेयः ॥

यथोक्तमार्परत्नकूटसूत्रे । पञ्च च भित्तुशतानि ध्यानलाभीन्युत्थायासनेभ्यः प्रका-

vipākaphala: la bonne destinée (*sugatī*) fruit des bonnes œuvres «natu-
relles» (*kṛṣṇa sāsra*), les mauvaises destinées, (*apāyāḥ*) fruit des actes
mauvais (*akuṣala*). Le *vipākaphala* est produit dans la série même de
l'agent; il semble que l'*adhīpatīphala* soit extérieur: *svasamtāne vipākaphalam
anyatrādhipatam phalam iti kṛtvā* (A. k. v., 323 b 3). Kuroda, *Outlines of
the Mahāyāna*, p. 9, explique: «The aggregate actions of all sentient beings
give birth to the variety of mountains, rivers, etc. They are caused by aggregate
actions and so they are called *adhīpatīphala* (aggregate fruits). . . . These good
and bad actions yield fruits, not when they are done, but at some future time, so
they are called *vipākaphala* (fruits that ripe at some future time)». [Cité par
Walliser, *Phil. Grundlage* p. 88. 9.] Comparer la note A. k. v., 331 b: *yena
sarvasattvakarmādhipatyena trisāhasramahāsāhasraprādurbhāvas*. Cependant le
même livre rattache au *niṣyandaphala* le *viśamartuparīṇāma* (*yasminn ṛtau varṣi-
tavyam tatra na varṣati*, etc.): C'est là, à considérer les êtres qui en souffrent, un
vipākaphala, mais, en soi, c'est un *niṣyandaphala* (*tad vipākaphalam iti sattva-
saṃtāne . idam niṣyandaphalam iti vākyam* (?). *tad vastu iti na tad vipāka-
phalam*).

visaṃyogaphala: le *kṛṣṇamirodha* en tant qu'il est obtenu par le Che-
min; car, obtenu par un chemin mondain (*laukika mārga*), il n'est pas définitif
(*nūtyantam anuvartate*).

Les discussions de l'A. k. v. sont trop abstruses pour que j'ose les aborder
de front dans une note déjà trop étendue. [On y rencontre les formes *ādhipata*,
et *ādhipatyā*.]

1) Dans ce sens, marqué de l'astérisque dans P. W.

2) Les Mss. reproduisent ici l'histoire extraite du *Ratnakūṭa* dont la
majeure partie a été citée ci-dessus p. 47 et suivantes. Nous nous bornerons à
donner les extraits qui sont nouveaux. — Le tibétain se contente d'une brève
référence, mais il semble bien que les traducteurs avaient devant eux un texte
semblable au nôtre. འདིར་སྤྱུལ་པའི་དགོ་སྒྲོན་གཉིས་ཀྱིས་དགོ་སྒྲོན་དཔྱེགས་པོ་
ལྷ་བརྒྱ་བསྐྱུལ་བ་འཕགས་པ་དགོན་མཆོག་བརྟེན་པའི་མདོ་ལས་གསུངས་པ་མ་
ཆོང་བ་མེད་པར་དཔེར་བརྗོད་བར་བྱའོ། = Il faut apporter ici comme exemple
l'histoire complète, d'après le *Ratnakūṭa*, de la conversion des cinq cents
bhikṣus par deux bhikṣus artificiels.

Sur le *Ratnakūṭa* voir les observations de M. C. Bendall, *Çikṣāś.*
p. 52, n. 1.

(a) Je ne comprends pas le mot *dmigs-pa*: [*dhyāna*]lābhin?

तानि । इमां गम्भीरां धर्मदेशनामन[व]बुध्यमानान्यनवतरत्न्यनवगाहमानान्यनधिमुच्यमानानि ॥

भगवानाह । तथा ह्येते काश्यप भित्तव आभिमानिका इमानान्नवां शीलविशुद्धिं नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्ते उन्नस्यन्ति संत्रस्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । गम्भीरः काश्यप गीथाभिनिर्द्धारो गम्भीरा च बुद्धानां भगवतां बोधिः । सा न शक्याऽनवरोपितकु- 5 शलमूलैः सन्निः पापमित्रपरिगृहीतिरनधिमुक्तिबद्धलैरधिगोक्तुं ॥

अपि चैतानि का[99 b]श्यप पञ्च भित्तुशतानि काश्यपस्य तथागतस्य प्रवचनेऽन्य- तीर्थिकश्चावकाः अभूवन् । तैरेव तस्य काश्यपस्य तथागतस्यास्तिकाडुपालम्भाभिप्रयिरेषा धर्मदेशना श्रुता श्रुत्वा चेकचित्तप्रसादो लब्धः । एवं तैर्वाग्भाषिता आश्चर्यं यावन्मधुरप्रि- यभाषी काश्यपस्तथागतोऽर्हन् सम्यक्संबुद्ध इति । त एतेनैकचित्तप्रसादेन प्रतिलब्धेन 10 कालगतास्त्रापस्त्रिंशेषु देवेषूपपन्नास्ते ततश्च्युताः सगाना इक्षोपपन्नास्तेनैव च कर्तुनेह मम शासने प्रव्रजितास्तान्येतानि काश्यप पञ्च भित्तुशतानि दृष्टिप्रस्कन्धानीनां गम्भीरां धर्म-

1) *abhimāna*, comme dans la langue classique, désigne toute idée fausse (voir Bodhic. p. VIII. 33) et est synonyme de *abhimānana* (Ibid. IX. 5). — S'imaginer posséder ce que l'on ne possède pas: *aparīcuddhasamādhayo 'pare ābhimānikā bhavanti. asantam apy avabhāsaṃ divyacakṣuravabhāsaṃ prayogāvasthāyāṇāṃ santam ity eva paśyanti.* (Abhidh. k. v. fol. 363 a 5).

2) *śīlaviṣuddhiḥ*. Sur le sens de cette expression en général, voir Visuddhimagga. La *viṣuddhi* d'une *pāramitā* consiste, croyons-nous, dans la suppression des trois idées fausses, par exemple, pour le *dāna*, l'idée de donneur, l'idée de l'objet donné, l'idée de celui qui reçoit. Voir Ājikaṣās. 270. is *yathā nirmito nirmitāya dadāti*. De même pour le *śīla*.

3) La lecture *gāthā* est douteuse. — Sur *cittam abhinīharati*, voir Sum. Vil. p. 220 (ci-dessus 137, n. 4).

4) Mss. *°māṇā*.

5) Comparer *nānādr̥ṣṭipraskandhāḥ*, Lalitavist. 312. s. नृ'स' श्रु'र्लोक'स'य' द्रु'स'य'.

देशनां नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्ते उच्चस्यन्ति संत्रस्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । कृतं पुनरेषामनया धर्मदेशनया परिकर्म न भूयो दुर्गतिविनिपातं गमिष्यन्ति । एभिरेव च स्कन्धैः परिनिर्वास्यन्ति ॥

अथ खलु भगवानापुष्पसं भूतिमामन्त्रयते स्म । गच्छ सुभूते एतान् भित्तून् संज्ञय ॥

5 सुभूतिराह । भगवत एव तावदेते भाषितं विलोमयति । कः पुनर्वादि मम ॥ अथ भगवांस्तस्यां वेलायां येन मार्गेणैते भित्तवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भित्तू निर्मिमीते स्म ॥
(2) अथ तानि पञ्च भित्तुशतानि येन मार्गेण तौ द्वौ भित्तू निर्मितकौ तेनोपसंक्रामन्ति स्म । उपसंक्रम्यैतद्वोचन् । कुत्रापुष्पसौ गमिष्यथः ॥ ताववोचतां । गमिष्याव आवामरण्यापतनेषु । तत्र ध्यानसुखस्पर्शविकृरिर्विकृरिष्यावः ॥

10 (4) * * * * * तान्यपि पञ्च भित्तुशतान्येतद्वोचन् । वयमप्यापुष्पसौ भगवतो धर्मदेशनां नावतरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उच्चस्य[100a]ामः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वयमरण्यापतनेषु ध्यानसुखस्पर्शविकृरिर्विकृरिष्याम इति ॥ निर्मितकाववोचताम् । तेन ह्यापुष्पसः संग्रास्यामो न विवदिष्यामः अविवादपरमो हि अमणधर्मः । (5) * * * * * यदिदमापुष्पस उच्यते [परि]निर्वाणमिति । कतमः स धर्मो यः
15 परिनिर्वास्यति । कश्चित्पुनरत्र काय आत्मा वा सञ्जी वा जीवो वा सत्तुर्वा पोषो वा पुरुषो वा पुद्गलो वा मनुषो वा मानवो वा यः परिनिर्वास्यति । कस्य वा ज्ञयात्परिनिर्वाणं ॥ तेजोचन् । रागद्वेषमोहजयात्परिनिर्वाणं ॥ (6) * * * * * निर्मितकाववोचतां । किं पुन-

1) C'est-à-dire sans reprendre le faix d'une nouvelle série de skandhas.

2) Nous retrouvons ici la citation p. 47. 1.

3) Peut-être nirmitau; nirmitaka est le substantif, nirmita l'adjectif.

4) Compléter d'après p. 47, 7-9.

5) Il manque quelque chose dans les deux extraits. L'omission est plus longue p. 47.

6) Compléter d'après p. 47. 12—48. 1.

XVIII.

आत्मपरीक्षा नामाष्टदशमं प्रकरणं

अत्राह । यदि क्लेशाः कर्माणि च देहाश्च कर्तारश्च फलानि च सर्वमेतत् तत्त्वं ।
केवलं तु गन्धर्वनगरादिवद[त]त्त्वमेव सत्तत्त्वाकारेण प्रतिभासते बालानां । किं पुनरत्र
5 तत्त्वं कथं वा तत्त्वस्यावतार इति ॥

उच्यते । आध्यात्मिकबाह्याशेषवस्त्वनुपलम्बेनाध्यात्मं बहिः यः सर्वथाहंकार-
ममकारपरित्यज्य इमत्र तत्त्वं । तत्त्वावतारः पुनः ।

सत्कायदृष्टिप्रभा[व]ानशेषान्

क्लेशांश्च दोषांश्च धिया विपश्यन् ।

10

आत्मानमस्या विषयं च बुद्ध्वा

योगी करोत्यात्मनिषेधमेव ॥

इत्यादिना म[ध्यमकावताराद्विस्तिरेणावसेयः [Tib. 127 a] ॥

कायदृष्टिमूलकमेव संसारमनुपश्यंस्तस्याश्च सत्कायदृष्टेरालम्बनमात्मानमेव सम-
नुपश्यन्नात्मानुपलम्भाच्च सत्कायदृष्टिप्रकाशं तत्प्रकाशाच्च सर्वक्लेशव्यावृत्तिं समनुपश्यन्
15 प्रथमतः आत्मानमेवोपपरीक्षते । कोऽयमात्मा नामेति यो हंकारविषयः⁽²⁾ । स चायमहंका-
रस्य विषयः परिकल्प्यमानः स्कन्धस्वभावो वा भवेत्स्कन्धव्यति[101 b]रिक्तो वा ॥

1) Chap. VI, stance 120. — Muséon, N. S. I p. 234. — Au troisième pāda, *asyā* = *satkāyadr̥ṣṭer*. *यस्यै' अरे'यै' पुन'तु'हे'य'स्य'व'स'*. Notre version, à tort, *अरे'यै'स'* — Il y a a *satkāyadr̥ṣṭi* quand il y a a *ahamkāra*. Voir Muséon, N. S. V p. 201—202, des extraits de l'Abhidh. k. v. et la discussion du terme *satkāya*. — Cp. ci-dessus 294, n. 2 et ci-dessous fol. 108a.

2) = *ahampratyaṃśaya* = *ahamkāraspāda*, Sarvadārç. s., note 115.

आधाराधेयतद्वत्पक्षाणामप्येकत्वान्यत्वपक्ष एवात्मर्भावात्संज्ञेपक्षे च विवक्षितत्वा-
देकत्वान्यत्वपक्षद्वयप्रतिषेधेनैवात्मनिषेधमारब्धुकाम आचार्य आह ।

आत्मा स्कन्धा यदि भवेद्वद्व्ययभागभवेत् ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्वेदस्कन्धलक्षणः । १

किमर्थं पुनरन्यत्र तथागतपरीक्षायामग्नीन्धुनपरीक्षायां च पञ्च पञ्च पक्षा उपन्य- 5
स्ताः । इह तु पुनः पक्षद्वयमेवेति ॥ उच्यते । येनैव तत्र प्रकरणादप्ये पञ्च पक्ष पक्षा निर्दिष्टा
अत एवान्यत्र निर्दिष्टत्वात् पुनरिह निर्दिश्यते । संज्ञेपक्षे तु पक्षद्वयमुपन्यस्यति इति ॥

तत्र यदि स्कन्धा आत्मेति परिकल्प्यते । तदोदयव्ययभागुत्पादी च विनाशी
चात्मा प्राप्नोति स्कन्धानामुदयव्ययभाक्तात् [Tib. 127 b] । न चैवमिष्यत आत्मानेकदोष-
प्रसङ्गात् । वदयति हि ।

10

नाप्यभूत्वा समुत्पन्नो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।

कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति ।

1) = *ātmani skandhāḥ, skandheṣv ātmā, skandhāvān ātmā*. — *ādharapakṣa*:
voir M. Vyut. § 208. 5 *rūpe ātmā bhājanavat*.

2) Mss. *saṃkṣepasyaiva ca*.

3) Mss. *ālabdhu°*. La leçon *ālabdha[vīrya]* «se défend et s'explique bien»
(Mhv. I. 628). — *सकुम'स'* = commencer.

4) ग'ल'हे' सु'स' स'स' षी'र'र'। श्लो' र'स' र'स'स'स'र'र'र'र'र'।
ग'ल'हे' सु'स'स'स'स'स' ग'र'र' सु'स'स'स' स'र'र'र'र'स'स'र'र'र'।

5) Chap. XXII. 1.

6) Chap. X. 14, p. 211. 15. — Voir ci-dessous les quatre *pakṣa*s.

7) = स'र'र'स'स'स'स'.

8) = XXVII. 12. Plus correctement *nāpy abhūtvā samudbhūto*.

(1)
तथा ।

न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्तमुदेति च ।

कथं हि नागोपदानमुपादाता भविष्यति ॥ इति ।

(2)
किं च ।

5.

स्कन्धा आत्मा चेदतस्तद्वज्रत्वाद्

आत्मानः स्युस्ते अपि भूषांस एव ॥

द्रव्यं चात्मा प्राप्नुयात्तादृशश्च

द्रव्ये वृत्तौ वैपरीत्यं च न स्यात्⁽³⁾ ॥

आत्मोच्छेदो निर्वृत्तौ स्यादवश्यं ।

10

नाशोत्पादौ निर्वृतेः प्राक्⁽⁴⁾ क्षणेषु ।

कर्तुर्नाशात्तत्फलाभाव एव

भुञ्जीतान्येनार्जितं कर्म चान्यः ॥

इत्यादिना मध्यमकावतारे विस्तरेण विहितविचारादपि पक्षो बोद्धव्य इति नेह
पुनर्विस्तरप्रपञ्च आरभ्यते ॥

1) = XXVII. 6.

2) Madhyamakāvatāra VI. 127, 128, fol. 235a 7 (255a 1). — Ces deux stances n'ont pas été relevées dans l'article cité ci-dessus du Muséon. — Lacune dans Paris et Calcutta, première stance b, c, d.

3) Ms. *tādr̥ṣaṣ ca*. བརྟན་ རི་ རྩམ་སྤྱི་ འཇུར་ཞིང་ རིང་ལྟ་བུ། རྩམ་ལ་
འཇུག་པས་ རྩེན་ཅི་ལོག་ མེ་འཇུར། — D'après le tibétain *tādr̥ṣaṣ ca* est impossible. — *vaiṣparītya* = la variété des connaissances, bleu, etc. (Comm. fol. 351 b 8 suiv.) Voir les Addenda.

4) C'est le *ksaṇabhaṅga*. — Le *nirvāṇa* serait un *uccheda*, et, en outre, il y aurait à chaque moment production et destruction.

5) *nāṣāt* est représenté par མེད་པས་.

6) Mss. *bhūṃjītatmanāvarjītam*.

7) Mss. *ityādinā sāpekṣaparihāreṇa vihitavicārād api*. — རིམ་བྱ་པ་ལ་

एवं तावत्स्कन्धा आत्मा न भवति । स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि न पुद्गले ।

यदि हि स्कन्धेभ्यो [ऽन्य] आत्मा भवेदस्कन्धलक्षणो भवेत् । यथा हि गोरन्यो-
ऽश्चो न मोलक्षणो भवति । एवमात्मापि स्कन्धव्यतिरिक्तः परिकल्प्यमानो ऽस्कन्धल-
क्षणो भवेत् । तत्र स्कन्धाः सं[102a]स्कृतत्वाद्धेतुप्रत्ययसंभूता उत्पादस्थितिभङ्गलक्षणाः ।
तत्रास्कन्धलक्षण आत्मा भवन् भवन्मतेनोत्पादस्थितिभङ्गलक्षणापुक्तः स्यात् । यथैवं 5
भवति⁽⁴⁾ सोऽविद्यमानत्वादसंस्कृतत्वाद्वा ह्यपुष्पवन्निर्वाणवद्वा नैवात्मव्यपदेशं प्रतिलभते ।
नाप्यहंकारविषयत्वेन पुद्गल इति स्कन्ध[Tib. 128a]व्यतिरिक्तोऽप्यात्मा न पुद्गले ॥

अथ वायमन्योऽर्थः । यद्यात्मा स्कन्धव्यतिरिक्तः स्यात्सोऽ[स्क]न्धलक्षणः स्यात् ।
रूपानुभवनिमित्तोद्भूतानामिदं स्वरूपविषयप्रतिविज्ञप्तिलक्षणाः पञ्च स्कन्धाः । आत्मा
च रूपदिव विज्ञाने स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्त इष्यमाणः पृथगलक्षणसिद्धः स्यात् । पृथगल- 10

सोऽर्थः 'स' रसु'म'ल' लसु'म'ल'स' कुष'म'र' क्म'म'र' रसु'म'ल'स'म'ल'स'

1) *hetu...sam̐bhūtā* manque dans le tibétain.

2) *bhavanmatena* manque dans le tibétain.

3) *lakṣaṇa* manque dans le tibétain.

4) Mss. *yaç caivam so na bhavati*. — ग'द'व' र' 'ल'सु' ष' 'स' र' 'स' 'र'
प' 'स' 'म' 'ल' 'स' 'र' 'स' 'र' 'स' 'र' 'स' 'र' — On a posé en principe que cela seul existe
qui est momentané: *yat sat tat kṣaṇikam* (Sarvadarç. s.).

5) Mss. °*trāc ca*. — *khaṇuspa* correspond à *avidyamānatva*, *nirvāṇa* à *asam̐skṛtatva*.

6) *atha vā* = क्म'म' ग'द'व' 'स' 'र'.

7) *rūpaṇa* = ग'द'व' 'स' 'र' 'स' — M. Vynt. 245. 1153. 1154 *rūpaṇād*,
rūpyate. — *namanalakkhaṇam nāmaṃ, rūpanalakkhaṇam rūpaṃ*. — *rūpa*, objet
et instrument du *nirūpaṇa*, Sarvadarç. s. note 129. — *saṃjñā*, voir ci-dessus 65,
n. 3 — *viñāṇa* et *vedanā*, p. 60. 5. — *abhisam̐skaraṇa* est glossé par *abhisam̐cetana*.
Par exemple, un acte sera moralement qualifié *maitrīsaṃprayuktāyāç cetanāyā*
maitrīvaçena (Abhidh. k. v., Soc. As. 332b). — Voir ci-dessus 137, n. 4.

क्षणसिद्धश्च गृह्येत त्वपादिव चित्तं । न च गृह्यते । तस्मात्स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति⁽²⁾ ॥

ननु च तीर्थिकाः स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानं प्रतिपन्ना भिन्नलक्षणमाचक्षते । तस्मात्तेषामबाधक एवायं विधिरिति । यथा च तीर्थिका आत्मनो भिन्नलक्षणमाचक्षते तथोक्तं मध्यमकावतरे ।

5

आत्मा तीर्थैः कल्प्यते नित्यरूपो

ऽकर्ता भोक्ता निर्गुणो निष्क्रियश्च ।

कं चित्कं चिद्वेदमाश्रित्य तस्य

भेदं पाता प्रक्रिया तीर्थिकानां ॥ इत्यनेन ॥

[उच्यते] । सत्यं⁽⁴⁾ ब्रुवन्ति तीर्थिकाः स्कन्धव्यतिरिक्तस्य लक्षणं । न पुनस्ते स्वतन्त्र

10 आत्मानमुपलभ्य तस्य लक्षणमाचक्षते । किं तर्हि यथावदुपादायप्रज्ञस्यनवगमेन नाम-
मात्रकमेवात्मानं त्रासादप्रतिपद्यमानाः संवृतिसत्यादपि परिश्रष्टा मिथ्याकल्पनयैव केव-

1) Mss. *rūpādāvijñānaskandhebhyo...* — गृह्यते'त्यस्य' कृष्ण'स्य'मेव'स'

सर्वे'सुः

2) Il y a un tiers-parti: «One must not say that the *pudgala* is either an *upādānaskandha*, or that is not» (Vātsīputriyas, *Bhavya* apud Rockhill, p. 194). — Voir Chap. XXII, 2 et la thèse rencontrée ci-dessus (64, n. 3, et 283, n. 4) de l'*avācyaiva*.

3) Chap. VI. 142. Voir Muséon, N. S. I. p. 234. — ऋ'सि' ह्य'रि'स'
उर'सि'मेव'सदे' रि'स'। ऋ'ह्य' सु' मे' सु' ह्य'स' कृष्ण'ग्रे'स' च'ह्य'स'। De
même que la négation मे'र' tombe sur ऋ'ह्य' (*guṇa*) comme sur सु' (*kriyā*),
de même la négation ऋ'स' ne tombe-t-elle pas sur ऋ'सि' (*bhoktar*) et sur ह्य'
रि'स' (*nityarūpa*)? [*akartā abhoktā*] — Je crois néanmoins que les lectures des
Mss., que j'adopte, sont correctes. — Voir *Bodhic.* p. IX. 58—60.

4) Mss. *satyam uṣanti tīrthikāḥ*. — ऋ'स' (= *ācakṣate*) est répété deux fois.

5) Voir ci-dessus 215. 1, 285, n. 4.

लमनुमानाभासमात्रविप्रलब्धाः सत्तो मोहात्परिकल्पयत्यात्मानं तस्य [च] लक्षणमा-
चक्षते । तेषां च कर्मकार[102b]कपरीक्षादिष्वामो[Tib. 128b]पादानयोः परस्परपेक्षिकीं
सिद्धिं ब्रुवता सेवृत्यापि प्रतिषेधो विहित एव ॥

उक्तं⁽¹⁾ च ।

यथादर्शमुपादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

5

दृश्यते नाम तच्चैव न किं चिदपि तन्नतः ॥

अकृत्कारस्तथा स्कन्धानुपादायोपलभ्यते ।

न च कश्चित्स तन्नेन स्वमुखप्रतिबिम्बवत् ॥

यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाकृमित्यपि ॥

10

एवंविधार्थश्रवणाद्धर्मचतुरवाप्तवान्⁽²⁾ ।

आर्यानन्दः स्वयं चैवं भिक्षुभ्योऽभीक्ष्णमुक्तवान् ॥ इति ।

अतो न पुनस्तत्प्रतिपादनार्थं यत्न आलभ्यते ॥ उपादाय प्रज्ञप्यमान एव[विद्या-
विपर्यासानुगतानामात्माभिनिवेशास्पदभूतो मुमुक्षुभिर्विचार्यते । यस्येदं स्कन्धपञ्चकमुपा-
दानत्वेन प्रतिभासते किमसौ स्कन्धलक्षण उतास्कन्धलक्षण इति । सर्वथा च विचार्यतो 15
मुमुक्षवो नैवमुपलभन्ते भावस्वभावतः । तदैषां ।

आत्मन्यसति चात्मीयं कुत एव भविष्यति⁽³⁾

1) J'ignore la source de cette citation. — Le début: *हे भूय मे'वेन' यहेव'
दृष'सु* rappelle Samādhiraṇa p. 29. 4. Voir le récit de la conquête de l'ar-
hatta par Ānanda, apud Rockhill, Life of Buddha, p. 155.

2) Cette dernière stance manque dans le tibétain. — Mss. *evamvidhā-
nārtha*°... *bhīkṣubhyo bhīkṣum uktavān*. — *abhikṣnam* est une conjecture de l'édi-
teur de la B. T. S.

3) = XVIII. 2 A, voir p. 347 n. 6.

स्थितात्मात्मीयपदार्थतद्दर्शनविद्भूतदेशात्तरस्थितानां संसाराद्यनि वर्तमानानामविद्या-
विपर्ययात्तानुगमान्मृषार्थ एव स्कन्धसमारोपः सत्यतः प्रतिभासमानः पदार्थतद्दर्शनसमी-
पस्थानां न प्रतिभासते ॥

यद्योक्तमाचार्यपादैः ।

द्वरादालोकितं रूपमासन्नैर्दृश्यते स्फुटं ।

5

मरीचिर्वदि वारि स्यादासन्नैः किं न गृह्यते ॥

द्वरीभूतैर्यथाभूतो लोकोज्यं दृश्यते यथा ।

न दृश्यते तदासन्नैरानिमित्तो मरीचिवत् ॥

मरीचिस्तोयसदृशो यथा नाम्भो न चार्थतः ।

स्कन्धास्तथात्मसदृशा नात्मानो नापि तेऽर्थतः ॥ इति ॥

10

अत एव चात्मात्मीयानुपलम्भात्परमार्थदर्शनसमीपस्थो योगो नियतं भवति

निर्ममो निरङ्कारः शमादात्मात्मनोऽन्योः ॥ २

आत्मनि क्लृप्तात्मानो न स्कन्धपञ्चकमात्मीयमित्यर्थः । आत्मनो ऽङ्कारविषय-

1) La mention *ācāryapādaḥ* (= Nāgārjunena) manque dans le tibétain.

2) *yabhābhūto dṛṣyate* = ཡང་དག་མཐོང་. A la façon dont ceux qui sont éloignés voient le monde comme existant réellement, ceux qui sont près ne le voient pas de cette façon.

3) Tib. = *na tathā tadāsanmāh*.

4) Voir ci-dessus 24, n. 8, 123, n. 3, 133, n. 1.

5) Mss. *yathā combho... sadṛṣā ātmāno...* ལྷ་མེན་རྟོན་ཏུ་མ་ཡིན་པ།
= n'est ni eau, ni quelque chose de réel. De même, à la ligne suivante, deux négations: *nātmāno...*

6) བདག་ཉིད་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། བདག་གི་ཡོད་པར་ག་ལ་འགྱུར། བདག་
རང་བདག་གི་ཆེ་བའི་ཕྱིར། རང་འཛིན་ང་ཡིས་འཛིན་མེད་འགྱུར། ॥

7) *hita* = མན་པ་.

चित्तवितर्कणं सर्वं पपञ्चाः

(1) तस्य अचिन्तय बुध्यथ धर्मान् ॥ इति ।

तथा ।

स्कन्ध सभावतु शून्य विविक्त

बोधि (2) सभावतु शून्य विविक्त ।

5

यो पि चरेत्त पि शून्यसभावो

ज्ञानवतो न तु बालजनस्य ॥ इति ॥

तदेवं ।

ममेत्यहमिति क्षीणे बहिर्धाध्यात्ममेव च ।

निरुध्यत उपादानं तत्तयाज्जन्मनः क्षयः ॥ ४

10

सत्कायदाष्टमूलकाः सत्कायदष्टिसमुदयाः सत्कायदष्टिकेतुकाः सर्वक्षिणः (4) सञ्ज उक्ताः । सा च सत्कायदष्टिर्[त्मा]त्मयानुपलम्भात्प्रकीयते । तत्प्रकाशाच्च कामदष्टि-शीलव्रतात्मवादोपादानचतुष्टयं प्रकीयते । उपादानक्षयाच्च जन्मनः पुनर्भवक्षयस्य क्षयो भवति ॥ यतश्चायं जन्मनिवृत्तिक्रम एव व्यवस्थापितः तस्मात् ।

कर्मक्षीणक्षयान्मोक्ष

15

1) *tasya* = རེའི་ཕྱིར་ = *tasmāt*. Dans les passages parallèles *sūkṣma*.

2) ཕྱད་ལྷུ་པ་. — Mss. *dhātu*.

3) ཅན་ ཅན་ ཕྱི་ལོ་ཀྱིས་སྐྱེ་བཤུ་ལ། ཡས་ ཅན་ ཡས་ཀྱི་སྐྱེ་ ཅན་། ཀྱི་ཡས་ ལེན་[130a]པ་ ལས་ཀྱི་ལྷུ་ལེན་། རེ་ཅན་པས་ན་ ཕྱི་པ་ ཅན་། — Rapprocher le vers *Yuktiṣaṣṭika: mamety aham ity proktaṃ yathā kāryavaçāḥ jinaih, tathā kāryavaçāt proktāḥ skandhāyatanaadhātavaḥ* (Bodhic. p. 376. 15).

4) Voir par exemple le *Ratnakūṭa* cité ci-dessous fol. 107 a.

5) Voir Kern, *Manual*, p. 47; Warren, *Buddhism*, p. 190; *Digha N.* II, p. 58; *Majjh. N.* I. p. 66; *Saṃ. N.* II. p. 3.

इति स्थितं । उपादाने हि क्षीणे तत्प्रत्ययो भवो न भवति । भवे निरुद्धे कुतो ज्ञाति-
शरामरणादिकस्य संभव इति । एवं कर्म[104a]क्लेशक्षयान्मोक्षो भवतीति स्थितं ॥ कर्म-
क्लेशानां तर्हि कस्य क्षयात्परित्यज्य इति वक्तव्यं ॥ उच्यते ।

कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

5

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ ५

अयोनिशो हि द्वयादिकं विकल्पयतो बालपृथग्जनस्य क्लेश उपजायते रागा-
दिकः । वक्ष्यति हि ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

10

उक्तं च सूत्रे⁽¹⁾ ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्कल ज्ञापसे ।

न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥ इति ।

एवं तावत्कर्मक्लेशा विकल्पतः प्रवर्तन्ते । ते च वि[Tib. 180b]कल्पा अनादिम-
त्संसाराम्यस्ताऽज्ञानज्ञेयवाच्यवाचककर्तृकर्मकारणक्रियाघटपटमुकुटश्चतुर्पदेनास्त्रीपुरुष-

15 लाभालाभसुखदुःखयशोऽप्यशोनिन्दाप्रशंसादिलक्षणाद्विचित्रात्प्रपञ्चादुपजायते ।

स चायं लौकिकः प्रपञ्चो निर्वशेषः शून्यतायां सर्वभावस्वभावशून्यतादर्शने सति
निरुध्यते ॥

कथं कृत्वा । यस्मात्सति हि वस्तुन उपलम्बे स्याद्यद्योदितप्रपञ्चज्ञानं । न ह्यनु-
पलम्ब्य वन्द्याडुक्तिर् द्वपलावण्यौवनवती तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयन्ति रागिणः । न

20 चानवतार्यं प्रपञ्चं तद्विषयमयोनिशो विकल्पमवतारयन्ति । न चानवतार्यं कल्पनाज्ञानमर्हं

1) = XXIII. 1.

2) Cité ad XXIII. 1 *gāthābhidhānāt*.

ममेत्यभिनिवेशात्सत्कायदृष्टिमूलकान् क्लेशगणानुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्काय-
दृष्ट्यात्मकान् क्लेशगणान् कर्माणि शुभाशुभानिञ्ज्यानि कुर्वति । ⁽¹⁾ न चाकुर्वाणाः कर्माणि
ज्ञातिव्रामरणाशोकपरिदेवदुःखदीर्घनस्य -----⁽²⁾ एकजालीभूतं संसारका[104b]तार-
मनुभवति ॥ एवं योगिनो ऽपि शून्यतादर्शनावस्था निर्विशेषस्कन्धधात्वायतनानि स्व-
द्वयातो नोपलभते । न चानुपलभमाना वस्तुस्वरूपं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयति । न चा- 6
वतार्य तद्विषयं प्रपञ्चं विकल्पमवतारयति । न चानवतार्यं विकल्पमकृत् ममेत्यभिनिवे-
शात्सत्कायदृष्टिमूलकं क्लेशगणमुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्कायदृष्ट्यादिकं क्लेशगणं
कर्माणि कुर्वति ⁽¹⁾ न चाकुर्वाणाः ज्ञातिव्रामरणाख्यं संसारमनुभवति ॥ तदेवमशेषप्रपञ्चो-
पशमशिवलक्षणं शून्यतामागम्य यस्मादशेषकल्पनाज्ञानप्रपञ्चविगमो भवति । प्रपञ्चवि-
गमाच्च विकल्पनिवृत्तिः । विकल्पनिवृत्त्या चशेषकर्मक्लेशनिवृत्तिः । कर्मक्लेशनिवृत्त्या 10
च जन्मनिवृत्तिः । तस्माच्छून्यतैव सर्वप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणत्वान्निर्वाणमित्युच्यते ॥

यद्योक्ते शतके ।

धर्म समासतोर्गद्विसां [Tib. 131a] वर्णयति तद्यथागताः ।

शून्यतामेव निर्वाणं केवलं तदिहोभयं ॥ इति ॥

⁽⁴⁾ आचार्यभावविवेकस्तु श्रावकप्रत्येकबुद्धानां यद्योदितशून्यताधिगममप्रतिपद्यमान 15
एवं वर्णयति । अपरोत्पन्नप्रतिक्षणविनश्यत्संस्कारकलापमात्रम[नात्मा]नात्मीयमवलो-

1—1) Omis dans le tibétain.

2) Mss. *daurmanasyomasamekajovātī*°, *jain samameka*°. — Le mot *upāyāsa* semble nécessaire. *osamañjasa*?, *aneka*? *sañiklega*?

3) = XII. 23, voir Muséon, N. S. I. p. 239.

4) Dans le commentaire *Prajñāpradīpa* dont il a été question ci-dessus p. 7, n. 6.

5) Mss. *pratiksāṇavisaroru*.

6) M. Max Walleser me communique, d'après l'édition noire, Mdo XXIII, fol. 205b, le texte de Bhavya, reproduit ici par Candrakīrti: འདྲེན་

द्वरंगमायां तु धियाधिक⁽¹⁾

इत्यत्रेति⁽²⁾ न पुनस्तदूषणो यत्न आस्थोयते ॥

अत एवोक्तं भगवत्पार्याष्टसाक्षिकायां भगवत्यां । आवकबोधिमभिसंबोदुकामेन
सुभूतेऽस्यामेव प्रज्ञापारमितायां शित्तितव्यं । प्रत्येकबोधिमभिसंबोदुकामेन सुभूतेऽस्यामेव
प्रज्ञापारमितायां शित्तितव्यं । अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबोदुकामेन [Tib. 131b] सुभूते 5
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनास्यामेव प्रज्ञापारमितायां शित्तितव्यमित्यादि ॥

⁽⁴⁾
आहु च ॥

यो इच्छति सुगतप्रावकु ऽहं भवेयं

प्रत्येकबुदु भविज्ञा तथ धर्मराज्ञो ।

1) Mss. *dhiyāpika iti* — རིད་ཏུ་ སྒོ་བའི་ རྩོམ་པ་འགྲུར། et dans
Madh. Av. རིད་ཏུ་ སྒོ་བའི་ རྩོ་ཡང་། — Le vers est incomplet. — C'est le der-
nier pāda de la stance 8 du 1er chapitre (fol. 226a 7 = p. 19 l. 1). La *dūraṅgamā*
est la septième bhūmi, et le chapitre VII du livre lui est consacré. — Tandis que
la méditation est la chose importante dans les stades avancés, le don et la pitié sont
la caractéristique de la première bhūmi: རྩོམ་པ་འགྲུར་ རྩོ་ཡང་པ་འགྲུར།
(Ibid. I. 9).

dūraṅgama citta, «effuse vagans», dans Dhammapada, 37; mais Theri-
gāthā, 281 *dūraṅgamā satimanto ...dukkhass 'antaṃ pajānanti tena me sa-
maṇā piyā*.

2) Mss. *iti atreti na punas te dūṣ°, ity ucyate punanas*. — D'après le
tibétain *ity atroktatvān na...*

3) Comparer, pour la doctrine, p. 379 de l'édition de Calcutta.

4) D'après le tibétain *api ca ... ity āha*. — Mètre Vasantatilaka (—
-----).

5) Voir Ed. Müller, *Dial. der Gāthās*, p. 25 (Lalita p. 419 *ga-
mijā, °yā*).

इमुं क्षान्तिं नागत्य न शक्यति पापुणोतुं

यथ आर्पार् गमनोप्यं अतीरदर्शा ॥ इति ॥

अत्राह । पथेवमाध्यात्मिकबाह्यवस्वनुपलम्भाद्ध्यात्मं बहिष्काहं ममेति कल्प-
नाज्ञानानामनुत्पादस्तत्त्वमिति व्यवस्थापितं । यत्तर्ह्येतदुक्तं भगवता ।

5 आत्मा हि आत्मनो नाथः [को नु नाथः] परो भवेत् ।

आत्मना हि सुदत्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

आत्मा हि आत्मनो नाथः [को नु नाथः] परो भवेत् ।

आत्मा हि आत्मनः सान्निध्यं कृतस्यापकृतस्य च ॥

तथार्यसमाधिराज्ञे ।

10 कृष्णा शुभं च न नश्यति कर्म

आत्मन कृत्तव्यं च वेदपितव्यं ।

1) *kṣ* ne fait pas position. — Mss. *kṣānti nāgati*. — སྐྱུ་མེད་པ་ འདི་ལ་ མ་བརྟེན་
= Ils ne peuvent obtenir (ce qu'ils recherchent), s'ils ne s'appuyent sur cette
kṣānti (c'est-à-dire sur la Prajñāpāramitā et la doctrine du double vide). —
Comparer *anutpattikadharmakṣānti*, *anutpādañāna*. — On peut lire *āgātya*,
āgācca.

2) Mss. *yathā āre pūragamanīyaṃ atīva ca darṣe*. རེ་བཤམ་ ལྷོ་རྩོམ་ ས་
རྩོམ་ འགྲོ་ རོགས་ མེ་མཐོང་ བརྟེན། — Le sens paraît clair: de même, sans la
Prajñāp., on ne peut devenir ni *crāvaka*, ni *pratyeka*, ni *buddha*; de même
qu'un homme [au milieu de la rivière] ne peut aborder ni à droite ni à gauche,
s'il ne voit pas la rive. D'après Pischel (Gr. der Pr.-Spr. § 165) *āra* = **aara*
= *avara*. D'après Foucaux (M. Vyut.) ལྷོ་རྩོམ་ = *āram*, *arvāk*. — *gamanīyaṃ*
= *gantum*.

3) Mss. *kalpanājasanāmam anut*.

4) Comparer Dhammapada 160. — La première stance est reproduite
dans Abhidh. k. v. (apud Minayeff p. 226), et, avec variante (*yūti supañḍatāh*),
Bodhic. p. IX. 73. — Elle est, dans ces deux textes, alléguée, comme elle l'est
ici, en faveur de l'existence d'un moi.

5) Mss. *śubha* et *śukra* (རྟགས་པ་ = *śukla*).

नो च पि संक्रम कर्मफलस्य

नो च घट्ते⁽²⁾क प्रत्यनुभोती ॥

इति विस्तरः । तत्कथं न विरुध्यत इति ॥ उच्यते । इमपि किं नोक्तं भगवता ।

नास्तीह सत्त्वं आत्मा वा [105b] धर्मास्वेते सहेतुकाः । इति ॥

तथा हि⁽⁴⁾ 'द्रूपं नात्मा द्रूपवान्नापि चात्मा द्रूपे नात्मा नात्मनि द्रूपं । एवं यावत्' 5

विज्ञानं नात्मा विज्ञानवान्नात्मा विज्ञाने नात्मा नात्मनि विज्ञानमिति ॥

तथा 'अ[न]ात्मानः सर्वधर्मा इति ॥ तत्कथमिदानीमनेनागमेन पूर्वकस्यागमस्य विरोधो⁽⁶⁾ न स्यात् । तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतोऽन्वेष्टः । सामान्येन तु भगवद्विबुद्धैः प्रवचने⁽⁶⁾ नेयनीतार्थविस्तरप्रभेदेष्वध्वगद्विनेयबुद्धिपद्माकरविबोधनपरैरादित्यक्तत्पैरनस्तंगतैर्महार्कहृणोपायविज्ञानगभस्तिविस्तरैः⁽⁷⁾ ।

10

[आत्मेत्यपि [Tib. 132a] प्रज्ञपितमना]त्मेत्यपि देशितं ।

बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं⁽⁷⁾ ॥ ६

1) Mss. *no citta sa(n)kramati*. ལས་ དང་ འབྲས་ལུ་ འཕོ་བའང་ མེན། *Le karman et son fruit ne passent pas d'une existence dans une autre.*

2) Mss. *nāra ahetukapratyanubhāvī* ལྷ་ དང་ རྒྱུ་མེད་པར་ ཡང་ འབྱུང་པ་ མེན། = *na cāpy ahetupratyayo bhavati*.

3) Mss. *nirudhyate*.

4) C'est le *caturdhā vicāra* que les sources pâliées développent volontiers, par exemple Sam. N. III, p. 44, IV, p. 287. — Nāgārjuna's Friendly Epistle, 49 (J. P. T. S. 1886, p. 15). — Il y a aussi quatre *pakṣas* M. Vyut. § 208, mais *ātmyam rūpam* remplace le *ātmani rūpam*.

5) Mss. *nirōdho*.

6—6) Manque dans le tibétain.

7) བདག་གོ་ ལེས་ གྲང་ བདག་མ་ལྷུང་ཅེང་། བདག་མེད་ ཅེས་ གྲང་ བསྐྱེད་ པར་ ལྷུང་། མངས་ལྷུས་རྣམས་ཀྱིས་ བདག་ དང་ ལྷེ། བདག་མེད་ འགའ་མེད་ ཅེས་ གྲང་ བསྐྱེད།

- अत्र चापमभिप्रायः । इह ये ⁽¹⁾ आत्माभावविपर्ययसिद्धिदर्शनधनतिमिरपटलावच्छादि-
 ताशेषबुद्धिनयनतया लौकिकावदातदर्शनविषयानतिक्रान्तमपि भावज्ञातमपश्यन्ति[॥] व्य-
 वहारसत्यावस्थिता एव सन्तः तितिसलिलज्वलनपवनभिधानतन्त्रमात्रानुवर्णनपरा मू-
 लोदोदका[किण्व]। दिद्रव्यविशेषपरिपाकमात्रप्रत्ययोत्पन्नमदमूर्च्छादिसामर्थ्यविशेषानुग-
 5 तम⁽⁵⁾पानोपलम्भवत् कललादिमहभूतपरिपाकमात्रसंभूता एव बुद्धीरनुवर्णयन्तः पूर्वाज्ञा-
 पराज्ञापवादप्रवृत्ताः सन्तः परलोकमात्मानं चापवदन्ते । नास्त्येयं लोको नास्ति परलोको
 नास्ति सुकृतदुःकृतानां कर्मणां फलविपाको नास्ति सन्न उपपादिक इत्यादिना । तदप-
 वादाच्च स्वर्गापवर्गविशिष्टेष्टफलविशेषास्तेपपराश्रुद्धाः सततसमितमकुशलकर्माभिसेक-
 रण[106a]प्रवृत्ता नरकादिमहाप्रातपतनाभिमुखाः ॥ तेषां तदसदृष्टिनिवृत्त्यर्थं चतुरशी-
 10 तिचित्तचरितसकृन्नेदभिन्नस्य [Tib. 132b] सन्नघातोर्पथाशयानुवर्तकैरशेषसन्नघातूत्तार-

1—1) Non représenté dans le tibétain. — Mss. *ye cātma yā sa(r)viparyāsa°*.

2) ལ་དག་པའི་ lire ལྷ་དག་པ་.

3) རྗེས་སྤྱོད་འཕྲུག་ལ་ = *anuvartana*.

4) Mss. *mūlodanodakasyādīdravya°*. — རྩ་པ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་
 རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ *risa = mūla*, *phabs = kinva* (ce qui est excellent, voir
 Sarvadarc. s. *Bibl. Ind.* p. 3, 2 en remontant. — Garad Candra *kincaṇa*??),
chu = udaka; mais *chan = surā*, et *drod = uṣṇa*.

5) = རྩ་.

6) བརྩམ་ཏེ་སྤྱོད་པ་. — Comparer les doctrines d'Ajita, *Digha N. I.* p. 55
n'atthi ayam loko, n'atthi paro loko ... n'atthi sattā-opapātikā...

7) Le tibétain porte simplement རྩ་པ་ = *carita*. — Le *sattvaloka*
 (= *jīva°*, *Bodhic.* p. II. 62, voir *Bodhisattvabhūmi*, I, xvii, § 5) s'oppose
 au *bhājanaloka* (*Dh.-s. LXXXIX*, cp. Childers, p. 453). — Je ne sais rien de
 cette division en 84000 catégories.

नैवमात्मा न चानात्मा यथाभूतेन लभ्यते ।

आत्मानात्मकृते दृष्टी ववारास्मान्महामुनिः ॥

दृष्टश्रुताद्यं मुनिना न सत्यं न मृषोदितं ।

पक्षाद्धि प्रतिपत्तः स्यादुभयं तच्च नार्थतः ॥ इति ।

यतश्चैवं क्लोनमध्योत्कृष्टविनेषव्रणाशयनानात्मेन आत्मानात्मतदुभयप्रतिषेधेन बु- 5
द्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवृत्ता तस्मान्नास्त्यागमबाधो माध्यमिकानां ॥

अत एवोक्तमार्थदेवपादैः ।

वारुणं प्रागपुण्यस्य मध्ये वारुणमात्मनः ।

सर्वस्य वारुणं पश्चाद्यो जानीते स बुद्धिमान् ॥ इति ।

तथाचार्यपादैरुक्तं ।

10

यद्यैव वैयाकरणो मातृकामपि पाठयेत् ।

बुद्धोऽवदत्तथा धर्मं विनेयानां यथात्मनं ॥

केषां चिद्वदङ्गमं पापेभ्यो विनिवृत्तये ।

केषां चित्पुण्यसिद्ध्यर्थं केषां [Tib. 133b] चिद्वयनिश्चितं ॥

1) རེ་ཕྱེར་ བཞུགས་ = *tasmād vavāra*. — *°krte* n'est pas traduit.

2) C'est-à-dire tout le *vyavahāra*, tout le *prapañca*.

3) = *āgamena bādho*.

4) Dans le *Catuhṣṭaka*, VIII. 15. — Voir Muséon, N. S. I. p. 239.

5) *ācārya* = *Nāgārjuna*. Ces stances ne se trouvent dans aucun des traités fondamentaux qui forment le རྩེགས་པའི་ཚཱིགས་ལྟེ་ (Tār. p. 302).

6) བརྟན་ལྟེ་པ་:

7) ཡི་གེའི་ཕྱི་མོ་:

द्वयानिश्चितमेकेषां गम्भीरं भोक्तृभोषणं ।

शून्यतारूपागर्भं केषां चिद्विधिसाधनं ॥ इति ॥

अथ वा[107a]यमन्योऽर्थः । घात्मेत्यपि प्रज्ञापितं सांख्यादिभिः 'प्रतिक्षणविनश्य-
राणां संस्काराणां कर्मफलसंबन्धभावमुत्प्रेक्ष्य । घनात्मेत्यापि प्रज्ञापितं लोकापतिकैरू-
5 पपत्त्यात्मानं संसर्तारमपश्यद्भिः ।

एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियगोचरः ।

भदे वृकपदे ह्येतच्चद्वर्त्तन् बहुश्रुताः ॥

इत्यादिना ॥ तैमिरिकोपलब्धकेशमशकादिष्वेव वितैमिरिकैरिव बालजनपरिकल्पि-
तात्मानात्मादिवस्तुस्वरूपं सर्वथैवाप[श्य]द्भिः

10

बुद्धिर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

1) ལྷོ་ཤོ་ཤོ་

2) འཇོག་རྟེན་གྱི་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ (འཇོག་ལོ་ལོ་ ou ལོ་ལོ་ལོ་ ou ལོ་ལོ་ལོ་) .

D'après Qarat Chandra: the cast out by the world, i. e. the despised of the people. — Cette explication, qui justifie la lecture *hphen*, est insuffisante. *rgyan-riñ-ba* = *āyata, ātata*. — *phan-pa* joue le rôle d'un suffixe.

3) *upapattyā* = འཇོག་ལོ་ལོ་ = par l'expérience. — Les Cārvākas sont *upapattipratīlamābhikas*; les Āryas *dharmaṭāpratīlabdhas* (? — M. Vynt. 245. 573 et suiv.).

4) *saṃsattāram apacyatib* — འཇོག་ལོ་ལོ་ ལོ་ལོ་ ལོ་ལོ་.

5) *vrkapadam* = ལྷོ་ཤོ་ཤོ་. — Dans le Lokatatvanirṇaya de Haribhadra (Giornale della Societa Asiatica Italiana, 1905, p. 290), le 'Bhūta-vādin' (= Cārvāka) s'exprime ainsi: etāvan eva loko 'yaṃ yāvān indriyagocarāḥ, bhadre vrkapadam hy etad yad vadanty abahuṣrutāḥ. Mais l'éditeur, M. L. Sualī, signale la variante *Ṣaḍdarṣanasamgraha*, vers 81: bhadre vrkapadam *paṣya* yad vadanti *bahuṣrutāḥ*; et il renvoie au commentaire en cours d'édition dans la Bibliotheca Indica.

पयोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे⁽¹⁾ । अथ खलु शास्त्रमतिर्विधिसङ्घो भगवत्समेतदवोचत् ।
 उपशम उपशम इति भगवन्नुच्यते । क एष उपशमो नाम ' कस्य चोपशमादुपशम इत्यु-
 च्यते ॥ भगवानाह । उपशम इति कुलपुत्रोच्यते । क्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं । क्लेशोपशम
 इति संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशमस्यैतदधिवचनं । संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशम इति
 [संज्ञामनसिकारोपशमस्यैतदधिवचनं] । संज्ञामनसिकारोपशम इति विपर्यासोपशम[107b]- 5
 मस्यैतदधिवचनं । विपर्यासोपशम इति हेत्वारम्बणोपशमस्यैतदधिवचनं । हेत्वारम्बणो-
 पशम इत्यविद्याभवतृष्णोपशमस्यैतदधिवचनं । अविद्याभवतृष्णोपशम इत्यकृकारममका-
 रोपशमस्यैतदधिवचनं । अकृकारममकारोपशम इत्युच्छेदशाश्वतदृष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ।
 उच्छेदशाश्वतदृष्ट्युपशम इति सत्कायदृष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ॥ इति शास्त्रमते ये के चि-
 दारम्बणहेतुदृष्टिसंयुक्ताः संक्लेशाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सत्कायदृष्टेरुत्पद्यन्ते सत्कायदृष्ट्युप- 10
 शमात्सर्वदृष्ट्युपशम इति । सर्वदृष्ट्युपशमात्सर्वप्रणिधानोपशम इति । सर्वप्रणिधानोपश-
 मात्सर्वक्लेशोपशमः ।⁽²⁾ तद्यथापि नाम शास्त्रमते वृक्षस्य मूले किन्ने सर्वशाखापक्षफलानि
 शुष्यन्ति । एवमेव शास्त्रमते सत्कायदृष्ट्युपशमात्सर्वक्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं । सत्कायदृष्टौ शा-

1) Sur ce texte, la version chinoise, et le livre du même titre, mais très différent, qui est classé parmi les Dharmas du Népal, voir Çikṣās. p. 7, n. 5 et 274, n. 1. — La citation (jusque p. 364 l. 1) manque dans le tibétain.

2) *upaśama* = *punaranutpattidharmakatayātyantīkāsamuccheda* (Bodhic. p. 350. 7).

3) Sic Mss.

4) L'ordre peut paraître étrange: *avidyā* et *trṣṇā* sont *kleṣa*, *saṃskārās* et *bhava* sont *karman*. (Voir nos Deux notes sur le Pratītyasamutpāda, Congrès d'Alger, vol. I.)

5) C'est-à-dire que le fidèle obtient l'*apranīhitasamādhi*, définie comme il suit: *tad...vastu mithyāvikalpasamutthāpītena kleṣena parigrhītatvād anekado-
 ṣaduṣṭam paścataḥ...tatpranīdhānapūrvakā cittasthītīḥ* (Bodhisattvabhūmi I. xvii, § 14). — Voir ci-dessous p. 363 n. 1.

6—6) = Çikṣās. 242, 7—9; Bodhic. p. IX. 78 ad finem (avec la lecture *upaśāmyantīti*). — Même comparaison Sam. N. II. 92 (*rukkhavaggo*), Nettip. p. 14, et ailleurs.

तमते ऽपरिज्ञातायां सर्वेपादानोपल्लेखा उत्पद्यन्ते । सत्कायदृष्टिपरिज्ञातोऽपि सर्वेपादानोपल्लेखा [108a] नोत्पद्यन्ते न बाधन्ते ॥

शास्त्रमतिराह । का पुनर्भवान् सत्कायदृष्टिपरिज्ञा ॥ भगवानाह । आत्मासमुत्थानं शास्त्रमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा सत्त्वसमुत्थानं जी[वा]समुत्थानं पुद्गलासमुत्थानं दृष्ट्या 5 समुत्थानं सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । न खलु पुनः शास्त्रमते सा दृष्टिर्ध्यातमं प्रतिष्ठिता न बहिर्धा प्रतिष्ठिता सा दृष्टिः सर्वतोऽप्रतिष्ठिता । यत्तस्या [अ]प्रतिष्ठिताया दृष्टेरप्रतिष्ठितेति ज्ञानमियं शास्त्रमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । सत्कायदृष्टिपरिज्ञेति शास्त्रमते शून्यताया एतद्विचर्चनं । पञ्चून्यतानुलोमिकया क्षात्त्या तां दृष्टिं नोद्गच्छति । इयमपि

1) La *parijñā* est une connaissance d'une nature particulière, qui comporte la disparition de l'objet connu. Voir Sam. N. III, p. 159—160 (*katamā ca bhikkhava pariññā. rūgakkhaya, dosa°, moha°; ayaṃ vuccati bhikkhava pariññā*), citée (*uktam sūtre*) Abhidh. k. v. Soc. As. fol. 382b 9 (*parijñā katamā yad atra cchandarāgaprahāṇam, chandarāgasamatikramah. iyaṃ ucyate pariññeti vistarah*).

2) Comparer et opposer le *pariyutthāna* et le *pariyavasthāna*. — L'adjectif *cittasamuṭṭhāna*, Dh.-s. p. 667, 1195, etc.

3) *ānulomikā kṣānti*, M. Vyut. § 245. 103 Bodhic. p. 428. 13; *anulomikā, Sukhāv. vyūha*, p. 55. 12 (§ 32, *ad fin*) (apud Dh.-s. CVII, g. v. ^(a)); *satyānulomā kṣāntayaḥ*, Div. Av. 80. 1. — Des trois patiences de Dh.-s., la première seule (*dharmānīdhyaṇaks°*) nous intéresse ici ^(b). On nous apprend, Majjh. II. 175, qu'elle est l'élément essentiel du *chanda*, et qu'elle procède de l'*atthupaparikkhā* (*no ce tam attham upaparikkheyya, na-y-idam dhammā nijjhāṇaṃ khameyyem. yasmi ca kho attham upaparikkhati, tasmā dhammā nijjhāṇaṃ khamanti...*).

D'après les théories relatives à l'accession aux nobles *phalas*, tout *jñāna* est précédé d'une *jñānakṣānti*, qui n'est pas *jñāna* de sa nature, étant faite de *parimārgaṇa* ou de *nīrāṇa*. (Voir Dh.-s. XCVI et ci-dessous, Chap. XXIV, 4).

kṣānti, «state of saintly abstraction» (Div. 80. 2, 166. 10, 240. 20), appartient à la classe des *nirvedhabhāgiyas* (M. Vyut. § 55. *uṣmagata, mūrdhānaḥ, kṣānti, laukikāgradharma*, Bodhic. p. IX. 41; Wassilieff, 140). — Le disciple qui l'obtient est *nairvedhikaprajña* (M. Vyut. § 48, 32).

La *bodhisattvakṣānti* est obtenue par l'intelligence de l'ineffabilité essentielle de tous les *dharma*s (*dharmāṇāṃ svabhāvārtha = nirabhilāpyasvabhāvātā*), *Bodhisattvabhūmi* I. xvii, § 12. — *dharmeṣu samyaksamīraṇakṣānti* (ibid. I. vi).

(a) Les traductions de Max Muller (S. B. of the East, XLIX, 2, p. 51) sont très contestables: *ghoṣānugā* = resignation following the sound; *ānulo-*

शात्तमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा । सत्काय इति शात्तमते शून्यतानिमित्ताप्रणिहितानभिसे-
स्कारावातानुत्पाददद्या तां दृष्टिं नोद्भूतिं । इयमपि शात्तमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा ।
सत्काय इति शात्तमते घकाय एष न कसति न विकसति न चिनोति नोपचिनोति । आ-
दित एव तद्भूतं परिकल्पितं पञ्चाभूतं परिकल्पितं तन्न परिकल्पित[108b]तं न परि-
कल्प्यते न विकल्प्यते तन्न क्रियते न विठप्यते नोत्थाप्यते नाध्यवस्यते । तदुच्यते 5
उपशम इति ॥

शात्तमतिराह । उपशात्त उपशात्त इति भगवन्नुच्यते कस्योपशमादुपशात्त इत्यु-
च्यते ॥ भगवानाह । आरम्बनतः शात्तमते चित्तं ज्वलति । यन्न भूय आलम्बनीकरोति
तन्न ज्वलत्यज्वलन्नुपशात्त इत्युच्यते । तद्यथापि नाम शात्तमते अग्निरुपादानतो ज्वलत्यनु-
पादानतः शाम्यति । एवमेवालम्बनतश्चित्तं ज्वलति । अनालम्बनतः शाम्यति ॥ तत्र शा- 10
त्तमते उपायकुशलोऽयं बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितापरिशुद्ध आलम्बनसमातां च प्रजानाति ।
कुशलमूलारम्बनं च शमयतीत्यादि ॥

miki = resignation to natural consequences, *anutpattikadharmā* = re-
signation to consequences which have not yet arisen. — Sur *ghoṣa*, voir ci-
dessous p. 878, n. 1. — Sur *P'anutpattika*, Lañkāv. p. 83 ... *adhyātma-*
bāhyasarvadharmānupalabdhībhiḥ (?) *niḥsvabhāvadārṣanād utpādadṛṣṭivini-*
ṣṭtau .. *anutpattikadharmakṣāntiṃ pratilabhate*. — Cp. *P'anutpādaññāna*.

(b) Les deux autres (*duḥkḥādāhivāsanaḥkṣānti*, supporter la souffrance, *parā-*
pakāramarṣanaḥkṣānti, pardonner les injures) sont expliquées dans Bodhic.
Chap. VI. 9—21, 22—51. Ce texte attribue à la troisième patience (VI. 52 et
suiv.) un sens qu'elle ne paraît pas avoir habituellement: résignation résultant
de l'examen des lois de l'acte et de la nature de la souffrance.

1) *śūnyatāsamādhi* = *sarvābhilāpātmaṇa svabhāvena virahitaṃ nirabhi-*
lāpyasvabhāvaṃ vastu paçyataḥ yā cittasya sthitiḥ. — *ānimittasamādhi* = *tad...*
vastu sarvavikalpaprapañcanimittāny apanīya yathābhūtaṃ cāntato manasikur-
vato .. *yā cittasya sthitiḥ* (Bodhisattvabhūmi, I, xvii, § 14).

2) Mss. *kesatī*, *keçatī*.

3) Il faut donc réaliser l'*ārambanaçchedano nāma samādhi* (M. Vyut.
§ 21. 68). — La destruction (*keçaya*) des *kleṣas* est réalisée (1) *ālambanaparijñānāt*,
(2) *tadālambanasamkṣayāt*, (3, 4) *ālambanaprahāṇāc ca pratipakṣodayāt* (Abhidh.
k. v., Soc. As., 380a).

4) Dans le sens de combustible, cp. Mh v. III. 546. — Bhavya, Sectes, 185a.

अत्राह । यदि बुद्धैर्भगवद्भिर्नात्मेति देशितं नानात्मेति किं तर्हि देशितमिति ॥

उच्यते ।

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥ ७

- 5 इह यदि किं चिदभिधातव्यं वस्तु स्यात्तद्देश्येत । यदा त्वभिधातव्यं निवृत्तं वाचां विषयो नास्ति तदा किं चिदपि नैव देश्यते बुद्धेः । कस्मात्पुनरभिधातव्यं नास्तीत्याह । निवृत्ते चित्तगोचर इति । चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः । गोचरो वि[109a]षय आरम्भण-
मि[Tib. 134a]त्यर्थः । यदि चित्तस्य कश्चिद्गोचरः स्यात्तत्र किं चिन्निमित्तमध्यारोप्य
स्याद्वाचां प्रवृत्तिः । यदा तु चित्तस्य विषय एवानुपपन्नस्तदा क्व निमित्ताध्यारोपो येन
10 वाचां प्रवृत्तिः स्यात् ॥ कस्मात्पुनः⁽³⁾ चित्तविषयो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

- यस्मादनुत्पन्नानिरुद्धा निर्वाणमिव धर्मता धर्मस्वभावो धर्मप्रकृतिर्व्यवस्थापिता
तस्मान्न तत्र चित्तं प्रवर्तते । चित्तस्याप्रवृत्तौ च कुतो निमित्ताध्यारोपः । तद्भावात्कुतो
वाचां प्रवृत्तिः । अतश्च न किं चिद्बुद्धैर्भगवद्भिर्देशितमिति स्थितमविकलं ॥ अत एव च
15 वक्ष्यति⁽⁴⁾

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न चाचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥ इति ।

1) Mss. *nivṛtticittagocarāḥ*; ci-dessous *nivṛtta* c° et *nivṛttiḥ* c°. —
འཇོག་པ་ལ་བྱ་བ་ཤེས་པ་སྟེ། རིམ་མེད་ཀྱི་སྤྱོད་ལུ་ཤེས་པ་སྟེ། མ་སྟེས་པ་
དང་མ་འགག་པ་ལ། རྩིས་ཀྱིས་བྱ་དན་འདས་དང་མཆོད་སྟེ། = *cittagocarānivr̥ttiḥ*.
Cité ci-dessous ad XXIV. 8.

2) Mss. *nivṛttiḥ* c°.

3) Mss. *kasmāt parac*°.

4) = XXV. 24.

(1) एवं चैतत् । अथ वायमन्यः पूर्वपक्षः । यदुक्तं प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति (3) कथं पुनः प्रपञ्चस्य शून्यतायां निरोध इति ॥ उच्यते । यस्मान्निवृत्तमभिधातव्यमित्यादि पूर्व-
वद्वाख्येयं ॥

(4) वा यदेतदुक्तं प्रागाध्यात्मिकबान्धवस्त्वनुपलम्भेनाध्यात्मं बहिः यः सर्वदा-
हंकारममकारपरित्यज्य इदमत्र तन्नमिति । कोदशं तत्किंवदन्तु वा शक्यते । तस्मात् (7)
निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे । 5

तत्र तन्नम इति वाक्यशेषः [Tib. 134b] । किं पुनः कारणं तत्र तन्ने निवृत्तमभि-
धातव्यं निवृत्तचित्तगोचर इत्याह । (10)

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मा [109b] ता ।

इति पूर्वकमेवमेव व्याख्यानं योज्यं ॥

10

1) འདི་ནི་ན་ རེ་ལྟ་ ཡིན་པ་ལས་ ।

2) XVIII. 5; ci-dessus p. 350 l. 5. — Le tibétain répète les deux derniers
pādas de la Kārikā: ... *te prapañcāt prapañcas tu...*

3) Le tibétain répète les deux premiers pādas.

4) *atha vā* = རེ་པ་གཅིག་ཏུ་...

5) *sarvadā* manque dans le tibétain.

6) ཅེ་སྟེ་ བརྟེན་པ་ལས་ । — Mss. *ki vad vaktutum vā, kiṃ tad...*

7) འདི་ལྟར་ = *evam*.

8) ལྟོག་པས་ = *niṛttam* = *niṛtte*. Mss. *niṛttacittagocaras tatra...*

9) Mss. *tattvata iti* — རེ་ཁོ་ན་ཉིད་ རེ་ལ་...

10) Mss. *niṛttac*° བརྟེན་པར་བྱ་བ་ ལྟོག་ཅིང་ སེམས་ཀྱི་ སྤྱིད་ཡུལ་ ལྟོག་
པར་འགྱུར་ རེ་ན།

अत एवोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे । यां च शाक्तमते रात्रिं तथागतो ऽनुत्तरां सम्यक्
 संबोधिमाप्तिबुद्धो यां च रात्रिमुपादाय परिनिर्वास्यति । अस्मिन्नक्षरे तथागतेनैकाक्षर-
 मपि नोदाहृतं न प्रव्याहृतं नापि प्रव्याहृष्यति⁽²⁾ । कथं तर्हि भगवता सकलसुरासु-
 रनरकिन्नरसिद्धविद्याधरोरुगप्रभृतिविनेयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेशना देशिता ।
 5 एकतण्वागुदाहरेणैव तत्तज्जनमनस्तमोहरणी बहुविधबुद्धिनलिनोन्नविबोधिना ज्ञ-
 रामरणसरित्सागरोच्छ्रोषिणी कल्पकालानलसप्तार्क्षमिविसरक्रेपिणी शरद्रूपामहा-
 प्रभेति ॥⁽⁷⁾

तदेवं सूत्रे ।

पथा यत्नकृतं तूर्प वाच्यते यवनेरितं ।

10

न चात्र वादकः कश्चिन्निश्चरत्यथ च स्वराः ॥

1) Le tibétain porte seulement མེད་ལཱ་. — Une partie de ce fragment est cité ci-dessous fol. 171a et Bodhic. p. 419. 7 (IX. 35 — *ṭkā* p. 276. 2). — On trouvera dans ce dernier ouvrage divers textes relatifs au silence de Bhagavat et visés par Kumārila dans le *Ḡlokavārt*. (Voir J. R. A. S. 1902, p. 374, n. 1).

Notre texte est en opposition très nette avec la vieille formule qu'il démarque: *yañ ca bhikkhave rattin̄ tathāgato anuttaraṃ sammāsaṃbodhiṃ abhisambujjhati, yañ ca rattim anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyati, yaṃ etasmim̄ antare bhāsati lapati niddisati, sabbaṃ taṃ tatheva hoti no aññathā tasmā tathāgato ti vuccati* (Itiv. § 112; Sum. Vil., Intr. § 44, et ailleurs). Ce conflit n'est pas pour nous surprendre, car Wassilieff nous a appris, d'après l'autorité de Vasumitra, que les sectes se divisent sur ce point: le *saṃhita* parle-t-il? (Bouddhisme, p. 235).

2) Ex conj. *°risyatiti*. — La citation s'arrête ici dans le tibétain (qui suppose *na pravyāhṛtam* et passe à la strophe l. 9); de même Bodhic. p. s'arrête à *nodāhṛtam*. Ci-dessous (fol. 171a), le texte diverge après avoir fourni la formule complète *nodāhṛtaṃ na vyāhṛtaṃ na pravyāharati na pravyāharisyati*.

3) Comp. Bodhic. IX. 51, *ekena sūtratulyena kiṃ na sarvaṃ jinoditam*.

4) Mss. *tattarjananamastemoharaṇī, tatajjana-mastemo*.

5) Sur les sept soleils de la destruction du monde par le feu, voir Hopkins, *Great Epic* p. 475 (Vanap. 191. 10), Dahlmann, *Mahābhārata*, I, p. 220; Hardy, *Manual*, p. 31; *Āṅg. N.* IV. 100; *Ḡikṣās.* 247, n. 2.

6) Mss. *visaradroṣiṇī, °hṛeṣiṇī*.

7) Paris, Calc. *prabhetyāha, pravety*.

एवं पूर्वसुशुद्धत्वात्सर्वसत्त्वाशेषेहिता ।
 वाग्निश्चरति बुद्धस्य न चास्यास्तीह कल्पना ॥
 प्रतिश्रुत्कादयः शब्दा नाध्यात्मं न बहिः स्थिताः ।
 वागप्येवं नोन्द्रस्य नाध्यात्मं न बहिः स्थिता⁽¹⁾ ॥

तथा ।

5

देवत चेदिनि दुन्दुभि दिव्य कर्मविपाक निवृत्त मन्त्रणं ।
 देव पमत्तविकारिण जात्वा दुन्दुभिघोष पमुच्चि नभातो ॥
 सर्व घनित्य अशाश्वत कामा इवर मधुव फेनसभावाः ।
 मायमरीचिसमा⁽³⁾ दकचन्द्राः सर्वि भवाः सुपिनात्तिसभावाः ॥
 दुन्दुभि वादि⁽⁵⁾त शक्रमरुद्भिः सार्द्धं सैक्रमि धर्मसभायां [110a] ।
 धर्मकथां पकरोति मन्त्रणां या कथं शास्त्रविरागः⁽⁷⁾नुकूला ॥

10

तथार्यसमाधिप्राप्ते⁽⁸⁾ ।

बुद्धो यदा भेष्यति धर्मराजः सर्वाणां धर्माणां प्रकाशको मुनिः ।
 तृणगुल्मवृक्षौषधि शैल पर्वत अभाव धर्माणां रवो भविष्यति ॥
 यावन्ति शब्दास्तहि लोकधातौ सर्वे कृभावा न हि कश्चि भावः ।
 तावन्तु खो तस्य तथागतस्य स्वरू निश्चलो लोकविनायकस्य ॥

15

1) Le tibétain donne *ity ādi*, et, supprimant les autres citations, passe au texte que nous avons p. 368 l. 4.

2) Mss. *codani*, *bodani*.

3) Mss. *°samodaka°*.

4) Mss. *supinovasva°*.

5) Mss. *vādita*, *bodhita*.

6) Lecture évidemment fautive.

7) Mss. *pākatha*.

8) Voir ci-dessus 44. 2-5, 276. 4.

इति विस्तरः⁽¹⁾ ॥ तथा ।

एकस्वरात् तव लोकहितो नानाधिमुक्तिं स्वरुं निश्चरती ।

एकैकमन्विममभाषि विनो ब्रूहि स्मितं प्रकृतकस्य कृते ॥

अत्रैके परिचोदयति । नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका यस्मात्कुशलाकुशलं कर्म
कर्तारं च फले च सर्वं च लोकं भावस्वभावशून्यमिति ब्रुवते । नास्तिका अपि क्लेशना-
स्तीति ब्रुवते । तस्मान्नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका इति ॥

नैवं । कुतः । प्रतीत्यसमुत्पाद[वा]दिनो हि माध्यमिका हेतुप्रत्ययान् प्राप्य
प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात्सर्वमेवेकलोकपरलोकं निःस्वभावं वर्णयति । यथा स्वप्न⁽⁴⁾वादिनो
नैव नास्तिकाः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वा[Tib. 135a]द्भावस्वभावशून्यत्वेन न परलोकाद्यभावं
प्रतिपन्नाः । किं तर्हि ऐकलौकिकं वस्तुज्ञातमुपलभ्य स्वभावतस्तस्य परलोकादिहा-
गमनमिदलोकाच्च परलोकगमनमपश्यत्त इदल्लोकोपलब्धपदार्थसदृशपदार्थात्तरापवादं
कुर्वन्ति ॥

तथापि वस्तुस्वरूपेणाविद्यमानस्यैव ते नास्तित्वं प्रतिपन्ना इत्यमुना तावद्-
[110b]र्शनेन साम्यमस्तीति चेत् ॥ न हि । कुतः । संवृत्त्या माध्यमिकैरस्तित्वेनाभ्युप-
गमनात् तुल्यता ॥

वस्तुतस्तुल्यतेति चेत् ॥ यद्यपि वस्तुतोऽसिद्धिस्तुल्या तथापि प्रतिपत्तेर्दाद-
तुल्यता । यथा हि कृतचौर्यं पुरुषमेकः सम्यगपरिज्ञायैव तदमित्रप्रेरितस्तं मिथ्या
व्याचष्टे चौर्यमनेन कृतमिति । अपरस्तु साक्षाद्दृष्ट्वा दृषयति । तत्र यद्यपि वस्तुतो नास्ति

1) Mss. *iti viṣṭer eṣā eka*°.

2) Ex conj. *ravu*.

3) Nous retrouvons ici le tibétain.

4) Manque dans le tibétain qui donne: *naivaṃ nāstikāḥ pratītya*°...°*ṇi-nyatvena para*°.— «Les Nāstikas, affirmant le *svarūpa*, ne sont pas dans le même cas; ils n'admettent pas (comme font les Mādhyamikas) la non existence de l'autre monde, etc., en raison de la vacuité de toute nature propre, laquelle vacuité résulte du Pratītyasamutpāda, mais bien au contraire.....»

भेदस्तथापि परिज्ञातृभेददेकस्तत्र मृषावादीत्युच्यते । अपरस्तु सत्यवादीति । एकस्यायशसा
चापुण्येन च सम्यक् परीक्ष्यमाणो युज्यते नापरः । एवमिहापि यथावद्विदितवस्तुस्त्व-
पाणां माध्यमिकानां ब्रुवतामवगच्छतां च वस्तुस्त्वपामेदेऽपि यथावद्विदितवस्तुस्त्व-
द्वपैर्नास्तिकैः सह ज्ञानाभिधानयोर्नास्ति साम्यं ॥ [Tib. 185 b] यथैव क्युपेक्षासामान्ये
[५]प्रतिसंख्या[य]⁽¹⁾प्रतिसंख्यापोषेत्तकयोर्वि पृथग्जनार्हतोज्ञात्यन्धचक्षुष्मतोश्च⁽²⁾ विषमप्र- 5
पात⁽²⁾प्रदेशविनिश्चितसामान्येऽपि यथास्ति स महान्विशेषस्तथा नास्तिकानां माध्यमि-
कानां च विशेषो भविष्यतीति पूर्वाचार्या इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ।

तस्यां च नास्ति वाक्चित्तयोः प्रवृत्तिः । तथापि नैवासावदेक्ष्यमाना शक्या जनैर्विज्ञातु- 10
मित्यवश्यं तस्यामवतारणार्थं विनेयजनानां संवृत्तिसत्यपोषेतया कदा चिद्देशनानुपूर्वी⁽⁴⁾ [111 a] -
व्या भवितव्यमित्यतः सा कथ्यतामिति ॥ उच्यते । इयमत्र बुद्धानां भगवतां तन्नामता-
वतारदेशनानुपूर्वी विज्ञेया यदुत ।

सर्वं तथ्यं [न वा तथ्यं] तथ्यं चातथ्यमेव च ।

नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतद्बुद्धानुशासनं ॥ ८

15

1) Voir M. Vyut. § 9.6. *nāsty apratisamkhyāyopekṣā* [tathāgatasya].
— Cp. *pratisamkhyāpratisamkhyānīrodha*, Brahmas. II. 2.22; Album Kern,
p. 111. — Il y a deux *upekṣās*, *ekatvasamnicritā*, *nānātvā*° (sūtra cité Abhidh. k. v.
S. As., 248 b 3). — Les dix *upekṣās* de Hardy, Manual, p. 505, dans Atthasāl.
§ 172; voir Dh. sūi, p. 39, 48 et 333. — Quatrième *brahmayikāra*, Dh.-s. XVI
(indifference, Kern; disinterestedness, equanimity, unbiassedness, M^{de} Rhys
Davids).

2—2) Mss. *viṣeṣa*°. — Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *ānupūrvā* = རྒྱུ་མཉམ་ = *krama*.

5) ཐུགས་ཅན་ ཡང་དག་ ཡང་དག་མེད། ཡང་དག་ ཡང་དག་མ་ཡིན་ ཉེས། ཡང་
དག་མེད་ མེད་ ཡང་དག་ མེད། རེ་རེ་ སངས་མུམ་ རྗེས་སྐྱོད་པའོ།

तत्र ।

यद्यस्य प्रियं पूर्वं तत्तत्तस्य समाचरेत् ।

न हि प्रतिकृतः पात्रं सद्धर्मस्य कथं च न ॥⁽¹⁾

नान्यया भाषया स्नेहः शक्यो ग्राह्यितुं यथा ।

5 न लौकिकमृते लोकः शक्यो ग्राह्यितुं तत्रा⁽²⁾ ॥

तथा च भगवतोक्तं । लोको मया सार्धं विवदति नाहं लोकेन सार्धं विवदामि ॥

यल्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतं । यल्लोके नास्ति संमतं ममापि तत्रास्ति संमत-
मित्यागमाच्च⁽³⁾ ॥

इत्यादित एव तावद्भगवता [Tib. 136a] स्वप्रसिद्धपदार्थभेदस्वरूपविभागश्रवण-
10 संज्ञाताभिलाषस्य विनियजनस्य⁽⁴⁾ पदेतत्स्कन्धधात्वायतनादिकमविद्यातैमिरिकैः सत्यतः
परिकल्पितमुपलब्धं तदेव तावत्तथ्यमित्युपवर्णितं भगवता तद्दर्शनापेक्षया 'आत्मनि
लोकस्य गौरवोत्पादनार्थं । विदितनिर्वशेषलोकवृत्तात्तोऽयं भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शी⁽⁷⁾ य

1) Se lit, cité d'après une source non déterminée (*anyatra*), dans *Subhāṣi-tasaṃgraha* (Ed. C. Bendall, Muséon N. S. IV. p. 885. s): *yad yad yasya hitam*... — Ici se placent, dans les Mss., les mots ci-dessous (9—10). — Le tibétain indique (ཤེས་བྱ་པ་རྒྱུ་) que la stance suivante ne fait pas corps avec celle ci.

2) Voir Dogmatique Bouddhique I p. 25 (J. As. 1902, II. p. 257).

3) Sam. N. III p. 138. *nāham bhikkhave lokena vivadāmi, loko ca mayā vivadati. na bhikkhave dhammavādā kenaci lokasmiṃ vivadati. yaṃ bhikkhave natthi sammataṃ loka paññitānaṃ ahaṃ pi tam natthi vadāmi*. — *sammata* = རྟོག་པར་ འཇོག་པ་ = *sad iṣṭa* = *san mata*.

4—4) Précède dans les Mss. la citation *nānyayā bhāṣayā*...

5) རང་ལ་ རྟག་པར་ = «qu'ils admettent sans discussion». Comparer Bodhic. p. IX. 6 *pratyakṣam api rūpādi prasiddhyā na pramāṇataḥ*. — Et ci-dessus 34. 13.

6) Mss. *satyam*.

7) བསྟན་པའི་ཐུགས་སྟོན་པ་ — Mss. *darṣa yenaivam, ya naivam*. — La fin de la phrase (*upadīṣṭavān*) rend la correction presque nécessaire.

एवं भवाग्रपर्यन्तस्य⁽¹⁾ वायुमण्डलादेराकाशधातुपर्यवसानस्य भाजनलोकस्य सत्त्वलोकस्य चाविपरीतं स्थित्युत्पादप्रलयादिकं सातिविचित्रप्रभेदं सहेतुकं सफलं सास्वादं सादीनवं चोपदिष्टवानिति ॥

तदेवं भगवत्युत्पन्नसर्वज्ञबुद्धिविनेयजनस्य उत्तरकालं तदेव सर्वं न वा तद्व्यमित्युपदेशितं । तत्र [111b] तद्व्यं नाम यस्यान्यथात्वं नास्ति । विद्यते च प्रतिज्ञाणविना- 5 शिवात् संस्काराणामन्यथाभावस्तस्मादन्यथाभावसद्भावान्न वा तद्व्यं । वाशब्दश्चकारार्थो देशनासमुच्चये ऋष्टव्यः । सर्वं तद्व्यं न च तद्व्यमिति ॥

केषां चित्सर्वमेतत्तद्व्यं चातद्व्यमेव चेति देशितं । तत्र बालजनोपेक्षया सर्वमेतत्तद्व्यं । धर्मज्ञानोपेक्षया तु सर्वमेतन्मृषा । तैरेवमनुपलम्भादिति ॥

केषां चिद्व्यतिचिरा[Tib. 136b]भ्यस्तत्तद्व्यदर्शनानां किञ्चिन्मात्रानुत्खातावरणत- 10 रूमूलानां नैवातद्व्यं नैव तद्व्यं तदिति देशितं । तस्यापि किञ्चिन्मात्रस्यावरणस्य प्रका-
पार्थ वन्द्यानुत्स्यावदा[त]स्यामताप्रतिषेधवद्भुभ्यमेतत्प्रतिषिद्धं ॥

एतच्च बुद्धानां भगवतामनुशासनं । उन्मार्गादपनीय सम्यङ्मार्गप्रतिष्ठापनं शासनं⁽⁶⁾ ।
एवमानुपूर्व्या शासनमनुशासनं । विनेयजनानुवृत्त्येण वा शासनं अनुशासनं⁽⁷⁾ ।

1) སྐད་པའི་ རྩེ་མོའ་ སྤྱད་པ་ suit *vāyumanḍalādeśa* རྩེ་མོ་མ་ རྩེ་མོ་མ་ རྩེ་མོ་མ་ རྩེ་མོ་མ་

— Je crois que le *sattvaloka* a pour extrémité le stade d'abstraction, voisin du *nirvāṇa*, qui s'appelle *bhavāgra* («the limit of existence»). — Dans le Lotus, le *bhavāgra* s'oppose à l'*avici*, car il est, dit Burnouf (p. 309) «le dernier étage du monde sans forme»; de même *Nāmasaṃgīti*. VI. 11 (52).

2) Voir p. 356, n. 7.

3) Mss. °*diṣṭatān iti*.

4) Mss. *bhagavann abhyut*°. — «Quand les fidèles ont reconnu que Bhagavat est omniscient»....

5) Voir P. W. s. voc. *gyāmāvadāta* = schwärzlich weiss, glänzend schwarz.

6) Voir ci-dessus p. 3, n. 3 — M. Vyut. § 66. 5.

7) M. Vyut. § 66. 10 *anuśāsana* (-i?). — Longuement expliqué dans *Bodhisattvabhūmi*, I... *sāvadyasamudācārapratishedhana*, *anavadyasamudācārābhyā-*

तत्र नास्मिन् परप्रत्ययोऽस्तीत्यपरप्रत्यये परोपदेशागम्यं स्वयमेवाधिगतव्य-
मित्यर्थः । यथा हि तैमिरिका वितथं केशमशकमत्तिकादिद्वयं पश्यतो वितिमिरोपदेशे-
नापि न शक्नुवन्ति केशानां यथावदवस्थितं स्वद्वयमदर्शनन्यायेनाधिगतव्यमतिमिरिका
इवाधिगतं । किं तर्क्यतेमिरिकोपदेशान्मिथ्यैतदित्येतावन्मात्रमेव प्रतिपद्यते ।⁽¹⁾ यदा तु
तिमिरोपघात्यविपरीतशून्यतादर्शनाञ्जनञ्जितबुद्धिनयनाः सतः समुत्पन्नतद्विज्ञाना भव- 5
न्ति । तदा तत्तद्व्यमनधिगमनयोगेन स्वयमधिगच्छन्तीति । एवमपरप्रत्ययं भावानां यत्स्व-
द्वयं तत्तत्त्वं⁽²⁾ ॥

एतच्च⁽³⁾ शास्त्रस्वभावमतिमिरिकेशादर्शनवत्स्वभावविरहितमित्यर्थः ॥

अत एव तत्प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं । प्रपञ्चो हि वाक् प्रपञ्चपत्यर्थानिति कृत्वा 'प्रप-
ञ्चैरप्रपञ्चितं वाग्भिर्'[Tib. 137b]व्याकृतमित्यर्थः ॥ 10

1) Tib. = *yadā tu timiropaghātyañjanāñjitanayanā ataimirikā eva [bha-
vanti], tadā tatkeṣādīśvarūpam anādhigamananyāyenāvagacchanti; evam ūryaiḥ
samāropeṇa tattvam api deṣyatām, tathāpi tanmātreṇāñjāñjānām tatsvarūpāva-
gama na bhavati; yadā tv avidyātимиropaghātyaaviparīta.....*

2) Voir Bodhic. p. IX, 2, où la même comparaison des *taimirika*s
développée au point de vue de l'absence de négation et d'affirmation.

La *Bodhisattvabhūmi* (I. xviii) distingue trois étapes et les caractérise par
un exemple: des enfants jouent avec des animaux (*mṛga*) de bois, etc., et croient
que ce sont de vrais animaux; on leur dit que les animaux sont tout autre chose,
et on les leur décrit; ils voient enfin de vrais animaux et acquièrent enfin une
idée juste et immédiate (*pratyātman pratyavagama*). — Cp. le *nirvāṇe pratyā-
kṣa jñāna*.

Voir les deux sources de *samyagdr̥ṣṭi*, ci-dessous p. 378, n. 1.

svayaṃ [tattva]ādhiḡgamaṇa = abhisaṃaya. — *°krama*, Bodhic. p. IX. 41.
Voir Childers et Milinda, II. 245 *dharmābhisamaya*.

pratyātmanavedya, ཤེས་ཤེས་པ་ལ་ཤེས་པ་ [Bodhic. p. 376. 12; Lañkāv.
passim; Chavannes, Inscriptions chinoises de Bodh-Gayā (R. H. d. R.
XXXIV, N° 1), p. 19, *pratyātmanavedya dharmakāya*] = *svasamvedya, ūryāñām sva-
samviditasvabhāvatayā paramārthasatyam*. Comp. *samyak pratyātman jñāna-
darśanaṃ pravartate*, M. Vynt. § 245. 51. — Dans le Tantrisme, p. ex. *Subhā-
sitas*, Muséon, N. S., V. p. 34. 15 (le terme de comparaison est la *rati* on [*mai-
thuna*]mahāsukha).

3) Voir ci-dessus ad VII. 6.

4) Voir ci-dessus p. 4, n. 1, p. 11, n. 3.

निर्विकल्पं च तत् । विकल्पश्चित्तप्रचारः । तद्रहितत्वात्तत्तच्च निर्विकल्पं⁽¹⁾ । यथोक्तं सूत्रे । परमार्थसत्यं कृतमत् । यत्र ज्ञानस्याप्यप्रचारः कः पुनर्विदोऽन्तराणामिति । एवं निर्विकल्पं ।

नानार्थोऽस्येति नानार्थं भिन्नार्थं । न नानार्थोऽनानार्थः [112b] मभिन्नार्थमित्यर्थः ॥

- 5 यथोक्तमार्थसत्यद्वयावतारसूत्रे । देवपुत्र आह । कतमः पुनर्मञ्जुश्रीः सम्यक्प्रयोगः ॥ मञ्जुश्रीराह । यत्समा देवपूत्र परमार्थतस्तथता धर्मधातुरत्यन्ताज्ञातिश्च तत्समानि परमार्थतः पञ्चानन्तर्याणि । यत्समानि पञ्चानन्तर्याणि तत्समानि दृष्टिकृतानि⁽²⁾ । यत्समानि दृष्टिकृतानि तत्समाः पृथग्जनधर्माः । यत्समाः पृथग्जनधर्मास्तत्समाः शैलधर्माः । यत्समाः शैलधर्मास्तत्समाः अशैलधर्माः । यत्समाः अशैलधर्मास्तत्समाः सम्यक्संबुद्धधर्माः । यत्समाः सम्यक्संबुद्धधर्मास्तत्समं निर्वाणं । यत्समं निर्वाणं तत्समः संसारः । यत्समः संसारस्तत्समः परमार्थतः संज्ञेशः । यत्समः परमार्थतः संज्ञेशस्तत्समं [Tib. 188a] परमार्थतो व्यवदानं । यत्समं परमार्थतो व्यवदानं तत्समाः परमार्थतः सर्वधर्माः । एवं परमार्थतः सर्वधर्मसमताप्रयुक्तो देवपुत्र भिक्षुः सम्यक्प्रयुक्त इत्युच्यते ॥ देवपुत्र आह । कतमया पुनर्मञ्जुश्रीः समतया यावत्परमार्थतो यत्समं व्यवदानं तत्समाः सर्वधर्माः परमार्थत इति ॥
- 15 मञ्जुश्रीराह । परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादसमतया परमार्थतः सर्वधर्मात्यन्ताज्ञातिसमतया परमार्थतः समाः सर्वधर्माः । तत्कस्माद्धेतोः । परमार्थतो निर्वाणानानाकरणं हि देवपुत्र

1) Le Lañkāv. énumère douze *vikalpas* qui constituent le *parikalpita* (p. 127 de l'édition de la B. T. S.).

2) Voir ci-dessus p. 4, n. 6. — Saip. N. II. 140, *dhātunānatta*; M. Vynt. § 9. 5 *nāsti nānāvasamjñā* [*tathāgatasya*]. Abhidh. k. v. (Burn. fol. 438) *sukha-duḥkhāṣṭhāduḥkhāḥaviṣayeṣu rāgaḍveṣamohato nānāvasamjñā*. — Voir p. 369, n. 1.

3) *अस्य कश्चिदप्येवमस्ति* — Voir Wass. p. 299 et des extraits du même sūtra, Bodhic. p. 366. 10 (démontrant que le *paramārthasatya* est ineffable), *Madhyamakāvatāra*, VI. 29.

4) Cp. Dh.-s. CVIII. *prayogavīrya*. — On sait que les *prahāṇas* du sanscrit bouddhique ne sont pas des «abandons» mais des *prayogas*.

5) Expression assez rare; cf. *drṣṭigata*.

सर्वधर्मा अत्यन्तनिरुत्पादतामुपादाय । तद्यथापि नाम देवपुत्र यच्च मृद्वाज्ञनस्याभ्यन्तरमा-
काशं यच्च रत्नभाज[113a]नस्याभ्यन्तरमाकाशं 'आकाशधातुरेवैषः' तत्परमार्थतो न किं-
चिन्नानाकरणं । एवमेव देवपुत्र यः [सं]क्लेशः [स] परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादता । यदपि
व्यवधानं तदपि परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादता । संसारोऽपि परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादता । या-
वन्निर्वाणमपि परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादता । नात्र किं चित्परमार्थतो नानाकरणं । तत्क- 5
स्माद्धेतोः । परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

तदेवमनानार्थता तन्नस्य लक्षणं वेदितव्यं शून्यतयै[Tib. 138b]⁽⁴⁾करसत्वात् । उक्त-
रोत्तरव्याख्यानं चात्र वेदितव्यं ॥

एवं तावदुपाणां⁽⁵⁾ ज्ञातित्रयमरणसंसारपरित्याग कृतकार्याणां⁽⁵⁾ तन्नलक्षणं । लौ-
किकं तु तन्नलक्षणमधिकृत्योच्यते ।

10

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं⁽⁶⁾ ॥ १०

1) On pense aux discussions sur le *ghaṭākāṣa*, p. ex. *Syādvādamajjari* p. 17 (Ch. S. S.).

2) गुण'व'स'हेतु'म'स'स'.

3) Mss. °taḥ śāntatānut°. ग'ह'स'हेतु'म'स'स'.

4) Mss. °rūpatvāt, र'ग'हेतु'म'स'स' — *svaśa* = *svarūpa*, Abhidh. k. v.,

Soc. As. 312b 6 *svaśaśaiva vīṇāvarūpām skandhānām*. « les skandhas péris-
sables de leur nature ». Ibid. 313a 1 *utpannasya svaśanīrodhād anāgatasot-
pattim pratibadhnān nirodhayaṭīty ucyate*. — L'Ancien Véhicule est saturé de
douleur et de délivrance, le Nouveau de vacuité.

5—5) Non traduit dans le tibétain.

6) ग'ह'स'स'हेतु'म'स'स'स'। र'ग' हेतु'म'स'स'स'। र'ग'स'
ग'ह'स'स'स' म'प'स'स'। र'स'स'स'स' म'स'स'स'। Cité ad XXI. 6. où on
lit *nocchedo* comme ci-dessous p. 376, l. 14.

यत्कारणं प्रतीत्य [यत्]कार्यमुत्पद्यते । तद्यथा शालिबीजं प्रतीत्य पृथिव्यादि-
सामर्थ्यो च शाल्यङ्कुर उपजायते । न हि तावत्तदेव तदिति शक्यते वक्तुं । नैव यदेव बीजं
स एवाङ्कुरो जन्यजनकयोरेकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च पितापुत्रयोरेकत्वं स्यात् । अनन्यत्वा-
च्चाङ्कुरावस्थायापङ्कुरवद्बीजग्रहणमपि स्यात् । बीजवच्चाङ्कुरस्यापि ग्रहणं⁽¹⁾ स्यात् ।
5 नित्यत्वं चैवं बीजस्य स्यादविनाशाभ्युपगमात् । ततश्च शाश्वतवादप्रसङ्गान्महादोषराशिः
स्यात्कर्मफलाद्यभावप्रसङ्गात् [113b] । एवं तावद्यदेव बीजं स एवाङ्कुर इति न पुष्यते ॥
न चान्यदपि तत्तस्मात् । नापि बीजादङ्कुरस्यान्यत्वं बीजमन्तरेणाप्यङ्कुरोदयप्रसङ्गात् ।

यद्यन्यदन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

इति⁽²⁾वचनादङ्कुरावस्थाने ऽपि बीजानुच्छेदप्रसङ्गात् । ततश्च सत्कार्यवाददोषः स्यात् ॥
10 यतश्चैवं यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मा-
त्कारणात्तत्कार्यम[Tib. 189a]न्यत् । तस्मान्न कारणमुच्छिन्नं नापि शाश्वतमिति शक्यते
व्यवस्थापयितुं ॥

यथोक्तनार्यदेवपदिः ।

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो⁽³⁾ न जायते ।

15 यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥ इति ॥

उक्तं चार्यललितविस्तरसूत्रे ।

1) ཡང་ན་ མཐོག་ལྷན་ ལུ་གུ་ ཡང་ འཛོལ་པར་ མི་ འགྱུར་རེ། = *grahanam*
na syāt.

2) Ci-dessus XIV. 6.

3) Œataka, X. 25 (Muséon, N. S. I. p. 239).

4) Sic Mss. — རྒྱ་པར་ མི་འགྱུར་.

5) Page 210, l. 4 de l'édition de la Bibl. Indica (= 176. 11). — Cité
Œikṣās. 238. 9. — Le tibétain porte seulement མཐོག་ལྷན་.

बोझस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजं स चैव अङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेदं अशाश्वतधर्मता ॥ इति ॥

तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन ।

अनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतं ।

एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनांमृतं⁽¹⁾ ॥ ११

5

महाकरुणोपायमरुमिषपटलनिर्त्तरावच्छादिताकाशधातुपर्यन्तदिग्मण्डलानां रा-
गादिक्लेशगणसमुदाचारान्तितीक्ष्णतरादित्यमण्डलोपतापितन्नगङ्गातिन्नरामरण्डुःखदृक्-
नसंतापोपशमतत्पराणां सतताविरतयथानुवृत्तपरितप्रतिपन्नसद्धर्मदेशनामृतधारापातिर्य-
थानुवृत्तविनेयन्नकुशलमूलशस्यौषधिकलफुल्ललतोत्पन्नातिवृद्धनुजिघृक्षूणां सद्धर्मांमृतम-
रुवर्षवर्षाणां सम्यक्संबुद्धमहानागानामत्राणालौकिकत्राणानामनाथनाथानां सक- 10
[114a]ल्लोकनाथानामेतत्तत्तसद्धर्मांमृतं सकलत्रैधातुकभवंदुःखक्षयस्वभावं यथोपवर्णितेन
न्यायेनैकत्वान्यत्वरहितं शाश्वतोच्छेदादविगतं च विज्ञेयं ॥ एतद्धर्मतत्त्वामृतप्रतिपन्नानां
आवकाणां [Tib. 189 b] श्रुतचित्ताभावनाक्रमत्प्रवर्तमानानां शीलसमाधिप्रज्ञात्मक-
स्कन्धत्रयामृतसंस्थोपयोगान्नियतमेव नरामरणक्षयस्वभावनिर्वाणाधिगमो भवति ॥ अथा-

1) མངས་ཀྱིས་ འདྲིལ་རྟེན་མཐོན་རྒྱུ་ཡི། བསྐྱེད་པ་ བདུན་ཅེར་ ལུང་པ་ རེ།
རྟེན་ ཀའིག་ མ་ ཡིན་ བཅད་ མེན། ལྷན་པ་ མ་ ཡིན་ རྟག་ མ་ ཡིན།

2) Voir ci-dessus 371.1; cp. M. Vyut. § 245.27; °vyāpin, °vyāpaka; ibid. § 19.21; Bodhic. p. VII. 31; °prasarāvadhī, Ibid. II. 2. 5 — digantavyāpin, Ibid. II. 16.

3) Les trois *prajñās*, *gruta*°, etc., M. Vyut. § 75, Vis. Mag. XIV, Bodhic. p. 5. 1, 110. 2, 349. 12. — Deux *prajñās* (*gruta*° = *parato ghosato yā uppajjati... cintā*° = *yā ajjhataṃ yoniṇomanasikāreṇa uppajjati*), Petakopadesa, ap. Minayeff, Recherches, p. 210; voir ci-dessus p. 362, n. 3a. D'après Nettip. p. 8, la *bhāvanāmayā* est produite *parato ca ghosena paccattasamuttiḥitena ca yonisomanasikāreṇa*. — Voir aussi p. 50. — La *cintā* et la *bhāvanā* sont longuement étudiées dans Bodhisattvabhūmi, I. viii. § 4. — Avant d'être *anāsraṇā* la *prajñā* est *kuḍalasāsraṇā* (Abhidh. k. v. 241b).

4) Voir ci-dessus 292, n. 4.

द्विरस्य संबुद्धमहवैद्यराजप्रणीतस्य सद्धर्मतत्त्वामृतमैषद्यस्येति विज्ञेयं⁽¹⁾॥

यतश्चैतदेव[114b]मतोऽर्हति प्राज्ञः प्राणानपि [Tib. 140a] परित्यज्य सद्धर्मतत्त्वं पर्येषितुमिति ॥

यद्योक्तं भगवता आर्याष्टसाहस्रिकायां भगवत्या⁽²⁾ । कथं च भवगन् सदाप्ररुदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनेयं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता⁽³⁾ ॥ एवमुक्तो भगवानायुस्मत्तं सुभूतिं स्थ- 5
विरमेतद्वोचत् । सदाप्ररुदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्वं प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेन कायेऽनार्थिकेन जीवितनिर्पेक्षेण लाभसत्कारलोकेऽप्यनिश्चितेन पर्येषमाणेन पर्येषिता । तेन प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेनारण्यगतेनात्तरीतानिर्धेयः श्रुतोभूत् । गच्छ⁽⁵⁾ कुलपुत्र पूर्वस्यां दिशि तत्र प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि । तथा च गच्छ यथा न कायकृतमथमनसि- कारमुत्पादयसि । न स्त्यानमिद्धमनसिकारमुत्पादयसि । न भोजनमनसिकारमुत्पादयसि । 10
यावन्मा क्वचिच्छित्तं प्रणिधा मध्यात्मं वा बहिर्धा वा । मा च कुलपुत्र वामेनावलोकयन् गाः । मा दक्षिणेन [मा पूर्वेण] मा पश्चिमेन मा उत्तरेण मा ऊर्ध्वं मा अधः मा चानुविदिश- मवलोकयन् गाः । तथा च कुलपुत्र गच्छ यथा [नात्मतो] न सत्कायतश्चलसि न रूपतो न वेदानातो न संज्ञातो न संस्कारेभ्यो न [विज्ञानतश्चलसि [Tib. 140b] । यो ह्यतश्चलति

1) Comparer Bodhisattvabhūmi, I. vi. § 6 *tulyajātīyo 'sya (pratyekabuddhasya) mārgaḥ śrāvakaḥ, ayaṃ tu ... viśeṣaḥ paścime bhаве ... anācāryakam pūrvābhyāsavaçāt saptatrinçad bodhipakṣyān dharmān bhāvayitvā sarvakleṣa-prahāṇam arhatvāṃ sākṣātīkaroti.*

2) Chap. XXX. — Page 481, 4 de l'édition de la Bibl. Indica.

3) Sic Bibl. Ind. — Mss. *pariyaṣṭā*, de même ci-dessous.

4) Mss. *anīḥṣṛitena* — मै गच्छस्य.

5) Bibl. Ind. *gaccha tvam.*

6) Ibid. *tataḥ.*

7) Ibid. *na pūnīya°, na rātri°, na divasa°, na śīta°, noṣṇa°.*

8) Mss. *saikāryataḥ carasi* — स गच्छस्य.

स वितिष्ठते । [कुतो⁽¹⁾ वितिष्ठते] । बुद्धधर्मेभ्यो वितिष्ठते । यो बुद्धधर्मेभ्यो वितिष्ठते
संसारे⁽²⁾ चरति । यः संसारे⁽³⁾ चरति स प्रज्ञापारमितायां न चरति । न च तामनुप्राप्नोतीति ॥

⁽⁴⁾यावन्मारेण पापीयसा उदकेऽन्तर्धापिते ⁽⁵⁾अथास्यैतद्भू^(115a)त् । यस्त्वहमात्मनः
काये विद्धा⁽⁶⁾ [इमं] पृथिवीप्रदेशं रुधिरं सिञ्चेयं । तत्कस्य हेतोः । अयं पृथिवीप्रदेश
5 उद्धतरजस्को⁽⁷⁾ । मार्ज्जोधातुरितो धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य शरीरे⁽⁸⁾ निपतेत् ।
किमहमात्मभावेन करिष्याम्यवश्यंभेदनधर्मिणा⁽⁹⁾ । वरं खलु पुनर्ममैवंद्वयं क्रिययात्म-
भावस्य विनाशः कुतो भवेत् । न त्वेवं निःसामर्थ्यक्रियया । बहूनि च ममात्मभावसक-
त्वाणि कामहेतोः कामनिदानं भिन्नानि पुनः पुनः संसारे संसरतो न पुनरेवंद्वयेषु स्था-
नेषु⁽¹¹⁾ । * * * * । अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तीक्ष्णं शस्त्रं गृहीत्वा सम-
10 सादात्मानं विद्धा समस्ततस्तं पृथिवीप्रदेशं स्वकेन रुधिराणामिञ्चदित्यादि ॥

⁽¹³⁾अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सहदर्शनोदेवं धर्मेद्गतस्य बोधिस-

1) डे'अस' कुमस'मर' अशु'र' दे'स ।

2) Mss. samskāre — अ'स'म'र' सु'र'र' ।

3) Tib. et Bibl. Ind. *prajñāpāramitām*.

4) Chap. XXXI, p. 522. 5 ... *tat sarvam udakam antardhāpitam abhūt*.

5) p. 522. 9.

6) सु'ग'र' voir Jäschke, s. voc. अ'स'ग'स'.

7) *ito bhūpradeṣād*. — Dharmodgata = ऊ'स'अ'स'ग'स'.

8) *kāye*.

9) *kiṃ vānenātmaabhāvenāvacyambhedanadharmiṇā kuryām*.

10) .. *manāyaṃ kāya evamrūpayaṃ kriyayaṃ vinasyatu, na tu niḥsāmāntarīya-*
kriyayaṃ. api ca kāmahetoḥ.

11) *stihāneṣu saddharmaparigrahasya kṛtāḥ. yadi punar bhidyante kāmam*
evamrūpeṣu bhidyantām iti. aha khalu...

12) *mahāsattva itī pratisamkhyāya īkṣṇaṃ castram grhītvā svakūyaṃ sa-*
mantato viddhva taṃ pṛthivīpradeṣam sarvam asiṃcat.

13) Ibid. p. 524. 22.

14) *saha darśanenaiva*.

हस्य महांसहस्यैवंत्रे⁽¹⁾ सुखं प्रत्यलभत । तच्चथापि नाम [प्रथम]ध्यानसमापन्नस्य⁽²⁾ भित्तो-
रेकाग्रमनसिकारस्य [भित्तो⁽³⁾] । तत्रेयं [Tib. 141a] धर्मोद्धतस्य बोधिसत्त्वस्य महांसहस्य
प्रज्ञापारमितादेशना यदुत सर्वधर्मसमतया प्रज्ञापारमितासमता । सर्वधर्मविविक्ततया
प्रज्ञापारमिताविविक्तता । सर्वधर्माचलतया⁽⁴⁾ प्रज्ञापारमिताचलता । सर्वधर्मानननतया⁽⁵⁾
प्रज्ञापारमितामननता । सर्वधर्मास्तम्भिततया प्रज्ञापारमितास्तम्भितता । सर्वधर्मैकर- 5
सतया प्रज्ञापारमितैकरसता । सर्वधर्मापर्यत्ततया प्रज्ञापारमितापर्यत्तता । सर्वधर्मानुत्पा-
दतया प्रज्ञापारमि[115b]तानुत्पादता । सर्वधर्मानिरोधतया प्रज्ञापारमितानिरोधता ।
गगनापर्यत्ततया प्रज्ञापारमितापर्यत्तता । यावत्सर्वधर्मासिंहेदनतया प्रज्ञापारमितासिंहेद-
नता सर्वधर्मानुपलब्धितया प्रज्ञापारमितानुपलब्धिता सर्वधर्मा[भिभावना]⁽⁶⁾समतया प्रज्ञा-
पारमिताभिभावनासमता । सर्वधर्मनिश्चेष्टतया प्रज्ञापारमितानिश्चेष्टता सर्वधर्माचिन्त्यतया⁽⁸⁾ 10
प्रज्ञापारमिताचिन्त्यता वेदितव्येति ॥

॥ इत्याचार्य[Tib. 141b]चन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तावा-
त्मपरीक्षा नामाष्टदशमे प्रकरणे ॥

1) *tādṛṣaṃ sukham.* — Mss. *imaṃ rūpam.*

2) *°samāpanna ekāgramanasikāro bhīkṣuḥ.*

3) D'après le tibétain.

4) *acalanatayā.*

5) *mananārthena nāmarūpa* — མོས་མཐོང་གི་ལྟུང་. (Gālistamba). — Comparer *manyānā*, Dh.-sū. § 1116, 1233, Nettip. p. 24, Bodhic. p. IX. 88, ad finem, Cīkṣās. 251, n. 1.

6) ལྟུང་པ་མེད་པ་ཉིད་ = °*dharmavi*°.

7) ལྟུང་པ་མེད་པ་ཉིད་.

8) མི་ལྟུང་པ་ཉིད་.

XIX.

कालपरीक्षा नामैकोर्नावंशतितमं प्रकरणं

यत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः कालत्रयविज्ञप्तिहेतुत्वात् ॥ इहातीताना-
गतप्रत्युत्पन्नास्त्रयः काला भगवतोपदिष्टास्ते च भावाश्रयाः । यस्मादुत्पन्नो निरुद्धो हि
5 भावस्वभावो ऽतीत इति व्यपदिश्यते । उत्पन्नो ऽनिरुद्धो हि वर्तमानः । अलब्धात्मभा-
वोऽनागत इति । एवं भावस्वभावनन्विधनास्त्रयः काला उपदिष्टास्ते च सन्ति । तस्मात्त-
न्निवन्धनोऽपि भावस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । स्यात्कालत्रयप्रज्ञप्तिहेतुर्भावस्वभावो
यदि कालत्रयमेव [भव]दभिमतं भवेत् । न [116a] त्वस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपा-
दयन्नाह ।

10

प्रत्युत्पन्नो ज्ञागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नो ज्ञागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः^(१) ॥ १

इह तावद्यदि वर्तमानानागतौ स्यातां तावपेद्यातीतं कालं भवेतामनपेक्ष्य वा ।
तत्र यद्यतीतमपेक्ष्य सिध्येत तथा नियतमतीति काले भविष्यतः । यस्माद्यस्य हि यत्रासन्नं
तत्तेन नपेक्ष्यते । तद्यथा बन्ध्या स्त्री स्वतनयेन गगनमालतोलाता स्वकुसुमेन सिकता
15 स्वतैलेन ॥ अविद्यमानमप्यन्धकारं प्रदीपेन प्रदीपोऽप्यन्धकारेण प्रतिद्वन्द्वित्वेनपेक्ष्यत
इति चेत् । नैतदेवं [Tib. 142a] । अस्यापि साध्यसमत्वात् ॥ तदत्र यद्यतीति काले वर्तमा-
नानागतौ कालाविष्यतेऽपेक्षासिद्ध्यर्थमेवं सत्यतीति काले विद्यमानत्वादतीतकालात्मवत्त-

1) རྟུང་ཕུང་ རང་ མ་འོངས་པ། གཤམ་ཏེ་ འདས་པ་ བཞུགས་ ལྷུང་ན། རྟུང་ཕུང་ རང་ མ་འོངས་པ། འདས་པའི་ རྩ་མ་ན་ ཡོད་པར་ འལྷུང་།

2) *yatattrenopekṣetaḥ* — དེ་ནི་ དེ་ལ་ བསྟོམ་པ་ མ་ ཡིན་ཏེ། = *tat tatra*.

योरप्यतीतत्वं स्यात् । तत्रातीतोऽपि न स्यात् । यस्माद्वर्तमानावस्थातिक्रातो ह्यती-
तोऽसंप्राप्तोऽनागत इति स्यात् । यद्वा तु वर्तमानानागतयोरसंभव एव । तदा कुतः कस्य
चिदतीतत्वं स्यादित्यतोऽतीतोऽपि न स्यात् ॥ अथ यथोक्तदोषपरिनिवृत्तिर्यथा ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि⁽¹⁾ ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं⁽²⁾ ॥ २

5

⁽³⁾ तत्रातीति काले यदि वर्तमानानागतौ कालौ न स्त इति परिकल्प्यते । एवमपि
तत्राविद्यमानत्वाद्गगनेन्द्रीवरवन्नास्त्यपेक्षा ॥

अथापि स्यात्कालवादिनां विद्यत एव कालस्तत्र किमपेक्षया प्रयोजनमिति ॥
उच्यते । एवमपि [116b]

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

10

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते⁽⁵⁾ ॥ ३

प्रत्युत्पन्नानागतयोरसम्भ्रमतीतानपेक्षवात् । खरविषाणवत् । यतश्चैवं प्रत्युत्पन्नो
ऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यत इति विज्ञेयं ॥

यद्वा चैवमतीतमपेक्ष्य वाऽनपेक्ष्य वा प्रत्युत्पन्नानागतयोर्नास्ति सिद्धिरिव प्रत्युत्प-
न्नापेक्षया वाऽनपेक्षया वातीतानागतयोर[Tib. 142b]नागतापेक्षया वाऽनपेक्षया वा प्रत्यु- 15

1) Mss. *tatra pūrva yadi*.

2) ཅ་ལྟར་གྱུང་ནང་མ་ཁོངས་པ། གཤམ་ཏེ་དེ་ན་མེད་འགྱུར་ན། ཅ་ལྟར་གྱུང་
ནང་མ་ཁོངས་པ། ཇེ་ལྟར་དེ་ལ་ཤེས་པར་འགྱུར་॥

3) Mss. *tatra cet atite...*

4) Tib. *ajoute darçane*.

5) འདས་པ་ལ་ནི་མ་ཤེས་པར། དེ་གཏིས་གྱུ་པ་ཡོད་མ་ཡིན། དེ་ཕྱིར་
ཅ་ལྟར་གྱུང་ནང་། མ་ཁོངས་རྩས་ཀྱང་ཡོད་མ་ཡིན།

6) Mss. *asattvam asyātita°*.

त्पन्नातीतयोरसिद्धाविष्यमाणायां तेनैव प्रत्युत्पन्नानागतयोरतोतापेन[याऽनपेक्षया वा]-
सिद्धिक्रमेण दूषणसाम्यम[ति]दिशन्नाह ॥

एतेनैवावशिष्टौ द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ ।

उत्तमाधममध्यादीनिक्वादादौश्च लक्षयेत्⁽³⁾ ॥ ४

5 कथं कृत्वा ।

यद्यतीतो ऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्ने भविष्यतः ॥

कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

10

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न ज्ञातं विद्यते तयोः ।

तेनातीतोऽनागतश्च कालो नाम न विद्यते ॥

एष तावदेकः कालपरिचर्तः ।

घतीतो वर्तमानश्च यद्यज्ञातमपेक्ष्य हि ।

घतीतो वर्तमानश्च कालेऽज्ञाते भविष्यतः ॥

15

घतीतो वर्तमानश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

घतीतो वर्तमानश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नाज्ञातं विद्यते तयोः ।

घतीतो वर्तमानश्च तस्मात्कालो न विद्यते ।

1) Mss. *ahicṣyamānāyā tanaiva* — *मेक्षय'त'न'.*

2) *मेक्ष'स'मे' क्षु'य' के' अ'दे'दे'द' श्रि'ष'। लु'ग'म' ग'ति'स'मे' स'क्षु'य'स' द'न'।*
म'क्षे'ग' द'न' श'म' अ'वे'द'य' स'क्ष'ष'। ग'ति'ग'य' स'क्ष'ष'य'अ'न' मेक्ष'स'म'सु॥

3) Mss. *anapeksya punaḥ siddhir nātītam...* *द'लु'य'य' के' म' स'क्षु'य'स'म'।*
jāta = pratyutpanna; ajāta = anāgata (l. 13 et suiv.).

एष द्वितीयः कालपरिवर्त [117 a] इति⁽¹⁾ व्याख्यानकारिका इति⁽¹⁾ एवं द्वौ कालपरिवर्तौ बोद्धव्यौ ॥ यतश्चैवं विचारणे कालत्रयं नास्ति तस्मात्कालो न विद्यते कालाभावाच्च भावसद्भावोऽपि नास्त्येति सिद्धं ॥

यथा चैतत्कालत्रयं विचारितमेवं ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादिति⁽²⁾ लक्षयेत् ।

5

उत्तमाधममध्यादीनि [Tib. 143 a] ज्यादिशब्देन कुशलाकुशलाव्याकृतानि 'उत्पादस्थितिभङ्गाः' । पूर्वात्तापरात्तमध्यात्ताः । कामद्वयान्नप्यधातवः । शैतशैतनैवशैतनैवशैतनादयो यावत्तः पदार्थास्त्रिपदार्थसंबन्धव्यवस्थितास्ते सर्वे गृह्यन्ते । एकत्वादोऽप्येतेन्यादिशब्देन द्विवचनप्रयोग्यरूपाणां एवोत्तमादय एकत्वादप्यत्र कालत्रयव्याख्यानेन व्याख्याता वेदितव्याः ॥

10

अत्राह । विद्यत एव कालः परिमाणवत्त्वात् । इह यवास्ति न तस्य परिमाणवत्त्वं विद्यते तद्यथा खर्वविषाणस्य । अस्ति च कालस्य परिमाणवत्त्वं क्षणलवमुद्धर्तदिवसरात्र्यक्षौरात्रपक्षमाससंवत्सरादिभेदेन । तस्मात्परिमाणवत्त्वाद्विद्यत एव काल इति ॥ उच्यते । यदि कालो नाम कश्चित्स्यात्स्यात्तस्य परिमाणवत्त्वं । न त्वस्ति । यस्मात् ।

नास्थितो गृह्यते कालः स्थितः कालो न विद्यते ।

15

यो गृह्येतागृहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथं ॥ ५

1—1) Non traduit dans le tibétain. — Kārikās complémentaires des trois premières kārikās de ce chapitre, explicatives de la kārikā 4a.

2) Mss. *ekatvādāmṣ cetyādi*. — Voir 384. 4.

3) Mss. *trihpādārthāḥ sam*. — རྟོག་པོ་གསུམ་དང་འབྲེལ་བར་གནས་པ་
= *yāvantaḥ padārthāḥ trisambandhena vyavasthitāḥ* = toutes les triades.

4) मै'गर्ह' द्रुष्ये' अर्ह' मै' सुद । गद'द्वे' ग'त्रुद'म'सु'सवे' द्रुष । गर्ह' स' ऽर्द'स' म'पि'द'स' । म'स'त्रुद'द्रुष्ये' द्वे'गुरु' गद'ग'स ॥ Mss. *sthitaḥ kālō na gṛhyate*.

इह यदि कालो नाम कश्चिदवस्थितः क्षणादिव्यतिरिक्तः स्यात्स क्षणादिभिः परिमाणवत्त्वाद्गृह्येत । न त्ववस्थितः कूटस्थः⁽¹⁾ कश्चित्कालो नामास्ति यः क्षणादिभिर्गृह्येत । तदेवं नास्थितो गृह्य[*Tib.* 148b]ते [117b] कालो ऽस्थितत्वात् गृह्यत इत्यर्थः ॥

अथापि स्यान्नित्य एवावस्थितस्वभावः कालो नामास्ति क्षणादिभिर्भिव्यज्यते ।

5 तथा हि ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति⁽⁴⁾ ।

यश्चैवंलक्षणः सोऽवस्थितस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । एवमपि स्थितः कालो न विद्यते यः क्षणादिभिर्भिव्यज्यमानो गृह्येत ॥ कस्मात्पुनः स्थितः कालो नास्तीति चेत् ।

10 क्षणादिव्यतिरेकेणागृह्यमाणत्वात् ॥

अपि चायं कालः संस्कृतस्वभावः सन्नस्तीति । असंस्कृतस्वभावो वा । उभयं च संस्कृतपरीक्षायां प्रतिषिद्धं⁽⁵⁾ ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धौ नास्ति संस्कृतं ।

संस्कृतस्याप्यसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतं ॥

15 इत्यनेन । तदेवं नास्ति व्यवस्थितः कालो यो गृह्येत । यद्येदानीं कालो न गृह्यते ऽस्थ-

1) གེར་ལུག་པར་གཞན་པ་ — Voir ci-dessus p. 63, n. 3; *Gikṣās.* 261. 17.

2) Mss. *nāstitā*.

3) Mss. *lakṣaṇa*°.

4) Stance bien connue, *Ind. Spr.* 1688; Hopkins, *Proverbs and tales in the Epics*, p. 25 (*Am. J. of Phil.* XX. № 1); citée dans le commentaire de Nāgārjuna's *Friendly Epistle*, § 50 (*J. P. T. S.* 1886, p. 16). H. Wenzel compare les «followers of (the doctrine of) Time», རུས་སུ་སྒྲུབ་པ་རྒྱུ་ལྡན་པ་ (= *kālavā-dīnas*) aux *kālakāraṇikas* du *Kāmasūtra* (Aufrecht, *Cat. Ox.* 216b 7).

5) = VII. 33.

6) Sic Mss. — གཞན་པ་པ་ comme ci-dessus *avasthita* et *sthitā* — *vy-ava-* = རུས་པར་.

7) Mss. *grhyetāsthitatyād..*

तत्तादावद्यमानस्वप्नत्वात्सो ऽगृह्यमाणः सन् कथं क्षणादिभिः प्रज्ञपयितुं भावतः पार्यत
इत्याह । अगृहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथमिति । तस्मान्नास्त्येव कालः ॥

अत्राह । सत्यं नास्ति नित्यः कालो नाम कश्चिद्रूपादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः ।
किं तर्हि रूपादीनेव स संस्कारानुपादाय प्रज्ञतः कालः क्षणादिशब्दवाच्यो भवति ।
तस्माददोष इति [Tib. 144a] ॥ उच्यते । एवमपि

5

भावं प्रतीत्य कालश्चेत्कालो भावदत्ते कुतः ।

यद्येवं भावं प्रतीत्य कालो [118a] भवतीति भवता व्यवस्थाप्यते । यदा खलु
भावो नास्ति । तदा नियतं तद्वेतुकोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न च कश्चन भावोऽस्ति ।

इति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितत्वाद्व्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा चैवं न कश्चिद्भावो- 10
ऽस्ति भावतस्तदा

कुतः कालो भविष्यति ॥ ६

कालाभावाच्च न सति क्षणलवमुहूर्तादयः कालभेदास्तत्परिमाणभूता इत्यतः कुतः
परिमाणवन्नेन कालसिद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नास्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

उक्तं हि भगवता आर्यकृस्तिकदयसूत्रे ॥

15

1) Non représenté dans le tibétain.

2) Non traduit dans le tibétain.

३) गण'ते' रु'ष' के' र'द'स'य' य'हे'क'ते' । र'द'स'मे'र' रु'ष' के' ग'ण' य'र' । र'द'स'
य' र'ग'ण'य'र' य'र' मे'र'ग' । रु'ष'ग' य'र'य'र' ग'ण' र'ग'र' ॥

4) Tib. = *kṣaṇādayah*.

5) *स्म'य'कु'य'शु'म'र'* — Mss. *hāstikokta*°, *kakṣa*. — Voir *Gikṣās*. 133. 4
et 404; *Subhāṣitas*, Muséon, N. S., V, p. 43. 20; M. Vyut. § 65. 75, Nanjio
198—4, Feer p. 261. — Cette stance est citée ci-dessous ad XXIV, 34.

यदि को चि धर्माण भवेत्स्वभावः

तत्रैव गच्छेय जिनः सन्भावको ।

कूटस्थधर्माण सिया⁽²⁾ न निर्वृती

न निस्पृषञ्चो भवि ज्ञातु पण्डित इति ॥

5 तथा ।

बुद्धसकलशता य अतीता

धर्मसकलशतानि भणित्वा ।

नैव च धर्म न चाक्षर क्षीणा

नास्ति समुद्रवु तेन अतीणा ॥ इति ।

10 तथैवा⁽⁴⁾ ।

उत्पादकाले हि तथागतस्य

मैत्रेयनामा त्विह यो भविष्यति ।

भविष्यतीये कनकास्तृता मही

तस्याः तदानीं कुत आगमोऽसौ⁽⁵⁾ ॥

15

उल्लापनाः कामगुणा हि पञ्च

विधामणा मोहन मोषधर्मिणः ।

मध्याह्नकाले हि यथैव ग्रोष्मे

जलं मरोच्यां हि तथैव कामाः ॥

1) ཏཱ་ཤེས་པའོ་ — gam. = མཆིན་.

2) Mss. dharmāṇāṃ yānānirvṛtī, dharmāṣaṃyānānir°, dhurmanam — རྩུ་ཁྱུ་ཆོས་རྣམས་ གུ་འདྲ་འདྲའ་ མེ་འཇུར་ = ... na bhaven nirvāṇam.

3) na...bhavi = na bhavet མེ་འཇུར་.

4) Tib. = tathā.

5) Le chapitre se termine ici dans le tibétain.

एकेन कल्पेन भवेद्दि लोको

आकाशभूतो गगनस्वभावो ।

दाहं विनाशं च [प]याति मेखः

कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषां ॥ इति ॥

तद्यथा । पञ्चेमानि भित्तवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृतिमात्रं यदु- 5
तातीतोऽध्वानागतोऽध्वाऽकाशं नि[118b]र्वाणं पुद्गलश्चेति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ कालपरीक्षा नमैकोनविंश-
तितमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *kāsyena*, *kālpena*.

2) Voir Wassilief, p. 331, la doctrine des Prasaṅgas sur le temps. Candrakīrti, comme on sait, est, après Buddhapālita, le chef de cette école.

XX.

सामग्रीपरीक्षा नाम विंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यते कालः फलप्रवृत्तौ सह [Tib. 145 b] कारिकारणभावात् । यो ना-
स्ति नासौ सहकारिकारणभावेन प्रतिपद्यते । वन्द्यातनयवत् । तस्मादस्ति कालः सह-
कारिकारणभावात् ॥ इह बीजावनिसलिलञ्चलनपवनगगनाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्र्यो⁽¹⁾
प्रतीत्यायमङ्कुर उपज्ञायमानः सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्यामृतुविशेषासंनिधानान्नो-
पज्ञायते । यथा च बाह्येष्वेवमाध्यात्मिकेष्वपि ।

यथोक्तं⁽⁴⁾ भगवता ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

10

सामग्र्यो प्राप्य कालं च फलसि खलु देहिनां ॥ इति ।

यस्माच्चैवमस्ति कालापेक्षा तस्मादस्त्यसौ कालो नाम यो ङ्कुरादिप्रवृत्तौ सहका-
रिकारणं भवतीति ॥ उच्यते । स्यात्सहकारिकारणता कालस्य यद्यङ्कुरादिफलस्य
प्रवृत्तिरेव स्यात् । न तस्ति । कथं कृत्वा । इह बीजादिहेतुप्रत्ययसामग्र्योत्पत्त्याङ्कुरादिफ-

1) Le *bīja* est le *hetu* de *Paṅkura*; les cinq *dhātus* en sont les *pratyayas*; le rôle de chacun d'eux est expliqué dans le *Ālistambasūtra*, voir *Bodhic. t.* 370 (IX. 142), *Bhāmatī* 354. 9. — Le tibétain porte °*gagana-kāla-abhidhāna*°.

2) Mss. °*jāyamāno*.

3) Le temps est nécessaire au développement du *bāhya* et de *Pādhyātmi* *samutpāda*.

4) Voir *Divyāvadāna* passim.

5) Mss. *nāma* °*pyaṅkura*°.

6) Le tib. ne traduit pas *satyām*; il donne °*phalodaye parikalpyamāne phala-* *lasya sāmāgryām vyavasthitasya vāvyavasthitasya vā tata utpādo parikalpyeta*.

यदि हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति तत्फलं । कथं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या
फलं जन्यते । तत्राविध्यमानत्वासक्तताभिरिव तैलं । अत एवासंभाव्यत्वाद् ।⁽¹⁾

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या ज्ञायते कथं ।

न तत्फलं सामग्रीतो ज्ञायत इत्यभिप्रायः ॥

5 किं चान्यत् ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति चेत्फलं ।

गृह्येत ननु सामग्र्यां सामग्र्यां च न गृह्यते⁽²⁾ ॥ ३

यद्यत्रास्ति तत्तत्र गृह्यते तद्यथा कुण्डे दधि । यच्च यत्र नास्ति न तत्तत्र गृह्यते
तद्यथा सिकतासु तैलं मण्डूकजटायां शिरोमणिः ।

10 अथ स्याद्विध्यमाना अपि पदार्था अतिसौहृदस्यादतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षादिन्नि-
योपघातान्मूर्तिवद्द्रव्यवधानान्मूर्त्युत्तधाना⁽³⁾ दातमनोऽनवस्थानात्परमाणुवदन्त्यञ्जनश-
लाकावदादित्यगतित्वैभिरिकै⁽⁴⁾ किं केशव[119b] दन्धवधिरादि[Tib. 146b] रूपाव्यादि-
वत्कुञ्जादिव्यवहितवधिरादिवत्सिद्धदेवपिशाचादिशरीरवद्विषयात्तस्याप्युत्पत्तस्य विषयात्त-
रवन्न गृह्यन्त इति चेत् ॥ किं खल्वेषामगृह्यमाणानामस्तित्वे लिङ्गं येनैषामस्तित्वे सत्य-

15 नुपलब्धिर्निरति स्यात् ॥

1) «Montrant l'impossibilité». Voir ci-dessus 143. n. 2. — Tib. = *ata eva asambhavāt phalam nāsti. . . . jñāyate katham ity āha.*

2) गण'ते' सु' द' जे' द' म' स' गे' । केश'व' म' स' सु' प' द' न' नै' । केश'व'
ग' ज' द' सु' प' द' न' नै' ग' । केश'व' म' ज' द' न' ग' ज' द' सु' म' द' ॥

3) Mss. *mūrtivādāraṣṭavya*. लु' स' उ' न' गे' ह' स' गे' क' द' स' ।

4) *antardhāna* = म' स' द' स' ।

5) सु' द' न' नै' ।

अनुमानोपमानागमैर्यक्षादेषामस्ति त्वमिति चेत् ॥ न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति वक्तव्यमनुमानादिभिरुपलभ्यमानत्वात् ॥ यद्गुपीन्द्रियग्राह्यं तदेभिः कार्ष्णैर्विद्यमानमपि सन्न गृह्यते इति चेत् ॥ उच्यते । किमस्माभिरेवमुक्तं ब्रह्मोन्निर्णयैर्विद्यमानं सद्गृह्यतेति । किं तर्हि सामान्येनैव यद्गुः । गृह्येत ननु सामग्र्यामिति ॥

अद्यापि मन्यसे । यद्यत्र नास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते सिकताभ्यस्तैलवत् । उत्प- 8
द्यते च सामग्रीतः फलं । तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलस्यास्ति त्वमिति । उच्यते । यद्य-
त्रास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते तद्यथा कुण्डाद्धीति । अस्मादप्यनुमानादस्ति त्वमस्यायुक्त-
मिति कृत्वा नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति किं न गृह्यते ॥

अद्यापि स्याद्ब्रह्मणोरपि पक्षपोरनुमानविरोधाद्यथास्ति त्वं न युक्तमेवं नास्ति त्वम-
पीति ॥ उच्यते । न वयमस्यासन्नं प्रतिपादयामः । किं तर्हि परपरिकल्पितं सन्नमस्य 10
निराकुर्मः । एवं न वयमस्य सन्नं प्रतिपादयामः । किं तर्हि [Tib. 147 a] परपरिकल्पित-
मसन्नमस्यापाकुर्मः । अतद्वपरिहारेण मध्यमायाः प्रतिपदः प्रतिपादयितुमिष्टत्वादिति ॥

उक्तं चार्थदेवपादियै शतके ॥

स्तम्भादीनामलंका[120a]रो गृह्यस्यार्थे निरर्थकः ।

सत्कार्यमेव यस्येष्टं यस्यासत्कार्यमेव च ॥ इति ।

15

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते विद्यमानस्य ग्रहणप्रसङ्गादिति व्यवस्थितं ॥

अथ मन्यसे नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति । एवमपि

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति चेत्फलं ।

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥ 8

1) Voir ci-dessus 73. n. 3.

2) ཅེ་སྟེ་ མི་ གཟུང་ — Pourquoi ne pas l'admettre ?

3) V. le çataka d'Āryadeva, XI. 15 — Muséon, N.S., I, p. 289. — āryade-
vapāḍīya n'est pas traduit dans le tibétain.

4) གལ་ནེ་ སྐྱུ་དང་ཁྱེད་རྒྱལ་ཡི། མེ་གས་ལ་ འབྲས་ཤུ་ མེད་ན་ཤི། སྐྱུ་རྒྱལ་ས་
དང་ནི་ ཁྱེད་དག་ ཡང་། སྐྱུ་ཁྱེད་མ་ཡིན་ མཚུངས་མཚུངས་ འཕྱུར་ ॥

यथा हि ज्वालाङ्गारदिष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य ते हेतुप्रत्यया न भवन्ति ।
एवं विवर्जितानामपि बीजादीनां हेतुप्रत्ययता न स्यात्तेष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा । न
चाहेतुप्रत्ययेभ्यः फलप्रवृत्तिरुक्तेति नास्ति स्वभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

अत्राह । नैव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यत इयं चिन्ता स्यात् । किं
5 सामग्र्यां फलमस्ति उताहो नास्तीति । किं तर्हि हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यं । सामग्र्यी
तु हेतोरनुग्रहमात्रं करोति । स हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं दत्त्वा निरुध्यते तेन च हेतु-
नानुग्रहमात्रं फलमुत्पद्यत इति ॥

उच्यते । नैव ह्यज्ञातस्य फलस्य हेतोरनुग्रहणमस्ति । न चाप्यज्ञातस्य वन्ध्या-
तनयस्येव केन चित्किं चिन्मात्रं कर्तुं शक्यमित्यपुनैषा कल्पना ॥ अपि च ।

10 हेतुकं फलस्य दत्त्वा यदि हेतुर्निरुध्यते ।

यदत्तं [Tib. 146 b] यन्निरुद्धं च हेतोरालम्बनं भवेत्⁽⁸⁾ ॥ ५

यदि हेतुः⁽⁴⁾ फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतु[कं]⁽⁵⁾ कारणं दत्त्वा निरुध्यत इति परिकल्प्यते ।
एवं सति यदत्तं यन्निरुद्धं च तदात्मभावद्वयं हेतोः स्यान्न चैतद्युक्तमर्थशास्त्रतत्त्वप्रसङ्गावि-
त्यानित्ययोश्च परस्परविरुद्धपरेकत्वाभावात् ॥ अथ हे[120 b]तोरालम्बनद्वयप्रसङ्गप-
15 रिकारार्थं सर्वात्मना निरोध इष्यते फलस्योत्पत्त्यर्थं किं चिरप्यदत्त्वा । एवमपि

1) कु'ल' सङ्'अङ्ग'स'उ'स'.

2) सङ्'सङ्ग'स'.

3) ग'ल'ते' कु'स' वै' अङ्ग'सु'ल'। कु' अङ्ग'स' वै' अङ्ग'अङ्ग'। ग'न'
अङ्ग'स' न' ग'न' अङ्ग'स'। कु'य' सङ्ग'ते' ग'ते'स' सु' अङ्ग'॥

4) Tib. = sa hetuḥ.

5) Mss. *dekukāraṇam*. Tib. = *hetum tatkāraṇahetum*. कु'रे' अङ्ग'कु' — he-
tuka = hetuka = hetu (P. W.).

6) Comparer le *ardhajaratīyanyāya*. Col. G. A. Jacob, First Hand-
ful, p. 6.

हेतुं फलस्यादत्त्वा च यदि हेतुर्निरुध्यते ।

हेतौ निरुद्धे ज्ञातं तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥ ६⁽¹⁾

यदि फलस्य किं चिदप्यदत्त्वा सर्वात्मना हेतुर्निरुध्यते । ननु तस्मिन् हेतौ निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते तदाहेतुकमेव स्यान्न चाहेतुकमस्तीत्ययुक्तैषा कल्पना ॥

अत्राह । यद्येवं फलस्य हेतोरुत्पत्तौ दोष एवं सति सहोत्पन्नैव सामग्री फलस्य 5
जनिकास्तु तद्यथा प्रदीपप्रभाया इति ॥ एषापि कल्पना नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

फलं सदैव सामग्र्या यदि प्राडुर्भवेत्पुनः ।

एककाली प्रसज्येते जनको यद्य जन्यते ॥ ७⁽²⁾

न चैककालयोः सव्येतरगोविषाणयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टं वामदक्षिणकारयोश्चरणयो-
र्वेत्ययुक्तैषा कल्पनेत्ययुक्तमेतत् ॥

10

अत्राहुरेके । नैव ह्यभूत्वा भावानामुत्पत्तिर्युक्ता आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्धे-
तुप्रत्ययसामग्रीतः [Tib. 147 a] पूर्वमेव तत्फलमनागतावस्थायां व्यवस्थितमनागता-
त्मना । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था जन्यते । इदं तु व्यवस्थितमेवेति⁽³⁾ ।
तान्⁽⁴⁾ प्रत्युच्यते ।

1) गण'हे' कु' रे' अस'सु'य । कु' म'सु'र'म' अस'ग'अ'सु'र'र । कु' अस'ग'स'
र'स' रे' सु'स'य'य । अस'सु' रे' रे' कु'मे'र' असु'र' ॥

2) गण'हे' ऊ'ग'स' र' अस'ग'सु'य । अस'सु' य'र' रे' सु' असु'र'र । सु'र'
म' सु'र' र' स'सु'र'स' ग'र' । सु'ग'सु'य'र' रे' स'य'म' असु'र' ॥

3) Voir Bhavya apud Rockhill, Life, p. 195 et Abhidh. k. v. fol. 359.

4) Mss. tāvat praty. रे'र'ग'य' स'सु'र'म' रे' ।

पूर्वमेव च सामग्र्याः फले प्रादुर्भवेद्यदि ।

हेतुप्रत्ययनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत्⁽¹⁾ ॥ ८

यदि⁽²⁾ भवतामभीप्सि[121a]तं⁽³⁾ सामग्रीतः पूर्वमेव फलं स्वल्पतः स्यादिति तद्धेतु-
प्रत्ययनिर्पेक्षं स्यात् । ततश्चाहेतुकं स्यात् । न चाहेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं युक्तं ।
5 खरतुरगोरगविषाणादीनामप्यस्तित्वप्रसङ्गात् । पूर्वसिद्धस्य च पुनर्हेतुप्रत्ययपेक्षया नि-
प्रयोजनत्वादित्ययुक्तमेतत् ।

अन्ये पुनर्वर्णयन्ति । हेतुरेव फलं जनयति न सामग्री । न चोक्तदोषप्रसङ्गो यस्मान्न
न्यून्यो हेतुरन्यत्फलं यतः किं हेतुं दत्त्वा फलस्य हेतुर्निरुध्यते उताद्वैवेति विचारः
स्यात् । अपि तु हेतुरेव⁽³⁾ निरुद्धः फलात्मना व्यवस्थित इति ॥ उच्यते । एवमपि ।

10

निरुद्धे चेत्फलं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ।

पूर्वज्ञातस्य हेतोश्च पुनर्ज्ञानं प्रसज्यते⁽⁴⁾ ॥ ९

यदि निरुद्धे हेतौ भवन्मतेन फलमुत्पद्यते । तच्च फलं हेत्वात्मकमेव भवतीति
परिकल्प्यते । एवं सति हेतोः संक्रमणं भवेत् । नटस्य वेषात्तरपरित्यागेन वेषात्तरसं-
चारवत् । हेतोः संक्रमणमात्रमेव स्यात् । न त्वपूर्वस्य फलस्योत्पादः । ततश्च हेतोर्नि-
15 त्यतैव स्यात् । न च नित्यानामस्तित्वं क्व चिदस्ति । यथोक्तं शतके [Tib. 147b] ॥

1) गण'ते' ཚོགས་པའི་ ལྟུང་པོ་ཏུ། འཇམ་མུ་ རྒྱུ་པར་ ལྟུར་ ཅི་ རྒྱུ་ རང་
ལྟུང་ལྟུར་ མེད་པ་ཅི། འཇམ་མུ་ ལྟུ་མེད་ འཇུང་པར་ འཇུར།

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. *evāniruddha*.

4) गण'ते' ལྟུ་ འགགས་ འཇམ་མུ་ ཅི། ལྟུ་ ཅི་ ལྟུང་པོ་འཇུང་པར་ འཇུར། རྒྱུ་
ལྟུ་པའི་ ལྟུ་ ཡང་ ཅི། ཡང་ རྒྱུ་པར་ ཅི་ བལ་པར་འཇུར།

5) IX, 6.

अप्रतीत्यास्तित्ता नास्ति कदा चित्कस्य चित्त्वा चित् ।

न कदा चित्त्वा चित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

किं च एतस्यां कल्पनायां पूर्वज्ञातस्य च हेतोः पुनर्जन्यमप्राप्नोति । न च ज्ञातस्य पुनरपि युज्यते निष्प्रयोजनत्वात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च ॥

अथ मन्यसे येनात्मना विद्यमानो न तेनैवात्मना ज्ञायते । येन चात्मना ऽविद्यमान- 5
स्तेनैव ज्ञा[121 b]यत इति ॥ एतदपि न युक्तं । अपरित्यक्त[हेतु]स्वभावस्य हेतुस्वप्नपस्य
फलमिति संज्ञा[मा]त्रभेदादवस्थाभेदाच्च द्रव्याभेदस्य⁽¹⁾ साधयितुमशक्यत्वात् । फलावस्थायां
च परित्यक्तहेतुस्वभावस्य फलशब्दवाच्यत्वाद्धेतुः फलात्मना तिष्ठतीति यत्किं चि-
देतत्⁽²⁾ ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । निरुद्धो वा जनयेदनिरुद्धो वा । फलमप्यु- 10
त्पन्नं वा जनयेदनुत्पन्नं वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽस्तंगतः कथं ।

तिष्ठन्नपि कथं [हेतुः] फलेन जनयेद्दृतः ॥ १०

1) Il semble que le traducteur tibétain ait lu °*bhedasya*.

2) «Cela n'a aucune valeur»; la version tibétaine rend le sens et non pas les mots *देस' सु'स' अरे'के' छि'रने*. [Corriger la note 6 p. 37; remarque de M. E. Leumann].

3) Les Mss. présentent une lacune.

अगणस'स' कुस'स' सु'स'यि'स' । । अक्ष'सु' श्लेष'स' हे'ल्ल'स' सु'र' ।
। अक्ष'सु' र'न' के' अक्ष'स'स' सु' । । गण'स'स' सु'न' के' हे'ल्ल'स' सु'र' ।
। उ'स'ग'सु'र' । ग'ल'ने' रे'दे'ग' अगण'स' कुस' उ'न' दे'ग'स'स' सु'र'स' सु'र' ।

तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतव्रपो विद्यमानेन फलेन वृतः संबद्धः कथं जनयेत् ।
[इह] हि⁽¹⁾

कारणं विकृतिं गच्छन्नापते ऽन्यस्य कारणं ।

इति कारणभावे प्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्यं विकारेण भवितव्यं । यस्तु न वि-
क्रियते स हेतुलक्षणयुक्त एव न भवतीति । फलेन च संबद्धः कथं जनयेत् । फलस्य 5
विद्यमानत्वात् ॥

अथ मन्यसे विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वादवृत एवासंबद्ध एव हेतु
फलेन फलं जनयिष्यतीति । एतदप्ययुक्तमित्याह ।

अथावृतः फलेनासौ कतमज्जनयेत्फलं ।

अस्य'सु' श्लेष'स' श्ले' ष्य'उ'र' स'र'ग'स' स' श्ले'र'र' ले'स'स'स' ह'ग'र'र' र' र' र' र'
अस'र' । उ'र'र'र' ले'र' । र'र'र' अ'ग'र'स'स' ष्य'र'स' स' ष्य'र'र' र' श्ले'र' अस्य'सु'
श्ले'र'स' स'र'र' अ'सु'र' । ग'र'र' श्ले'र'र' र' र'ग'स'स'श्ले'र'स' स' स' श्ले'र'स'स'
अ'सु'र'र' । अस्य'सु' ष्य'उ'र' स'र'ग'स' ष्य'र' श्ले'र'र' स'श्ले'र'स'स'र'स' ष्य'र' श्ले'र'
र'र'र' स'श्ले'र'स'स' अ'सु'र' । उ'र' श्ले'र' ष्य'र' र'स'स' र'र'र'र'र'र' अ'ग'र'स'स'स' र' र'
स'श्ले'र'र' । ले'र' [148] उ'र' ले'र' । श्ले'र' र'स'स' ष्य'र'र'र' अस्य'सु' स'श्ले'र'स'स' अ'सु'र'र'
श्ले'र'र' । स'र'र'र' ।

अस्य'सु' र'र' र' अस्य'र'र'र' श्ले' । ग'र'र'स'स' स' र' र' र'र'र' स'श्ले'र' । = *yadā*
tāvan niruddho 'staṅgato hetur utpannam sad vidyamānam^(a) phalam janayatīti
parikalpyate tan nopapadyate. kasmād iti cet. katham niruddho 'samvidyamāno
hetuḥ phalam janayet. yadā janayati vāndhyūputro 'pi putram janayisyati. phalam
ca sad vidyamānam api janmanirapekṣam api katham hetur janayisyati. atha
mānyase śaktyabhāvāt niruddho na janayati, kiṃ tu tiṣṭhann eva hetuḥ phalam
janayisyatīti. ucyate: tiṣṭhann api katham.

(a) स'र'ग'स' = *sva*, dans l'expression *sarvasva*; mais aussi *asti*, *vidyate*,
comme par exemple ci-dessous ad XX. 21 *svabhāvena vidyamāna* traduit par
र'र' स'र'र'र'र' स'र'ग'स' ।

1) श्ले'र' र' र'स'स'अ'सु'र'स' । ग'र'र'र' श्ले'र'र' अ'सु'र'स' ष्य'र' ।

यथा चातीतस्य फलस्यातीतेनानागतवर्तमानेन हेतुना सक्तं न कदा चित्संगतिर-
स्ति । एवं वर्तमानस्यापि फलस्य त्रैकालिकेन हेतुना सक्तं नास्ति संगतिरिति तत्प्र-
तिपादयन्नाह ।

न ज्ञातस्य ह्यज्ञातेन फलस्य सक्तं हेतुना ।

नातीतेन न ज्ञातेन संगतिर्ज्ञातुं विध्यते⁽¹⁾ ॥ १३

5

ज्ञातस्य फलस्य भिन्नकालत्वाद्ज्ञातेन चातीतेन च हेतुना सक्तं संगमनं नास्ति ।
नापि वर्तमानस्य वर्तमानेन हेतुना सक्तं संगतिरस्ति हेतुफलयोगोपपन्नाभावात् । तयोश्च
संगतिवैषम्यात् । किं हि विद्यमानयोः परस्परनिरपेक्षयोः पुनः संगत्या प्रयोजनमिति
नास्ति संगतिः ॥

इदानीमनागतस्यापि [Tib. 149b] फलस्य यथातीतानागतप्रत्युत्पन्नेन हेतुना सक्तं 10
संगमनं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नाज्ञातस्य [123a] हि ज्ञातेन फलस्य सक्तं हेतुना ।

नाज्ञातेन न नष्टेन संगतिर्ज्ञातुं विध्यते⁽²⁾ ॥ १४

अज्ञातं हि फलमसंविद्यमानं । तस्य भिन्नकालेन वर्तमानेनातीतेन च हेतुना सक्तं
नास्ति संगमनं भिन्नकालत्वात् । अनागतेनापि हेतुना सक्तं नास्ति संगमनमुभयोरविध्य- 15
मानत्वात् ॥ यदा चैवं सर्वथा हेतुफलयोः संगतिर्नास्ति तदा

असत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलं ।

1) अस्य 'सु' श्लेषः 'स' कुं म' श्लेषः । अस्य 'र' र' र' श्लेषः 'स' र' । अङ्ग' उ' र'
अङ्ग' स' र' अङ्ग' र' र' । अङ्ग' र' र' र' म' र' र' र' ॥

2) अस्य 'सु' म' श्लेषः कुं श्लेषः र' । म' श्लेषः 'स' र' अस्य 'स' र' । अङ्ग'
उ' र' अङ्ग' स' र' र' । अङ्ग' र' र' र' म' र' र' र' ॥

नैव हेतुः फलं जनयति संगतिरविद्यमानत्वाद्बन्ध्यापुत्रमिवेत्यभिप्रायः ॥ अथापि स्यात्सत्यमेव संगती हेतुः फलं जनयतीति । तदपि न युक्तं कालत्रयेऽपि संगत्यनुपलब्धेः ॥ अथापि कथं चिद्धेतुफलयोः संगतिः परिकल्प्यते । एवमपि ।

सत्यां वा संगती हेतुः कथं जनयते फलं ॥ १५

- 5 स[नि]हितस्य फलस्य पुनर्जन्मवैषम्यात् । असंनिकितानां च संगतिरयुक्तत्वादित्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

हेतुः फलेन शून्यश्चेत्कथं जनयते फलं ।

[हेतुः फलेनाशून्यश्चेत्कथं जनयते फलं ॥ १६]

- यो ऽयं फलस्य हेतुः फलस्य जनक इष्यते स तेन शून्यो वा भवन् फलमुत्पादयेद्-
10 शून्यो वा । तत्र हेतुः शून्यः फलेन रहितः फलं न जनयति । अहेतुवत्फलशून्यत्वात् । फलेनाशून्योऽपि हेतुः फलं न जनयति । विद्यमानत्वा[Thb. 150a]त्फलस्य । विद्यमानपुत्रं देवदत्त इव ॥ एवं तावत्फलशून्यो वा फलाशून्यो वा हेतुः फलं न जनयति ॥

यच्चापि फलमुत्पद्यते तच्चाप्यशून्यं वा समुत्पद्यते शून्यं वा । तत्र तावत् ।

फलं नोत्पत्स्यते [ऽ]शून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ।

- 15 अनिरुद्धमनुत्पन्नमशून्यं तद्[123b]विष्यति ॥ १७

1) झर'स' णिर'स' म'पिर'र'। कुष' रै' अस'स'सु' रै'पु'र' सञ्जे'र'। झर'स' णिर'स' पिर'र' प'र'। कुष' रै' अस'स'सु' रै'पु'र' सञ्जे'र'॥

2) लुङ्ठैग'र'।

3) ग'र'रै' अस'स'सु'र' श्रु'र'स'रै' कुष'। रै'पु'र' अस'स'सु' श्रु'र'स'रै'र'। ग'र'रै' अस'स'सु'र' मै'श्रु'र' कुष'। रै'पु'र' अस'स'सु' श्रु'र'स'रै'र'॥

4) अस'स'सु' मै'श्रु'र' श्रु' मै'अश्रु'र'। मै'श्रु'र' अग'ग'स'र' मै'अश्रु'र'रै'। मै'श्रु'र' रै'रै' म'अग'ग'स' र'र'। म'अश्रु'र'स'र' प'र' अश्रु'र'स' पिर'।

न कश्चित्पदार्थो नामास्तीति प्रतिद्वन्द्वभावोऽपि पदार्थो नास्तीति कुतो
नैकात्मिकता । न ह्यस्माकं प्रतिबिम्बकं सस्वभावं नापि निःस्वभावं । धर्मिणामन्तरेण
तद्धर्मयोरप्यभावात् । न ह्यार्याः प्रतिबिम्बकं नाम किं चिन्निःस्वभावं सस्वभावं बोधल-
भक्त इति ॥

तत्र पूर्वं फलं नोत्पत्स्यत इत्यादिना श्लोकद्वयेन⁽¹⁾ साक्षादुत्पत्तिक्रियाकर्तृत्वं फलस्य 5
निषिद्धं । इदानीं हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं प्रतिषिद्धमिति । अयमस्य पूर्वका-
द्विशेष इति विज्ञेयं ॥

अत्रा[124 b]ह । यद्यपि हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं निषिद्धं । तथापि
हेतुस्तावत्स्वभावतोऽस्ति न चास्ति फले हेतोर्हेतुत्वं सिध्यति । तस्मात्फलमपि भवि-
ष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्धेतुर्यश्चजनयतोऽस्य हेतुत्वं स्यात्⁽⁴⁾ । 10

न चाजनयमानस्य हेतुत्वमुपपद्यते ।

अथ स्यात् । यद्यप्येवं हेतोर्हेतुत्वं नास्ति तथापि फलं तावदस्ति । न च हेतुम-
न्तरेण फलं युक्तमिति फलसद्भावाद्धेतुरपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । पदाजनयमानस्य
हेतोर्हेतुत्वं नास्तीत्युक्तं । तदा ।

हेतुत्वानुपपत्तौ च [Tib. 151 b] फलं कस्य भविष्यति ॥ २२

15

इति । तस्मात्फलमपि नास्तीति ।

1) Mss. *pratidvandvabhāvābhāvān niḥsvabhāvo 'pi svabhāvo nāsti*. —
འགཤམ་ཐུ་མེད་པའི་ཕྱིར་.....

2) XX. 17 et 18. — Ci-dessus 402, 14.

3) Mss. *pūrvakāviṣeṣa* — ཀོང་མ་ལས་ འདྲིའི་ ལུང་པར་ ཡིན་ནོ།

4) Mss. *hetutvaṃ na syāt*.

5) ལྷེ་པར་ ཐེད་པ་ མ་ཡིན་ན། །རྒྱ་ཉིད་ བད་པར་ མི་ འགྱུར་རོ། རྒྱ་ཉིད་ འཕད་
པ་ཡོད་ མིན་ན། །འཕམས་ཀྱི་ གང་གི་ ཡིན་པར་ འགྱུར་ ॥

6) Mss. *phalam iti* — འཕམས་ཀྱི་ ཡང་.

अत्राह । नैव हि केवलस्य हेतोः फलोत्पत्तिक्रियायाः प्रयोजकत्वं । किं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलं जन्यते इति ॥ उच्यते । उक्तदोषवान्न युक्तमेतत् ॥

अपि चेयं हेतुप्रत्ययसामग्री यदि फलस्य जनिकेति कल्प्यते । किं सा स्वयमेव तावदात्मानं जनयति उताहो न ॥ यदि जनयतीति कल्प्यते तन्न युज्यते । न ह्यलब्धा-
5 त्मभावस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमित्यतः सामग्र्यावश्यं लब्धात्मभावया भवितव्यं । न च लब्धात्मभावयाः पुनः स्वात्मोत्पादे प्रयोजकत्वं युक्तमित्यतो न सामग्री स्वात्मानमुत्पादयति । या चात्मानं नोत्पादयति सा कथं फलमुत्पादयितुं शक्नोतीति प्रतिपाद्यन्नाह ।

न च प्रत्ययहेतूनामियमात्मानमात्मना ।

या सामग्री जनयते [सा] कथं जनयेत्फलं⁽¹⁾ ॥ १३

10 प्रत्ययानां हेतूनां च येयं सामग्री सा तावदात्मनैवात्मानं नोत्पादयति स्वा-
[125a]त्मनि वृत्तिनिरोधात्सत्याः पुनरुत्पादवैयर्थ्याच्च । या चैवात्मानमेव तावन्न जनयति सा कथं फलं जनयिष्यति । न हि बन्ध्यादुहितात्मानं जनयितुमशक्ता सती पुत्रं जनयिष्यतीति युज्यते । एवं सामग्र्यपि स्वात्मानजनिका फलं जनयतीति न युज्यते । तस्मात्

15 न सामग्रीकृतं फलं⁽²⁾ ।

अद्यापि स्याद्यदि सामग्र्यकृतं फलं न संभवति । एवं तच्छे⁽³⁾सामग्री[Tib. 152a]कृतं

1) ལྷུ་རྩམས་ ༥༥ གི་ རྒྱུ་དག་གིས། རྒྱུ་མ་ག་ ཡིན་ དེ་ཡིས་ནི། བདག་
གིས་ བདག་ཉིད་ མི་བསྐྱེད་ན། འབྲས་སུ་ རི་ཁྱུར་ རྒྱུད་པར་བྱེད། — La lecture དག་
གིས་ et non དག་གི་ (*oheṭūnām*) est confirmée par le commentaire: «une *sāmagrī*
constituée par...»; voir cependant la traduction de la *kārikā* 24.

2) Le traducteur tibétain n'a pas observé, semble-t-il, que nous avons ici le premier pāda de la *kārikā* 24.

3) C'est-à-dire *asāmagrī-kṛta*, «fait par ce qui n'est pas la *sāmagrī*». Voir Chap. I. 12 et 14.

भविष्यतीति चेत् । उच्यते ।

नासामग्रीकृतं फलं ।

यदा सामग्रीकृतं फलं न संभवति तदा कथमत्यन्तविह्वलमसामग्रीकृतं भविष्यति ।

असामग्रीकृतमिति फलं न संभवति ॥

अथ स्याद्यद्यपि नास्ति फलं स्वभावतस्तथापि हेतुप्रत्ययसामग्री तावदस्ति न ६
च फलमन्तरेण हेतुप्रत्ययसामग्री संभवतीति फलमपि संभविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्धे-
तुप्रत्ययसामग्री यदि फलमेव भवेत् । यदा तु यद्योदितेन न्यायेन फलमेव नास्ति । तदा

अस्ति प्रत्ययसामग्री कुत एव फलं विना⁽¹⁾ ॥ २३

फालाभावे सति निर्हेतुका हेतुप्रत्ययसामग्र्यपि नास्तीत्यभिप्रायः ॥

उक्तं न्यायललितविस्तरसूत्रे⁽³⁾

10

काण्ठोष्ठ प्रतीत्य तालुकं

त्रिंशपरिवर्ति रवति अन्तराः ।

न च काण्ठगता न तालुके

अन्तरैकैकं च नोपलभ्यते ॥

1) कॅण्ठ'स' सु'य' स'स' सु' मे' । कॅण्ठ'स' सु'य' स'स' सु' मे' ।
। स'स' सु' य'य' स' स'य' । सु'य' कॅण्ठ'स' स'य' य' ।

2) सु'म'स'स'मे'य' ।

3) Bibl. Indica, p. 211; Lefmann, p. 177; Çikṣās. 240. 7. — Vaitalya.
— Les pādas impairs sont du type { --- --- --- --- --- }

4) Mss. *jihvapariivartti ravanti rakṣarāḥ*. — Çikṣās. *jihva parivartir avarti akṣarā* [«avartti» apparently stands for *āvartate*] — सु'स'स'स'य' य'य' स' ।
स'स' य' । = *jihvāparivartanād akṣarasvaro bhavati*.

5) कॅण्ठ'स' स'य' स'य' ।

6) मे'मे'य' — Mss. °*kaikaṣa* — Çikṣās. °*kas tu* (corrigé °*ka tu*).

सामग्रि पतीत्य तं च सा
 वाच मनबुद्धिवा[125b]सेन निश्चारी ।
 मनवाच अदृश्यद्वयपिणी
 बाह्यतोऽभ्यन्तरि नोपलभ्यते ॥
 उत्पादव्यर्थं विपश्यतो
 वाचरुतघोषस्वरस्य पण्डितः ।
 क्षणिकां वक्षिकां तदा दृशी
 सर्व वाचं प्रतिश्रुतकोपमां ॥

तथार्योपालिपरिपृच्छायामुक्तं भगवता ।

10

इह सासनि सूरमणीयि
 प्रजज्ञया गृह्णिलिङ्गं बह्विवा ।
 फलवन्तु भविष्यथ श्रेष्ठा
 एषु निदेशितु कारुणिकेन [Tib. 152b] ॥
 प्रजज्ञिवा गृह्णिलिङ्गं बह्विवा
 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।

15

1) Mss. *sāmagrī pratītye taṃ* — *Çikṣās.*, Lefmann *°pratītyataṣ ca.*
 — ཆོག་མ་ལ་ རེ་ལ་ སེམས་ནས་ རེ་ རེ། ཡིད་ཀྱི་ གློ་ཡི་ རྒྱལ་ལོ་ས་ འབྱུང་ མེད་ཀྱི།
tāṃ sāmagrīm pratītya vāg eṣā manobuddhivaçena niçcaret...

2) Lire *°vayam.*

3) Lire *°ghoṣasarasya.* — «Lorsque le sage examine la production et la disparition...».

4) སྤྱི་ལོ་མེད་ལ་ = *asāra.*

5) Sic Mss. རེ་ཆོ་ རེ་གློ་ཡི་... «Alors il voit que toute parole...» — *Rā-jendralā* et *Çikṣās. tadāḍṣm.*

6) Mss. *vāca*; Rāj. et Çi. *vācaḥ.*

7) Même fragment que ci-dessus p. 155.

पुन धर्मसभाव तुलित्वा
 सर्वफला न फलान च प्राप्तिः ॥
 अलभत फलं तथ प्राप्तिं
 आश्चर्यं पुन ज्ञायति तेषां ।
 अहो ऽतिकारुणिको नरसिंहो
 सुष्ठुपदेशित युक्तिं विनेनेति ॥

5

तथार्यप्रज्ञापारमितायामष्टसाहस्रिकायां⁽¹⁾ तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
 महासंन्याससंनद्धेन न द्वये स्थातव्यं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने स्था-
 तव्यं । न स्रोतघ्रापत्तिफले न सकृदागामिफले नानागामिफले नार्हत्वे न प्रत्येकबुद्धत्वे न
 सम्यक्संबुद्धत्वे स्थातव्यमिति ।

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ सामग्रीपरिज्ञा-
 नाम विंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Voir l'édition de la Bibl. Ind. p. 84. 22.

XXI.

संभवविभवपरीक्षा नामैकाविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव स्वभावतः कालः संभवविभवनिमित्तत्वात् । इह के चित्कालविशेषमपेक्ष्य⁽⁹⁾ कुरोत्पत्तिर्भावानामुत्पादो भवति । के चित्कालविशेषमपेक्ष्य विभवो वि-
 नाशो भवति । न सर्वदा विद्यमाना[नाया]मपि हेतुप्रत्ययसामग्र्यामित्यतो विद्यत एव कालः
 5 संभवविभवनिमित्त[126 a]त्वात् ॥ उच्यते । स्यात्संभवविभवनिमित्तता कालस्य यदि संभ-
 वविभवावेव स्यातां । न तु स्तः । यथा च न स्तस्तथा प्रतिपादयन्नाह [Tib. 153 a] ।

विना वा सह वा नास्ति विभवः संभवेन वै ।

विना वा सह वा नास्ति संभवो विभवेन वै⁽⁴⁾ ॥ १

- 10 इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावन्मोक्षं सहभावेन वा स्यातां विनाभावेन वा ।
 उभयथा च विचार्यमाणौ न संभवतः । कथं कृत्वा । तत्र तावद्यथा विना संभवेनोत्पादेन
 विभवो विनाशो नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) ལྷུ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་འོ། = *hetuvāh*.

2) D'après le tibétain: *āṅkurādīnām utpattir utpādo...* — ལུང་ཞིང་ ལྷུ་
 བར་ འགྱུར་ལ།

3) འཇིག་ཅིང་ རྒྱུ་པར་འཇིག་པར་ འགྱུར་ཞི།

4) འཇིག་པ་ འགྱུར་པ་ མེད་པར་རམ། ལྷུ་ཅིག་ ཡོད་པ་ཉིད་ མ་ཡིན། འགྱུར་
 པ་ འཇིག་པ་ མེད་པར་རམ། ལྷུ་ཅིག་ ཡོད་པ་ཉིད་ མ་ ཡིན།

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना ।

विनैव जन्म मरणं विभवो नोद्वं विना ॥ २

संभवं विना कथं नाम विभवो विनाशो भविष्यति । कथं नामेत्यनेन प्रसिद्धमत्य-
त्तासंभवं दर्शयति । कथं नाम भविष्यतीति नैवेतत्संभवतोत्यभिप्रायः ॥ यदि पुनर्विनैव
संभवं विभवः स्यात् को [दो]षः स्यात् । उच्यते । विनैव जन्म मरणं स्यात् । अज्ञातस्य ५
मरणं स्यान्न चाज्ञातस्य मरणं दृष्टमिति ॥ तस्माद्विभवो नोद्वं विना भवितुमर्हति ॥
अद्येनात्र श्लोकस्यार्थेन प्रतिज्ञा । मध्येन पादेन प्रसङ्गापादनं । अद्येन निगमनमिति
विज्ञेयं ॥

एवं तावद्विना संभवेन विभवो न युक्त इति प्रतिपाद्येदानीं सक्त संभवेनापि विभवो
यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

संभवेनैव विभवः कथं सक्त भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैवं तुल्यकालं हि विद्यते ॥ ३

यदि हि संभवेन सक्त [Tib. 153 b] युगपत्तुल्यकालं विभवः स्यादेवं सति जन्म-
मरणे युगपत्स्या[126 b]तां । न चैवं परस्परविरुद्धे अलोकान्धकारवदेकास्मिन् काले
विद्यते इति । तस्मात्सक्तपि संभवेन विभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितं ।

15

1) लङ्ग'स' सुद'स' मेद'स'र'। ई'ल'स'र' यद'स'र' ल'स'र'। ल'स' मेद'
स'र'ल'स'र' ल'स'र'। लङ्ग'स' सुद'स' मेद'स'र' मेद'॥

2) स'स'स' स'स'स'स'।

3) स'स'स'स'स'स'।

4) लङ्ग'स' सुद'स' ल'स'र'। ई'ल'स' यद'स'र' ल'स'र'। ल'स' मेद'
स'र'ल'स'र' ल'स'र'। लङ्ग'स' सुद'स' मेद'स'र' मेद'॥

5) Non représenté dans le tibétain.

यदा चैवं संभवेन विना वा सद् वा विभवस्य नास्ति सिद्धिरिव संभवस्यापि विना
वा सद् वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह ।

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना ।

अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते ⁽¹⁾ ॥ 8

5 नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते । यस्मादनित्यता हि भावेषु भवनधर्मकेषू-
त्पादधर्मकेषु न कदाचिन्न विद्यते । किं तर्हि सर्वदैव विद्यते । उक्तं हि ।

ब्रह्मरूपधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठति कतमे भावा ये ब्रह्मरूपं विना ॥ इति ⁽²⁾

यदा चैवं नित्यमनित्यतानुगताः सर्वे भावास्तदा कुतः सा का चिदवस्था या वि-
10 नाशरहिता स्यादिति । अतो नास्ति विभवेन विनोत्पाद इति । एवं तावद्विना विभवेन
नास्ति संभवः ॥ शेषमत्र संस्कृतपरोक्षानां विचारितत्वात् विचार्यते ॥

यस्तु सहेतुको विनाशः ⁽³⁾ संस्कृतलक्षणत्वाद् उत्पादवदिति साधनमुक्तिरप्याह्यचित्त-

1) ལྟར་པ་ འཇིག་པ་མེད་པར་ བློ་ ཇི་ལྟར་ ཡོད་པ་ཉིད་ཀྱི་ འགྱུར་ རྒྱུ་ལོ་
ནམས་ལ་ མི་རྟག་ཉིད་ རྒྱུ་ཡང་ མེད་པ་ མ་ཡིན་ནོ།

2) ལྟར་པའི་ ཆོས་ ཅན་.

3) = VII. 24.

4) Chapitre XIII.

5) Voir ci-dessus p. 29, n. 5 et p. 173, n. 8.

6) Mss. *ksipyāntyācittalakṣaṇair*, *ksipyāllya*°, *ksipyābhya*. — ག་མའི་
སེམས་ རྒྱུ་ སེམས་ལས་ ལྟར་པའི་ མཆོད་ཉིད་རྟག་གིས་. — Le tibétain confirme donc

la lecture *lakṣaṇa*; je n'hésite pas cependant à corriger *ksaṇa* parce que la lecture
traditionnelle ne donne aucun sens et parce qu'on constate la même confusion dans
la version tibétaine du *Laṅkāvatāra* (voir l'édition de la B. T. S. p. 43), et
aussi *Caṅkara* ad 2, 2, 26 (Ān. S. S. I. p. 544, l. 8.).

सकान्योन्येन वा सिद्धिर्विनान्योन्येन वा ययोः ।

[न विद्यते तयोः] सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते⁽¹⁾ ॥ ६

सकभावासकभाववर्कितं नास्ति पक्षात्तरं यतः संभवविभवयोः सिद्धिः स्यात् ॥
अवाच्यतया सिद्धिर्भवविषयतीति चेत् । केयम[Tib. 155a]वाच्यता नाम । यदि मिश्रीभावः
सो ऽनुपपन्नः । पृथक्पृथगसिद्धयोर्मिश्रीभावाभावात् ।⁽³⁾ अनिर्धार्यमाणा स्वद्वपत्ताद्वन्ध्यापु- 5
त्रश्यामगौरतादिवन्न स्त⁽⁵⁾ एव संभवविभवविति ॥ यदा चैवं संभवविभवौ न स्तस्तदा
तद्धेतुरपि कालो नास्तीति सिद्धे ॥

किं चान्यत् । इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ क्षयधर्मिणो वा भावस्य परि-
कल्प्येयातामक्षयधर्मिणो वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

क्षयस्य संभवो नास्ति नाक्षयस्यास्ति संभवः ।

10

क्षयस्य विभवो नास्ति विभवो नाक्षयस्य च ॥ ७

1) गन'रग' सङ'कुं' लुङ'ते'ग'गम । सङ'कुं' लुङ'ते'ग' म'पे'र'स' । शु'प'
म' पें'स' म'पे'र' । दे'र'ग' शु'प'स' हे'ल्ल' पें' ॥

2) Mss. *micṛimicṛibhāva* — अक्षे'स'स'शु'प'स' ।

3) सहे'र'कु'मे'र'स' दे' रे'स'स'ग'कु'र'कु' मे'र'स'रे' स'स'दे'र'ते'र' पें'र'के' दे'
र' । दे'ल्ल'के' दे' रे'स'स'ग'कु'र'कु' मे'र'स'रे' स'स'गे' र'स' पें'र'स'रे'पु'र' । = *yady*
anirdhāryasavbhāva evāvācyatā, evaṃ saty anirdhāryasavarūpatvād vandhyā°.

4) Mss. *anirdhāryamāno*.

5) Mss. *°van na ta eva sambhavaribhavād iti*.

6) र'र'ल' ल'पु'र'स' पें'र'म'पे'र' । म'र'र'स'ल'ल' ल'पु'र'स' मे'र' । र'र'ल'
ल'पे'र'स' पें'र' म'पे'र' । म'र'र'स'ल'ल' ल'पे'र'स' म'र' ॥

तत्र क्षयस्य क्षयलक्षणस्य भावस्य विरोधिधर्मसद्भावात्संभवो न युक्तः । अक्षय-
स्यापि भावलक्षणावियुक्तत्वात्खरविषाणस्येव संभवो न युक्तः । एवं क्षयस्य विभवो ना-
स्ति ।^(१) क्षयधर्मो ह्यविद्यमानस्तस्य निराश्रयो विभवो न युक्तः । तथा विभवो नाक्षयस्य
च । अक्षयधर्मो हि भावभावलक्षणाविलक्षणस्तस्याविद्यमानस्य कुतो विभवो भविष्य-
० ति ॥ यौ च संभवविभवौ न क्षयधर्मिणो नाक्षयधर्मिणो भाव[128a]स्य संभव[त]स्तौ नैव
संभवत इति न स्तः संभवविभवौ ॥

अत्राह । विद्येते एव भावानां संभवविभवी तदाश्रयिधर्मसद्भावात् । इह भावा-
श्रयी संभवविभवी [Tib. 155b] ' स च तावद्भावोऽस्ति ' तत्सद्भावात्तदाश्रितावपि धर्मा
भविष्यत इति ॥ उच्यते । स्यातां भावाश्रितावेतौ धर्मा यदि भावः स्यात् ' यदा तु भावो
10 नास्ति ' तदा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

कस्मात्पुनर्भावो नास्तीति चेत् । यस्मात् ।

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते⁽³⁾ ॥ ८

भावस्य हि लक्षणभूतौ संभवविभवौ । तौ च ^(४)स्ववृत्ततो न स्त इति ^(५)प्रतिषिद्धौ ।
 15 यद्वा च तौ भावतः प्रतिषिद्धौ । तद्वा भावलक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो भावलक्षण-
 विलक्षणौ भावो भविष्यति । भावं च विना न स्तः संभवविभवौ ॥

1) རྟོས་པོ་ ཟད་པའི་ ཆོས་ཅན་ལ་.

2) Mss. *nākṣaya*°. — Peut-être faut-il corriger *kṣayadharmā* et ci-dessous *aksayadharmā*.

3) རྟོལ་པོ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པར། རྒྱུད་པ་ འཛིག་པ་ ཡོད་མ་ཡིན། རྒྱུད་
དང་ འཛིག་པ་ མེད་པར་ནི། རྟོལ་པོ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ནོ།

4—4) Non représenté dans le tibétain.

5) Non représenté dans le tibétain.

6) མཆན་རྟེན་ རང་ མི་མཐུན་པ་.

अपरे तु पूर्वार्धे पश्चिमं कृत्वा व्याचक्षते । स्त एव संभवविभवौ भावधर्मत्वात् । इह
यत्रास्ति न तस्यास्ति भावधर्मत्वं तद्यथा मण्डूक्ये⁽²⁾ शिरोमणोः 'भावधर्मो च संभवविभ-
वौ' तस्मात्स्त एव ताविति ॥ यदि कस्यचित्परमार्थतः संभवविभवौ स्यातां । स भाव
इति युक्तं स्यादभिधातुं । तौ च न स्त इति⁽⁴⁾

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ।

5

भावस्य संभवविभव[सत्त्वे विद्यमान]त्वादिति भावः । तदसत्त्वे च हेतोर्निवार्थता ॥

तथा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

आश्रयस्याभावादाश्रितस्यासिद्धिरित्यभिसेधिरिति ॥ [Tib. 156a]

किं चान्यत् । इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ शून्यस्य वा भावस्य परिक- 10
ल्प्येयातामशून्य[128 b]स्य वा । उभयथा च नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह ।

संभवो विभवश्चैव न शून्यस्योपपद्यते ।

1) Mss. °dharmitvāt. — དཀོན་པའི་ ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་མོ།

2) དཔེར་ན་ སྤྱུང་པའི་ རང་ལ་ བཞེན་ རོ།

3) D'après le tibétain: *tatrocyate, yadi*.....

4) དེ་རྒྱུ་ རེ་ མེད་དེ། དེའི་ཕྱིར་.....

5) དཀོན་པའི་ རེ་ འཕྱུང་པ་ རང་ འཇིག་པ་ ཡོད་པ་ན་ ཡོད་པ་ཀྱིན་ཡོན་པའི་ཕྱིར་མོ
སྤྱུང་པ་ དཀོན་པའི་

6) རྟེན་མེད་པས་.

7) བཞེན་པ་.

दृश्यते] संभवश्चैव विभवश्चैव ते भवेत्⁽¹⁾।

उच्यते । धनैकान्तिकमेतत् । न हि यश्चल्लोकेनोपलभ्यते तस्य तस्यास्तित्वं । तथा
ह्यागोपालाङ्गनादिको जनो गन्धर्वनगरमायास्वप्नास्तात् [Tib. 156b] चक्रमरीचिकासलि-
लादिकमसंविद्यमानमपि पश्यतीन्द्रियोपघातात्⁽²⁾ । एवमिमावपि संभवविभावसत्तौ मो-
हादेव पश्यतीत्याहुः ।

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च⁽³⁾ ॥ [120a] ११

अथ कस्मात्पुनरेतदेवं निश्चीयते । अविद्यमानस्वप्नपाविमौ संभवविभवौ मोहदेव
 वार्लोकेन दृश्येते इति । पुनर्या ह्येतदेवं निश्चीयते । का पुनरत्र युक्तिः । इह यदि कश्चि-
 द्वावो नाम भवेन्नियतं स भावाद्वा ज्ञाप्यताभावाद्वा । तथा यद्यभावो नाम कश्चित्सोऽपि भा-
 वाद्वा ज्ञाप्यताभावाद्वा । उभयथा चोभयोरप्यसंभव इत्याह ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।

[नाभावाज्जायते ऽभावो ऽभावो भावान्न जायते⁽⁵⁾॥] १२

1) གཤམ་ཏེ་དེ་ལྟར། འབྱུང་བ་དང་ནི་འཇིག་པ་དག། མཐོང་དོ་སྒྲུབ་ཏུ་ཁྱེད་
སེམས་ན།

2) Le tibétain est plus développé. དབང་པོ་ལ་གནོད་པར་བྱུང་བ་ལས་རབ་རིམ་ཅན་གྱི་སྐད་ཀྱི་དང་། སྐད་མ་དང་སྐད་ལྷན་མཐུ་རིམ་དག་མཐོང་བ་ཡིན་ཏེ། དེ་མཉམས་ཏེ། རྒྱུང་བ་དང་ལོངས་པ་དེ་དག་གྱུར་མེད་མཉམས་ཏེ། མི་ཤེས་པའི་གཏི་མུག་གི་རབ་རིམ་གྱིས་སྒྲིབ་མིག་ལྷོངས་པར་བྱས་པས་མཐོང་བ་ཡིན་ནོ་ཞེས་བཤད་པ།

3) འབྲུང་པ་ རང་ རི་ འཇིག་པ་ རག། གནི་མུག་ཉིད་ཀྱིས་ མཐོང་པ་ཡིན།།

4) Non représenté dans le tibétain. — *vāra* = «Menge» (P. W.),

5) རྟོག་པོ་ རྟོག་ལས་ མི་སྐྱེ་ཉི། རྟོག་པོ་ རྟོག་མེད་ལས་ མི་སྐྱེ། རྟོག་མེད་ རྟོག་མེད་ མི་སྐྱེ་ཉི། རྟོག་མེད་ རྟོག་ལས་ མི་སྐྱེ་འོ།

भावात्तावत्संभाव्याद्भावस्य संभाव्यस्योत्पादो न विद्यते । कार्यकारणयोर्योग-
पक्षभावादुत्पादस्य च लब्धजन्यमनः पुनरुत्पादवैयर्थ्यात् ॥

अभावादपि भावो न ज्ञायते । किं कारणं । अभावो हि नाम विभवो विनाशः । स
च भावविरुद्धः । तस्माद्भावविरुद्धात्कथं भावः स्यात् । यदि स्यात्तदा बन्ध्याडुक्तितुरपि
5 पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादपि भावो न भवति [Tib. 157 a] ॥

इदानीमभावोऽप्यभावान्न भवति । भावनिवृत्तिद्वयो क्लृप्तावस्तत्कुतोऽस्य कार्यका-
रणसामर्थ्यं । यदि स्यान्निर्वाणस्यापि कार्यकारणसामर्थ्यं स्यात् । यदि चाभावादभावः
स्यात्तदा बन्ध्याडुक्तितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादप्यभावो न भवति ॥

इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो क्लृप्ताभावः स कथं भावाद्वेत् । यदि
10 भवेत्प्रदीपादन्धकारः स्यात् ॥ यतश्चैवं विचार्यमाणी संभवविभवौ न स्तस्तस्मान्मो-
क्षादेव लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयं ॥

अथ वायमन्यः पूर्वपक्षः । इह हि यदि संभवविभवौ स्यातां तौ भावाश्रयौ वा स्या-
तामभावाश्रयौ वा [129 b] । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणी न संभवतः । ततश्च
कुतो निराश्रयौ संभवविभवाविति । अतो

15 दृश्यते संभवश्चैव मोक्षाद्विभव एव च ।

इति विज्ञेयं । यथा च भावाभावौ न संभवतस्तथा प्रतिपाद्यत्वात् ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न ज्ञायते ॥

न भावाज्जायते भावो भावो भावान्न ज्ञायते ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् ॥ अपि च यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् [Tib. 157 b] । तस्योदय-

1) *sambhavākhyā* = ཡང་དག་པར་འབྱུང་བ་ རེས་ ལུ་བ་.

2) ལྟེ་བ་.

3) རྣམ་པ་ གཅིག་ཏུ་ ལྟེ་གས་ ལྟེ་མ་ འདི་ གཞན་ ཡིན་ནོ།

यो हि यथोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपैति तस्यावश्यं प्रवचनात्पक्षविरुद्धं शाश्वतोच्चेदर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणं । यस्मात्स भावः परि-
कल्प्यमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यस्तदा नियतं शाश्वतवादः । अद्यानि-
त्यस्तदा नियतमुच्चेद् इति ॥

5 घत्राह । [130a]

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्चेदो न शाश्वतं ।

किं कारणं । यस्मात् ।

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि⁽¹⁾ ॥ १५

यो हि हेतुफलयोरुदयव्ययानुप्रबन्धः स ह्यस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतु-
10 निरुध्येत तद्धेतुकं फलं नोत्पद्येत तदा स्यादुच्चेद् [Tib. 158a]वाददोषः⁽²⁾ । यदि च हेतुर्न
निरुध्येत स्वतृपणावतिष्ठेत्तदा स्याच्छाश्वतवाददर्शनदोषः⁽³⁾ । न चैतदेवमिति । तस्माद्भा-
वाभ्युपगमेऽपि नास्ति शाश्वतोच्चेदर्शनदोषद्वयप्रसङ्गः⁽⁴⁾ । स एव संसारो योऽयं हेतुफला-
विच्छिन्नक्रमवती⁽⁵⁾ उत्पादव्ययानुप्रबन्धः संस्काराणामिति । अतो नास्त्यस्माकमयं दोष
इति ॥ उच्यते ।

15 उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स चेत्⁽⁶⁾

1) རྟོག་པོ་ ཡོད་པར་ ལས་སྐྱེས་ གུང་། ཡོད་པར་ མེ་ འཇུར་ རྟག་ མེ་
འཇུར་། ལས་སྐྱེ་ རྟེན་ འཇུར་འཇིག་གི། རྟེན་རེ་ སྟོན་པ་ ཡོན་ བྱིར་རྟེན་ ॥

Mdo XVII a རྟེན་པོས་ et འཇིག་གིས་.

2) Placé dans le Mss. avant *taddhetukam*.

3) D'après le tibétain: *'syāḍ uchedaḥ . yadi ...*

4) D'après le tibétain: *'syāc chāḥpatadarḥanam*.

5) *°doṣadvaya°* non représenté dans le tibétain.

6) རྟོག་པར་ འཇུར་པ་.

नन्वेवमपि सति

व्ययस्यापुनरुत्पत्तेर्हेतूच्छेदः प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १६

यो हि हेतुत्तणः फलस्योत्पत्तौ हेतुभावमुपेत्य निरुध्यते । ननु तस्य व्ययवतो हेतुत्तणस्य पुनरुत्पादादुच्छेददर्शनमापद्यते ॥ तत्रायं कथं न दोष इति चेत् ॥ भाव-
मभ्युपपन्नस्यायं दोषो । न च मया भावोऽभ्युपगतः स्वभावानुत्पन्नत्वात्सर्वधर्माणां । यत्रा- 5
पि मया ।

प्रतीत्य पद्यद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शाश्वतं⁽²⁾ ॥

इत्युक्तं । तत्राप्यमुना न्यायेन नैस्वाभाव्यमेव भावानां प्रतिपादितं । अन्यथा हि सति भावस्वद्वये बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् । तस्मान्नायं प्रसङ्गोऽस्माकं बाधक 10
इति ॥

एवं तावद्भावमभ्युपपन्नस्य हेतोः पुनरुत्पादादुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भाव्येदानीं शा-
श्वतवादेदापप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह ।

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावश्च युज्यते⁽³⁾ ।

1) Mss. *yo hy udaya°*. — गण'हे' अस्य' शु' असु'द'द'ग'ग'। शु' र' र' र'
य' यी'द'असु'र'। द'ग'द' य'द'शु' मे'द'य'द'सु'। शु' र' र' र' य'द'य'
असु'। — Notre commentaire porte |गण'हे'। अस्य'सु'द' असु'। Mdo XVII
lit शु' र' र'.

2) यशु'र'य' सु'य'य'.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) D'après le tibétain *çāṣṣaḍoṣa°*.

5) र'र'य' र' र'र' य'द'। र'र'मे' असु'र'य' मे'र'य'य'।

अत्र चेदं विचार्यते । पृथक् प्रथमो भवः कलत्ररूपत्वेन व्यवस्थाप्यते । स किं चरमे भवे निरुद्ध उपज्ञायते । अथानिरुद्धे । उत निरुध्यमाने । यतो हेतुकलातुप्रबन्धात्संसारः स्यात् । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवतीति प्रतिपाद्यन्नाह ।

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः^(३) ॥ १८

5

तत्र यदि चरमे भवे निरुद्धे [Tib. 159a] प्रथमो भवो जायत इति परिकल्प्यते ।
तदा निर्हेतुकः स्यात् । दहनदग्धबीजादप्यङ्कुरोदयः स्यान्न चैतदिष्टे । तस्माच्चरमे निरुद्धे
प्रथमो भवो न यज्यते ॥

इदानीमनिर्द्वेषेण चरमे भवे प्रथमो भवो [131a] न पुष्यते । यदि स्यान्निरर्हेतुकः
 स्यात् । द्वित्रपता चैकस्य सप्तस्य स्यात् ⁽⁴⁾ अर्धपूर्वसप्तप्राडुर्भावश्च पूर्वस्य ⁽⁵⁾ च नित्यता स्यात् । 10
 अविनष्टे च वांशे ऽङ्करोदयः स्यात् । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

इति स्थितं ॥ इदानीं निरूध्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) རྣམ་པར་གཞས་པ་.

2) རྒྱུ་གྱིས་ = °prabandhāt, °saṃtānāt.

ॐ स्वस्ति नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीमान् रामो मे गच्छ मे रक्षत । स्वस्ति
नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीमान् रामो मे गच्छ मे रक्षत ॥

4) རྒྱུན་མེད་པ་.

5) 'श्र' 'म'.

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि ज्ञायते ।

निरुध्यमान एकः स्याज्ज्ञायमानो ऽपरो भवेत्⁽¹⁾ ॥ १९

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्ययात्तवाच्यत्वात् । ज्ञायत इत्यपि वर्तमान
एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् ॥ अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यथापि
5 ज्ञायते ऽसावपि जनिक्रियाकारकस्तौ चैककालाविध्यमाणाौ यौगपद्येनैव स्तः । ततश्च
निरुध्यमान एको भवः स्याज्ज्ञायमानश्चापर इति यौगपद्येनैव द्वौ भवौ प्राप्तुतः । न चैकस्य
युगपद्वौ भवौ संभवत इत्यपुक्तमेतत् ॥ तदेवं यद्योक्तेन विचारक्रमेण ।

न चेन्निरुध्यमानश्च ज्ञायमानश्च युज्यते ।

सार्धं च म्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु ज्ञायते⁽²⁾ ॥ २०

10 चण्डः⁽⁴⁾ [Tib. 159 b] समुच्चयार्थः । पृथक् पृथक् चेत्येतत्संनिधापयति । यदेवं यद्यो-
दितन्यायेन निरुद्धे चरमे प्रथमो भवो न संभवति । अन्निरुद्धेऽपि चरमे प्रथमो भवो न
संभवति । सार्धं चैकस्मिंश्च काले चरमेन भवेन सह प्रथमो भवो न संभवति । तत्किमि-
दानीं येष्वेव स्कन्धेषु म्रियते तेष्वेव ज्ञायत इति स्यात् । येषु स्कन्धेषु स्थितो म्रियते
तेष्वेव ज्ञायत इत्यत्यन्तविरुद्धमेतत् । न हि [131 b] म्रियमाणो ज्ञायत इति दृष्टं ॥ तद्⁽⁶⁾

1) गण'ते' घ'म' अणगण'सदेक'ण। द'स' श्रु'स' अश्रु'स'दे'। अणग'
सदेक'स' दे' ग'ते'ण' अश्रु'स'दे'न'। श्रु'स'दे'क'स' य'न' ग'दे'क'स' अश्रु'स'।

2) द'श्रु'स'दे' श्रु'दे'क'स' म'स'अ'उ'क'स'स' य'दे'द'स'स'स'स' य'दे'क'स'।

3) गण'ते' अणगण'सदे'क' श्रु'स'दे'क'स'। श्रु'स'दे'क'स' य'न' र'ग'स'स'दे'क'स'।
सु'द'स' ग'द'स' अ'क' अश्रु'स'। द'स' श्रु'स'दे'क' अश्रु'स'अश्रु'स'स'।

4) अ'स'ग' श्रु'दे'।

5) *etat* = द'स'ग'।

6) *tañ evam* द'स'स'। द'स'स'।

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता

भवताभिमतता

भवसंततिः⁽¹⁾

चरमे भवे निरुद्धेऽनिरुद्धे निरुध्यमाने यस्मात्प्रथमो भवो न संभवति । तस्मान्नि-
ष्वपि⁽²⁾ कालेषु भवसंततिर्नास्ति ।

5

[त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसंततिः⁽³⁾ ॥] २१

या चेदानीं⁽⁴⁾ त्रिषु कालेषु नास्ति कुतः सा ज्ञेयात्मना भविष्यतीति सर्वथा ना-
स्ति भवन्मता भवसंततिः । ततश्च यदुक्तं

उदयव्ययसंतानः फलहेतुर्भवः स हि । इति⁽⁵⁾

तत्र युक्तं । ततश्च भावाभ्युपगमे सति स एव शाश्वतोच्छेदवाद्प्रसङ्गो दुर्निवारो 10
भवतामित्यतो नास्त्येव भावानां स्वभावत उत्पत्तिरिति सिद्धं ॥

यद्योक्तमार्यसमाधिराज्ञभट्टारके⁽⁷⁾

* * * * * [132a] * * *

1) དེ་ལྟར་ རྩམ་གསུམ་དག་ཏུ་ ཡང་། རྩོད་པའི་ རྩུག་ དེ་ མི་ རིགས་ན།

2) རྩམ་གསུམ་ཆར་ཏུ་ ཡང་།

3) རྩམ་གསུམ་དག་ཏུ་ གང་ མེད་པ། དེ་དེ་ རི་ལྟར་ རྩོད་པའི་ རྩུག་ ॥

4) *idānim* n'est pas traduit.

5) Voir p. 422, l. 15.

6) Le tibétain donne *dargana*.

7) Les Mss. reproduisent ici les stances qu'on a lues p. 109.5 — 112.4 et p. 205. — Le tibétain ne fournit pas cette citation et les variantes ont été relevées ci-dessus.

ज्ञायते⁽¹⁾ च्यवते चापि न च ज्ञातिर्न च द्युतिः ।

यस्य विज्ञानते⁽²⁾ एष समाधिर्नास्य दुर्लभः ॥ इति ।

तथा ।

मूसुखिता सद ते नर [Tib. 160a] लोके

येहि अचित्तिपि जातिमि धर्माः ।

5

न च धर्म अघर्मविकल्पो

चित्तपपच्चविभावित सर्वि ॥

⁽³⁾ भाव अभाव विभावपि ज्ञानं

सर्वमचित्तिपि सर्वमभूतं ।

ये पुन चित्तवशानुग बाला-

10

स्ते दुखिता भवकोटिशितेषु ॥

⁽⁴⁾ यो पि च चित्तिपि शून्यकधर्मान्

सो पि कुमार्यपपन्नकु बालः ।

अन्तरकीर्तित शून्यकाधर्मा-

स्ते च अनन्तर अन्तर उक्ताः ॥

15

शु'म' यदेव । तिन'स' मे' उ'न' नरे' व'स' न'स' स'न' मे' । शु'न' क'म'स' न'ग' 'स'
शु'न' नरे' म'क'व'स' मे' । उ'स' 'स' न' । न' यदेव' ।

1) Mss. *vyayate*.

2) Mss. *yasyo* (°*syā*) *vijānato* | *eṣā* (*eṣām*)... न'न'गी'स' मे'स'न' न'स'न'स'

यि'स' । नरे' न'रे' न'रे' न'रे' मे'न'ग' ।

3) Voir ci-dessus p. 276. 13.

4) Voir ci-dessus p. 133. 14 et 348. 14.

शास्त्रपश्चात्तु यः चिन्तयि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।

चित्तवितर्कणं सर्वं पश्यन्नाः

सूक्ष्मं अचिन्तय बुध्यथ धर्मानिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्न[132b]पदायां मध्यमकवृत्तौ संभव-

5 विभवपरोक्षानामैकविंशतितमं प्रकरणं ॥

XXII.

तथागतपरीक्षा नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव ⁽¹⁾ भव संततिस्तथागतसद्भावात् ।

इह किं भगवता महाकरुणोपायप्रज्ञाद्वयज्ञानधारिणा सकलत्रैधातुकाशेषसत्त्वज्ञा-
 त्यादिदुःखव्युपशमैकमनसा त्रिभिः कल्पसंख्येयैः सप्तभिर्वा नैरत्यक्रमेणोद्यच्छता तैस्तै- 6
 र्निर्निशयैरतिविचित्रैः पुण्यक्रियाप्रारम्भैः सकलजगद्धितोदयैकक्रियास्तनूतैः प्रियैकपु-
 त्रादप्यधिकतरनिर्वचशेषजगदनुग्रहतत्परेण महाकरुणापरवशेन तत्र तत्रोपपत्त्यापतने
 तितिसलिलज्वलनपवनसाधारणभैषज्यमहामहीरुवृक्षजनानां स्वेच्छात ⁽⁷⁾ उपभोग्यतामा-
 त्मानमुपगमयता महाकालेन ⁽⁸⁾ सार्वज्ञं ⁽⁹⁾ सर्वाकारपरिच्छेदि पदमधिगतं । स एवमधिगतसर्व-

1) སྤོང་པའི་ ལྷན་

2—2) N'est pas représenté dans le tibétain.

3) D'après un Ms. qui porte *°vārīnā*; les autres *°jñānarāsakala*, *jñāni-rāsasakala*.

4) བསྐྱལ་པ་ སྤངས་མེད་པ་ གསུམ་མམ་ བརྒྱུ་བྱ་བར་ ཆད་མེད་པའི་ལྷན་གྱིས་...

— Il est souvent admis que la carrière du Bodhisattva dure trois *asamkhyeyas*, voir *Bodhisattvabhūmi*, I. vi § 6. — Les sept *asamkhyeyas* me paraissent être nouveaux. — Peut-être *nairāntarya*°.

5) འབྲུངས་པའི་ གནས་ རྟེ་ རྟེ་ རྟེ་

6) Dans le tibétain, *sādhāraṇa* est placé après *bhaisajyavrkṣa*. — La terre, l'eau, etc., appartiennent ou plutôt sont à la disposition de toute créature. — La comparaison est classique, voir *Bodhic. III. 20. 21* (où *upajīvyā* correspond à notre *upābhogya*).

7) Mss. *sveccatopa*°. — རྟེ་གི་འདོད་པས་ འཕྲོག་སྤྱོད་བར་

8) Mss. *mahakāreṇa*. — རྩ་སྤོང་མོ་ཞིག་གིས་ བམས་ཅད་མཆིན་པའི་ གོ་
 འཕྲང་ བརྟེས་པ་ཡིན་ལ།

9) Forme assez rare, comp. *tāthāgata*, etc.

ज्ञानानो भगवान् यथा धर्माणां तद्धै व्यवस्थितं तथैवाशेषतो गतत्वाद्बुद्धत्वात्तथागतं
इत्युच्यते ।

यद्यपि भवसंततिर्न स्यात्तदा तथागतोऽपि न स्यात् । न ह्येकेन जन्मना शक्यं
तथागतत्वमनुप्राप्तुम् । तस्माद्विध्यत एव भवसंततिः [Tib. 160b] स्तथागतसद्भावादिति ॥

- 5 उच्यते । भवद्रीयमेव ह्येदमतिमहद्ज्ञानं भवसंतानस्याविच्छेदवर्तितां चातिदीर्घ-
कालं च गमयति । यस्य नाम भवतोऽतिमहद्ज्ञानधनान्धकारमेव विचित्रैरूपपतिशरच्चन्द्र-
ज्ञानालोकैर्विधस्यमानमप्यतिचिरत्कालाभ्यासवासनाविस्तराभिवृद्धमप्यपि न विध-
स्यते न निवृत्तिः [133a] तते ॥ यदि हि तथागतो नाम कश्चित्स्यात्स्वभावतस्तदा तस्य महत्ता
कालेनाभिनिष्पत्तेर्भवसंततिः स्यात् । न च तथागतो नाम कश्चिद्भावस्वभावतः उपलभ्यते ।

- 10 केवलं तु भवानविद्यातिमिरोपकृतमतिमननतया द्विचन्द्रकेशमशकादिवन्मिथ्या तथागतं
नाम स्वभावत उपलभते ॥ यथा च तथागतो नास्ति स्वभावतस्तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥ १

यदि हि तथागतो नाम कश्चित्पदार्थोऽमलो निष्प्रपञ्चः स्यात् । स स्कन्धस्वभावो

- 15 वा भवेत् । द्वयवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यस्कन्धपञ्चकस्वभावो वा भवेत् । यदि वा शो-

1) Voir ci-dessus 31, n. 1, et aussi les remarques de Rājendralāl, trad. du Lalita (Bibl. Indica, N° 455) p. 19 (d'après Csoma et Hodgson).

2) Mss. *tathāgatatatvam*.

3) Je comprends *atidārghakālavartitām ca*. Le tibétain ne répète pas *ca*.

4) Mss. *jñānalokair*.

5) *མདོན་པར་ འགྲུབ་པའི་ཕྱིར་*.

6) Mss. *bhāvasvabhāvaḥ svabhāva upa°*.

7) *ཡུང་ མེད་ ཡུང་པོ་ལས་ གཞན་ མེད་ རེ་ལ་ ཡུང་ མེད་ རེ་ རེ་ མེད་*

རེ་པའི་གཞེན་པ་ ཡུང་ཕྱིར་ མེད་ རེ་པའི་གཞེན་པ་ གང་ཞེས་ ཡིན།

8—8) Non représenté dans le tibétain.

लसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनाख्यपञ्चस्कन्धस्वभावः⁽¹⁾ । तद्यतिरिक्तो वा भवेत् ।
पूर्वका एव पञ्च स्कन्धाः सत्त्वप्रज्ञप्तिनिमित्तत्वादिक विचारे परिगृह्यन्ते । नोत्तरे अद्याप-
क [Tib. 161a] त्वादिषां पूर्वकैरुत्तर्भावितत्वादिति ॥

यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत् 'तत्र तथागतो वा स्कन्धाः स्युः स्कन्धेषु वा
स भवेत्तथागतो [वा स्कन्धवान् भवेत्] धनवानिव देवदत्तः ॥ सर्वथा च विचार्यमाणो न
संभवति । कथं कृत्वा । तत्र तावत्स्कन्धा एव न तथागतः । किं कारणं ' उक्तं हि⁽⁴⁾ ।

यदिन्धनं स चेद्गिरेकलं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदिति तदिहापि योऽयं ।

स बुद्धो यो ह्युपादानमेकलं कर्तृकर्मणोः

भवेदिति⁽⁵⁾ ॥ तथा ।

10

घात्मा स्कन्धा यदि भवेद्बुद्धपव्ययभागभवेत्⁽⁶⁾

इत्युक्तं तदिहापि योऽयं ।

बुद्धः स्कन्धा यदि भवेद्बुद्धपव्ययभागभवेत् ॥ इति ।

एवं तावत्स्कन्धा न तथागतः ॥ इदानीं नान्यः स्कन्धेभ्यस्तथागत इति । किं
कारणं । उक्तं हि⁽⁷⁾ ।

15

1) Voir ci-dessus 292, n. 4. D'après Candrakīrti, *Madhyamakāvatārabhāṣya* 62. 8, le Bouddha a deux corps, *dharmakāya*, *rūpakāya*, lequel est constitué par les *skandhas* « spirituels » qui sont énumérés ici.

2) སེམས་ཅན་དུ་གནས་པའི་སྤྱི་ཡོན་པས་. — « C'est parce que ces *skandhas* s'y trouvent que l'on appelle *sattva* le *sattva*. Voir ci-dessus 285, n. 4.

3) Ms. *pūrvatraiva prānte bhāvayitvād iti*. — ལྟ་མའི་ཁོངས་སུ་འདུས་པའི་ལྟེན་.

4) = X. 1 (202. 11).

5) ཅེས་པའི་གང་ནི་སངས་རྒྱས་ནི། ལྟེན་པའི་དང་ལས་གཅིག་འདྲར།

6) = XVIII. 1 (341. 3).

7) = X. 1 (202. 12).

अन्यशेदिन्धनादगिरिन्धनादप्युते भवेत् ।

त[133b]या⁽¹⁾ ।

परत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैष्यर्थमेवं चाकर्मकः सतीति ॥

5 तत्रेकापि योष्यं ।

ब्रह्मो ऽन्यशेदु[पादानाडु]पादानं विना भवेत् ।

तथा ।

परत्र निरपेक्षत्वादनुपादानहेतुकः ।

पुनरारम्भवैष्यर्थमेवं चाकर्मकः सति ॥

10 तथा ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भवेद्स्कन्धलक्षणः । इति ॥

अन्यत्वाभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च तथागते [Tib. 161b] स्कन्धा नोप-
पद्यते । नापि स्कन्धेषु तथागत इत्युपपद्यते ॥ उक्तं चैतन्मध्यमकावितारे⁽³⁾ पक्षद्वयव्याख्यानं ।

स्कन्धेष्वात्मा विद्यते नैव चामो

15 सत्ति स्कन्धा⁽³⁾ आत्मनीतीह यस्मात् ।

सत्यन्यत्वे स्यादियं कल्पना वै

तच्चान्यत्वं नास्त्यतः कल्पनैषा ॥

स्कन्धवानपि तथागतो यथा न भवति तथा तत्रैवोक्तं ।

इष्टो नात्मा रूपवान्नास्ति यस्माद्

20 आत्मा⁽⁴⁾ वत्तार्थीपयोगो हि नातः ।

1) = X. 2 (203. 7).

2) Les stances citées sont extraites du Chap. VI (142 et 143). Voir Mu-
séeon, 1900, p. 226 et 1905, p. 211.

3) Mss. *nānātmani*.

4) Mss. *ātāmātvārthāya*°.

भेदे गोमान् रूपवानप्यभेदे

तच्चान्यत्वे [5] रूपतो नात्मनः स्तः⁽¹⁾ ॥

तच्चान्यत्वं पक्ष एव तु पञ्चापि पक्षा अक्षरगता वस्तुतः सत्कायदृष्टिप्रवृत्त्यपेक्षया तु पक्ष पक्षाः समुपवर्णयन्त आचार्येणेति विज्ञेयं । यश्चैवं स्कन्धेषु पञ्चधा विचार्यमाणो नास्ति तथागतः स केनान्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा न संभवत्येव तथागत इति भावस्वभाव- 5 वादपक्ष्यन्त आचार्यपादाः प्राहुः कतमोऽत्र तथागत इति । नास्त्येव स कश्चित्सकलत्रैलो- क्यवस्तुविपश्चिद्भावस्वभाव⁽⁴⁾ इत्यभिप्रायः । तथागताभावाच्च भवसंततिरपि⁽⁵⁾ द्रव्यसंतति- नास्तीति सिद्धं ॥

अत्रैके वदन्ति । नैव हि स्कन्धास्तथागत इति ब्रूमो यथोक्तदोषप्रसङ्गात् । नापि स्कन्धव्यतिरिक्तः । नापि तथागतेऽनामवान् स्क[134a]न्धान् वर्णयामो हिमवति पर्वत 10 इव तरुखण्डे । नापि स्कन्धेषु तरुखण्ड इव सिद्धं । नापि स्कन्धवत्तं वर्णयामो लक्षणव-

1) La version tibétaine de notre commentaire s'écarte des deux versions de Mdo XXIII (voir Muséon, *loc. cit.*). བདག་པོ་འདི་གཟུགས་ལྷན་མ་ཡིན་གང་གི་ཕྱིར། བདག་མེད་དེ་ཕྱིར་ལྷན་དོན་དང་འབྲེལ་མེད། བ་དང་ཕུགས་ལྷན་མ་མེ་དང་གཟུགས་ལྷན། དེ་ཉིད་གཞན་ཏུ་བདག་མེད་དོན་མེད་ཕྱིར། ॥ *ātmā rūpavān nāsti* [ou *na iṣṭaḥ*], *yasmān nāsti, ato nāsti vattvārthasambandhaḥ, bhede gomān abhedhe rūpavān, tattvānyatvena ātmā nāsty arūpataḥ* (= *svabhāvaḥāvāt*).

Les autres traducteurs ont lu de même les trois premiers pādas. Pour le quatrième, ils comprennent: l'ātman n'est ni identique au rūpa ni différent བདག་པོ་གཟུགས་ལས་དེ་ཉིད་གཞན་ཉིད་མེད། = *tattvānyatve rūpato nātmanah*.

2) Mss. *pradṛṣṭy*°.

3) D'après le tibétain *tathāgatasya sarvathāsambhavaṃ paḥyantah*.

4—4) Manque dans le tibétain.

5) *dravyasamtatī* manque dans le tibétain.

6) Le *Dharmakāya* est une série de *skandhas* purs: *anāsravaskandha-samtāna*. (Abhidh. k. v. Burn. 443b; J. R. A. S. 1906, 948).

तमिव [Tib. 162a] चक्रवर्तिनमेकत्वान्यत्वानभ्युपगमादेव । किं तर्हि स्कन्धानमला-⁽²⁾
नुपादाय तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यं तथागतं व्यवस्थापयामः । तस्मान्नायं विधिस्माकं बाधक
इति ॥

घट्टोच्यते ।

6

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥ २⁽³⁾

यदि हि बुद्धो भगवानमलान्⁽²⁾ स्कन्धानुपादाय तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यः प्रसज्यते⁽⁴⁾ । न
तर्हि स्वभावतः सोऽस्तोति व्यक्तमापद्यते प्रतिबिम्बवडुपादाय प्रसज्यमानत्वात् ।
पश्चेदानो स्वभावतो नास्त्यात्मीयेन स्वरूपेण स कथमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपा-
10 दाय परभावतो भविष्यतीति । न ह्यविद्यमानो बन्ध्यातनयः परभावमपेक्ष्य भवतीति
पुष्यते ॥

अथ स्याद्यथैव हि प्रतिबिम्बकं स्वभावतो ऽसंविद्यमानमपि परभावं⁽⁵⁾ मुखादर्शा-
दिकमपेक्ष्य भवति । एवं च तथागतो ऽपि स्वभावतोऽसंविद्यमानो ऽनालवान्⁽⁶⁾ पञ्चस्कन्धा-
नुपादाय परभावतो भविष्यतीति । एवमपि ।

1) འཕོང་ལོས་བསྐྱུང་བའི་ཀུལ་པོ་

2—2) *amalān*, non représenté dans le tibétain.

3) ཀུལ་ཏེ་སངས་རྒྱལ་ཡུང་པོ་ལ། བརྟེན་ན་རང་རྒྱུང་ལས་ཡོད་མེད། རང་
བཞིན་ལས་ནི་གང་མེད་པ། དེ་གཞན་དངོས་ལས་གལ་ཡོད།

4) འདོགས་ན།

5) བཞིན་དང་མེ་ལོང་ལ་སོགས་པ་གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ལ་

6) Le tibétain porte simplement ཡུང་པོ་ལ་བརྟེན་ནས་

प्रतीत्य परभावं यः सो ऽनात्मेत्युपपद्यते ।

यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः⁽¹⁾ ॥ ३

पदि प्रतिबिम्बवत्परभावं प्रतीत्य तथागत इष्यते । एवं सति प्रतिबिम्बवदेव स
तथागतोऽनामेत्युपपद्यते । न तु स्वभावत इति युज्यते ॥ आत्मा [Tib. 162b] शब्दोऽयं स्व-
भावशब्दपर्यायः यश्चा[ना]त्मा निःस्वभावः प्रतिबिम्बवदेव स [184b] कथं तथागतः स्व- 5
भाववृत्तपतो भविष्यति । अविपरोतमागमि⁽⁸⁾तो न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । इह यदि तथागतस्य कश्चित्स्वभावः स्यात्तदा तत्स्वभावापेक्षया स्कन्धस्वभावः परभाव इति स्यात् । तं च परभावे प्रतीत्य तथागतः स्यात् । यदा तु तथागतस्य स्वभाव एव नास्ति । तदा कृतः स्कन्धानां परत्वं स्यादिति प्रतिपादयन्नाह

यदि नास्ति स्वभावश्च परभावः कथं भवेत् ।

10

पदा चैवं स्वभावपरभावौ न स्तस्तदा ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते कः स तथागतः^(४) ॥ ४

(15) पदार्था हि भवन् स्वभावो भवेत्परभावो वा । ताभ्यां तु विना कोऽसावपरः पदार्थाऽस्ति यस्तथागत इति व्यवस्थाप्यते । तस्मान्नास्ति स्वभावस्तथागत इति ॥

1) Mss. *sa nātimepratyaupa*°. གང་ཞིག་ གཞན་གྱི་ རྟོག་ བརྟེན་ནས། རི་
བདག་ཉིད་ཀྱི་ མི་འཐད་དོ། གང་ཞིག་ བདག་ཉིད་ མེད་པ་ དེ། རི་ལྟར་ དེ་བཞིན་
གཤེགས་པར་ འགྱུར་ ॥

2) Non représenté dans le tibétain.

3) ལམ་ལཱ་ གཤེགས་པ་.

4) གལ་ཏེ་ རང་པའི་ན་ ཡོད་མེད་ན། གཞན་དངོས་ ཡོད་པར་ རི་ལྟར་ འཕྱུར་
 རང་པའི་ན་ རང་ནི་ གཞན་དངོས་དག། མ་གཏོགས་ དེ་པའི་ན་གཏོགས་ དེ་གང་།

5) རྟོག་པོ་།

किं चान्यत् ।

स्कन्धान्यधनुपादाय भवेत्कश्चित्तथागतः ।

स इदानीमुपादद्याडुपादाय ततो भवेत्⁽¹⁾ ॥ ५

यदि मन्यसे स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वेनावक्तव्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रश्न्यते
5 इति । तत्कदा पुष्यते । यदि स्कन्धाननुपादायामृहीत्वा पूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत्स
स्कन्धानु⁽²⁾पादद्यात् । व्यतिरिक्त एव हि पूर्वसिद्धो घना[Tib. 163a]देवदत्तो घनस्योपा-
दानं कुरुते तद्वदेतान् स्कन्धाननुपादाय यदि कश्चित्तथागतः स्यात्स इदानीं स्कन्धानु-
पाद⁽⁴⁾द्यात् । ततश्च तान् स्कन्धानुपादाय ततो भवेत् ॥ विचार्यमाणस्तु सर्वथा

स्कन्धान् चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः ।

10 निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् ।

यश्च नास्त्यनुपादाय [स उपादास्यति कथं⁽⁵⁾ ॥ ६

अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । यदा चैवं न किं चिदप्यु[135a]पादते तदा स्कन्धा-
नुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति नोपपद्यते ॥ यदा चैवं तथागत उपादानात्पूर्वमवि-
द्यमानत्वात् किं चिदुपादते तदा तदुपादानस्यापि केन चिदप्यनुपादीयमानस्योपादानत्वं

15 न संभवत्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ग'ल'दे' सु'स' म'स'के'न'स'म' । दे'स'दे'न'ग'मे'ग'स'स' ढ'ग'ल' य'द'न' । दे'दे'
र'ग'के'न' स'के'न' ढ'सु'र'दे'न' । स'के'न'न'स' दे'ल'स' ढ'सु'र'ल'र'ग' ।

2) सु'स'स'ल' स'के'न'न'स' ढ'सु'र'स' । Voir ci-dessous note 4.

3) के'न' ल'के'न'स' सु'र'स' ।

4) सु'स'स'र'ग'ल' स'के'न'स'म' ढ'सु'र'दे'न' ।

5) सु'स'स' क'म'स'ल' म'स'के'न'स'म' । दे'स'दे'न'ग'मे'ग'स'स' ढ'ग'ल' य'द'न'मे'न' ।

ग'ल'दे'न' म'स'के'न' य'द'मे'न' । दे'दे' दे'ल'स' के'न'ल'के'न' ढ'सु'र' ।

न भवत्यनुपादत्तमुपादानं च किं चन ।

यदा चैवमुपादानं केन चिदप्यनुपादीयमानतादुपादानं न भवतीति तदोपादाना-
भावादुपादातापि कश्चिन्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न चास्ति निरुपादानः कथं चन तथागतः⁽³⁾ ॥ ७

इति ॥ तदेवं यथोपपादितन्यायेन ।

5

तन्नान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणाश्च पञ्चधा ।

उपादानेन स कथं प्रज्ञयते तथागतः⁽³⁾ ॥ ८

यो हि तथागतो विचार्यमाणो मृग्यमाणास्तन्नेन स्कन्धेभ्य एकत्वेन नास्ति । अन्य-
त्वेन स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वेन च यो नास्ति । एवं तन्नान्यत्वासत्त्वाधाराधिपतद्वत्पत्त⁽⁵⁾प्र-
कारे [Tib. 163b] मृग्यमाणो यो नास्ति स कथमत्यस्ततोऽभेदविद्यमानस्तथागत उपादानेन 10
शक्यः प्रज्ञपयितुमित्यतोऽपि नास्ति तथागतो नाम [स्व]भावतः ॥

न च केवलमनेन विचारेण तथागत एव नास्ति ।

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

1) Mss. *anupādātām*.

2) ཏེ་ཤར་སྤངས་པ་ མ་ཡིན་པར། ཏེ་ཤར་ལེན་པར་ ཅེས་ མེ་ འགྱུར། ཏེ་ཤར་
ལེན་པ་ མེད་པ་ཡི། དེ་ཤེད་གཤེགས་པ་ ཅེ་ ཡང་ མེད།

3) རྒྱམ་པ་ལྷས་ ཉི་ བཅོམ་བྱས་ན། གང་ཞིག་ དེ་ཉིད་ གཞན་ཉིད་ཏུ། མེད་པ་འི་
དེ་ཤེད་གཤེགས་པ་ དེ། ཏེ་ཤར་ལེན་པས་ ཇི་ལྟར་གནས་ན།

4) Mss. *evattvāpyāsattvāt . ādhāra*° དེ་ཉིད་ ཏང་ གཞན་ཉིད་ཏུ་ མེད་ པས་.

5) Ms. *tadvatprekṣaparakāir*. — དེ་ ཏང་ ལྷན་པ་འི་ བྱོན་པ་ རྒྱམ་པ་ ལྷས་.

यदपीदमुपादानं द्वपदेनानांज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यं स्कन्धपञ्चकं तदपि स्वभावेन न विद्यते । प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । स्कन्धपरीक्षायां च विस्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् ॥

अथापि स्याद्यथापि स्वभावत उपादानं नास्ति तथापि हेतुप्रत्ययात्मकात्पर-
भावाद्भविष्यतीति । [135b] तदपि नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

6 स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः⁽²⁾ ॥ १

न हि बन्ध्यामूनुः स्वभावतोऽसंविद्यमानः शक्यः परभावेन प्रज्ञपयितुमिति । अत उपादानमपि नास्ति ॥ अथ वा ।

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

उपादातृमपेक्षत्वात् उपादातृनिर्पेक्षस्य चोपादानत्वाभावात्नास्ति स्वभावसिद्धमुपा-
10 दानं । अथ पञ्चप्युपादातृनिर्पेक्षमुपादानं स्वभावसिद्धं न संभवति । एवं तदुपादानपेक्ष-
मेव भवन्निति ॥ उच्यते । एवमपि ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ।

स्वभावतो यदुपादानं न सिद्धं तदविद्यमानस्वभावं [Tib. 164a] कथमुपादातुः पर-
भावतो भविष्यतीति । तस्मादुपादानमपि नास्तीति ॥

16 इदानीं यथा प्रसाधितमेवार्थमुपदर्शयन्नाह ।

एवं शून्यमुपादानमुपादाता [च] सर्वशः ।

सर्वेषां प्रकारेण विचार्यमाणं शून्यमुपादानं निःस्वभावमुपादाता च शून्यः स्वभाव-
रहितः । तेनेदानीमुपादानेन

1) Chapitre IV.

2) गद'देग' ठे'सम्बन्ध'स' दे। दे'दे' रद'सदे'ग'लस' प्ये'मे'ग'। स'ग'गै'
रदे'स'लस' गद' मे'स'। दे' गदे'ग' रदे'स'लस' प्ये' मे'स'ग'॥

3) Mss. *evam tat kumādi(ya)syapekṣam*. — दे'ल्ल'ग' ठे'सम्बन्ध'स'सो'ल' स'ल्ल'स'
स' रद' स'उ'स'गै'र'रु' ल्लु'र'रु'।

मद्वितीयं⁽¹⁾ दशबलवैशारद्यावेणिकबुद्धधर्मात्मलमण्डलं⁽²⁾ मत्स्यायानमकानयसारथिवरं सप्तबो-
ध्यङ्गोत्तुङ्गतुरंगपदातिपोजितं सकलत्रिभुवनजनजातिगरामरणसंसारकात्तारसरिडुच्छेष-
णातत्परं चतुरस्रममारातरातिसमरशरसंपातविजयिनं सकलजगदसद्वाकराङ्गप्रकृतिविक्रो-
हनिरासिनं तथागतसवितारमज्ञानघनगहनान्धकारनिराकरणाय मोक्षार्थिनो⁽³⁾ ऽनुत्तरस-
म्यक्संबोध्यर्थिनः शरणं प्रतिपन्नाः । तस्य च त्वया

एवं शून्यमुपादानमुपदाता च सर्वशः ।

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥

इत्यादिना स्वभावतोऽसत्त्वं ब्रुवता भवता कृतास्माकं मोक्षप्रत्याशानुत्तरसम्यक्संबोध्याग-
माभिलाष इति⁽⁴⁾ । तदलं⁽⁵⁾ भवता तथागतमहादित्यप्रच्छादकेनाकालिकघननावलीविस-
रणेन⁽⁶⁾ जगदन्धकारोपमेनेति⁽⁷⁾ ॥

उच्यते । अस्माकमेव कृता प्रत्याशा भवद्विधेष्वबुधजनेषु ये हि [136b] नाम भव-
तो मोक्षकामतयान्यतीर्थ्यमतानि परित्यज्य भगवत्तं तथागतमप्यविपरीतं परमशास्तरं
प्रतिपद्य परमगम्भीरमनुत्तरं सर्वतोर्व्यवादासाधारणं नैरात्म्यसिंहनादमसहमानाः कुर-

1) ལྷ་མེད་པ་ = *apratīsa*.

2) Le tibétain abrégé: °maṇḍalam mokṣārthinaḥ śaraṇaṃ pratipannāḥ.

3) *asama* manque dans un passage parallèle, Chap. XXIII initio. — Les quatre *Māras*, ci-dessus 49, n. 4. — Ajouter les références Dh.-s., LXXX; Nā-masamgitiḥ, VI. 11 (52); Bodhic. p. 418. 15 (*caturmāraṇajayaj jīno bhagavān*).

4—4) Manque dans le tibétain.

5—5) Le tibétain diverge དེ་ལྟེང་ དེ་ལོན་པ་ཤེས་པ་ལ་ ཅི་སྒྲུབ་ ཆེན་པོ་དེ་
ལྟེང་ཤིང་ རུང་ནས་ འཛོན་པ་ རྩོད་ ཏང་ པརུང་པས་ ཆོག་གོ། *taḍ alaṃ bharatā*
tathāgatamahābhaiṣajyavṛkṣaṃ nirmūlayatā sārūḥaṃ vivādena.

6) Cambr. °dānaghana°. — Mss. vis(c)araṇeva.

7) Comp. Bodhic. p. IX. 34 (417. 6) *yaḥ pratītyasamutpādaḥ cūṃyatā saiva te matā | bhāvaḥ svatanthro nāstīti śiṃhanādaḥ tavātūlaḥ*. — On connaît le rugissement de la nativité *kṣiṇā me jātiḥ*... (Mh. v. I. 454); le Laṅka l'appelle un *samyakśiṃhanāda* et le met dans la bouche du fidèle qui obtient le *grāva-*

इमा इव स्वाधिमुक्तिर्⁽¹⁾द्रिद्रतया विविधकुदष्टिव्यालमात्ताकुलं विपर्यस्तजनानुयातं तमेव
महाधोरसंसारोत्थीकान्सारचारकानुगमार्गमवगाहते ॥ न हि तथागताः कदा चिदप्या-
त्मनः स्कन्धानां वास्तित्वं प्रज्ञपयन्ति ॥

यद्योक्तं भगवत्यां⁽⁴⁾ । बुद्धो ऽप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमः स्वप्नोपमो बुद्धधर्मा अप्या-
युष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इति ।

5

⁽⁵⁾
तथा ।

धर्म स्वभावतु शून्य विविक्तो
बोधि स्वभावतु शून्य विविक्ता
यो हि चरेत्स पि शून्यस्वभावो
ज्ञानवतो न तु बालव्रनस्य ॥ इति ॥

10

न च वयं सर्वथैव निःप्रपञ्चानां तथागतानां नास्तित्वं ब्रूमो यदस्माकं तदपवाद-
कृतो दोषः स्यात् [Tib. 165 a] । अपि च निःस्वभावं हि तथागतं व्याचक्षाणेनाविपरी-
तार्थाभिधि⁽⁷⁾त्सुना⁽⁸⁾ योगिना सता सर्वथा

kayānābhisamayagotra (B. T. S. p. 66). — Digne d'être noté l'emploi du mot
Aṣṭ. Prajñāp. p. 479. 19: *rūpam śiṃhanādasamam*. — Sources palies, Rhys
Davids, Dialogues, p. 208, Aṅg. N. I. 187, II. 33, etc.

1) རྩམ་པོ་ ལྷན་པོ་མེས་པས་ སྐྱོད་པ་ཏིན་.

2) Sic Mss. Le tibétain porte simplement རྩམ་པས་པ་.

3) Mss. *anujātam*. — སྐྱོད་པ་.

4) Voir la citation à la fin du chapitre.

5) Cette citation manque dans le tibétain. — Pour le mètre *dharma*
sabhāvatū.

6) = གཞན་པས་.

7) Mss. *abhiditsunā*.

8—8) Non représenté dans le tibétain.

[शून्यमिति न वक्तव्यम]शून्यमिति वा भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति ।

सर्वमेतन्न वक्तव्यमस्माभिः ॥ किं ⁽¹⁾लभ्यते यथावद्व्यस्थितं स्वभावं प्रतिपत्ता प्रति-
⁽²⁾पत्तुं न समर्थ इति । अतो व्यपम्यारोपतो व्यवहारसत्य एव स्थिता व्यवहारार्थं विने-
 5 पञ्चानुरोधेन शून्यमित्यपि ब्रूमः । अशून्यमित्यपि शून्याशून्यमित्यपि नैव शून्यं नाशून्य-
 मित्यपि ब्रूमः । अत एवाहुः ।

प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति । ११

यद्योक्तं भगवता ⁽⁴⁾शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावाः[137a]वयोगेन । निर्निमित्ताः सर्वधर्मा
 निर्निमित्ततामुपादाय । [अ]प्रणिहिताः सर्वधर्मा [अ]प्रणिधानयोगेन । प्रकृतिप्रभास्वराः
 10 सर्वधर्माः प्रज्ञापारमितापरिशुद्धेति ॥

अन्यत्राशून्यमुक्तं । अतीतं चेद्भित्तवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्थश्चावकोऽतोतं
 रूपमभ्यनन्दिष्यत् । यस्मात्तर्हि भित्तवो ऽस्त्यतीतं रूपं तस्मादार्थश्चावकः श्रुतवानतीतं
 रूपमभिनन्दतीति । अनागतं चेद्भित्तवो रूपमित्यादि । एवं यावदतीतं चेद्भित्तवो विज्ञानं
 नाभविष्यदिति पूर्ववत् ॥

15 तथा सौत्रास्तिकमते ऽतीतानागतं शून्यमन्यदशून्यं । विप्रयुक्ता विज्ञप्तिः शून्या ॥

1) Mss. *kim bhūktam* = *kim tūktam*; mais le tibétain ཀིལ་ཁུང་མ་ བཟོད་ན་.

2) Mss. *pratipattur*. D'après le tibétain *pratipattārāḥ pratipattum na samarthāḥ*.

3) རྟོང་པོ་ ལེས་ བློ་ བཟོད་ན་། མི་ རྟོང་པོ་ ལུང་ མི་ ལུ་ ལེས་། གཏིས་
 རང་ གཏིས་ མེན་ མི་ ལུ་སྟེ། གང་གསལ་པའི་ རོན་ཏུ་ བཟོད་པར་ ལུ།

4) Le tibétain omet toutes les citations jusque: *yena tv abhiprāyeṇa* (445 l. 5).

5) Ce texte est cité *Abhidh. k. v. 357 a—b* par les partisans du *Sar-
 vāstivāda*. — Voir ci-dessous ad XXV. 3.

विज्ञानवादेऽपि कल्पितस्वभावस्य शून्यत्वप्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्रा-
दिदर्शनवत् ।

न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात्सर्वं विधीयते ।

* * सत्त्वादसत्त्वाच्च मध्यमा प्रतिपच्च सा ॥ इति ⁽¹⁾

येन त्वभिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते स आत्मपरीक्षातो बोद्धव्यः ॥

5

यथोक्तं सूत्रे ।

मायोपमं जगदिदं ⁽³⁾ भवता

नटरङ्गस्वप्नसदृशं ⁽⁴⁾ विकृतं ।

नात्मा [न] सत्त्वं न च जीवगती

धर्मा मरीचिदकचन्द्रसमाः ॥

10

शून्यं च शास्त्रमनुपादमयं

अविज्ञानदेव जगदुद्भूतम् ।

तेषामुपायनययुक्तिश्चै-

रवतारयस्यपि कृपालुत्वया ⁽⁵⁾ ॥

रागादिभिश्च बहुरोगशतैः

15

सन्त्रासितं सततमीजितं जगत् ।

वैद्योपमो विचरन्नेऽप्रतिमो

परिमोचयं सुगतं सत्त्वशतान् ॥

1) Les deux premiers pādas de cette strophe sont cités dans Daṣabhu-
mikrame Ākṣayāraṇā (Bendall's fragments, IV. 6. a) comme extraits
du Madhyāntavi[bhāga] ou vibhāṅga. Sur ce *śāstra* de Maitreya, voir
Tāranātha p. 128, n. 8, p. 817; Th. de Stecherbatskoï, La littérature
Yogācāra d'après Bouston (Muséon, 1905, p. 146) et diverses citations
Nāmasaṃg. f. 43 et 132.

2) Chapitre XVIII.

3) Mss. *bhagavatā*.

4) *sv* ne fait pas position.

5) Le tibétain omet les deux stances qui suivent.

त्रस्य श्यामगौरत्वादिवन्न व्याकृतं भगवता लोकस्य । यथा चैतच्चतुष्टयं तथागते न संभव-
[138a]ति । एवमन्तानन्तादिकमपि शास्त्रे तथागते न संभवति ॥

इदानीं भवति तथागतः परं मरणादित्यादिकस्यापि कल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्त्यसं-
भवमुद्भावयन्नाह ।

येन ग्राहो गृहीतस्तु धनो ऽस्तीति तथागतः ।

5

नास्तीति स विकल्पयन् निर्वृतस्यापि कल्पयेत् ॥ १३

येन हि धनतरो मरुताभिनिवेशेनास्ति तथा[Tib. 166a]गत इति ग्राहो गृहीतः
परिकल्प उत्पादितः । स नियतं परिनिर्वृते तथागते न भवति तथागतः परं मरणान्म-
रणादुत्तरकालं न भवत्युच्छिन्नस्तथागतो न संविध्यत इति परिकल्पयेत् । तस्यैव विक-
ल्पयतः स्याद्वृष्टिकृतं ॥ यस्य तु न कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वभावशून्यत्वात्तथागतस्याः 10
स्तिन्ननास्तिर्त्वं । तस्य पक्षे

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिंश्चित्ता नैवोपपद्यते ।

परं निरोधाद्भवति बुद्धो न भवतीति वा ॥ १४

आकाशे चित्रद्वयकल्पनावदेष्टा कल्पना नास्तीत्यभिप्रायः ॥ तदेवं प्रकृति-

1) गद'गीस' दे'सदे'ग'मे'ग'स' ष्ये' उ'स । ढे'ङ'म' शु'ग'स' ग'जु'न' शु'म'स ।
दे' दे' शु'म'न'न'स'स'स' । मे'न' उ'स' 'कु'म'ह'ग' ह'ग'स'स' सु'न' । — Notre xylographe
a stug-pos. — Les Mss. portent: *grhīlas tu yenāstīti tathāgatah | nāstīti vā*
vikalpayan.

2) Non représenté dans la version tibétaine.

3) दे'लु'न' ह'ग'स' दे'ल' लु'स'स' सु'स'स'स' ढे'लु'न'स' । — M. Vyut. 205. 11.

4) स'स'दे'ग'शु'स' दे' शु'न' दे'ल' । स'स'स'स' शु'म'न'न'स'स'स' दे' । ष्ये'न'
दे'ल'स' मे'न'स' दे'स' । स'स'स'स' ढे'न'स'स' दे'न' मे' ढे'लु'न' । C'est à dire *param*
nirvāṇād..., malgré les Mss. *param nirodhād*.....

शास्त्रे निःस्वभावे तथागते सर्वप्रपञ्चातीति मन्दबुद्धितया शास्त्रताशास्त्रतादिकया नित्या-
नित्यास्तिनास्तिशून्याशून्यसर्वज्ञासर्वज्ञादिकया कल्पनया

प्रपञ्चपत्ति ये बुद्धे प्रपञ्चातीतमव्ययं ।

ते प्रपञ्चकृताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतं ॥ १५

- 5 वस्तुनिबन्धना किं प्रपञ्चाः स्युरवस्तुकः च तथागतः । कुतः प्रपञ्चानां प्रव-
[138b]ृत्तिर्भव इति । अतः प्रपञ्चातीतस्तथागतः । अनुत्पादस्वभावाच्च स्वभावात्तराग-
मनादव्ययः ॥ तमित्येवमिदं तथागतं स्वोत्प्रेक्षितमिध्यापरिकल्पमलमलिनमानसतया
विविधैर्भूतैः परिकल्पविशेषैर्ये [Tib. 166b] बुद्धे भगवन्तं प्रपञ्चयन्ति । ते स्वकैरेव प्रप-
ञ्चकृताः सन्तस्तथागतगुणसमृद्धेरत्यन्तपरोक्षवर्तिनो भवन्ति । ततश्च शवभूता एतस्मिन्
10 प्रवचने न पश्यन्ति तथागतं ज्ञात्यन्या इवादित्यं ।

अत एवाह भगवान्⁽⁹⁾ ।

ये मां रूपेण भद्रानुर्यं मां धोषेण मन्वयुः ।

मिथ्याप्रकृष्टाप्रसृता [न] मां द्रव्यन्ति ते जनाः ॥

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया किं नायकाः ।

- 15 धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विज्ञानितुं ॥ इति ॥

तदत्र तथागतपरीक्षायां सत्त्वलोकः सकलः समुरासुरनरादिः परीक्षितः । यथा चायं
सत्त्वलोको निःस्वभावस्तथा भाजनलोकस्यापि वायुमण्डलादिरकानिष्ठवितानभवनपर्यन्तस्य
नैःस्वाभाव्यमुद्भावयन्नाह ।

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

1) ग'द'ग' स'द'स'कु'स' श्रु'स' र'द'स' म'र' । र'द'स'मे'द'स' श्रु' छे'द'स' श्रु'स'
स'स' कु'स'स' र' ग'द'श्रु'स' । र'स'दे'द'ग'मे'ग'स'स' म'मे'न' म'र'द'स' ।

2) Voir Vajracchedikā, p. 43; Bodhicaryāvatārap. 421. 10; J. R. A. S. 1906, p. 948.

3) Voir ci-dessus 371. 1.

इदं जगदित्ययं भाजनलोक इत्यर्थः ॥ किंस्वभावस्तथागतः पुनरित्याह ।

तथागतो [निःस्वभावो] निःस्वभावमिदं जगत् ॥ इति ⁽¹⁾ ॥ १६

यथा च जगतो नैःस्वभाव्यं तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रतिपादिते ॥

अत एवोक्तं सूत्रे ।

अनुपाद्धर्मः सततं तथागतः

5

सर्वं च धर्माः सुगतेन सादृशाः ।

निमित्तग्राहेण तु बालबुद्धयः

असत्सु धर्मेषु चरन्ति लोके ॥

⁽²⁾ तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य अनास्रवस्य ।

10

नैवात्र तथता न तथागतो ऽस्ति

बि[139a]म्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

उक्तं भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां ⁽⁴⁾ अथ खलु ते देवपुत्रा आयुष्मन्तं सुभूतिं स्ववि-
रमेतद्वोचन् । किं पुनरार्यसुभूते [Tib. 167a] मायोपमास्ते सत्त्वा न ते माया ॥ एवमुक्त
आयुष्मान् सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतद्वोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः स्वप्नोपमास्ते 15
देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतद्वैधीकारं । इति हि स्वप्नश्च सत्त्वाश्चाद्व-
यमेतद्वैधीकारं । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । श्रोतव्यापन्नोऽपि मायो-
पमः स्वप्नोपमः । श्रोतव्यापत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागम्यपि सकृदाग-

1) दे'सदेह'गमेग'स'सदे' र्द'सदेह' ग'द' । दे' वै' नश्च' नरेदे' र्द'सदेह'
प्रीह' । दे'सदेह'गमेग'स' र्द'सदेह' मे' । नश्च'स' नरे'पि' र्द'सदेह' मे' ।

2) Dans le premier chapitre et les suivants.

3) Cette stance est citée ci-dessous ad XXV. 24.

4) Voir Ast. prajñāp. 39. 12; Bodhicaryāv. 379. 5. — Quelques variantes.

मिफलमपि । घनागाम्यपि घनागामिफलमपि । ग्रहंनपि मायोपमः स्वप्नोपमः । ग्रहंन-
 फलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि
 मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मा-
 योपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥ अथ खलु देवपुत्रा आपुष्मन्तं सुभूतिमेतद्वोचन् । सम्य-
 5 कसंबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति ⁽¹⁾ स
 आर्यसुभूते वदसि ॥ सुभूतिराह । निर्वाणमपि देवपुत्रा मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि
 किं पुनरन्यं धर्मं ॥ देवपुत्रा आह । निर्वाणमप्यार्यसुभूते मायोपमं स्वप्नोपममिति वद-
 सि ॥ सुभूतिराह । यद्यपि देवपुत्रा निर्वाणाद् [Tib. 167b] प्यन्यः कश्चिद्धर्मो विशिष्टतरः
 [139b] स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदेयमिति हि नार्या ⁽²⁾ च निर्वाणं चाह्वये-
 10 तदद्वैधीकारमिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ तथागतपरिज्ञा
 नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Manque dans le tibétain et dans Aṣṭ. prajñāp.

2) D'après le tibétain; Mss. māyopamasvapnaḥ ca nirvāṇam ca...; Aṣṭ. prajñāp. māyā ca nirvāṇam cādvayam...; svapnaḥ ca nirvāṇam cādvayam...

XXIII.

विपर्यासपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव [भव]संततिस्तत्कारणसद्भावात् । इह हि क्लेशेभ्यः कर्म प्रवर्तते । कर्मक्लेशहेतुका जन्ममरणपरंपरापञ्चायते । सा च भवसंततिर्व्यपदिष्यते । तस्याश्च प्रधानं कारणं क्लेशाः प्रकीणक्लेशानां भवसंततेर्भावात् । ते च रागादयः क्लेशाः 5 सन्ति । तस्मात्कार्यभूतापि जन्ममरणपरंपराविच्छेदप्रबन्धेन भवसंततिरपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्भवसंततिर्यदि तद्धेतुभूताः क्लेशाः स्युः । न तु सन्ति । कथं कृत्वा । इह भगवद्भिर्बुद्धैः ⁽²⁾ संकलत्रिभुवनजनसंक्लेशशत्रुविधिसिभिश्चतुर्गारातिसमरपरवै ⁽³⁾ ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ⁽⁴⁾ ॥ १

10

संकल्पो ^{(4)c} वितर्कः । संकल्पात्प्रभवतीति संकल्पप्रभवः ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञायसे ।

⁽⁵⁾ न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ⁽⁵⁾ ॥

इति गाथाभिधानात् ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

15

1) Et cette *paramparā* est ce qu'on appelle *bhavasamtati*.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) འདོད་ཆགས་ ལེ་སྤྱད་ གཏི་སྤྱད་རྣམས། གུན་ཏུ་རྟོག་ལས་ འབྱུང་བར་
གསུངས། སྤྱད་ དང་ མེ་སྤྱད་ ཡིན་ཅི་ལོ། །མཆོད་པ་ཏེན་ལས་ གུན་ཏུ་འབྱུང་། — Voir

ci-dessus ad XVIII. 5.

4) = རྟོག་པ་.

5—5) Manque dans le tibétain. — Voir ci-dessus 350. 11, Mhv. III. 190. 3, Jāt. V. 450. 3. (Note de M. R. O. Franke).

एतन्मूलकत्वादन्वेषां क्लेशानां मुख्यत्वदिष्टमिवोपादानं त्रयाणां [Tib. 168a] । एते

च त्रयः क्लेशाः

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

तत्र हि शुभमाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते । अशुभं प्रतीत्य द्वेषः । विपर्यासान्⁽¹⁾

६ प्रतीत्य मोह उत्प[140a]द्यते । संकल्पस्त्वेषां त्रयाणामपि साधारणकारणमुत्पत्ति ॥

कथं पुनर्मोहः संकल्पप्रभवः[] उच्यते । उक्तं हि प्रतीत्यिसमुत्पादे भगवता ।

अविद्यापि भित्तवः सहेतुका मप्रत्यया सन्निधाना । कश्च भित्तवो ऽविद्याया हेतुः । अयो-
नि⁽⁵⁾शो भित्तवो मनस्कारो ऽविद्याया हेतुः⁽⁶⁾ । अविलो मोहो मनस्कारो भित्तवो ऽवि-
द्याया हेतुरित्यतोऽविद्या संकल्पप्रभवा भवति ॥ ततश्च ।

1) Le tibétain ne marque pas le pluriel.

2) Mss. *puna mehi*.

3) Il semble que ce passage soit extrait, non du Pratītyasamutpāda-sūtra, mais d'un 'autre sūtra'. — Voir p. 6, n. 3 et aussi Abhidh. k. v. 227b: *ayoniṣomanaskārahetukāvidyoktā sūtrāntara itī Sahetusapratyayasā-nidānasūtre. katham? avidyā bhikṣavaḥ sahetukā sapratyayā sanidānā. kaḥ ca bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ, kaḥ pratyayaḥ, kim nidānam? avidyāyā bhikṣavo 'yo-niṣomanaskāro hetur, ayoniṣomanaskaraḥ pratyayo, 'yoniṣomanaskāro nidānam itī sūtravacanāt. — avidyāhetukaḥ cāyoniṣomanaskāra itī sūtrāntara ukta ity adhiḥkṛtam: cakṣuḥ pratītya rūpāni cotpadyata āvilo manaskāro mohaja itī sū-travacanāt. kim arthaṃ tasyehāvacanam? katham nāṅgāntaram bhavatīty āha: sa cehāpy upādānāntarbhūtatevā ukto bhavatīti. sa ity āvilo manaskaraḥ. iheṭi Pratītyasamutpādasūtre. katham ukta: upādānāntarbhūtatevā. tatra cāyo-niṣomanaskāro viporīṭacetasā ābhogo 'ntarbhūta ity ukto bhavaty, ato nāsty ahetūkatvam avidyāyā; na cāṅgāntaram upasamkhyātavyam.*

L'auteur nie, contre Vasubandhu, que le *ayoniṣomanaskāra* (= āvilo ma-naskāra) rentre dans la catégorie *upādāna*. Et quand ce serait! *asambhavantam apy antarbhāvam abhyupetya brūmaḥ: katham ayoniṣomanaskāro hetur avi-dyāyā itī vijñāpitam bhavati? na hi tathā sūtre vacanam asti.*

4) Tibétain = *sanidānā sapratyayā*.

5) ལུས་པའི་མ་ཡིན་པ་.

6) D'après le tibétain: *kaḥ ca bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ? ayoniṣo manas-kāra itī tathāvilo manaskāro mohaja itī. ato 'vidyāyā saṃkalpaprabhavarā bhavati.*

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तद्वन्तः ॥ इति⁽¹⁾ २

यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः ' नैव ते शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संभवेयुः
स्वभावस्याकृत्रिमत्वात्परिनिर्पेक्षत्वाच्च ' भवन्ति च शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य । तस्मा-
न्निःस्वभावा एव ते तद्वन्तो न विद्यन्ते । परमार्थतः स्वभावतो न विद्यन्त इत्यर्थः ॥ ६

अपि च ।

आत्मनोऽस्तिवनास्तित्वे न कथं चिच्च सिध्यतः ।

तं विनास्तिवनास्तित्वे क्लेशानां सिध्यतः कथं⁽²⁾ ॥ ३

आत्मनो यथास्तिवनास्तित्वे न स्तस्तथोक्तं विस्तरेण ' ततश्च [Tib. 168b] तदा-
श्रितस्य धर्मस्य कुतोऽस्तिवनास्तित्वे भविष्यतः ॥ 10

अथ स्याद्यव्यस्तिवनास्तित्वे आत्मनो न स्तः ' तदा किमत्र क्लेशानामापातं यत-
स्तेषामप्यस्तिवनास्तित्वे न स्त इति ॥ उच्यते ।

कस्य चिद्धि भवन्तोमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।

कश्चिदाहो विना कं चित्सन्ति क्लेशा न कस्य चित्⁽³⁾ ॥ ४

1) गद'रग' सुग' द' मे'सुग' द'। छे'उ'विग'व' महे'र' अमु'र'। रे'
रग' र'म'महे'र'व' मे'र'। रे'सु'र' छे'र'मे'र' य'द'रग' मे'।

2) मरग'गी' य'द'र' मे'र'र'। हे'र'सु'र' य'द' अमु'र' मे'। रे' मे'
छे'र'मे'र'र'मे'र'र'। य'द'र' मे'र'र' हे'र'सु'र' अमु'र'।

3) छे'र'मे'र'र' रे'र' ग'द'गी' य'। रे' य'द' सु'र' य'द' म'य'। अ'र'
मे'र'र' रे' ग'द'गी' य'। छे'र'मे'र'र'र' य'द' म'य'। — L'édition des Kā-
rikās (Mdo XVII) porte au troisième pāda: ग'द'मे'र'र'र'... — «Les passions
sont de quelqu'un; or ce quelqu'un n'existe pas... ».

इक्षामी रागादयः कुड्यं चित्रवत्फलं पक्वतादिवद्योत्पत्तावाग्रयमपे[140b]क्षते ।
ततश्च कस्य चिदंते भवन्ति । न विना कं चिदाग्रयं । स चाग्रयः परिकल्प्यमान आत्मा
वा चित्तं वा भवेत् । स चैषामाग्रयः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वान्नास्ति । तं च कं चिदाग्रयं विना
कस्य ज्ञेया भवन्तु । नैव कस्य चिद्वसति तस्याविद्यमानत्वादित्याहो विना कं चित्तसि
5 ज्ञेया न कस्य चित् ॥

अत्राह । नैव हि ज्ञेयानां कश्चिदाग्रयः पूर्वं सिद्धोभ्युपगम्यते । न चात्मा नाम
कश्चिदस्ति य आग्रयत्वेन व्यवस्थाप्येत निर्देष्टुं कालाद्योगचूततत्त्वत् । किं तर्हि । ज्ञिष्टं
चित्तं प्रतीत्य ज्ञेया उपजायते । तच्च चित्तं सदैव ज्ञेयैरुपजायत इति ॥ एतदपि न युक्त-
मित्याह ।

10 स्वकायदृष्टिवत्ज्ञेयाः ज्ञिष्टे सति न पञ्चधा ।

स्वकायदृष्टिवत्ज्ञिष्टे ज्ञेयेष्वपि न पञ्चधा⁽¹⁾ ॥ ५

स्वकायो हि नाम द्वयादिलक्षणसंज्ञतः । स्वकायदृष्टिः स्वकाय आत्मदृष्टिरात्मी-
याकार्यरूपप्रवृत्तिः⁽²⁾ ॥ यथेये [Tib. 169a] पञ्चधा विचार्यमाणा स्वकाये न संभवति

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

15

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥

1) २८'लुस' लु' सदेस' ऊँस' मे'स' रुस' । ऊँस' मे'स' रु'स' 'ल' रुस' लु' २'
मे' । २८'लुस' लु' सदेस' ऊँस' मे'स' रु' । ऊँस' मे'स' 'ल' रुस' लु' २' मे' । —
Pour la variante *svakāya*, *satkāya*, voir Gikṣās., 289. 4 et Buddhist Psycho-
logy, 257, n. 2. On a *satkāyadr̥ṣṭi* = २८'लु' सदेस' लु' स' ।

2) २८'लुस' दे'स' सु'स' दे' ग'लु'स'ल' स'स'स'स' म'स'स' दे'स' लु' स' ।
saṃhāta = *saṃghāta*.

3) Mss. *svakāyārātmadr̥ṣṭir ātmīya°*, *svakāyadr̥ṣṭir ātmīya°*. — D'après
le tibétain : *svākāye dr̥ṣṭiḥ svākāyadr̥ṣṭir ātmātmiyākāra°*.

इत्यनेन ॥ एवं क्लिष्टे ऽपि क्लेशा विचार्यमाणाः पञ्चधा न संभवन्ति । तत्र क्लि-
 ष्यतीति क्लेशाः क्लिष्यत इति क्लिष्टं । तत्र यदेव क्लिष्टं तदेव क्लेशा इति न युज्यते
 दग्ध्वाह्नयोर्प्येकत्वप्रसङ्गात् । अन्यत्क्लिष्टमन्ये क्लेशा इति न युज्यते । परत्रनिरपेक्षत्वा-
 दक्लिष्टहेतुकक्लेशप्रसङ्गात् ॥ अत एव चैकत्वान्यत्वाभावादाधाराधेयतद्वत्पक्षाणां चाभा-
 वान्न क्लेशेषु क्लिष्टं । न क्लिष्टे क्लेशाः । ना[141a]पि क्लेशवत्क्लिष्टमित्येवं क्लिष्टे 5
 पञ्चधा विचार्यमाणाः क्लेशा न संभवन्ति ॥

यथा च क्लिष्टहेतुकाः क्लेशा न संभवन्ति । एवं क्लेशहेतुकमपि क्लिष्टं क्लेशेषु
 विचार्यमाणं पञ्चधा न संभवति । न हि क्लेशा एव क्लिष्टं कर्तृकर्मणोरैकत्वप्रसङ्गात्
 नान्ये क्लेशा अन्यत्क्लिष्टं निरपेक्षत्वप्रसङ्गात् । न च क्लिष्टे क्लेशा न च क्लेशेषु [Tib.
 109b] क्लिष्टं । न क्लिष्टवत्तः क्लेशा इत्येवं स्वकायदृष्टिवदेव क्लिष्टं क्लेशेष्वपि पञ्चधा 10
 नास्ति । यतश्चैवमतः परस्परपेक्षयापि क्लेशाक्लिष्टयोर्नास्ति सिद्धिः ॥

अत्राह । यद्यपि त्वया क्लेशाः प्रतिषिद्धास्तथापि क्लेशहेतवः शुभाशुभविपर्ययासा-
 स्तावत्सन्ति । तत्सद्भावाच्च क्लेशा सन्तीति ॥ उच्यते । स्युः क्लेशा यदि शुभाशुभविपर्ययासा
 एव स्युर्वीचितेऽपि

स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः ।

15

प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्वक्ष्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा च ते न सन्ति स्वभावतस्तदा

प्रतीत्य कतमान् क्लेशाः शुभाशुभविपर्ययान्⁽³⁾ ॥ ६

नैव सन्ति क्लेशास्तद्हेतुशुभाशुभविपर्ययाभावादित्यभिप्रायः ॥

1) Voir XXII, 1.

2) Mss. *yāvataite'pi*; tibétain = *yasmtā*.

3) शुभा ५८ मे'शुभा' ड्रु'डे'ये'ग । ५८'यदे'य'य' डे' य'य' मे'य' । शुभा
 ५८' मे'शुभा' ड्रु'डे'ये'ग । यदे'य'य' ड्रु'मे'य' य'य'य' य'य' ।

यत् इति रसः । स्पृश्यत इति स्पर्शः । स्वलक्षणाधारणान्निर्वाणायधर्माधारणान्धर्माः⁽¹⁾ ।
तदेतत् षड्विधं वस्तु भवति ।

कस्य । रागस्य द्वेषस्य मोक्षस्य । तत्र रज्जनं रागो रक्तिरध्यवसानं । रज्यते वा-
नेन चित्तमिति रागः । द्वेषणं दोषः । आघातः सत्त्वविषयोऽसत्त्वविषयो वा । द्वप्यते वा-
नेन चित्तमिति दोषः⁽²⁾ । मोक्षं मोक्षः संमोक्षः परार्थस्वद्वयापरिज्ञानं । मुच्यते वानेन चित्त- 5
मिति मोक्षः ॥ तदेषां क्लेशानां द्वयादिकं षड्विधं वस्तुलम्बनं भवति । तत्र शुभाकारा-
ध्यारोपेण यथा द्वयादिभ्यो राग उपजायते । अशुभाकाराध्यारोपेण द्वेषः । नित्यात्मा-
व्याध्यारोपेण मोक्षः संभवतीति ॥ सत्यं विकल्प्यत एतद्बालजनैः षड्विधं वस्तु । किं
त्वविव्यमानस्वभावसत्ताकमेतद्गामादीनामालम्बनत्वेन परिकल्प्यते भवता [Tib. 170b]
तैमिरिकैरिवास्तकेशमशकमक्षिकादिचन्द्रादिकमिति प्रतिपादयताम् ।⁽⁴⁾

द्वपशब्दरसस्पर्शा गन्धा ध[142a]र्माश्च केवलाः ।

केवला इति परिकल्पितमात्रा निःस्वभावा इत्यर्थः ॥ यदि निःस्वभावाः कथं तर्ह्युपलभ्यन्त इति ॥ उच्यते ।

गन्धवनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥ इति^(६) । ८

एत उपलभ्यते । यथा गन्धर्वनगरादिप्रख्या एते केवलं विपर्ययादुपलभ्यते । तदा 15

1) D'après le tibétain. Mss. *nirvāṇāgradharmādhāranāgradharma*^o et *nirvāṇādharma*^h. — Sur cette étymologie de *dharma*, voir ci-dessus 304, 3 et note 5; et XXVII. 30. — Comp. Hodgson, *Essays*, p. 113.

2) La confusion de *divis* et de *dis* est fréquente.

3) «Il est vrai que...».

4) Le tibétain porte °kečādi°.

७) गङ्गाशः शः रं नः रेणः पः नः । ईः नः ङँश्च नः नमः नैयः नै
ईः ईः ईः ईः नः । श्रीगङ्गा ईः नमः नमः पः पः ।

अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।

मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ⁽¹⁾ ॥ ९

तदनेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वाच्छुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्मृषात्वमेव भवति ॥ य-

थोक्तं ।

5

⁽²⁾ अङ्ककारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽङ्ककारोऽनृतोऽर्थतः ।

बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

⁽³⁾ स्कन्धानसत्यान्द्वैवमङ्कारः प्रक्रीयते ।

अङ्कारप्रकृषाणाच्च न पुनः स्कन्धसंभवः ॥ इति ।

न च केवलमाश्रयमिथ्यात्वे शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्मिथ्यात्वमपि चानयाप्युपपत्त्या-

10 नयोर्मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ⁽⁴⁾ ॥ १०

इह यदि शुभं नाम किं चित्स्यान्निपतं तदशुभमपेक्ष्य भवेत् । पाराधारवत् । बी-
जाङ्कुरवत् । कृस्वदीर्घवद्वा । शुभस्य संबन्ध्यतरपदार्थसापेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयमशुभं

1) ལྷ་མའི་ ལྷེས་ཀྱི་ ལྷ་ཀྱི་ རྩ་ལ། གཟུགས་ བརྟན་ འདྲ་བ་ རེ་དག་ལ། ལྷུག་པ་
རྩ་ལ་ རེ་ མེ་ ལྷུག་པ། འཕྱུང་བར་ ཡང་ རེ་ ག་ལ་ འཕྱུར།

2) Cette ligne est citée Çuklavidaṛgaṇā (MSS. Bendall) fol. 12b. —
Voir ci-dessus 346. a.

3) Cette stance manque dans le tibétain.

4) གང་ ལ་ བརྟན་ནས་ ལྷུག་པ་ རེས། གཟུགས་ བརྟན་པ་ མེ་ལྷུག་པ། ལྷུག་
ལ་ མ་ བརྟན་ ཡོད་ མེན་པ། རེ་ལྷུག་པ་ འཕྱུང་ མ་ཡོད། «Le mauvais, en raison
du quel nous aurions la notion du bon, n'existe qu'en raison du bon: par consé-
quent.

शुभेन [विना] नास्ति । [अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं] शुभं निरपेक्ष्याशुभं [Tib. 171a] नास्ती-
त्यभिप्रायः । यदशुभं प्रतीत्य यदशुभपेक्ष्य शुभं प्रज्ञपयेमहि व्यवस्थापयेमहि ॥ यच्छब्दे-
नानन्तरस्याशुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमहीत्यनेनोत्तरस्य शुभस्य संब[142b]न्धः ॥ य[त]-
श्चैवं शुभस्य प्रज्ञप्तौ संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति । तस्माच्छुभं नैवो-
पपद्यते । कृत्वासंभवादिव दीर्घः । पारासंभवादिवावामित्यभिप्रायः ॥

5

इदानीमशुभमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते⁽¹⁾ ॥ ११

यदि ह्यशुभं नाम किं चित्स्यान्नियते तच्छुभपेक्ष्य भवेत् । पारावारवदीर्घकृत्स्व-
वद्वा । [अ]शुभस्य संबन्ध्यत्तरपदार्थस्यपेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयं शुभमशुभेन विना नास्ति । 10
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति [शुभं] । अशुभं निरपेक्ष्य शुभं न संभवतीत्यभिप्रायः । यच्छुभं प्रतीत्य
यच्छुभपेक्ष्याशुभं प्रज्ञपयेमहि । अशुभं व्यवस्थापयेमहि ॥ अत्रापि यच्छब्देनानन्तरस्य
शुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमहीत्यनेन चोत्तरस्याशुभस्य संबन्धः । यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञप्तौ
संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते [Tib. 171b] ॥
यतश्चैवं शुभाशुभयोरसंभवोऽतः ।

15

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति⁽²⁾ ॥ १२

1) D'après le tibétain et ci-dessous l. 11.

2) गद'ल' सङ्केत'द'स' मै'शुग'य'र' । गद'ग'स'य'र' सु'य' शुग'स' वै । मै'शुग'
म' सङ्केत' यै'द' मै'द'य' । दे'सु'र' मै'शुग' स'द' म'यै'द' ।

3) शुग'स' यै'द'स' म' यै'द' । दे'सु'र' सङ्केत' यै'द'स' ग'ल' सङ्केत' । मै'
शुग' यै'द'स' म' यै'द' । दे'सु'र' सङ्केत' ग'ल' सङ्केत' ।

शुभाशुभनिमित्तकयो रगद्वेषयोः शुभाशुभनिमित्तभावे सति निर्हेतुकवान्नास्ति
संभव इत्यभिप्रायः ॥

तदेवं शुभाशुभनिमित्तभावेन रगद्वेषयोर्भावमुपपाद्य विपर्यासस्वभावाभावप्रति-
[143a]पादनेन मोक्षस्याप्यधुना स्वभावाभावं प्रतिपादयन्नाह ।

5 अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राह्यो विपर्ययः ।
नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राह्यो विपर्ययः⁽¹⁾ ॥ १३

इह चत्वारो विपर्यासा⁽²⁾ उच्यन्ते । तद्यथा । अनित्ये प्रतिक्षणविनाशिनि स्कन्ध-
पञ्चके यो नित्यमिति ग्राह्यः स विपर्यासः ॥ तथा

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।
10 तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते ॥

इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदुःखं सर्वसंस्काराश्चानित्याः । तस्मादुःखात्मके स्कन्धपञ्चके
यः सुखमिति विपरीतो ग्राह्यः सोऽप्यरो विपर्यासः । तथा हि ।

शुक्रशोणितसंपर्कबीजं विषमूत्रवर्द्धितं⁽⁴⁾
अमेध्यद्वपमाज्ञानं रज्यसे⁽⁵⁾ कथेच्छया ॥

1) ग'ल'ते' मै'ह्म' ह्म'स' वे'स' । दे'ह्म' र'है'व'स' वि'ग' यी'व' । ह्म'ल'
मै'ह्म' यी'व' मै'व'स' । र'है'व'स' है'ह्म' वि'ग' स' यी'व' । — Mais on a, ci-dessous,
461. 11 वि'ग'स'यी'व', bonne lecture.

2) Les quatre *viparyāsas* sont mentionnés, mais non énumérés, Lalita-
vistara 481. 14 et Mahāvastu III. 844. 11 (510). A chacun d'eux est consacré
un des quatre premiers chapitres du Catuḥṣṭaka d'Āryadeva.

3) Extrait du Catuḥṣṭaka, II. 25. — Même citation ci-dessous XXIV. 21

4) *varāhita* = व'र'ह'ित' ।

5) क'थ'स' । — Mss. *raḥṣase*.

(1) धमेध्यपुञ्जप्रच्छन्ने तत्क्षोदर्शना चर्मणा ।

यः शयीत स नारीणां शयीत जघनोदरे ॥

इत्यादि । एवमिदं शरीरं सर्वार्तमना सततमशुचिस्वभावं । तत्र यो मोहाच्छुचित्वेन ग्राहोऽभिनिवेशः स विपर्यासः ॥

तथा पञ्चस्कन्धकमात्मलक्षणविलक्षणमस्थिरत्वाद्दुदयव्यपधर्मित्वाच्च निरात्मक- 5
मात्म[Tib. 172a]स्वभावशून्यं । तस्मिन् य ग्राह्यग्राहोऽभिनिवेशो ऽनात्मन्यात्माभि-
निवेशः स विपर्यासः ॥ इत्येते चत्वारो विपर्यासाः संमोक्षस्य हेतुभूताः ॥

अत्रेदानीं विचार्यते । (8) यदि नित्यत्वं नित्यदर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यग्राहो विप-
र्यास इत्येवं व्यवस्थाप्यते । ननु च स्वभावशून्येषु स्कन्धेऽपि [148b] नित्यत्वमपि नास्तीति ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥

10

अनित्यत्वं हि विपरीतमपेक्ष्य नित्यत्वं विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते । (4) चानि-
त्यत्वं विद्यते शून्ये । यद्वानित्यत्वस्याभावस्तदा कुतस्तद्विरोधि नित्यत्वं नित्यदर्शनं वि-
पर्यासो भविष्यतीति भावः । तस्मान्नास्ति विपर्यासः ॥

यद्या चानित्यत्वं शून्ये न संभवति । भावस्वभाववृत्तिरिति सस्वभावानुत्पत्तेः । एवं
दुःखत्वमपि न संभवति । अशुचित्वमपि नास्ति । अनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभा- 15
वशून्यत्वादुःखत्वादिकं नास्ति । तदा कुतस्तद्विपक्षभूता नित्यमुख्यव्यात्मविपर्यासा
भविष्यन्ति ॥ तस्मान्न सति विपर्यासाः स्वल्पतः । तदभावे कुतो भविष्यत्यविद्या क्लेश-
भावात् ।

1) Cette strophe manque dans le tibétain.

2) Notre xylographe a མེ་སྤྲུལ་; lire མེ་སྤྲུལ་.

3) D'après le tibétain : *yadā skandheṣu nityatvaḥ śūnyeṣu nityagrāho...*

4) D'après le tibétain : *yadā śūnye 'nityatvam nāsti tadā nityatvābhāvāt kutas tadāvirodhī...*

5) *nityadarśanam* manque dans le tibétain.

यथोक्तं भगवता ।
~~~~~

अविद्यया नैव कदाचि विद्यते अविद्यत प्रत्ययसंभवश्च ।

अविद्यमानेपमविद्य लोके तस्मान्मया उक्तं अविद्य एषा ॥

(2) तथा । कथं भगवन् मोक्षो धारणीयं । भगवानाह । अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः

5 मोक्षस्तेनोच्यते [Tib. 172b] मोक्ष इत्यादि[ना] विपर्यय इति व्यवस्थाप्यते ॥

नन्वेवं सति स्वभावेनाविद्यमाने पदार्थे अनित्यमित्यपि ग्राह्यो न संभवतीत्यसा-
वपि कस्मान्न विपर्यास इति व्यवस्थाप्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राह्यो विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि ग्राह्यः शून्ये किं न विपर्ययः (3) ॥ १४

- 10 यदा बोधपस्यापि वैपरीत्यं नित्यस्यानित्यस्य च । तदा तद्वतिरिक्तं तू[144a]-
तीयमपरं नास्ति यत्र विपर्ययः स्यात् । यदा चाविपर्यासो नास्ति । तदा किमपेक्षो वि-
पर्यासः स्यादिति । तस्मादमुनापि न्यायेन नास्ति विपर्ययः । तस्याभावाच्च नास्त्यविद्या
स्वप्नपतः । यथा चानित्ये नित्यमित्यपे ग्राह्यो विपर्यासो न संभवति । एवं शेषविपर्या-
सासंभवेऽपि योज्यं ॥

- 16 अत एवोक्तं भगवतायदृष्टाण्यपरिपृच्छायां । भगवानाह । एवमेतत्कुलपुत्र तस्य
~~~~~

1) Cette stance semble extraite du *Suvarṇaprabhāsa* (Buddhist Text Soc. p. 32), dont les lectures, si incompréhensibles qu'elles soient, soutiennent les nôtres: *avidyamāne kadā cid vidyate avidyata pratyayasambhavāc ca*. Le tibétain donne un sens très net: *avidyā yac cāvidyāpratyayaṃ sambhavati na kadācid vidyate*. — *avidyayā vidyate* = *avidyā vidyate* (?). — Comparer pour la doctrine *Aṣṭasāh. 15. 4*.

2) Voir ci-dessus, p. 50. 11.

3) ग्राह्ये मे ह्य ह्यार्थे देस । देह्यार अह्येय मेव पियेय । ह्येय
मे ह्यार्थे देस । अह्येयमेव देह्यार मेव पियेय ।

4) ह्यार्थेयसमससहस्यस्युसस्यस्य । — Voir ci-dessus 46, note 1.

भवति यो मार्गेण निःसरणं पर्येषते । न कुलपुत्र तथागतेन रञ्जनीयान् धर्मान् परिवर्ष्य
 रागप्रकाणं प्रज्ञप्तं । एवं न दोषणीयान् मोहनीयान् धर्मान् परिवर्ष्य तथागतेन दोषमो-
 हप्रकाणं प्रज्ञप्तं । तत्कस्माद्धेतोः । न कुलपुत्र तथागताः कस्य चिद्धर्मस्योत्सर्गाय वा
 प्रतिलम्भाय वा धर्मं देशयन्ति न परिज्ञायि न प्रकाषायि [Tib. 173a] न सान्नात्कि[या]यै
 नाभिसमयाय न संसारचरणतायै न निर्वाणगमनतायै नोत्क्षेपाय न प्रभेदाय । न हि 5
 कुलपुत्र द्वयप्रभाविता तथागतधर्मता । तत्र ये द्वये चरन्ति न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्या-
 प्रयुक्तास्ते वक्तव्याः । कतमच्च कुलपुत्र द्वयं । अहं रागं प्रकाशयामीति द्वयेतत् । अहं
 द्वेषं प्रकाशयामीति द्वयेतत् । अहं मोहं प्रकाशयामीति द्वयेतत् । य एवंप्रयुक्ता न ते
 सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

(5) तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषो मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते मायाकार- 10
 निर्मितां [144b] स्त्रियं दृष्ट्वा रागचित्तमुत्पादयेत् । स रागपरीतचित्तः पर्यवहारश्चभयेनो-
 त्थायासनादपक्रमेत् । सोऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसि कुर्यादनित्यतो दुःखतः
 शून्यतोऽनात्मतो मनसि कुर्यात् ॥ भगवानाह । एवमेव कुलपुत्र ईदृके भिन्नुपपुपा-
 सकोपासिका द्रष्टव्या येऽनुत्पन्नान् धर्मानज्ज्ञातानशुभतो [Tib. 173b] मनसि कुर्वन्ति । अग्नि-
 त्यतो दुःखतोऽनात्मतो मनसि कुर्वन्ति । नाहं तेषां मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । 15
 मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः स्वप्नांतरे स्वगृहे राजर्भायां पश्येत् ।

1) Mss. *parijñāyaiva pra°*.

2) Le tibétain ajoute *na bhāvanāyai* — *ཡམྲུམ་ཡར་བྱ་*.

3) Cette lecture est certainement mauvaise. Le tibétain (*ཡམྲུམ་ཡར་བྱ་*) suggère la correction *saṃsāroccarāṇa* (?).

4) Le tibétain ajoute *na prakṣepāya* — *ཡམྲུམ་ཡར་བྱ་*.

5) Voir ci-dessus 46. 1.

6) Mss. *°antarasthagṛhe* — *ཡམྲུམ་གྱི་ཁྱིམ་ཏུ་*.

स तथा सार्धं शय्या⁽¹⁾ कल्पयेत् । स्मृतिसंमोषाच्चैवं कल्पयेत् । विरुद्धोऽस्मीति । स भीत-
स्त्रस्तः पलायेत् । मा मां राजा विध्येत्स मा मां ज्ञोयिताद्यपरोपयेत् । तत्किं मन्यसे कुलपु-
त्रापि नु स पुरुषो भीतस्त्रस्तः पलायमानस्ततो राजभार्यानिदानभयात्परिमुचेत्⁽²⁾ ॥ आह ।
नो भगवंस्तत्कस्य हेतोः । तथा हि भगवंस्तेन पुरुषेणास्त्रियां स्त्रीसंज्ञोत्पादिता । अभूत्
5 च परिकल्पितं ॥ भगवानाह । एवमेव कुलपुत्र ईहके भितुभितुण्युपासकोपासिका द्रष्ट-
व्याः । येऽरागे रागसंज्ञामुत्पाद्य रागभयभीता रागनिःसरणं पर्येषते । एवमदोषे दोषसं-
ज्ञामुत्पाद्य दोषभयभीता दोषनिःसरणं पर्येषते । अमोहे मोहसंज्ञामुत्पाद्य मोहभयभीता
मोहनिःसरणं पर्येषते । नाहं तेषां मोहपुरुषाणां मार्गभावनां [145a] वदामि । मिथ्या-
प्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

- 15 तद्यथापि नाम कुलपुत्र स पुरुषोऽभ्ये भयसंज्ञामुत्पादयेदसत्समारोपेण । [Tib.
174a] एवमेव कुलपुत्र सर्वबालपृथग्जना रागकोटिं विरागकोटिमप्रज्ञानतो रागकोटि-
भयभीता विरागकोटिं निःसरणं पर्येषते । दोषकोटिमिक्किंचनकोटिमप्रज्ञानतो दोषकोटि-
भयभीता अक्किंचनकोटिं निःसरणं पर्येषते । मोहकोटिं शून्यताकोटिमप्रज्ञानतो मोह-
कोटिभयभीताः शून्यताकोटिं निःसरणं पर्येषते । नाहं तेषां कुलपुत्र मोहपुरुषाणां मा-
20 र्गभावनां वदामि । मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्या इति विस्तरः ॥

अत्राह । यद्यप्यनित्ये नित्यमित्येवं ग्राहो विपर्ययो न संभवति । तथाप्येष
तावद्वाहोऽस्ति । ग्राहश्च नाम संग्रहणं⁽⁵⁾ भावद्वयः । तस्य चावश्यं साधनेन करणेन भवि-

1) Mss. *garyā* — 'ग्या'.

2) Mss. *mā mān rājā vandhan (vandhyen, vadhyet) sa mā mān....*
कुल'सं' मा' मां र'राज' व'वन्द'ह'न' । स' मां मां.... — मां' = percevoir
= *vidhyet?* — Peut-être मां' = *piḍā, tud.*

3) Sic Mss. et aussi ailleurs.

4) Mss. *utpādayed arthasatsamāropeṇa* मे'द'स' स'दे'द'सु' श्रु' स'द'ग'स'स'.

5) द'दे'स'स'सु'स'दे' स'द'स'दे'द'.

तव्यं साधकतमेन नित्यत्वादिना । कर्त्रा च भवितव्यं स्वतत्वेण⁽²⁾ नित्यात्मना चित्तेन वा ।
 कर्मणा च कर्तुरीप्सिततमेन विषयेण ब्रूपादिना⁽³⁾ । सत्यां च भाविकरणकर्तृकर्मणां सिद्धौ
 सर्वसिद्धेरिष्टसिद्धिः स्यादस्माकमिति ॥ उच्यते । अलोकिये प्रत्याशा । ननु च यद्यप्यव-
 र्णितेन न्यायेन

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यच्च गृह्यते ।

5

उपशान्तानि सर्वाणि तस्माद्ग्राहो न विद्यते⁽⁵⁾ ॥ १५

इह हि कश्चिद्ग्रहीता येन विशेषेण नित्यत्वादिना कारणभूतेन किं चित्कर्मभूतं
 ब्रूषब्दादिकं वस्तु गृह्णाति [145b] । तद्यथा न संभवति तथा पूर्वं [Tib. 174b] प्रतिपा-
 दितं । कथं कृत्वा ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्यय

10

इत्यादिनां⁽⁶⁾ यथा नित्य[त्वा]दिकं कारणं न संभवति तथा प्रतिपादितं ॥ ग्रहीतापि यथा
 नास्ति तथा

द्यात्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथं चिच्च सिध्यत

इत्यनेन⁽⁷⁾ प्रतिपादितं ॥ यच्च गृह्यते तदपि यथा नास्ति तथा

• ब्रूषब्दस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवला

15

1) *sādhakatamena* manque dans le tibétain.

2) *svatantra* et *nitya* manque dans le tibétain.

3—3) *Ms. rūpādina vā.* — गृह्यग्राह'त्वा' श्लेष'स्य' पु'त्वा' वा' पु'त्वा' पु'त्वा' पु'त्वा'
 र'ग्राह'श्लेष'.

4) *bhāva* = र'ग्राह'स्य'पु'त्वा'.

5) ग्राह'श्लेष' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह'
 र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह' र'ग्राह'.

6) *Ci-dessus XXIII, 13 et 14.*

7) *Ci-dessus XXIII 3.*

न चापि विपरीतस्य संभवान्न विपर्ययाः ।

न चाप्यविपरीतस्य संभवन्ति विपर्ययाः⁽¹⁾ ॥ १७

न विपर्यस्यमानस्य संभवन्ति विपर्ययाः ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवन्ति विपर्ययाः⁽²⁾ ॥ १८

तत्र तावद्विपरीतस्य विपर्यया न संभवन्ति । किं कारणं । यस्माद्यो हि विपरीतः 5
स विपरीत एव किं तस्य पुनरपि विपर्ययसंबन्धः कुर्यात् । निष्प्रयोजनत्वात् ॥ अविप-
रीतस्यापि विपर्यया न युज्यन्ते । विबुद्धबुद्धिनय[ना]नामप्यज्ञाननिद्रातिमिरोपशमाद्विद्वानां
विपर्ययप्रसङ्गात् ॥ तथा विपर्यस्यमानस्यापि न सन्ति विपर्ययाः । विपर्यस्यमानस्य भा-
वस्याभावात् । को हि नामासावपरः पदार्थो यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्यस्य-
मानो नाम भविष्यति । अर्धविपरीतो विपर्यस्यमान इति चेत् । अर्धविपरीतो हि नाम 10
यस्य किं चिद्विपरीतं किं चिद्विपरीतं [Tib. 175b] । तत्र यदस्य किं चिद्विपरीतं
तद्विपर्यासो न विपर्यासयति । विपर्यस्तत्वात् । यदप्यस्याविपरीतं तदपि विपर्यासो न
विपर्यासयति । अविपर्यस्तत्वात् । तस्माद्विपर्यस्यमानस्यापि कस्य चिद्विपर्यासा न संभव-
न्ति ॥ यदा चैवं विपरीताविपरीतविपर्यस्यमाना न संभवन्ति । भवानिदानीं विमृशतु स्वयं
प्रज्ञया मध्यस्थः सन् कस्य संभवन्ति विपर्य[146b]या इति । तदेवमाश्रयस्याभावान्न सन्ति 15
विपर्ययाः ॥

किं चान्यत् ।

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यन्ति विपर्ययाः ।

1) ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཏུ་ རྒྱུར་པ་ལ། ཕྱིན་ཅི་ལོག་རྟག་ མེ་ སྤོར་དེ། ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཏུ་
མ་ རྒྱུར་ལ། ཕྱིན་ཅི་ལོག་རྟག་ མེ་ སྤོར་དོ།

2) ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཏུ་ འགྱུར་པ་ཞེས་ལའང་། ཕྱིན་ཅི་ལོག་རྟག་ མེ་ སྤོར་དོ། གང་ལ་
ཕྱིན་ཅི་ལོག་ སྤོར་པ། བརྟག་ཉིད་ཀྱིས་ བློ་ རྣམ་པར་དཔྱེད།

विपर्ययेष्वज्ञातेषु विपर्ययगतः कुतः⁽¹⁾ ॥ १९

तत्र

न स्वतो ज्ञायते भावः परतो नैव ज्ञायते ।

न स्वतः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः⁽²⁾ ॥ २०

- 5 कुतो विपरीत इत्यर्थः । ततश्च यदुक्तं सति विपर्यया विपर्ययगतसद्भावादिति तत्र युक्तं ॥ यस्यापि कथं चिद्विपर्यासवस्तुष्टयमस्त्येवेत्यभ्युपगम्यते तथापि तस्य विपरी-
(4) तत्वमशक्यमास्थातुं । किं कारणां । यस्मात्

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च न विपर्ययः⁽⁵⁾ ॥ २१

- 10 यद्येतानि आत्मशुचिनित्यसुखानि विपर्यासा इति व्यवस्थाप्यन्ते । किमेतानि सन्ति अथ न सन्ति । यदि विद्यन्ते न तर्हि विपर्यासा विद्यमानत्वाद्नात्मादिवत् । अथ न विद्यन्ते । तदैषामविद्यमानत्वान्न केवलं नास्ति विपर्यासत्वं । विपर्यासप्रतिबन्ध्य[Tib. 176a]भावाद्नात्मादीनामप्यविपर्यासादीनां नास्ति सद्भाव इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ड्रिङ्'ते'लिंग'ङ्मस' स' श्ले'स'म। ई'ल'सु'र' नै' यि'र'म'र'सु'र'। ड्रिङ्'ते' लिंग'ङ्मस' श्ले' मे'र'। ड्रिङ्'ते'लिंग'डङ्' ग'ल' यि'र'।

2) र'र'स'मे' म'र'ग'ल'स' मे' श्ले'श्ले'। ग'डङ्'ल'स' श्ले'स' र'र' स' यि'र'। म'र'ग' र'र' ग'डङ्'ल'स' ग'ल' मे'र'। ड्रिङ्'ते'लिंग'डङ्' ग'ल' यि'र'।

3) Mss. *adhyses*.

4) ड्रिङ्'ते'लिंग'र'र'र' ग'डङ्'म'र' मे' कु'स'स' — Corriger म'र'ग'ल'स'.

5) ग'ल'र' म'र'ग' र'र' ग'डङ'स' र'र'। र'ग' र'र' म'र'स' यि'र'र' नै'। म'र'ग' र'र' ग'डङ' र'र' र'ग'स' र'र'। म'र'स' ड्रिङ्'ते'लिंग' स' यि'र'।

6) ल'ग'ल'ल्ल' ड्रिङ्'ते'लिंग' मे'र'म'र'ड्रिङ् — par suite de l'inexistence de son contraire le *viparyāsa*....

नात्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

अनात्माऽशुच्यनित्यं च नैव दुःखं च विद्यते ॥ २२

यद्यात्मा च शुचिनित्यं च न विद्यत इति मन्यसे विद्यमानस्य विपर्यासासंभवात् । एवं सत्यात्मादीनामप्यभावाच्चदेतदनात्मादिकमविपर्यासत्वेन गृहीतं । तदपि तर्हि त्वद्यतां प्रतिषेध्याभावे प्रतिषेधस्याभावात् । यदा चैवमनात्मादिकं न संभवति [147a] तदा 5 तदपि स्वतत्पतोऽविद्यमानत्वादात्मादिवत्कथं न विपर्यासः स्यात् । तस्माज्जातिशरामरणासंसारचारकागारबन्धनान्मुमुक्षुभिरष्टावप्येते विपर्यासास्त्याग्याः ॥ अथ च यद्योपवर्णितविपर्यासविचारस्याविद्यादिप्रकाणकृतत्वेन महार्थतां प्रतिपादयन्नाह ।

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥ २३

10

यदायं योगी यथोदितेन न्यायेन विपर्यासानुपलम्भेन । तदैवं विपर्यासानुपलम्भेन तद्धेतुकाविद्या निरुध्यते । तन्निरोधाच्च संस्कारादयोऽविद्याहेतुका शरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासपर्यता धर्मा निरुध्यन्ते ॥

अविद्या हि सकलस्यैव संक्षेपशमणस्य ज्ञात्यादिदुःखस्य च हेतुभूता । यथा हि कायेन्द्रियहेतुकानि सर्वाणि ⁽³⁾ रूपीन्द्रियाणि कायेन्द्रिये निरुध्यमाने निरुध्यन्ते [Tib. 15

1) ग'ल'ते' स'द'ग' द'न' ग'उ'द'स' द'न' । ह'ग' द'न' स'दे'स' मे'द'न' डे' । स'द'ग' मे'द' मे'ग'उ'द' मे'ह'ग' द'न' । सु'ग'स'स'ल'ल' ष'द'स' म' ष'ड'ड' ।

2) दे'ल'र' सु'द'डे'ल'ग' ल'ग'ग'स'स' । म'दे'ग'स' डे' ल'ग'ग'स'र' ल'सु'र' । म' दे'ग' ल'ग'ग'स'स'र' सु'र'ड' डे' । ल'र'सु'दे'ल' स'ग'स' ल'ग'ग'स'र' ल'सु'र' ।

3) Les Mas. hésitent entre rūpindriya et rūpendriya. — द'स'द'स' ग'सु'ग'स' उ'द'स'म'स' उ'द' ।

176b] ' एवमविद्याहेतुकानि संस्कारादीनि भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि [नि]यतमविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यत इति प्रतिपाद्यमाह ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यते⁽¹⁾स्ति तर्ह्यविद्या यस्या एवं वि-
 5 पर्यासनिरोधानिरोधो भवति । [न] तर्ह्यविद्यमानाया गगणचूतलतायाः प्रकाणोपायान्वे-
 षणमस्ति । तस्माद्विद्यत एवाविद्या । तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् । ततश्च सति तद्वे-
 तुका रागादयः क्लेशाः । क्लेशसद्भावाच्चास्त्येव संसारे भवसंततिः ॥

उच्यते । अत्र हि नामातिमद्दुःखपर्यापिडित्यं परस्य यो हि नाम सर्वान्नात्य-
 तदुःखायामक्लेशसमञ्जसे संसारे निरन्तरफुल्लफलप्रदसंक्लेशविषवृत्ते परार्थेदयसंबद्धकृतेः
 10 साधुभिः प्रज्ञोपायमकानिलबलैर्निःशेषं तदुन्मूल्यमानैर्न केवलं न साक्षाद्येनावतिष्ठते ।
 अपि खलु तदुन्मूलकानामातिमकानिलबलानामिव भावसद्भाववादमकशैलायमान इना-
 तिविरोधितयावस्थितो भवानाहोपुरुषिकया तस्यैव क्लेशविषवृत्तस्य⁽²⁾ ज्ञातिज्ञानमरणशो-
 कायासविसरुदुःखैकफलस्य सुतरां भावाभिनिवेशतोयान्नवैर⁽³⁾रोपणमाद्रियते⁽⁴⁾ ॥

अपि च । यद्यविद्यादीनां संक्लेशानां⁽⁵⁾ प्रकाणं संभवेत्स्यात्तत्प्रकाणोपायान्वेषणं ।
 15 न च तेषां प्रकाणं संभवति । यदि स्यात्तदा तद्वद्वपतो विद्यमानानां वा स्यादविद्यमानानां

1) Mss. *saṃskārāṇāni*.

2) *saṃsāre* manque dans le tibétain. — Nous savons que *bhavasamtati* est un équivalent exact de *saṃsāra*.

3—3) Le tibétain abrège: ... *yo hi nāma sādhubhiliḥ parārthodayasaṃ-
 baddhakaṅksaiḥ prajñopāyabalair nihṛṣaṃ mahākṣepaviṣavṛkṣaṃ sarvātmanā duḥ-
 kham unmulyamānair*....

4—4) Le tibétain abrège: *api khalu tadunmulakānām atirirodhitayāvasa-
 thitā āhōpuruṣikayā tasya mahākṣepaviṣavṛkṣasyārohaṇam ādriyate*.

5) Mss. *avasthito bhagavān ūha puruṣikayā*... — *āhōpuruṣikā*, 'obstination',
 गडुमुसश.

6) *kṣepaviṣayā upatyajāti*.

7) Mss. *toyāsakairnnaroṣaṇamāndriyate*, *°kair nroṣaṇāmāndriyate*.

8) Pent-être *kṣepānām*.

वा [Tib. 177 a] । किं चातः । तत्र यदि स्ववृत्तः सद्भूतानां ज्ञेशानां प्रकाणमिष्यते
तन्नोपपद्यते । किं कारणं । यस्मात्

यदि भूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित् ।

कथं नाम प्रकृयैरन् कः स्वभावं प्रकास्यति⁽¹⁾ ॥ २४

स्वभावतो विद्यमानानां भावानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्तयितुं । न किं तित्या- 5
दीनां कठिन[त्वा]दिस्वभावो निवर्तते । एवं यदमि ज्ञेशाः स्वभावतः सद्भूताः स्युः । के
चिदित्यविद्यादयः । कस्यचिदिति पुद्गलस्य । कथं नाम प्रकृयैरन् । नैव ते कस्य चित्कथं
[चि]न्नाम प्रकृयैरन् ॥ कस्मात्पु[148 a]नर्न ते प्रकृयन्त इत्याह । कः स्वभावं प्रकास्यती-
ति स्वभावस्य विनिवर्तयितुमशक्यत्वात् । घाकाशानावरणविनिवर्तनासंभववदित्यभि-
प्रायः ॥ 10

अथ स्वभावेनासद्भूता इति विकल्प्यते । एवमपि प्रकाणासंभव एवेत्याह ।

यद्यभूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित्

कथं नाम प्रकृयैरन् कोऽसद्भावं प्रकास्यति⁽²⁾ ॥ २५

अभूता अपि ज्ञेशाः स्वभावेनाविद्यमाना अशक्या एव प्रकातुं । न ह्यग्नेः शैत्यमसं-
विद्यमानं शक्यमपाकर्तुं । एवमिमेऽपि ज्ञेशाः के चिद्यदि कस्य चित्स्वभावतो न विद्यन्ते 15
कस्तान् प्रकास्यति । नैव कश्चित्प्रकास्यति ॥ तदेवमुभयपक्षेऽपि प्रकाणासंभवान्नास्ति
प्रकाणं ज्ञेशानां प्रकाणाभावाच्च कुतः ज्ञेशप्रकाणोपायान्वेषणमिति [Tib. 177 b] ।

1) ग|ल'ते' ल'ल'दे' ठे'म'दे'स'य । ग'द'र'ग' र'द'य'दे'र'गु'स' य'र'र' । हे'ल'
सु'र' र' स'द'य'र'ल'गु'र' । य'र'य' सु'दे'ग' स'द'य'र'सु'दे' । = *kaś saddbhāvaṃ pra-*
hāsyati. — Voir la stance suivante.

2) ग|ल'ते' ल'ल'दे' ठे'म'दे'स'य । ग'द'र'ग' र'द'य'दे'र'गु'स' मे'र'य' । हे'ल'
सु'र'र' स'द'य'र'ल'गु'र' । मे'र'य' सु'दे'ग' स'द'य'र'सु'दे' ।

घतो यदुक्तं । विद्यत एवाविद्यादयः क्लेशास्तत्प्रकृषोपायान्वेषणादिति तदयुक्त-
मिति ॥

यथोक्तमार्गसमाधिर्ज्ञे⁽¹⁾ । यो रथ्येत यत्र वा रथ्येत येन वा रथ्येत । यो दुष्येत यत्र
वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुच्येत यत्र वा मुच्येत येन वा मुच्येत । स तं धर्मं न समनु-
5 पश्यति तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन्ननुपलम्बमानोऽर्क्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविप-
र्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते । तीर्णः पारग इत्युच्यते क्षेमप्राप्त इत्युच्यत इति विस्तरः ॥

⁽³⁾ आदर्शपृष्ठे तत्र तैलपात्रे

निरीक्षते नारिमुखं मलंकृतं ।

सो तत्र रागं जनयित्वा बालो

10

प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥

मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते

बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।

मूढो यथा सो जनयेत् रागं

तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

15 इत्यादि ॥ तथा⁽³⁾ ।

रूपेण दर्शिता बोधो बोधायि रूप दर्शितं ।

विषयभागेन शब्देन उत्तरो धर्म दर्शितः ॥

1) Même citation ci-dessus p. 143. 1. — Elle manque ici dans le tibétain.

2) Ces deux premières stances sont citées ci-dessus p. 108. 13. — Elles manquent ici dans le tibétain.

3) Extrait du Samādhirāja d'après le témoignage de notre version tibétaine.

4) བྱང་ཆུབ་ཀྱིས་ = par la Bodhi.

5) མིང་མཆོངས་པ་ཡི། — Corriger མི་མཆོངས་.

शब्देन उत्तरं⁽¹⁾ रूपं गम्भीरं⁽²⁾ च स्वभावतः ।

समं रूपं च बोधिश्च नानात्वं स न लभ्यते ॥

यथा निर्वाणु गम्भीरं शब्देन संप्रकाशितं ।

लभ्यते न च निर्वाणं स च⁽⁴⁾ शब्दो न लभ्यते ॥

शब्दश्चापि निर्वाणं च उभयं तत्र लभ्यते ।

5

एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं संप्रकाशितं ॥

निर्वाणं निवृत्तिरेव निर्वाणं च न लभ्यते⁽⁶⁾ ।

अप्रवृत्तिर्हि धर्माणां यथा पश्चात्तथा पुरा ॥

सर्वधर्माः स्वभावेन⁽⁸⁾ निर्वाणसमादृशाः ।

ज्ञाता नैकक्रम्यसारेकि ये युक्ता बुद्बोधये ॥

10

1) Supplétez *samprakāṣitam*. — གླུ་ཡིས་ གྲུགས་ཀྱི་ གླུ་མ་སྟེ་

2) Mss. *gambhīraṃ ca svabhāvaḥ* (*bhāvam*) — ར་བ་ཉིད་ཀྱིས་ ཟབ་པ་དག་
= *svabhāvena gambhīram*.

3) Mss. *nānātvam cet sa* བ་དང་ ལུ་པ་ དེ་ མི་ རྟེན་ = *nānākriyeyam*
na labhyate.

4) D'après le tibétain *tan nirvāṇaṃ na labhyate tacchabdo 'pi na labhyate*.

5) Mss. *ṣabdaḥ cāpy anirvāṇaṃ ubhayaṃ*.

6) Peut-être *nirvāṇaṃ nirvṛtīrṣtam* = *nirvṛtīrūpam*. — Mss. *nirvāṇaṃ*
(ni)(r)vr̥tī(i) vr̥tīā — ལུ་དན་འདས་ དང་ འདད་པ་ བེ། ལུ་དན་འདས་པ་ མི་རྟེན་དེ།

7) Mss. *apravṛtṣa, °vr̥tṣu* འདི་ན་ ཆོས་རྣམས་ འབྲུག་པ་ མེད། = *atra*
dharmāṇāṃ apravṛtṣiḥ.

8) Les Mss. reproduisent ici les stances qui précèdent: *sarvadharmāḥ svabhāvena nirvāṇaṃ sa ca ṣabdo na labhyate*, etc.

9) Mss. *jñānā* — ཆོས་རྣམས་ ཐམས་ཅད་ རང་བཞིན་གྱིས། ལུ་དན་འདས་
དང་ མཚུངས་མཉམ་པར། སངས་རྒྱས་ བསྟན་ལ་ བརྟེན་པ་ཡི། འབྲུང་བ་ལྟུང་ཕྱིར་
རྣམས་ཀྱིས་ རིག། = *buddhadāṣanāyām utsāhoṭpādaparāyanaṃ* (*°adhīyuktair*)
jñātāḥ.

तथा

ज्ञानेन ज्ञानाम्यङ्गं स्कन्धशून्यतां ।

ज्ञात्वा च ज्ञेयं न संवसामि ।

व्याकृष्टमात्रेण [क्ति] व्याकृष्टमि

परिनिर्वृतो लोकमिमं चरामि ।

5

(1)
तथा

परिनिर्वृतं लोकि त शूरा

येहि स्वभावतः ज्ञा[ति]मि धर्माः ।

कामगुणैर्हि चरन्ति घसंगाः

सङ्गं विवर्जय सत्तं विनेत्ति⁽²⁾ ॥ इति ॥

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपा[149a]दोषपरिचितायां प्रसन्नप्रदायां मध्यमकवृत्तौ विपर्या-

सपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Cette strophe manque dans le tibétain.

2) Mss. *vineyanti*.

XXIV.

आर्यसत्यपरीक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं

अत्राह ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १

5

यदि पुन्या नोपपद्यत इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्याध्यात्मिकं भावज्ञातं शून्यामिति [Tib. 178a] प्रतिपादितं न[नु] चैवं सति बह्व्यश्च महत्तश्च दोषा भवत आपद्यते । कथं कृत्वा । यदि सर्वमिदं शून्यं स्यात्तदा यच्छून्यं तन्नास्ति यच्च नास्ति तदविद्यमानत्वाद्व्यापुत्रवन्नैवोत्पद्यते न चापि निरुध्यत इति न कस्य चित्पदार्थस्योदयो व्ययश्च । तदभावाच्च चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते शून्यतावादिनः प्रसज्यते ॥

10

कथं कृत्वा । इह हि पूर्वकृतुन्नविताः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः पक्षोपादानस्कन्धा दुःख-
दुःखतया विपरिणामदुःखतया संस्कारदुःखतया च प्रतिकूलवर्तिताश्च पीडात्मिका⁽²⁾ वि-
दुःखमित्युच्यते⁽³⁾ । एतच्च दुःखमर्या एव विपर्यासप्रकाशे सति दुःखमिति संज्ञानते । ना-

1) गण'ते' अदैन'ग' शु'न' ह्ये'न' । अमु'स' मे'र'ते'न' अदैन'ग' मे'न' । अय'ग' स'ते' स'दे'न' स'दे'स'दे'न' । अदे'न' मे'र'स' स'दे'स'दे'न' ॥

2) ग'ते'न' स'दे' स'दे'न' अदे'न' अदे'न' ॥

3) Voir ci-dessus 227, n. 1. — Bodhicaryāṅ. 346. 7. — Visuddhi-
maggā XVI (J. P. T. S. 1893 p. 136). — Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 388a et
suiv. — *samskāraduḥkhatā* = *anityatāduḥkhatā*, d'après le passage suivant:
*samskāraṇaiva duḥkhateti . samskāraṇaiva jananenaivety arthaḥ . yad anityam
tad duḥkham, yan na niyatasthitam tad duḥkham, yaj jāyate vinaśyati ca tad
duḥkham ity arthaḥ . tenoktam [Koṣe]: pratyayādīsamskārapād iti pratyayair
abhisamskriyate yasmāt tasmāt tad duḥkham iti.* — Bhojarāja ad Yogas. II. 15
(*samskāraduḥkhatva*). — Nāmasaṃgīti. 85 (*duḥkham samsāriṇaḥ skandhāḥ*).
— Bhavya, 180b (Rockhill, Life, p. 189).

नार्या विपर्यासानुगतत्वात् । यथादर्शनं च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् । यथा हि विपर्यस्ते-
न्द्रियाणां मधुरस्वभावमपि गुडशर्करादिकं तिक्ततयोपलभमानानां जरादिरोगातुराणां
तिक्ततैव सत्यं तज्ज्ञानापेक्षया न माधुर्यं तेनात्मना तस्य वस्तुनो ऽनुपलभ्यमानत्वात् ।
एवमिहापि यद्यपि पक्षोपादानस्कन्धा दुःखस्वभावा भवन्ति तथापि य एतान् दुःखा-
6 त्मकान् पश्यन्ति तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते । न विपर्यासानुगमादन्यथोपलभमानाना-
मिति [149b] । अतः [Tib. 178b] आर्याणामेव ⁽¹⁾ दुःखात्मता सत्यमिति कृत्वा दुःखमार्य-
सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चानार्यैर्दुःखा वेदना दुःखमिति परिच्छिद्यत इति । एवं तत्कथं
दुःखमार्याणामेव सत्यं । सत्यं न हि दुःखैव वेदना केवलं दुःखसत्यं किं तर्हि पञ्चाप्यु-
पादानस्कन्धा इत्यत आर्याणामेव तात् सत्यमिति कृत्वा आर्यसत्यमिति व्यवस्थाप्यते ॥

10 यथोक्तं

ऊर्णापद्मं यथैव हि कर्तलसंस्थं न विद्यते पुंभिः ।
अक्षिगतं तु तदेव हि जनपत्यरतिं च पीडां च ॥
कर्तलसदृशो बालो न वेति संस्कारदुःखतापद्म ।
अक्षिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्देजते गाढं ॥ इति ।

15 तस्मादार्याणामेव तदुःखसत्यमिति दुःखमार्यसत्यं व्यवस्थाप्यते ॥

कदा च तदुःखमार्यसत्यं युज्यते । यदा संस्काराणामुदयव्ययौ संभवतः । यदा तु
शून्यत्वान्न किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निरुध्यते तदा नास्ति दुःखं ॥

असति च दुःखे कुतः समुदयसत्यं । यतो हि केतोर्दुःखं समुदेति समुत्पद्यते स
केतुस्तृष्णाकर्मज्ज्ञाश्लक्षणाः समुदय इत्युच्यते । यदा तु फलभूतं दुःखसत्यं नास्ति तदा

20 फलरहितस्य केतुकत्वानुपपत्तेः समुदयोऽपि नास्ति [Tib. 179a] ॥

1) D'après le tibétain *tad [skandhapañcakam?] duḥkhātmataḥ satyam*.

2) *urūpaksman* = ལྷ་ཀྲ་མེད་ — Comparer le *akṣipātranyāya*, Col.
Jacob, Third handful, p. 108.

संघो नास्ति न चेत्सत्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति⁽²⁾ ।

यदा चैवं दुःखपरिज्ञानादिकं [Tib. 179b] नास्ति तदास्मिन्नसति स्रोतघ्रापत्ति-

५ सकृदागम्यनागम्यकृतफलाख्यं फलचतुष्टयं नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह ज्ञेशानां

१) ग'ल'ते' ज्ञे'स'सु'ग'न'व'ग' स'कु'र'। दे'र'ग' मे'र'न' र'गे'र'नु'र' मे'र'।
र'स'ग'स'स'ते' स'दे'र'स'र'ग'स' मे'र'सु'र'। र'स'स'ते' क'स' ग'न' प'र' स'प'र'॥

२) क'स' र'न' र'गे'र'नु'र' प'र' मे'र'g'। स'न'स'कु'र' हे'र'g' प'र'स'न'नु'र'।

३) L'exposé qui va suivre des quatre fruits ou de la conquête de la qualité d'Arhat semble parfaitement conforme aux données de l'Abhidharmakośavyākhyā. Bien que relevant du même principe que le système de l'Abhidharma pāli, ramenant comme lui la conquête des fruits et la pratique du chemin à l'élimination des *anuṣayas* (Atthasālini, 324.1), distinguant comme lui les trois *dhātus*, le *darśanamārga* et la *bhāvanā*, le système que nous avons ici s'écarte sur beaucoup de points des commentaires de Buddhaghosa. — Les sectes se sont beaucoup disputées sur les *anuṣayas*, *paryuṭṭhānas*, etc. — Quelques références, M^{de} Rhys Davids, *Man. of Psychology*, *passim* et notamment 296, n. 1, 302, n. 1, 326, n. 1, *Dhammasaṅgaṇi* §§ 584, 1002—7, 1254—9; Warren, p. 193; *Kathāvatthu* I. 4, II. 7; *Sumaṅgalavil.* 19—20. *Visud-dhimagga* (J. P. T. S. p. 158). — Ci-dessus p. 319.

D'après l'Abhidharmakośa, dont nous reproduisons ici les explications, les *anuṣayas* [स'कु'र'] sont examinés au point de vue de leur *ākāra* ou nature propre, de leur *prakāra* ou de leur qualité d'être éliminés par la vue ou par la méditation des vérités, enfin du *dhātu* auquel ils appartiennent.

1. Le *rāga* est un dans sa nature, étant «attachement» (*saktyākāra*); il peut appartenir aux trois *dhātus* (*kāma*, *rūpa*, *ārūpya*), soit donc trois catégories dont chacune devra être éliminée par la vue de chacune des quatre vérités et par la méditation: donc 15 *anuṣayas* relatifs au *rāga*.

2. De même pour le *pratigha* en ce qui regarde sa nature (*ākāra*) et son élimination (*prakāra*); mais le *pratigha* n'existe pas dans les deux *dhātus* supérieurs: donc 5 *anuṣayas* relatifs au *pratigha*.

3. Il en est du *māna* (tout *māna* est *unmatyākāra*) comme du *rāga*: donc 15 *anuṣayas* relatifs au *māna*.

4. Nous avons de même 15 *anuṣayas* relatifs à l'*avidyā* (toute *avidyā* étant *asamkhyāna-ākāra*).

प्रक्षाणं संपिण्डितं कलाख्यां प्रतिलभते । तस्यथा । संयोजनत्रयप्रकृषेण सति षोडशे मार्गे

5. La *vicikitsā* est *saṃcaya-ākāra*; elle appartient aux trois *dhātus*; [mais elle est éliminée complètement par la vue des quatre vérités et la méditation n'a pas à intervenir]¹⁾; nous avons $4 \times 3 = 12$ *anuṣayas* relatifs à la *vicikitsā*.

1) Les explications entre parenthèses sont empruntées à l'exposé de la *Madhyamakavṛtti*; elles ne sont pas données *in loco* dans l'*Abhidh. kośa*. Le fait qu'elles justifient les totaux constitue une suffisante sécurité.

6. A la *dr̥ṣṭi* se rapportent 36 *anuṣayas*. Nous savons qu'elle est multiple dans sa nature, dans les modes nécessaires d'élimination, et dans les *dhātus* auxquels elle se rattache.

On a cinq espèces de *dr̥ṣṭi* (*satkāya°*, *antagrāha°*, *mithyā°*, *dr̥ṣṭiparāmar̥ca*, *śālvrataparāmar̥ca*), relatives aux trois *dhātus*, exigeant pour leur élimination le *duḥkhasatyadar̥ṣana* (qui comporte les quatre premiers *kṣaṇas* du *ṣoḍa-kṣaṇa*) soit $5 \times 3 \times 1 = 15$.

La *mithyādr̥ṣṭi* et le *dr̥ṣṭiparāmar̥ca* exigent en outre le *samudaya°* et le *nīrodhadar̥ṣana*. En tenant compte des trois *dhātus*, on a 2 *ākāras* \times 2 *prahāṇa*/*prakāras* \times 3 *dhātus* = 12 *anuṣayas*.

La *mithyādr̥ṣṭi*, le *dr̥ṣṭiparāmar̥ca* et le *śālvrataparāmar̥ca* exigent en outre le *mārgadar̥ṣana*. Soit, en tenant compte des trois *dhātus* qui sont le domaine de ces *dr̥ṣṭis*: $3 \times 3 \times 1 = 9$.

La *bhāvanā* (méditation) n'a pas à intervenir.

L'*Abhidh. k.* distingue donc, comme notre texte, 98 *anuṣayas*, parmi lesquels 10 réclament pour leur élimination la *bhāvanā*, savoir un *pratigha* (sphère du désir), trois *rāgas*, trois *mānas*, trois *avidyās* (dans les trois sphères). [Voir p. 484, n. 2 et Additions et Corrections.]

1) = $\frac{3}{2} \times 3$.

2) Sur *prahāṇa*, *viḥāṇa* et *visamyoga*, voir Additions.

3) Ces trois *saṃyojanas* ($\frac{3}{2} \times 3 \times \frac{3}{2}$) sont ceux qui sont éliminés par le 'premier chemin' (chemin du *sotāpanna*); ou, ce qui revient au même, ceux qui sont éliminés par le *satyadar̥ṣana*, sans intervention de la *satyabhāvanā*. (Voir ci-dessous, p. 484 l. 8, et *Dhammasaṅgaṇi*, § 1002, *Man. of Psychology*, p. 266, suiv.). Sur ces définitions notre texte est d'accord avec les autorités palies. L'accord cesse quand on passe à l'énumération. On a, d'après la source palie, *satkāyadr̥ṣṭi*, *vicikitsā*, *śālvrataparāmar̥ca*. Ici nous devons entendre les cinq *dr̥ṣṭis* (voir ci-dessus) et la *vicikitsā*, quel que soit le procédé par lequel on les ramène à trois chefs.

4) Les seize *kṣaṇas* ou *cittakṣaṇas* du *dar̥ṣanamārga*, dont le dernier correspond à l'acquisition du fruit de *sotāpanna*, sont énumérés M. Vyut. § 56. A chaque Noble Vérité correspond une *jñānakṣānti* et un *jñāna* (adhésion à une connaissance, possession de cette connaissance ??), qui se subdivisent en 'patience',

अव्ययज्ञानतणे यत्क्षेत्रप्रकाशं तत्स्रोतश्चापत्तिफलं ॥ कामावचरणां भावनाप्रकृतव्यानां
 क्षेत्रानामधिमात्रमध्यमूहानां प्रकाराणां पुनरधिमात्रमध्यमूहुप्रकारभेदेन प्रत्येकं [150b]
 भिन्नमानानां नव प्रकारा भवन्ति । तत्र कामावचरषष्ठक्षेत्रप्रकारपरित्ये⁽⁴⁾ विमुक्तिमार्गं

'connaissance' relatives au *kāmadhātu*, et 'patience', 'connaissance' relatives aux *dhātus* de la matière et de la non-matière^(a). — On a donc :

duḥkṣhe $\left\{ \begin{array}{l} \text{'dharmajñānakṣānti,} \\ \text{'dharmajñāna,} \\ \text{'avyajñānakṣānti,} \\ \text{'avyajñāna.} \end{array} \right.$

et ainsi de suite.

^(a) *dharmajñāna* = *kūmasaṃprayukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam* (pour la douleur), *kāmasaṃprayuktānāṃ saṃskārānāṃ hetun yad anāsravaṃ jñānam* (pour la production), etc. *avyajñāna* = *rūpārūpyapratīsaṃyukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam*, etc. (Abhidh. k. v. Burn. 425 a).

Les 'moments' d'ordre impair, à savoir les *jñānakṣāntis*, constituent l'*ānantaṛyamaṃgā*, qui est préparatoire; les *jñānas* constituent le *vimuktīmārga*. (M. Vyut. 54. 18—19).

D'après la définition de notre texte, ou a : *srotaṣpattiphala* = l'élimination des *kleṣas* qui correspond au seizième moment du *darṣanamārga*, savoir au *mārga nṛayaajñāna*.

1) Les *kleṣas* sont ou *darṣana*^o ou *bhāvanāprahāṭavya*. L'élimination des premiers constitue le *srotaṣpattiphala*; l'élimination des seconds constitue les trois autres fruits. Sur le *darṣana* (seeing, vision, insight) voir la note substantielle de M^{de} Rhys Davids, *Psychology* ad 1002; sur la *bhāvanā* (practice, culture), ibidem ad 1007. L'Abhidharmakośa explique: *yo hi kleṣo yasya satyasyāpavādāya pravṛttāḥ, sa tasmin dṛṣṭe prahāṭyate, sarpaḥhrāntīr iva rajju-darṣanaṭ. satyānāṃ darṣanamātrena prahāṇād iti nūbhyāsena prahāṇād ity abhiprāyaḥ*.

2) C'est-à-dire *rāga*, *pratigha*, *māna* et *avidyā* (M. Vyut. § 104, 23. 24. 25. 32; § 109. 69). — Le *pratigha* n'existe que dans la sphère du *kāma* (*kāmāvacara*, *pratisaṃyukta*, *āpta*, *dhātuparyāpanna*, M. Vyut. § 109. 65, 70—72; འདྲོད་པ་དམྱུར་པ་). Les trois autres *kleṣas* sont du domaine des trois *dhātus* (*rūpa*, *arūpya*). Voir Man. of Psychology, xlv, §§ 1080—5, p. 277, n. 3.

3) Les neuf catégories sont *adhimātra-adhimātra*, *madhya-adhimātra*, *mṛdu-adhimātra*, *adhimātra-madhya*, *madhya-madhya*, etc.

4) Le tibétain porte རྩོད་པ་ = *parikṣayāt*.

यत्प्रकाणां [तत्] सकृदागामिफलं⁽¹⁾ । तेषामेव कामावचराणां क्लेशानां नवमप्रकारक्लेशपरि-
रिक्तये विमुक्तिमार्गे यत्क्लेशप्रकाणां तदनागामिफलं⁽¹⁾ । द्रुपाद्व्यावचराणां क्लेशानां भा-
वनाप्रकातव्यानां भूमौ भूमौ नवप्रकारभेदभिन्नानां यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञायतनभूमिकनव-
मक्लेशप्रकारपरिक्तये विमुक्तिमार्गे यत्प्रकाणां तदर्थफलमित्येतानि चत्वारि फलानि ॥

तान्येतानि कथं युज्यन्ते । यदि दुःखस्य परिज्ञानं संभवति समुदयस्य प्रकाणां नि- 5
रोधस्य साक्षात्करणां धार्यमार्गस्य भावना भवति । यदा तु दुःखादेनामार्गसत्यानामभावे
सति दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति । तदा न सति तानि चत्वारि च फलानि । चतुर्णां च
फलानामभावे सति ये [Tib. 180a] तेषु व्यवस्थिताः फलस्थाश्चत्वार धार्यपुद्गलास्ते न
सन्ति । अत एव च प्रतिपन्नका⁽²⁾ अपि चत्वार धार्यपुद्गला न संविद्यन्ते ।

इह हि षोडशान्तमार्गेऽन्वयज्ञानतत्पात्पूर्वे⁽³⁾ ये पञ्चदश ज्ञातिज्ञानतत्पाः । तद्यथा 10
त्रैधातुकदुःखाभिसमये दुःख[सत्य]⁽⁴⁾ान्त्वनाश्चत्वारः ज्ञातिज्ञानतत्पाः ।

तत्र क्रमे त्रैधातुकदुःखाभिसमये चत्वारः ज्ञातिज्ञानतत्पाः । तद्यथा⁽⁶⁾ । कामावच-

1) Voir p. 484, n. 2.

2) Le *pratipannaka*, ou 'candidat au fruit' de *srotañpatti*, est celui qui se trouve dans un des quinze 'moments' antérieurs au seizième, lequel se confond avec le fruit. — Ou bien le *pratipannaka* est le possesseur du quinzième moment, voir p. 485. 9 et 12. La question reste obscure.

3) *सर्वेष्वस्य दसं शेषस्यैव क्षणैः*. Il faut entendre quinze moments, les uns de *[jñāna]kṣānti* et les autres de *jñāna*, à savoir huit *jñānaśāntikṣāntas* et sept *jñānaśāntas* (le huitième *jñānaśānta* = le fruit).

4) *सर्वेष्वस्य क्षणस्यैव क्षणैः* et ci-dessous (ligne 12) *सर्वेष्वस्य क्षणस्यैव क्षणस्यैव*. — Voir M. Vyat. 54. 20—21 *abhisamayāntikam*, *kṣayajñānalābhikam ku-*
calamūlam.

5) Nous restituons *satya*, contre les Mss. et le tibétain, d'après l'analogie de p. 482, 3 etc.

6) D'après notre texte, — car l'*Abhidharmakośav.* signale des divergences d'école, — les quatre moments de la 'vue' de la vérité de la douleur répartissent ainsi leur activité :

रदुःखदर्शनप्रकृतव्यसत्कार्यान्तयाहमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शशैलत्रतपरामर्शविचिकित्सा-
 रागप्रतिघमानाविद्याख्यदशानुशयप्रतिपक्षो ऽनित्यदुःखशून्यानात्माकारोत्पन्नः कामावच-
 [151a]रदुःखसत्यालम्बन आनन्तर्यमार्गलक्षणो दुःखे धर्मज्ञानज्ञानक्षणा एकः । तदाल-
 म्बनाकार एव [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखे धर्मज्ञानक्षणा द्वितीयः । एवं ब्रह्माव्यवच-
 5 रदुःखसत्यालम्बनः प्रतिघवर्जितानन्तरोक्ताष्टादशानुशयप्रतिपक्षो दुःखाद्याकारोत्पन्न आ-
 नन्तर्यमार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञान[Tib. 180b]ज्ञानक्षणास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव
 [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञानक्षणाश्चतुर्थः ॥

(2) यथा चैत त्रैधातुकावचरदुःखसत्याभिषमये ज्ञानज्ञानक्षणाश्चत्वार एव कामाव-
 चरसमुदयदर्शनप्रकृतव्यसत्कार्यान्तयाहमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्सारागप्रतिघमानाविद्याख्यस-
 10 तानुशयप्रतिपक्षो हेतुसमुदयप्रभवप्रत्ययाकारोत्पन्नः कामावचरसमुदयसत्यालम्बन आन-

1. Le premier moment (*kṣānti*, donc *ānantaryamārga*, chemin préparatoire) exerce son pouvoir éliminatoire sur les dix *anuṣayas* (voir p. 478 n. 3), en tant qu'ils sont du domaine du désir.

2. Il en est de même du deuxième, avec cette différence qu'étant *jñāna*, il appartient au *vimuktimārga*.

3. Le troisième porte sur les dix *anuṣayas*, moins le *pratigha*, en tant qu'ils sont du domaine de la matière et de la non-matière. Soit dix-huit *anuṣayas*.

4. Le quatrième est semblable au troisième, à cela près qu'il est du *vimuktimārga*.

En résumé, le *duḥkhasatyadarśana* s'attaque aux dix *anuṣayas* de la sphère du désir, et aux neuf *anuṣayas* des deux autres sphères; il comporte l'élimination de 28 *anuṣayas* définis comme *duḥkhadarśanaprahātavya* «éliminables par la vue de la vérité de la douleur» (10+9+9).

Il faut noter que dans le premier *dhātu*, *rāga* = *kāmarāga*; dans les deux *dhātus* supérieurs, *rāga* = *bhavarāga*.

1) Donc, dans les sphères supérieures, on ne tient pas compte du premier aspect (*ākāra*) de la vérité de la douleur, à savoir *anitya*. De même, pour le *samūdaya*, on écarte dans les mêmes sphères le *hetu-ākāra*, voir p. 483, n. 1, et aussi 483, l. 11, 484, l. 2.

2) Pour le *samūdayadarśana*, on a, pour les deux premiers moments, sept *anuṣayas* de la sphère du désir; pour les deux derniers, six *anuṣayas* des deux sphères supérieures (où il n'y a pas de *pratigha*). Soit donc 7, 6, 6=19 *anuṣayas*. Il y a trois *anuṣayas*, à savoir trois *dṛṣṭis* (*satkāya*° *antagrāha*° et *ālavrataparī-marṣa*) à l'élimination desquels ne concourt pas la vue de la vérité de la production de la douleur.

तर्त्यमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञानज्ञात्तिक्षण एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञानज्ञाणो द्वितीयः । एवं रूपावस्थावचरसमुदयसत्यालम्बनः प्रतिधवर्जितानन्तरिक्तद्वादशानुशयप्रतिपन्नः समुदयसत्याकारोत्पन्न आनन्तर्यमार्गलक्षणः समुदये ऽन्वयज्ञानज्ञात्तिक्षणस्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदये ऽन्वयज्ञानज्ञाणश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरद्वयसमुदयसत्याभिसमये [Tib. 181a] चत्वारः 5 तणाः ॥

यथा चैते चत्वारः तणास्त्रिधातुकद्वयसमुदयसत्याभिसमये एवं कामावचरद्वयः [151b] निरोधदर्शनप्रकृतव्यसमुदयोक्तसप्तानुशयप्रतिपन्नो निरोधशतप्रणीतिनिःसरणाकारोत्पन्नः कामावचरद्वयनिरोधसत्यालम्बन आनन्तर्यमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानज्ञात्तिक्षण एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानज्ञाणो द्वि- 10 तोयः । एतैरेवाकारै रूपावस्थावचरद्वयनिरोधसत्यालम्बनः प्रतिधवर्जितद्वादशानुशयप्रतिपन्न आनन्तर्यमार्गलक्षणो निरोधेऽन्वयज्ञानज्ञात्तिक्षणस्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे ऽन्वयज्ञानज्ञाणश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरद्वयनिरोधसत्याभिसमये चत्वारः तणाः ॥

एवं कामावचरद्वयनिरोधगामिमार्गदर्शनप्रकृतव्यनिरोधोक्तानुशयेषु शीलन्न- 15 तपरामर्शमष्टमं प्रतिप्याष्टानुशयप्रतिपन्नो मार्गन्यायप्रतिपन्नैर्याणिकाकारोत्पन्नः कामाव-

1) Lecture confirmée par le tibétain; peut-être *samudayādyākāra*°.

2) Même théorie pour le *nirodhadarśana*. Même nombre d'*anuṣayas* éliminables.

3) Opposé aux *anuṣayas* qui doivent être éliminés par *nirodhadarśana*, c'est-à-dire aux sept qui sont nommés à propos du *samudaya*.

4) རྒྱལ་པོ་ལྟེན་པ་.

5) Comparer ci-dessus 1. 8. — འགྲོག་པ་ལ་ བཤད་པ་དག་ལ་.

6) Pour le *mārgadarśana*, il faut ajouter le *śīlavrataparāmarṣa*. On aura donc pour les trois *dhātus* 8, 7, 7 *anuṣayas*.

चरद्दुःखनिरोधगामिमार्गालम्बन ध्यानत्तर्य[11b. 181 b]मार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानज्ञातित्तण
 एकः । तदालम्बनावार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानज्ञातो द्वितीयः । एतरे-
 वाकारे द्वयात्रप्यावचरद्दुःखनिरोधगामिमार्गालम्बनः प्रतिघवर्जितचतुर्दशानुशयप्रति-
 पन्न ध्यानत्तर्यमार्गलक्षणो मार्गेऽन्वयज्ञानज्ञातित्तणस्तृतीयः । इत्येते पञ्चदश तणा दर्शनमा-
 5 ग्निधानाः ॥

एवं व्यवस्थित ध्यायः श्रोतस्त्रापत्तिफलसत्तात्क्रियायै प्रतिपन्नक इत्युच्यते । षोडशे
 तु मार्गेऽन्वयज्ञानस्थितः स श्रोतस्त्रापन्न इत्युच्यते ॥

त एते षष्ठाशीतिरनुशयाः सत्या[152 a]नां दर्शनमात्रेण भावनामनपेक्ष्यैव प्रकीयन्त
 इति क्त्वा दर्शनप्रकृतव्या इत्युच्यते ।

10 यथादृष्टसत्याकारभावनया तु ये पञ्चात्प्रकीयन्ते ते भावनाप्रकृतव्याः । ते च
 दशानुशया भवन्ति । कामावचरा रागप्रतिघमानाविद्याः । द्वयावचरा एव प्रतिघवर्जिता-

1) On a 28 *anuṣayas* éliminés par la vue de la vérité de la douleur, 19 pour la production, 19 pour la destruction, 22 pour le chemin.

2) Les *kleśas* ou *anuṣayas* qui doivent être éliminés par la méditation sont *pratigha* (sphère du désir), *rāga*, *māna*, *avidyā* (dans les trois sphères). Soit dix *anuṣayas*.

Ils forment neuf catégories : *adhimātra-adhimātra*, *madhya-adhimātra*, etc. Pour l'élimination de chacune d'elles, il faut deux moments (*jñāna-kṣaṇas*), le premier appartenant à l'*ānantaryamārga*, le second au *vimuktimārga*. Une connaissance *mṛdu-mṛdu* suffit à éliminer la passion *adhimātra-adhimātra*; mais il faut la connaissance *adhimātra-adhimātra* pour éliminer la catégorie la plus subtile de la passion. — Comparaison du blanchisseur.

Les fruits du Sakṛdāgāmin et de l'Anāgāmin, comportent l'élimination, par méditation, du *pratigha*, et des *rāga*, *māna* et *avidyā* dans la sphère du désir. Le Srotaṣpanna les a déjà éliminés dans la mesure où la 'vue des vérités' les élimine.

Le fruit du Sakṛdāgāmin est obtenu par l'expulsion des six catégories *adhimātra* et *madhya*; celui d'Anāgāmin par l'expulsion des trois catégories *mṛdu*. Il ne reste donc plus chez ce saint aucune trace des passions de la sphère du désir; aussi ne renaît-il plus dans cette sphère, étant délivré des *kleśas* *kāmāvacaras* = *avarabhāgiya samyojana* (M. Vyut. 109. 74, comp. *orambhāgiya* Childers, p. 444).

Le fruit d'Arhat correspond à l'élimination de *rāga*, *māna*, *avidyā* dans les sphères de la matière et de la non-matière. Ces deux sphères se subdivisent

स्त्रयः 'आर्षप्यावचराश्च त्रय एत एवेति दश भवन्ति ॥ एते च यथोक्तेन न्यायेन भूमौ भूमौ नवधा भिद्यन्ते कामधातौ चतुर्षु ध्यानेषु चतुर्धात्रयोषु⁽¹⁾ एकैकस्य च क्लेशप्रकारस्य प्रकृ-
पायमानसर्गविमुक्तिमार्गभेदेन द्वौ द्वौ [Tib. 182a] ज्ञानतन्तौ व्यवस्थाप्येते क्लेशतन्ता-
विपर्ययेण । अधिमात्राधिमात्रो हि क्लेशप्रकारो मृदुमृदुभ्यामानसर्गविमुक्तिमार्गाभ्यां
प्रकीर्यते । पावन्मृदुमृदुक्लेशप्रकारो ऽधिमात्राधिमात्राभ्यां ज्ञानतन्ताभ्यां प्रकीर्यते । 6
स्थूलं हि मलमलम्प्रपन्नसाध्यं सूक्ष्मं तु मक्षपन्नसाध्यं रजकवस्त्रधावनसाध्यम्येति
विज्ञेयं ॥

तत्र दर्शनमार्गादूर्ध्वं कामावचरभावनाप्रकृतव्यपष्टक्लेशप्रकारप्रतिपन्नविमुक्ति-
मार्गाव्यज्ञान[तन्ता]दूर्वाज्ञानतन्तावस्थित आर्याः⁽³⁾ सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।
सकृदिमं लोकमागत्य परिनिर्वाणात्सकृदागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नपकः प्रयो- 10
गस्थः सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । षष्ठे तु तन्ते सकृदागामो[त्युच्यते] ॥

षष्ठातन्तादूर्ध्वं नवमक्लेशप्रकारप्रकृपाविमुक्तिमार्गलपादूर्वाज्ञानतन्तेषु⁽⁴⁾ वर्तमान
आर्यो ऽनागामि[152b]फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । अनागत्येवं लोकं तत्रैव परिनिर्वाणा-

chacun en quatre degrés (ou *bhūmis*), correspondant aux quatre *dhyānas* et aux quatre *ārūpyasamāpattis*. L'Arhat est celui qui a éliminé la neuvième catégorie (*mṛdumṛāu*) des *kleśas* appartenant au quatrième *ārūpya* (*naivasaṃjñānāsaṃjñāyatanabhūmika* = *bhavāgrika*; comp. les dieux supérieurs de l'*ārūpya*, et le septième *vimokṣa*).

1) Mss. *caturṣu rūpyeṣu*. — རུལ་པ་ཡིན་ཏེ། འདོད་པའི་ཁམས་དང་ཤམས་
གཏན་པའི་དང་གཟུགས་མེད་པ་པའི་ལོ་རྒྱུད་ཀྱི་ཏེ། — M. Vynt. 67. 68.

2) Mss. *mahāyātnarajakavastrādhāvanasya karmaṇeti*. — ལུས་མཁའ་གོས་
འལུ་པ་དང་ཆོས་མཚུངས་པས་

3) Ci-dessous *°kṣaṇeṣu vartamāna*. Le tibétain n'a nulle part la marque du pluriel. — Il porte à tort semble-t-il: 'arvāk [kāmvācārābhāvanāprahātavya-
ṣaṣṭakleśapratipakṣe] jñānakṣaṇe 'vasthitaḥ.

4) Si ces lectures sont correctes, quiconque occupe un *kṣaṇa* intermédiaire entre deux fruits, est dit *pratipannaka* du fruit supérieur.

दनागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः [प्रयोगस्थः] घनागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । नवमे तु तृणोऽनागामीत्युच्यते [Tib. 182b] ॥

(1) कामावचरनवमविमुक्तिमार्गज्ञाणाद्वर्धं नैवसंज्ञानासंज्ञापतनभूमिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणविमुक्तिमार्गज्ञाणादवर्गज्ञानक्षणेपु वर्तमान आर्योऽर्हत्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।
5 सदेवमानुषासुराहोकात्पूषार्हवद्वर्धित्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः [अर्हत्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते] । भव्याग्रिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणानु नवमविमुक्तिमार्गे व्य-
वस्थितोऽर्हन् भवति ॥

त एते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुद्गलाश्चत्वारश्च फलस्था इत्येतेऽष्टौ महापुरुषपुद्गला भवन्ति । परमदक्षिणार्हा उक्ता भगवता । यथोक्तं मुञ्जे (4)

10 पृष्ठः स देवरात्रिन शक्रेण वशवर्तिना ।
कृषतां यत्नमानानां प्राणिनां पुण्यकाङ्क्षिणां ॥

1) Le tibétain diverge: ལྷ་ཅེག་མ་ རྒྱ་མཐོ་ འོག་འོ་ཏུ་ འཕགས་ལ་ སྤོ་
མཐོ་ ཅེ་མཐོ་ རྒྱ་མཐོ་མ་མཐོ་ རྒྱ་མ་ རྒྱ་མཐོ་ གཏེན་པོ་ རྒྱ་མ་རྒྱལ་མཐོ་ འཕ་
ཤེས་བྱ་མཐོ་ ཡེ་ཤེས་ཀྱི་ རྒྱ་འོ་ཀྱི་ ཡེ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷ་ཅེག་མ་ལ་ གནས་པ་ནི་ རྒྱ་མཐོ་མ་...
= navamākṣaṇād ūrdhvaṃ bhavāgrikanavamakleṣaparakārapratipalṣavimukti-
mārgākhyaññānād arvāg jñānakṣaṇe vartamāna ūryo 'rhatphalapratipannaka...

2) bhavāgrika = naivasamjñānāsamjñāyatanabhūmika.

3) གན་མག་ སྤོས་བྱ་ ཅེན་པོ་.

4) Comparer Sam. N. I p. 233: *yajamānānām manussūnam, puññapek-
khāna pūñnam, karotam opadhikam puññam, saṃghe dinnam mahapphulam.
cattāro ca paṭipannā, cattāro ca phale phitā, esa saṃgho vjubbhūto, puññāsil-
samāhito.* — Les mêmes stances citées, dans l'ordre inverse, dans *Vimānavatthu*
(pages 32 et 41) et *Ang. IV. 292-3* [R. O. Franke]; voir Minayeff, *Recherches*,
p. 172.

5) Sic Camb. — Paris *kleṣavartinā*, Calc. *kleṣavaçavartinā*. — C'est aussi
Sakka qui interroge Bhagavat dans le *Samyutta*.

6) Mss. *śaṣatām jāyamānānām, kṛṣatām*.... སྤོག་ཆགས་ རྒྱེད་པ་ རྒྱལ་
འཕྲུལ་རྒྱེད་ = *prāṇi[nām] kṛṣval[ānām] jāyamānānām*.

7) འཕྲོད་པ་... — Mss. *°kāṅkhiṇām*.

कुर्वतां श्रद्धधानानां पुण्यमौपधिकं सदा ।

⁽²⁾ सुत्तेत्रं ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं मकृत्फलं ॥

प्रतिपन्नकाश्चत्वारश्चत्वारश्च फलस्थिताः ।

⁽³⁾ एष संघो ⁽⁴⁾ दत्तिणीयो ⁽⁵⁾ विश्वाचरणसंपदा ॥ इति ।

यदि चत्वार्यार्यसत्यानि न सन्ति तेषां च परिज्ञानादीनि । तदा सत्यदर्शनभावना- 5
लभ्यानां फलानामभावात्प्रतिपन्नकफलस्यपुद्गलानामभाव एव । अतश्च संघो नास्ति ।
तत्राधिगमधर्मेण प्रत्यक्षधर्मतया सर्वमरिरेपि बुद्धे [Tib. 183a] भगवत्यभेद्यत्वाद्वेत्यप्र-
सादलाभिन संघः स न स्यात् । न चेत्सन्ति [153a] ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

ध्यायसत्यानां चाभावात्सद्धर्मोऽपि न संभवति । सतामार्थाणां धर्मः सद्धर्मः । तत्र

1) ཨ་ལ་ལ་ ཡུང་པའི་ བསོད་ནམས་. — Voir Minayeff, loc. cit.; M. Vyut.
§ 93 et ci-dessus 310, note 1.

2) བཟང་པོ་.

3) Mss. *evam*, *eva*.

4) Littéralement ལྷོན་གནས་ཡུར་ཞིང་ = *dānasthānabhūta*.

5) Mss. *sāmpadeti*.

6) Sic Mss. — བརྒྱད་ བམས་ཅད་ཀྱིས་ ཡུང་། བརྩམ་ལྷན་འདས་ལས་ མེ་མེད་
པས་: inséparable de Bhagavat même par l'effort de tous les *māras*.

7) *avetyaprasādalābhena* manque dans le tibétain. — Voir *Avadāna-*
catāka, II, p. 92 et la note. M. Vyut. 245. 418 [མེས་ནས་དང་པོ་]. Takakusu,
JPTS. 1905 p. 112. — On a aussi *craddhāvetvyajñāna*, *Abhidh. k. v.*, Burn. 184a.

8) Cette définition du Saṃgha est la définition orthodoxe: *cattāro purisayugāti* (*Kathāvatthu*, Comm. I. l. 224). Les hérétiques *Vetulyakas* (XVII. 6) soutiennent que le Saṃgha est constitué par les seuls possesseurs des fruits. — On observe le même flottement dans le Grand Véhicule; il semble parfois que les seuls *Bodhisattvas* maîtres des terres constituent le Saṃgha; mais on leur adjoint souvent de simples candidats aux terres, qui correspondent aux *pratipannakas* du Petit Véhicule.

निरोधसत्यं फलधर्मः । मार्गसत्यं तु फलावतारधर्मः । एष तावदधिगमधर्मः । तत्संप्रका-
शिका देशना आगमधर्मः । सर्व एष आर्यसत्यानामभावे सति नास्तीति ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

- 5 यदि हि यथोक्तो धर्मः स्यात्तदा धर्मानुधर्मप्रतिपत्त्या सर्वाकारसर्वधर्माभिसंबोधा-
दुद्धो भवतीति युक्तं स्यात् । यदि च संघः स्यात्तदा तदुपदेशरूपचोयमानज्ञानसंभारस्तदा-
नमानशरणगमनादिभिश्चोपचोयमानपुण्यसंभारः क्रमादुद्धो भवेत् ।

अथ वा असति संघे स्रोतश्चापत्तिफलप्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात् । न च प्रति-
पन्नकादित्वमप्राप्य बुद्ध[त्व]माप्यते । अथैष्यं हि पूर्वं भगवता कस्मिंश्चित्फले व्यवस्था-
10 तव्यं । तत्र च फले व्यवस्थितः संघात्तः पात्येव भगवान् भवति । संघे चासति नियतं ना-
स्ति भगवान् बुद्धः [Tib. 183 b] ।

अथ भगवानप्यज्ञेतात्तर्भावात्संघात्सर्गत एव । तथा च बुद्धप्रमुखो भिन्नुसंघ इत्यभि-
धानात्संघात्सर्गत एव भगवानिति के चिद्वर्णयन्ति । तेषां मतेन स्पष्टमेवैतत् ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यतीति ॥

1) Voir ci-dessus p. 304, 457. 1 et XXVII. 30.

2) Mss. *taddharma*°. — केषं द्दं हेतुसुमसुदमने केषं तु ददं नदं सुसु-
— Sur *anudharma*, Suttanipāṭa 69, Dhammapada 20; M. Vynt. § 48,
49—50, § 281. 120. — Voir *Bodhisattvabhūmi* I, viii, § 4.

3) Sur les deux *saṃbhāras*, connaissance et mérite, voir pour le Petit Véhi-
cule Abhidh. k. v. Burn 443 a *saṃbhāreṇa mahāpunyajanānasamabhārasamudā-
gamād iti . . . tatra mahāpunyasamabhāras tisraḥ pāramitāḥ, dānaçīlakṣaṇitipāra-
mitāḥ . mahājñānasamabhāraḥ prajñāpāramitā . . .* — Cette notion, étrangère
aux Ecritures palies, a été empruntée au Grand Véhicule par les Sautrāntikas (?).

4) Le Bouddha fait-il partie du Saṃgha? Voir les opinions divergentes
des sectes, Wassiliew, p. 98, Rockhill, Life, p. 192. — La formule *buddha-
pramukho . . .* est courante, Çikṣās. 312. 13, etc.

मध्येद्वेशिकाश्च⁽¹⁾ महावस्तूपदिष्टभूमिव्यवस्थया प्रथमभूमिस्थितं बोधिसत्त्वमुत्पन्न-
दर्शनमार्गं व्याचक्षाणाः संघातःपातिनं व्याचक्षते । तदा संघे चासति बोधिः[153b]सत्त्वोऽपि
नास्तोति कथं बुद्धो भविष्यतीति स्पष्टमेवेतत् । तद् ।

एवं त्रीण्यपि रत्नानि बुवाणः प्रतिवाधसे । ५

शून्यतां ।

5

शून्यतामित्येवं वदन् बुद्धधर्मसंघाद्यानि त्रीण्यपि दुर्लभत्वात्कदा चिदेवोत्प-
त्तितो ऽल्पपुण्यानां च तदप्राप्तेर्महार्थमूल्यत्वाद्गतानि प्रतिवाधसे ॥

किं चान्यत् ।

शून्यतां फलसद्भावमधर्मं धर्ममेव च ।

सर्वसंख्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिवाधसे ॥ ६

10

1) Mss. *madhyādd°*. — मध्यमं अर्द्धं सत्त्वं पुनः सत्त्वं (*madhya-pāṭhaka*). —

De notre texte il résulte que, d'après le Mahāvastu, le Bodhisattva possède dès la première *bhūmi* le fruit de *śrotaāpatti*; telle est, en effet, la portée du terme *utpannadarśanamārga*. Le Mahāvastu est bien loin d'être clair. D'après l'éditeur (I. 78. 11): «Les Bodhisattvas, dans la première terre, d'hommes ordinaires qu'ils étaient, obtiennent l'acquiescence du fruit» (voir p. 437 et contra xxvii) et 102. 18: «Les Bodhisattvas des sept premières terres, par suite de leur qualité de *prthagjanas*...». — Le Daśabhūmika (cité *Madhyamakāvatāra*, p. 60) enseigne, que les Bodhisattvas de la troisième terre sont déjà dépourvus de toute *dṛṣṭi*; que, par conséquent, ils sont des *śrotaāpannas* (voir ci-dessus p. 479). — Voir l'article Bodhisattva dans Hastings' Encyclopaedia of Religion and Ethics.

२) देवस्यैव सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं । तत्रैव सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं । पुनः सत्त्वं
असत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं । सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं । अत्रैव सत्त्वं सत्त्वं
देव । पुनः सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं । = *evam cūnyatām vadan / triratnapratibādham*
eva / kurvan phalasadbhāvam ... — Akutobhaya suit le texte de plus près
देवस्यैव सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं । तत्रैव सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं
सत्त्वं सत्त्वं ...

शून्यतां ब्रुवाण इत्यनेन संबन्धः ॥ यदि सर्वमिदं शून्यं यदा सर्वमेव नास्ति तदा सर्वास्तःपातित्वाद्धर्मार्थमौ सकृ तद्धेतुकेनेष्टानिष्टफलेन न संभवतः [Tib. 184a] । सर्व एव चामो लौकिका व्यवहाराः कुरु पच खाद तिष्ठ गच्छागच्छेत्येवमादयो ऽपि सर्वा-
त्तर्गतत्वात्सर्वधर्माणां च शून्यत्वान्नैव युज्यन्त इति ॥ अतो नायं यद्योपवर्णितो न्यायो व्या-
5 यानिति ॥

अत्र ब्रूमः शून्यतायां न त्वं वेत्ति प्रयोजनं ।

शून्यतां शून्यतार्थं च तत एवं विहृत्यसे ⁽¹⁾ ॥ 6

स भवान् स्वविकल्पनयैव नास्ति त्वं शून्यतार्थं इत्येवं विपरीतमध्यारोप्य

यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्यप

10 इत्यादिनोपालम्भं ब्रुवाणोऽस्मासु मृकान्तं छेदमापन्नोऽतोऽव विहृत्यते । विविधै-
रभूतैः परिकल्पैर्हृत्यत इत्यर्थः ॥ न त्वयमस्माभिरत्र शास्त्रे शून्यतार्थं उपवर्णितो यस्त्वया
परिगृह्यतः शून्यतार्थं चाज्ञानान्नः शून्यतामपि न जानामि । न चापि शून्यतायां यत्प्रयो-
जनं तद्विज्ञानासि । ततश्च यथावस्थितवस्तुस्वत्त्वपापरिज्ञानेन एतत्त्वया बहु चायुक्तमस्म-
द्याख्यानासंबन्धमेवोप[154a]वर्णितं ।

15 अथ किं पुनः शून्यतायां प्रयोजनं । उक्तमेव तदात्मपरीक्षायां ⁽²⁾

कर्मक्लेशक्षयान्मोक्षः कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ इति ।

1) दे'त्य' यमन'य' छेद'यैष' वै। शून'तैर' रणैष' र'न' शून'तैर' र'न'।
शून'तैर' र'न' वै' म' ह्य'यस। दे'यैर' दे'यैर' रणैर'य' यैर'। — Notre xylo-
graphe porte म'ग'ह्य'य'यस। — Akutobhaya रणैर'य' यैर' = tata evam pra-
tibādhasse.

अतो निरवशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते [Tib. 184 b] । तस्मात्सर्वप्रपञ्चो-
पशमः शून्यतायां प्रयोजनं । भवांस्तु नास्तित्वं शून्यतार्थं परिकल्पयन् प्रपञ्चजालमेव
सर्वधयमानो न शून्यतायां प्रयोजनं वेत्ति ॥

अथ का पुनः शून्यता । सापि तत्रैवोक्ता⁽¹⁾ ।

अपरप्रत्ययं शास्त्रं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

5

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्व्यस्य लक्षणं ॥ इति ।

अतः प्रपञ्चनिवृत्तिस्वभावायां शून्यतायां कुतो नास्तित्वमिति शून्यतामपि न ज्ञा-
नाति भवान् । ये चार्थमुपादाय शून्यताशब्दः प्रवर्तते तमपीदृक्⁽²⁾ प्रतिपादयिष्यामः ।

यः प्रतीत्यमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्तैव मध्यमा ॥ इति ।

10

यः प्रत्ययैर्जायति स क्वाज्ञातो

न तस्य उत्पादो स्वभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्यो उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्त

इति भगवतो गाथावचनात्⁽³⁾ ॥ एवं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दस्य योऽर्थः स एव शून्य- 15
ताशब्दस्यार्थः । न पुनरभावशब्दस्य योऽर्थः स शून्यता[शब्दस्यार्थः] । अभावशब्दार्थं च
शून्यतार्थमित्यध्यारोप्य भवान्मानुपालभते । तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न जानाति ।
अज्ञानानश्च तमेवमुपालम्भं कुर्वन्निपतं विकृत्यसे ॥

कश्चास्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति । यो भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीत[Tib.

1) XVIII. 9.

2) Ci-dessous XXIV. 18.

3) Voir ci-dessus p. 289, 10.

लोके⁽¹⁾ संवृत्तिर्लोकसंवृत्तिः । किं पुनरलोकसंवृत्तिरप्यस्ति यत एवं विशिष्यते
लोकसंवृत्तिरिति । यथावस्थितपदार्थानुवाद एष ' नात्रैषा चित्तावतरति । अथ वा ति-
मिरकामलाद्युपकृतेन्द्रियविपरीतदर्शनावस्थाना[स्ति⁽²⁾]लोकास्तेषां [Tib. 185 b] या संवृ-
त्तिरसावलोकसंवृत्तिः ' अतो विशिष्यते लोकसंवृत्तिसत्यमिति । एतच्च मध्यमकावतारे⁽³⁾
विस्तरेणोक्तं । ततो वेदितव्यं ॥ लोकसंवृत्या सत्यं लोकसंवृत्तिसत्यं । सर्व एवायम- 5
भिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यवहारोऽशेषो लोकसंवृत्तिसत्यमित्युच्यते । न हि परमार्थत
⁽⁴⁾एव तत्संभवति । तत्र हि

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनु[155 a]त्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता⁽⁵⁾ ॥

इति कृत्वा कुतस्तत्र परमार्थे वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य । स हि परमार्थोऽपरप्र- 10
त्ययः⁽⁶⁾ शास्त्रः प्रत्यात्मवेद्य आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतः ।⁽⁷⁾ स नोपदिश्यते । न चापि ज्ञायते
उक्तं हि पूर्वं ।

अपरप्रत्ययं शास्त्रं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्वस्य लक्षणं ॥ इति⁽⁸⁾ ।

1) འཇིག་རྟེན་གྱི.

2) ལུས་ཀྱི་ལ་དེ་དག་ནི་འཇིག་རྟེན་མཁྱེན་ཅེ་དེ་དག་གི.

3) VI. 28 et suiv.

4) D'après le tibétain, on a *na hi paramārtha etc (vyavahārāḥ) sambhavanā*.

5) Voir ci-dessus XVIII. 7, p. 364. 2.

6) ལུས་ལས་ཤིག་མཁྱེན་.

7) D'après le tibétain དེ་ནི་ལུས་ཀྱི་ལ་དེ་དག་མཁྱེན་ཅེ་དེ་དག་གི. Mss. *oatito ras-min (m, c) upadiṣyate*.

8) XVIII, 9, p. 372. 12.

परमज्ञासावर्थश्चेति परमार्थः । तदेव सत्यं परमार्थसत्यं । अनयोश्च सत्ययोर्वि-
भागो विस्तरेण मध्यमकारवता⁽¹⁾रादवसेयः । तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्म-
देशना प्रवर्तते ॥ एवं व्यवस्थिते देशनाक्रमे ।

ये जनयोर्न विज्ञानमिति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

5

ते तद्वै न विज्ञानमिति गम्भीरं बुद्धशासने ॥ § [Tib. 186 a]

अत्राह । यदि तर्हि परमार्थो निष्प्रपञ्चस्वभावः स एवास्तु । तत्किमनया उपर्या
स्कन्धधात्वापतनार्यसत्यप्रतीत्यसमुत्पादादिदेशनया प्रयोजनमपरमार्थया । अतद्वै किं
परित्याज्यं । यच्च परित्याज्यं किं तेनोपदिष्टेन ॥ उच्यते । सत्यमेतदेव । किं तु लौकिकं
व्यवहारमनभ्युपगम्याभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणमशक्य एव परमार्थो देशयितुं ।
10 अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुं । अनधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वाणमधिगन्तुमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति⁽²⁾ १०

तस्मान्निर्वाणाधिगमोपायत्वादवश्यमेव यथावस्थिता संवृतिरादोवे[155 b]वाभ्युपे-
15 या । भाजनमिव सलिलार्थिनेति ॥ तदेवं यः संवृतिपरमार्थलक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थाम-
पाकृत्य शून्यतां वर्णयति तं तथाविधं पुद्गलं

1) VI. 28 et suiv.

2) गद'दग' यदेक'य' गति'श'ति' वै । इम'द'दो' इम'य'म' मे' मे'य' । दे'दग'
श'द'स'कु'स' यस्तु'य' वै । य'य'मे'दि' दे'दे'इ' इम' मे' मे'य' । — Akutobhaya, plus
correctement यदेक'य' दे' गति'श'ति' ।

3) य'स्तु'य' वै' मे' य'दे'इ'य' । इम'य'दि' दे'इ' वै' य'स्तु'य' मे' कु'स' । इम'
य'दि' दे'इ' वै' मे' ह'ग'य'य' । कु'द'इ'द'स'य' मे'य' मे' मे'य' ।

विनाशयति दुर्दृष्टा शून्यता मन्दमेधसं ।

सर्पो यथा दुर्गृहीतो विद्या वा दुष्प्रसाधिता ॥ ११

संवृतिसत्यं क्लृप्तानमात्रसमुत्थापितं निःस्वभावं बुद्धा तस्य परमार्थलक्षणां शून्यतां प्रतिपद्यमानो योगी नान्तद्वये पतति [Tib. 186b] । किं तदासीद्यदिदानीं नास्तीत्येवं पूर्वं भावस्वभावानुपलम्भात्पश्चादपि नास्तितां न प्रतिपद्यते । प्रतिबिम्बाकारायाश्च 5 लोकसंवृतेरबाधनात्कर्मफलधर्माधर्मादिकमपि न बाधते । न चापि परमार्थं भावस्वभावत्वेन समारोपयति । निःस्वभावानामेव पदार्थानां कर्मफलादिदर्शनात्सस्वभावानां चादर्शनात्⁽²⁾ ॥

यस्त्वेवं सत्यद्वयविभागमपश्यन् शून्यतां संस्काराणां पश्यति स शून्यतां पश्यन्⁽³⁾ मुमुक्षुर्नास्तितां वा संस्काराणां परिकल्पयेद्यदि वा शून्यतां कां चिद्भावतः सती 10 तस्याशाश्रयार्थं भावस्वभावमपि परिकल्पयेत् । उभयथा चास्य दुर्दृष्टा शून्यता नियतं विना⁽⁴⁾ शयेत् । कथं कृत्वा । यदि तावत्सर्वमिदं शून्यं सर्वं नास्तीति परिकल्पयेत्तदास्य मिथ्यादृष्टिरापद्यते । यथोक्तं ।

1) ལྟོང་པ་ཉིད་ལ་ ལྟོ ཉེས་ན། ཤེས་རབ་ རྒྱུད་ཀླམ་ས་ རྒྱུད་པར་ བྱེད། རི་ལྟར་ ལྟོང་ལ་ བརྒྱུད་ཉེས་ དང་། རིག་ལྟས་ ཉེས་པར་ བསྐྱེད་ས་པ་མཛིན།

2) Le tibét. ajoute དང་པོ་ རང་པོའི་ དང་ བཅས་པར་ ལྟོ་པ་ལྟམ་སའི་ ལྟར་ན། ལས་ དང་ ལས་ཀྱི་ འབྲས་བུ་ མ་ མཐོང་པ་ དང་། རྟེན་ཅིང་ འབྲེལ་པར་ འབྲུང་པ་ལ་ རིག་ས་པ་ བཟས་ཅད་ མ་ མཐོང་པའི་ བྱིར་རྩོ། = *sasvabhāva-vādinām darṣane kar-maphalādarśanāt pratītyasamutpādādinām sarveṣām adarśanāt ca.*

3) Manque dans le tibétain.

4) Mss. *vināṣam parikalpayet.*

विनाशयति दुर्दष्टो धर्मोऽयमविपश्चिन्तितं ।

नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति ॥ इति ।

अथ सर्वापवादं कर्तुं नेच्छति तदा नियतमस्य शून्यतायाः प्रति[156a]क्षेप आप-
द्यते । कथं हि नामामी भावाः सकलमुरामुरनरलोकैरुपलभ्यमाना अपि शून्या भविष्य-
5 त्ति । तस्मान्न निःस्वभावार्थः शून्यतार्थ इत्येवं [Tib. 187a] प्रतिक्षिप्य सद्धर्मव्यसनसंब-
र्तनीयेन पापकेन कर्मणा नियतमपाय[1]न्यायात् ॥

यथोक्तमार्परित्तावल्यां ।

अपरोऽप्यस्य दुर्ज्ञानान्मूर्खः पण्डितमानिकः ।

प्रतिक्षेपविनष्टात्मा यात्यवीचिमधोमुखः ॥ इति ।

10 एवं तावदभावेन⁽⁷⁾ गृह्यमाणा शून्यता ग्रहीतारं विनाशयति ॥ अर्थाय भावेन⁽⁸⁾
शून्यतां परिकल्पयेत्तदभ्रपाणां च संस्काराणामस्तित्वं । एवमपि निर्वाणगामिनि मार्गे
विप्रतिपन्नत्वाच्छून्यतोपदेश एव विह्वलो जायेत । तदेवं भावद्वेषेणापि शून्यता गृह्य-
माणा ग्रहीतारं विनाशयति ॥

1) Pluriel, d'après le tibétain.

2) མེ་གཅོང་ = *açuci*. — *samala* = *kalka*, *viṣṭhā* dans les Lexx. — Bö.
corrige *çamala*.

3) Mss. *nimajjayati* བྱེད་པར་འགྱུར་.

4) Voir ci-dessus

5) ལོ་ག་པ་བྱུང་ན་ = *durgrāhāt*.

6) མ་རྩུང་པད་གཉིས་ཅན་.

7) Mss. *abhāvo*.

8) Mss. *yathājāṃ bhagavān çūnyatām*. — ཅེ་སྟེ་པཅོམ་ལྷན་འདས་རྣམས་ཀྱི་

སྟོང་པ་ཉིད་ནང་ *atha bhagavatām çūnyatām*

ननु च यदुपकारकं तदन्यथा * * * * * ⁽¹⁾ गृह्यमाणो मृकान् धनस्कन्धमावह-
ति ⁽²⁾ शिरोमणिप्रकृपातिनं च व्यालप्राक्काणां जीविकाकल्पनात् ⁽³⁾। यथोद्देशतिरस्कारेण
तु गृह्यमाणो प्रकृतारमेव विनाशयति । यथा च यथोपदेशे प्रसाधिता विद्या साधकमनु-
गृह्णाति । उपदेशपरिग्रहा तु साध्यमाना साधकमेव विनाशयति । ⁽⁴⁾ एवमिहापि यथोपदेशे
शून्यता मृकतो विद्या साध्यमाना गृह्यमाणा [Tib. 187b] भावाभावादिप्राकृतिरस्कारेण 5
मध्यमया प्रतिपदा प्रकृतारं परमेण ज्ञातिब्रह्मरूपादिदुःखकृताशनशमनैकरत्नेन निरु-
पदिशेषनिर्वाणजलधरधारारवर्षमुखेन योजा[156b]यति । यथोपदेशविशेषविगमेन तु गृह्य-
माणा नियतं यथोदितेन न्यायेन प्रकृतारमेव विनाशयति ⁽⁵⁾ ॥

1) गण'ते' सङ'रङ'गण' स' गण' णी'य' दे' क्क'म' गण'ङ'दु' ग'जु'द'ग'। सङ'
रङ'गण'स'म' स' सु'र' म'द'। ग'रङ'र'स'म' सु'र'स'म' दे' दे' ह'र'म' र'सु'र'ते'। र'सु'र'ग'
ग'मे'म'र'स' क'स'स'स'म' स'द'स'स'ग'। र'दे'स'स'स'मे' स'द'ग'स'म' सु'र'स'म' दे' स' णी'र'ते'
दे'ग'। दे'दे' सु'र' सु'र'स'स'द'ग'स' स'दे'र'स'म' स'दे'र'स'मे' दे'दे' सु'र'स'मे' र'मे' ग'सु'र'स'
स'दे'। दे'ह'र'म' सु'र'स'म' स'जु'र' ते'स' र'द'। दे'ग'र'ग'स' ते'स'स'म' स'सु'र'स'स'
स'दे'र' दे'स'स'स'मे' सु'। दे'h'र'म' सु'र'स' सु'र' र'd' ह'ग'स'स' ^(a) सु'र'स'स'मे' स'd'र'g'
दे'h'r'स' स'दे'र' ग'जु'r'g' र'g'स' सु'r'स'मे' के'र'स'मे' र'g'g'g'स'स' सु'r'g'।.....

Soit: une chose utile, mal prise, ne rend pas de service; mais comment pourrait-elle nuire? La graine, mal semée, ne détruit pas le semeur. — Aussi le Maître dit-il un exemple qui montre la chose en cause (*vivakṣīārtha*): «comme un serpent mal pris, comme une formule mal exécutée». De même qu'un serpent, pris conformément aux règles par la force des herbes et des *mantras*, apporte une grande richesse.....

^{a)} Xyl. ग्रे'स'.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) *grāhaka* = *vyālagrāhaka*.

4) Le tibétain porte seulement: *evam ihāpi yathopadeṣaṃ cūnyatā grhya-mānā grahātāraṃ paramēna nīrvānasukhena yojayati*.

5) Sur les dangers de la *cūnyatā* et la comparaison du serpent, voir ci-dessus 249, n. 1.

यत्तच्चैवं शून्यता दुर्गृहीता ग्रहीतारं विनाशयति । मन्दप्रज्ञैश्चाशक्या सम्य-
ग्रग्रहीतुं ।

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।

धर्मं मत्वाऽस्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगगाकृतां ॥ १२

- 5 यस्मादयं शून्यतालक्षणो धर्मो मन्दमेधसमत्पप्रज्ञं सत्त्वं विपर्ययप्रकृणादिनाशय-
ति । अत एवास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगगाकृतां मत्वानुत्तरां सम्यक्संबोधिमाभिमंबुध्य सर्वस-
त्त्वधातुं चावलोक्य धर्मस्य चातिगाम्भीर्यं सद्धर्मं देशयितुं चित्तं प्रतिनिवृत्तं मुनेर्बुद्धस्य
भगवतो महोपायज्ञानविशेषशालिनः ॥

- यथोक्तं सूत्रे⁽²⁾ । अथ भगवतोऽचिराभिसंबुद्धस्यैतदभवत् । अथिगतो मया धर्मा
10 गम्भोरो गम्भीरावभासोऽन्तर्का⁽³⁾ऽन्तर्कावचरः सूक्ष्मः पण्डितविज्ञवेदनीयः । स चेतनकं परे-
षामारोचयेयं । परे च मे न विभावयेयुः⁽⁶⁾ । स मम विधातः स्यात् क्लमथः स्याच्चेतसोऽनुदयः

1) དེ་ཕྱིར་ འདྲ་བས་ ཆོས་འདི་ཡི། གནོད་ ཀློག་ས་ རྟལ་བར་ མཐེན་ གུར་
ནས། སྤུང་ལི་ སྤུག་ས་ ཆོས་ བསྐྱེད་ལས། རབ་ཏུ་ རྟོག་བར་ གུར་བ་ ཡིན། —
Notre xylographe a འདྲ་བས་ et གནོད་གློག་ས་.

2) «The agreement between the S. and the N. tradition is here very close, voir Mahāvastu III. 314; Lalitavistara XXV, au commencement; Majjhima I. 167; Samyutta I. 136; Mahāvagga I. 5. 2 cités Kern, Man. 22, n. 6. — Dans Lotus de la Bonne Loi, II, 116, Bhagavat ne redoute pas la fatigue, mais il craint que les créatures ne se damnent en refusant son enseignement.

3) བརྟག་བར་ གུ་བ་ མ་ ཡིན་ = atarkya.

4) ཀློག་གེའི་ སྤྱུར་ཡུལ་ མ་ ཡིན་བ་.

5) འཇོངས་བ་, d'après Jäschke et Garad Candra, signifie: greedy, consumed; mais འཇོངས་བྱུང་ = der Weise und der Narr.

6) D'après le tibétain: *tan na vibhāṇayeyuh* (རྟོག་བ་). — Les textes palis

स्यात् ॥ यन्वक्तुमेकाव्ययये प्रविविक्ते दृष्टधर्मसुखविकारमनुप्राप्तो विकारेयमिति वि-
स्तरः ॥

तदेवं [Tib. 188b] सत्यद्वयाविपरीतव्यवस्थामविज्ञाय

शून्यतायामधिलपे ये पुनः कुरुते भवान् ।

दोषप्रसङ्गो नास्माकं स शून्ये नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १३

5

योग्यं भवता महान् दोषप्रसङ्गो ऽस्मासु प्रतिपत्तः ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुद्यो नास्ति न व्यय

⁽²⁾ इत्यादिना । स यस्मात्सत्यद्वयव्यवस्थानभिज्ञेन सता शून्यतां शून्यतार्थं शू[157 a]-
न्यताप्रयोजनं च यथावदबुद्धोपपत्तिः सोऽस्माकं शून्ये शून्यतावादे नोपपद्यते । यतश्च नो-
पपद्यते । अतो ये भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यतायामुदावयन् शून्यतायामधिलपमधिपे निरा⁽⁵⁾ 10
करणं प्रतिज्ञेयं करोति सोऽधिलपोऽस्माकं नोपपद्यते ॥ अभावार्थं हि शून्यतार्थमध्या-
रोप्य प्रसङ्ग उद्भावितो भवता । न च वयमभावार्थं शून्यतार्थं व्याचक्षते । किं तर्हि
प्रतीत्यसमुत्पादार्थमित्यतो न युक्तमेतच्छून्यतादर्शनदूषणं ॥

ont pare ca me na ājāneyyum, le Lalita te cen nājānīyuh (मेस'स), le Mahā-
vastu pare khu ca na ājānensu.

1) རྒྱུ་རྩུ་གལ་བར་འགྱུར་བ་ནི། རྒྱུ་ལ་འཕྲད་བ་མ་ཡིན་པས། ཟིན་ནི་
རྒྱུ་འིན་རྒྱུ་ལྟེན་པ། གང་ནི་ང་ལ་མི་འཕྲད་ནི། — Mdo XVII ཟིན་པ་ལྟེན་པ་

2) Ci-dessus, p. 475. 4.

3) རྒྱུ་ལ་. Voir ci-dessus p. 159, n. 6.

4) འདྲེས་པ་.

5) མེད་པ་.

6) རྒྱུ་ག་པ་.

न च केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मत्पक्षे नावतरति । अपि खलु सर्वमेव सत्या-
दिव्यवस्थानं सुतरामुपपन्न्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

'सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

सर्वं न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते⁽¹⁾ ॥ १४

४ यस्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं युज्यते । तस्य सर्वमेतद्यथोपवर्णितं युज्यते । कथं
कृत्वा । यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पादं हि वयं शून्यतेति व्याचक्ष्महे ।

यैः प्रत्ययैर्जायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पादः स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

१० यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति ⁽³⁾गाथावचनात् ॥ शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापरिमिताभिधा-
नात्⁽²⁾ ॥

तस्माद्यस्येयं शून्यता युज्यते रोचते⁽⁵⁾ क्षमते तस्य [Tib. 188b] प्रतीत्यसमुत्पादो
युज्यते । यस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते तस्य चत्वार्यार्यसत्यानि युज्यन्ते । कथं कृत्वा ।
१५ यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पन्नमेव हि दुःखं भवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नं । तच्च निः[157b]स्वभा-
वत्वाच्चून्यं । सति च दुःखे दुःखसमुदयो दुःखनिरोधो दुःखनिरोधगामिनी च प्रतिप-
द्युज्यते । ततश्च दुःखपरिज्ञानं समुदयप्रवृत्तौ निरोधसत्तात्करणं मार्गभावना च युज्यते ।

१) गन्'ल' श्रु'स'र'न' रु'न'य। रे'ल' स्रम'स'र' रु'न'य'र' रु'श्रु'र'। गन्'ल'
श्रु'र'न' म' रु'न'य। रे'ल' स्रम'स'र' म' रु'न' रु'श्रु'र'।

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Voir ci-dessus 239. 10.

4) Voir ci-dessous 504. 7.

5) Manque dans le tibétain.

सति च दुःखादिसत्यपरिज्ञानादिके फलानि युज्यन्ते । सत्सु च फलेषु फलस्या युज्यन्ते ।
 सत्सु च फलस्थेषु प्रतिपन्नका युज्यन्ते । सत्सु च प्रतिपन्नकफलस्थेषु संघो युज्यन्ते । श्रार्थ-
 सत्यानां च सद्भावे सति सद्धर्मोऽपि युज्यन्ते । सति च सद्धर्मे संघे च बुद्धोऽपि युज्यन्ते । ततश्च
 त्रोण्यपि रत्नानि युज्यन्ते । लौकिकलोकोत्तराश्च पदार्थाः सर्वे विशेषाधिगमा युज्यन्ते ।
 धर्माधर्म तत्फलं मुगतिर्दुर्गतिलौकिकाश्च सर्वसंव्यवहारा युज्यन्ते ॥ तदेवं

5

सर्वं च युज्यन्ते तस्य शून्यता यस्य युज्यन्ते ।

यस्य⁽²⁾ सर्वभावस्वभावशून्यता युज्यन्ते तस्य सर्वमेतद्यथोदितं युज्यन्ते संपद्यत इत्यर्थः ।
 यस्य तु शून्यता यथोदिता न युज्यन्ते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादाभावात्सर्वं न युज्यन्ते । यथा च
 न युज्यन्ते तथा विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति । '

तदेवमास्माकानि पक्षे सुपरिशुद्धतरे सर्वं⁽³⁾ [Tib. 189a] व्यवस्थास्वविरुद्धे व्यवस्थिते⁽³⁾ 10
 प्रतिस्थूलेऽप्यासन्ने तद्विरुद्धे च स्वक्राये पक्षे दोषवति धृतिमोघो यथावद्भवस्थितौ गुण-
 दोषावपश्यन्⁽⁴⁾

1) ལྷ་པ་ར་རྩ་ རྟོག་པ་. Voir Childers, p. 584 b. — Il est impossible
 qu'un être à sa dernière naissance meure sans avoir obtenu le *viṣeṣādhiḡama*,
 Div. 174.1. — Pour l'Avadānaḡataka, 40, 41, 45, 58, 70, 91 et 92 (*viṣeṣa* et
mahāvīṣeṣa), Feer, Musée Guimet XVIII, p. 488. — Qiksās. 816.5 *viṣeṣagā-*
mītā; comp. Sāp. N. V. 108. — MVagga, i. 6. 13, Sāp. N. IV. 300, *ariyañāṇa-*
dassanavīseṣa opposé à *uttarimanussadhamma*. — Vis. magga, J. P. T. S. 1891,
 p. 86 *kāṇa°*, *thit°*, *viṣeṣa°*, *nibbedhabhāḡīya*. — Madh. avat. 51.4.

2) Mss *yasya tu*.

3) Les Mss. reproduisent ici la stance citée ci-dessous, 505.10, suivie de
bhagavadvaḡanāt.

4) རྟོག་པ་རྩ་ལ་འཇིག་ལྷ་ལ་འཇིག་ལྷ་ལ་ = *atisthūladogavati*. — *atyāsanna* n'est
 pas traduit; voir la comparaison du cavalier.

5) རྟོག་པ་རྩ་ རྟོག་པ་ = en contradiction avec toutes ces données, vérités,
 fruits, etc.

6) རྟོག་པ་རྩ་ལ་.

म त्वं दोषानात्मनोयानस्मासु परि[158a]पातयन् ।

अथमेवाभिदूढः सन्नश्चमेवासि विस्मृतः^(२) ॥ १५

यथा हि काश्चिद्यमेवाश्रमाद्ब्रह्मस्तमेव विस्मृतः संस्तदपकारदोषेण परानुपालभते ।
एवमेव भवान् प्रतोत्यमनुत्पादलक्षणशून्यतादर्शनाश्रमाद्ब्रह्म एवात्यक्तवित्तेपातमनुपल-
भमानो ऽस्मान् परिवदति ॥ के पुनस्ते परस्य दोषा याननुपलभमानः शून्यतावादिनमेवो-
पालभत इति तान् प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।

घटेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि^(३) ॥ १६

यदि त्वं स्वभावेन विद्यमानान् भावान् पश्यसि तदा स्वभावस्य हेतुप्रत्ययनिरपे-
 10 क्षत्वात् । अहेतुप्रत्ययानविद्यमानहेतुप्रत्ययान् पदार्थान् बाह्याध्यात्मिकभेदभिन्नानिहेतु-
 कान् । तमेवं सति पश्यसि । सति चहेतुत्वात्वाभ्युपगमे ।

1) Mss. *doṣān ātmīyān*.

2) Mss. *bhivismṛtaḥ*. — བྱིན་ནི་འད་གི་སྒྲིན་རྣམས་ནི། འ་ལ་ཡིངས་སུ་
ཐྱུང་བྱེད་པ། རྟ་ལ་མཛོད་པར་ཞེན་པ་ཞེན་ནུ། རྟ་ཉིན་པར་ཐྱུང་པ་པ་ཞེན།
— Mdo XVII བྱིན་ ཉིན་ = *tvam eva*.... — Comparer la citation dans Daṣa-
bhūmikrame ṣuklavidaṛgaṇā (Bendall's Mss, 1^a) qui nous fournit une
variante: *ghoṭām evābhirūḍhāḥ saṇ ghoṭām evāsi viśmṛtaḥ, svabhāvād yadi*
bhāvānāḥ; *saḍbhāvaṇ anupaśyasi, ahetupratyayaṇ bhāvān tvam evaṇ sati pa-*
śyāsi; cf. Col. Jacob, Third handful (p. 11 et 106): *agvārūḍhāḥ katham*
cāpān viśmarevuh sacetanāḥ.

3) གཤམ་ཏེ་དངོས་རྣམས་རང་པའི་ཁ་ལས། ཡོད་པར་རྩིས་སྒྲུབ་ཏུ་བྱེད་ན། དེ་ལྟ་
ཡོད་ན་དངོས་པོ་རྣམས། སྐུ་བྱེད་མེད་པར་བྱེད་ལྟོང་།

कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रियां ।

उत्पादं च निरोधं च फलं च प्रतिबाधमे¹⁾ ॥ १७

कथं कृत्वा । पदोक्तं घटः स्वभावतोऽस्तोति परिकल्पयामि । तदास्य स्वभावतो विद्यमानस्य किं मृदादिभिर्हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् । निर्हेतुकं च कार्यं घटाख्यं नोपपद्यते । अस्ति चास्मिंश्चक्रादिकस्य⁽²⁾ करणस्य कर्तुः कुम्भकारस्य [Tib. 5 189 b] घटकरणाक्रियायाश्चाभावादुत्पादनिरोधयोरभावः । असतोऽद्योत्पादनिरोधयोः कुतः फलं । इति सस्वभावाम्युपगमे सति सर्वमेतत्कार्यादिकं प्रतिबाधमे । तदेवं भवतः सस्वभावाम्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते ॥ अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेतदुपपद्य[158 b]ते । किं कारणं । यस्माद्वयं

यः प्रतोत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षन्हे ।

10

सा प्रज्ञतिरूपादाय प्रतिपत्तैव मध्यमा⁽³⁾ ॥ १८

योऽयं प्रतोत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययानुपेत्या⁽⁴⁾ विज्ञानादीनां प्रादुर्भावः स स्वभावेनानुत्पादः । यश्च स्वभावेनानुत्पादो भावानां सा शून्यता ॥ [यथा भगवतोक्तं]

1) अस्य 'सु' र्'न' वै श्रु'ते' र'न' । अ'स'य' र'न' अ'स' र'न' उ । श्रु'स' र'न' वै अ'स'य'स' र'न' । अस्य 'सु'य' य'न' ग'ते'स' अ'स' ।

2) Mss. *kāraṇasya*.

3) हे'र' अ'स'य'स' र'न' । र'ते' श्रु'स'य'ते'र'स' य'न' । र'ते' य'हे'र'स' र'न'य'स' श्रु' । र'ते'र' र'स'य'स' य'न' य'हे'र' ।

4) Mss. *rūpavijñāna*°.

5) Sic Camb.; Paris et Calc. °*pāḍajñāṇ*.

6) Manque dans le tibétain.

7) Voir ci-dessus 239. 10.

यः प्रत्ययैर्ज्ञायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पादुः स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

- 5 तथार्यलङ्कावतरे । स्वभावानुत्पत्तिं संधीय महांमते सर्वधर्माः शून्या इति मया
देशिता इति [विस्तरेणोक्तं] ।

द्वार्धशतिकायां शून्याः सर्वधर्माः निःस्वभावयोगिनेति ॥

- या चेयं स्वभावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरुपादाय । सैव शून्यता उपादाय⁽⁴⁾ प्रज्ञप्तिरिति
व्यवस्थाप्यते । चक्रादीन्युपादाय रथाङ्गानि रथः [Tib. 190a] प्रज्ञप्यते । तस्य या स्वा-
10 ज्ञान्युपादाय प्रज्ञप्तिः सा स्वभावेनानुत्पत्तिः । या च स्वभावानुत्पत्तिः सा शून्यता ॥
सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । यस्य हि स्व-
भावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तिस्वाभावः । स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावाच्चास्तिस्वाभाव
इति । अतो भावाभावात्तद्व्यवहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रति-
पन्मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ॥ तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवैता विशेषसंज्ञाः शून्यता उपादाय
15 प्रज्ञप्तिर्मध्यमा प्रतिपदिति ॥

1) རྟོག་པུ་ལྟ་སྟེ་

2) བརྒྱ་ལྷ་པར་ལྷ་པར་ — *°yogena* = ལྷ་པར་ལྷ་པར་. — Comparer Nanjio, I (j),
18, 879, 1033 Prajñāpāramitā ardhacatikā, et Qer-phyin, vol. VI, n° 6,
ལྷ་པར་ལྷ་པར་ལྷ་པར་ (Feer, p. 201).

3) *svabhāva* manque dans le tibétain.

4) Voir 215, n. 1, 285, n. 4.

5) རྟོག་པུ་ལྷ་པར་ལྷ་པར་. — Il semble que la *majjhimā paṭipadā* s'entende du
chemin entre le rigorisme et la mollesse (M. Vagga i. 5. 17, Mhv. III. 331); mais
l'expression *majjhena dhammaṃ deseti* se rapporte au milieu entre les deux ex-
trêmes métaphysiques, Saṃyutta, II. 17 (et III. 185), 20 et 76, 23, 61, Mhv.
III. 448.

विचार्यमाणश्च सर्वथा ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्मादशून्योऽङ्कि धर्मः कश्चिन्न विद्यते⁽¹⁾ ॥ १६

यो रूपप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः [159a] स न संविद्यते ॥ तथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

अप्रतीत्यास्तित्ता नास्ति कदा चित्कस्य चित्त्वा चित् ।

5

न कदा चित्त्वा चित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

आकाशादीनि कल्प्यन्ते नित्यानीति पृथग्ज्ञेयैः ।

लौकिकेनापि तेष्वर्थान् पश्यन्ति विचक्षणाः ॥ इति ।

उक्तं च भगवता ।

प्रतीत्यधर्मानधिगच्छते विद्व

10

न चाक्षदृष्टीय करोति निश्चयं ।

सहेतु सप्रत्यय धर्म ज्ञानति

अहेतु अप्रत्यय नास्ति धर्मता ॥ इति

एवं ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते [Tib. 190b] ।

15

प्रतीत्यसमुत्पन्नश्च शून्यस्तस्मादशून्यो धर्मो नास्ति । यत एतदेवमतोऽस्माकं सर्व-
धर्माश्च शून्या न च परोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ भवतस्तु सत्त्वभाववादिनः ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

तदा नियतमुदयव्यययोरभावे सति ।

1) गङ्'स्यैरुं हेङ्'असुनं म'प्यैङ्'सदे। क्ख' अण्ण' प्ये'स' म'प्यैङ्'स।
दे'स्यैरुं स्ये'स' म'प्यैङ्'सदे। क्ख' अण्ण' प्ये'स' म'प्यैङ्'स'।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ । २०

किं कारणं । यस्मात् ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।

अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वभाव्ये न विद्यते⁽²⁾ ॥ २१

- 5 यद्धि सस्वभावं न तत्प्रतीत्योत्पद्यते । यच्चाप्रतीत्य समुत्पन्नं न तदनित्यं भवति ।
न हि गगनकुसुममविद्यमानमनित्यं । अनित्यं च दुःखमुक्तं भगवता यदनित्यं तदुःख-
मिति ॥ तथा च शतकशास्त्रे ।

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते ॥ इति ।

- 10 यच्चानित्यं स्वाभाव्ये सस्वभावत्वेऽभ्युपगम्यमाने भावानां [त]त्र विद्यत इति ॥ एवं
तावत्स्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न युज्यते । न च केवलं दुःखमेव न युज्यते । सति
सस्वभावभावाभ्युपगमे समुदयोऽपि न युज्यत इति [159b] प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावतो विद्यमाने किं पुनः समुदेध्यते⁽³⁾ ।

तस्मात्समुदयो नास्ति शून्यतां प्रतिबोधतः⁽⁴⁾ ॥ [Tib. 191 a] २२

1) गण'ते' ले' गुण' मे' श्रु' द' ॥ लघु'द' स' मे'द'ते' ले'ग' स' मे'द' ।
लघु'ग' स'ले' ले'द' स' स'ले' स' क'म'स' । छि'द' ल' मे'द' स' स' स' स' ल' स' ।

2) हे'द'ते' ले'ल' लघु'द' स' यि'द' ॥ श्रु'ग' स'ल' यि'द' स' ग' ल' ल' स' ।
मे' क'ग' श्रु'ग' स'ल' ग'ल' स' स' ॥ स' स'ले'द' ले' यि'द' स' यि'द' ।

3) Cité ci-dessus p. 460. o.

4) स' स'ले'द' स' स'ल' स' = *sasrabhāvābhyupagame*.

5) Mss. *samu(pa)decyate*.

6) स' स'ले'द' ल' स' ले' यि'द' ॥ ले' ग' गु'द' ल' स' ल' स' ।

यदि हि सस्वभावा भावा भवेयुस्तदा मार्गाऽपि सस्वभाव एवेति कृत्वा । अभावित
एवासावस्ति । तस्य किं पुनर्भावनेयेति । एवं

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथास्य मार्गस्य भावनाभ्युपगम्यते भवता । एवं तर्हि स्वभावतार्यमार्गस्य न
5 स्यात् । कार्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ अथ च दुःखस्य निरोधप्राप्त्यर्थं समुदयस्य च प्रवृत्तार्थं
भावना मार्गस्येभ्यते [Tib. 191b] । पूर्वोक्तेन तु न्यायेन सस्वभाववादिनो भवतः ।

यदा [160a] दुःखं समुदयो निरोधश्च न विद्यते ।

मार्गो दुःखनिरोधत्वात्कतमः प्रापयिष्यति⁽¹⁾ ॥ २५

नास्त्येवासौ दुःखनिरोधो यन्निरोधत्वान्मार्गो भावितः सन् प्रापयिष्यति⁽²⁾ । तस्मा-
10 द्यार्थमार्गोऽप्येवं नोपपद्यत इति ॥ एवं सस्वभावभाववादिनश्चतुर्णामार्यसत्यानामभावः
प्राप्नोति ॥

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानादिकमपि यथा परस्य न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावनापरिज्ञानं यदि तस्य पुनः कथं ।

परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः⁽³⁾ ॥ २६

1) गद'कै' सुग'सञ्ज' गृह'ल्लुन' रन' । अर्गेण'स' प्ये'स' म'पि'र'क' । अम'
श्रि'स' सुग'सञ्ज' अर्गेण'स' र्हे । गद'देण' अर्गे'स'र' ल्लु'र'र' अर्हे' । — Notre
xylographe a 'अम' श्रि' । — La deuxième ligne correspond à un original *mārgaṇa*
duḥkhanirodhaḥ katamaḥ prāpayiṣyati.

2-2) Camb. *duḥkhanirodho 'yaṁ ni'*. — Il n'existe pas une destruction
de la souffrance, par laquelle destruction le chemin existera étant pratiqué.
अम' वल्लो'मस'स' अर्गेण'स' गद' देण' अर्गे'स'र' ल्लु'र'र' सुग'सञ्ज'अर्गेण'
स' रे' र्हे' प्ये'स' म' पि'र'क' = *mārgabhāvanayā nirodho yaḥ prāpayiṣyati*
duḥkhanirodhaḥ sa na vidyate.

3) गद'रे' रन'स'दे'र'र'श्रि'स' र्हे । प्ये'स'सु'मे'स'स' म' पि'र'क' । रे'र'
हे'ल्लु'र' प्ये'स'मे'स' ल्लु'र' । रन'स'दे'र' गद'स'स' म' पि'र'क' ।

यदि पूर्वं दुःखमपरिज्ञातस्वभावं तत्पश्चात्परिज्ञायत इति परिकल्प्यते । तदयुक्तं । किं कारणं । यस्मान्ननु किल स्वभावः समवस्थितः । यो हि स्वभावः स किल लोके समवस्थितो नैवान्यथात्वमापद्यते वङ्गेरौप्ययत् । यदा च स्वभावस्यान्यथात्वं नास्ति । तदा पूर्वमपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानं नोपपद्यत इति । घृतो दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ॥

यदा चैतद्ब्रह्मपरिज्ञानमपि न संभवति । तदा

प्रह्लाणसाक्षात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावन्न पुज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च⁽¹⁾ ॥ २७

येदेतत्समुद्पस्य प्रकाणं निरोधस्य च सात्तात्करणं । ते एते द्वे प्रकाणासात्तात्करणे [Tib. 192a] । या च मार्गस्य भावना । एषापि । एवमेव ते दुःखपरिज्ञानासंभवात् १० युज्यते । समुद्पस्य स्वभावेनाप्रक्रीणस्य स्वभावस्यानपायित्वात्पश्चादपि प्रकाणं नोपपद्यते । एवं भावनासात्तात्करणेऽपि योऽर्थः ॥ न च केवलं परिज्ञानादिकमेव न संभवति सस्वभाववादे । अपि च

परि[160b]ज्ञावन्न पुज्यते चत्वार्यपि फलानि च ।

यथा स्वभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तमेवं स्वभावेनाविद्यमानस्य 15
पूर्वं स्नेतघ्रापत्तिकलस्य पश्चादस्ति त्वं न संभवति । यथा स्नेतघ्रापत्तिकलस्य । एवं सकृदा-
गम्यनागम्यकृतफलानामभावे वेदितव्यः ॥

न च केवलमेतानि फलानि परिज्ञावन्न युज्यते । किं तर्ह्यधिगमोऽप्येषां न युज्यते
इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) དེ་པའི་ན་ཏུ་ བློ་ཁྱེད་ཀྱི། སྤང་དང་ མཛེན་ཏུ་བྱ་བ་དང་། བསྐྱེལ་དང་
འབྲས་ཏུ་བཞེད་ཀྱི། ཡོངས་ཤིང་ བཞིན་ཏུ་ མི་རྒྱུད་ཀྱི།

स्वभावेनानधिगतं यत्फलं तत्पुनः कथं ।

शक्यं समधिगतं स्यात्स्वभावं परिगृह्यतः⁽¹⁾ ॥ २८

¹⁹ स्वभावस्याविसृक्तप्रकृतिकत्वाद्वावस्वभाववादमभ्युपगच्छन्ः पूर्वमनधिगतस्वभा-
वानां पञ्चादप्यधिगमो नोपपद्यते ॥ ततश्च

5 फलाभावे फलस्था नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः ।

संघो नास्ति न चेत्सन्ति ते ऽष्टौ पुरुषपद्मताः ॥ २९

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ३०

घनयोश्च श्लोकयोः पूर्ववद्वार्थो वेदितव्यः ॥ अपि च [Tib. 192b] सस्वभावाभ्यु-
 10 यगमे सति ।

अप्रतीत्यापि बोधिं च तव [बुद्धः] प्रसज्यते ।

अप्रतोत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते^(५) ॥ ३१

1) རང་པའིན་ཡོངས་ལྷ་འཛོམ་བ་ཡིས། འབྲས་ལུ་རང་པའིན་ཉིད་གྱིས་ནི།
 ཐོབ་པ་མིན་པ་གང་ཡིན་དེ། ཇི་ལྟར་འཕོ་བར་བྱས་པར་འབྱུང། Les xylo-
 graphes, à la fin du troisième pāda, ont དེ་ou དེས་.

2-2) Mss. *svabhāvasyādvijahataprā*°. - འད་པ་ཞིན་ རྟེན་པ་ མེད་པ་འི་ ཡུལ་
= *svabhāvasyāvvyāvarīṇāt*.

3) Voir ci-dessus p. 477 et 478.

4) D'après le tibétain *svabhāvavādābhīyupagame*.

6) ཁྱོད་ཀྱི་ གངས་རྒྱལ་ བྱང་རྒྱལ་ལ། མ་ བརྟེན་བར་ ཡང་ ཐལ་བར་ རྒྱུར།
 ཁྱོད་ཀྱི་ བྱང་རྒྱལ་ གངས་རྒྱལ་ལ། མ་ བརྟེན་བར་ ཡང་ ཐལ་བར་ རྒྱུར།

यदि हि स्वभावतो बुद्धो नाम कश्चिद्भावः स्यात्स बोधिं सर्वज्ञानमप्रतीत्यापि
अनपेक्ष्यापि स्यात् ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ।

इति वचनात् । तथा विनापि बुद्धेन बोधिः स्यात् । अनपेक्ष्यापि बुद्धं निराश्रया बोधिः
स्यात्स्वभावसिद्धत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

5

यश्चाबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।

न बोधिसत्त्वचर्यायां बोधिं तेऽधिगमिष्यति⁽¹⁾ ॥ ३२

इह हि बुद्धत्वात्पूर्वमबुद्धस्वभा[161 a]व[स्य] सतः पुद्गलस्य सत्यामपि बोधिसत्त्व-
चर्यायां बोध्यर्थं घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात् । अबुद्धस्वभावस्य व्यावर्तयितुमशक्य-
त्वात् ॥ किं चान्यत् ।

10

न च धर्ममधर्मे वा कश्चिज्जातु करिष्यति ।

किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि⁽²⁾ ॥ ३३

सति हि स्वभाववादाभ्युपगमे धर्माधर्मयोः करणं नोपपद्यते । किं शून्यस्य
कर्तव्यं । न हि स्वभावस्याशून्यस्य कारणमुपपद्यते विद्यमानत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

1) छिंद'थि' रद'यदेक'दे'थि'स' दे। स'स'कु'स' मे'स'य' ग'द' यि'स' दे'स'। सु'द'
कु'य' सु'द'य' सु'द'कु'य' थि'र'। य'कु'य' थि'र' सु'द'कु'य' स'य' मे' अ'शु'र'।

2) अ'ग'य' य'द' क'स' र'द' क'स'मे'स'य'। द'स' य'द' थि'र'य'स' मे' अ'शु'र'।
मे' सु'द'य'य' उ'दे'स'य' सु'। र'द'य'दे'स'य' दे' सु'य' मे'स'।

3) सु'य'।

विना धर्मप्रधर्मं च फलं हि तव विद्यते ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ ३४

येदेतद्धर्माधर्मनिमित्तकमिष्टानिष्टफलं । यदि तत्स्वभावतोऽस्ति तद्विनापि [Tib.
183a] धर्माधर्माभ्यां स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मं च फलं तवास्ति । तदा धर्माधर्मज्ञं
5 फले तव न संभवति । धर्माधर्मोपाईनवैषय्यं स्यात् ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ इति ।

अथ धर्माधर्मनिमित्तकं फलं भवतीति परिकल्प्यते । न तर्हि तत्फलमशून्यमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलं ।

10 धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलं ॥ ३५

शून्यमेवेतत् । प्रतीत्यसमुत्पन्नात् । प्रतिबिम्बवदित्यभिप्रायः ॥

अपि च । सर्वं एव ह्येते गच्छ कुरु पठ तिष्ठत्येवमादयो लौकिका व्यवहाराः
प्रतीत्यसमुत्पन्नाः । तान् यदि सस्वभावानिच्छति भवान् । तदा भवता प्रतीत्यसमुत्पादो
बाधितो भवति । तदाधनाच्च सर्वं एव लौकिका व्यवहारा बाधिता भवतीति प्रतिपा-

15 दयन्नाह ।

१) कॅस' र'स' कॅस'मै'न' मे'स'र' प'र' । न'स'स' सु' छे'र'प' प'र' स'र' ।
कॅस' र'स' कॅस'मै'न' कु'स' सु'र'स'रि' । न'स'स' सु' छे'र'प' प'र' स'प'रि' ।

२) कॅस' र'स' कॅस'मै'न' कु'स' सु'र'स'रि' । न'स'स' सु' ग'र'र' छे'र'प' प'र' । कॅस'
र'स' कॅस'मै'न' न'स' सु'र'स'रि' । न'स'स' सु' छे'र'प' सु'र' स'प'रि' = *kasman na cūn-*
yam phalam ou na cūnyam [te] katham phalam. — Notre xylographe छे'र'प' प'र'